ISAAK ILLICH RUBIN

MARX'IN EMEK DEĞER TEORİSİ

KALKEDON

MARX'IN EMEK DEĞER TEORİSİ

ISAAK ILLICH RUBIN

Türkçesi

Prof.Dr. Uğur Selçuk Akalın

KALKEDON

MARX'IN EMEK DEĞER TEORİSİ

Isaak Illich Rubin

Orijinal Adı

Essays on Marx's Theory of Value

Türkçesi

Prof.Dr. Uğur Selçuk Akalın

Kalkedon Yayınları: 117

Siyaset ve Ekonomi Kitaplığı

Yayına Hazırlayan

Hakan Tanrıtanan

Kapak Tasarımı

Semiha Şahin

Redaksiyon

Özlem Şimşek

Dizin

Bora Bozatlı

Kalkedon Yayınları

Hocapaşa Mah, Kargili Sok, Celal Orman İşhanı, No 1/ Kat 3, Daire 32

Sirkeci-İstanbul

Telefon ve Fax: 0212 512 43 56

Web: www.kalkedonyayinlari.com e-mail: kalkedonyayinlari@gmail.com

Bu kitap Can Matbaası'nda basılmıştır

Davutpaşa Cad. İpek İş Merkezi, Kat 3 No 7 Topkapı İstanbul.

Tel: 0 212 613 10 77

Türkçe Birinci Basım: Mayıs 2010

Tüm hakları saklıdır.

© Kalkedon 2010

ISBN: 978-605-5679-44-6

ISAAK ILLICH RUBIN (1886-1937)

Bir Rus eylemcisi olan İktisat profesörü Rubin, Marx-Engels Enstitüsü'nde bir araştırmacı olarak çalışamış, 1930 yılında tutuklanmış, hapse atılmış ve sürgüne gönderilmiştir.

Rubin, Marx'ın değer teorisi üzerinde yapılan çalışmalar açısından, zamanının en iyi teorisyeni olarak kabul edilmektedir.

En önemli kitabı şu an elinizde bulunan *Marx'ın Emek Değer Teorisi*'dir (Essays on Marx's Theory of Value). *İktisadî Düşünce Tarihi* (History of Economic Thought), *Çağdaş Batı İktisadı* (Contemporary Economics in the West), *On Yedinci Yüzyıldan On Dokuzuncu Yüzyılın Ortalarına Politik İktisadın Klâsik İktisatçıları* (Classics of Political Economy from the Seventeenth to the Mid-Nineteenth Century), *Marx'ın Sisteminde Soyut Emek ve Değer* (Abstract Labour and Value in Marx's System) *ve Ricardo'nun Sermaye Doktrini* (Ricardo's Doctrine of Capital) Rubin'in yayınlanmış diğer kitaplarıdır.

İçindekiler

Giriş 7

I- MARX'IN META FETİŞİZMİ TEORİSİ 11

Birinci Kısım
META FETİŞİZMİNİN NESNEL TEMELİ 15

İkinci Kısım
ÜRETİM SÜRECİ VE BU SÜRECİN TOPLUMSAL ŞEKLİ 21

Üçüncü Kısım
İNSANLAR ARASINDA ÜRETİM İLİŞKİLERİNİN
MADDÎLEŞMESİ VE EŞYANIN KİŞİLEŞTİRİLMESİ 29

Dördüncü Kısım
EŞYA VE TOPLUMSAL İŞLEV (ŞEKİL) 39

Beşinci Kısım
ÜRETİM İLİŞKİLERİ VE MADDÎ KATEGORİLER 53

Altıncı Kısım
STRUVE VE META FETİŞİZMİ TEORİSİ 57

Yedinci Kısım
MARX'IN FETİŞİZM TEORİSİNİN GELİŞİMİ 63

II- MARX'IN EMEK DEĞER TEORİSİ 71

Sekizinci Kısım
MARX'IN DEĞER TEORİSİNİN TEMEL NİTELİKLERİ 73

Dokuzuncu Kısım
ÜRETİMİN DÜZENLEYİCİSİ OLARAK DEĞER 87

Onuncu Kısım
META ÜRETİCİLERİNİN VE EMTİANIN EŞİTLİĞİ 95

On Birinci Kısım
EMTİANIN VE EMEĞİN EŞİTLİĞİ 105

On İkinci Kısım
DEĞERİN İÇERİĞİ VE ŞEKLİ 117

On Üçüncü Kısım
TOPLUMSAL EMEK 135

On Dördüncü Kısım
SOYUT EMEK 143

On Beşinci Kısım
NİTELİKLİ EMEK 173

On Altıncı Kısım
TOPLUMSAL OLARAK GEREKLİ EMEK 187

On Yedinci Kısım
DEĞER VE TOPLUMSAL İHTİYAÇ 199

On Sekizinci Kısım
DEĞER VE ÜRETİM FİYATI 235

DİZİN 289

Giriş

Marx'ın iktisat teorisi ve sosyoloji teorisi yani tarih materyalizm teorisi arasında sıkı bir ilişki vardır. Yıllar önce Hilferding, insan topluluğunun temel bir unsuru olarak, gelişimi en nihayetinde toplumun gelişimini belirleyen bir unsur olan özellikle emeğin, tarihî materyalizm teorisinin ve emek değer teorisinin başlangıç noktası olduğunu belirtmiştir.[1]

Kişilerin çalışma faaliyeti sürekli olarak kimi zaman hızlı, kimi zaman yavaş bir biçimde gelişen bir değişim süreci içindedir ve farklı tarihî dönemlerde farklı bir niteliğe sahiptir. Kişilerin çalışma faaliyetinin değişim ve gelişim süreci iki tür değişimden oluşur: birincisi, insanın doğayı etkilediği üretim araçları ve teknik yöntemlerde, bir başka deyişle, toplumun *üretken güçlerinde*; ikincisi, bu değişmelere binaen, toplumsal üretim sürecine katılan insanlar arasındaki tüm *üretim ilişkileri* kalıbında değişmeler söz konusudur. *İktisadî oluşumlar ya da ekonomi tipleri* (örneğin, eski köleci ekonomi, feodal ya da kapitalist ekonomi), insanlar arasındaki üretim ilişkilerinin niteliğine göre farklılık gösterir. Teorik politik iktisat belli toplumsal-iktisadî oluşumlardan özellikle de *meta üreten kapitalist ekonomiden* söz eder.

Kapitalist ekonomi maddî-teknik süreç ve bu sürecin şekillerinin birliğini yani insanlar arasındaki üretim ilişkilerinin toplamını temsil eder. İnsanların maddî-teknik üretim sürecindeki somut faaliyetleri, araların-

1) R. Hilferding, 'Böhm-Bawerks Marx-Kritik' *Marx-Studien*, Wien, 1904.

daki somut üretim ilişkilerini gerekli kılar ve *vice versa*. Bilimin *nihaî amacı*, kapitalist ekonomiyi bütünüyle, insanlar arasındaki üretim güçlerinin ve üretim ilişkilerinin kendine özgü bir sistemi olarak anlamaktır. Ancak, bu nihaî amaca yaklaşmak için, bilim ilk önce soyutlama yoluyla kapitalist ekonominin *iki farklı yönünü* birbirinden ayırması gerekir: teknik ve toplumsal-iktisadî, üretimin maddî-teknik süreci ve bu sürecin toplumsal şekli, maddî üretim güçleri ve toplumsal üretim ilişkileri. İktisadî sürecin bu iki farklı yönlerinden her biri birbirinden ayrı bir bilimin konusudur. Toplum mühendisliği bilimi -hâlâ da embriyo halindedir- toplumun üretken güçlerini, üretim ilişkileriyle karşılıklı olarak birbirlerini etkilemesi çerçevesinde analizine dâhil etmelidir. Diğer taraftan, *teorik politik iktisat*, toplumun üretken güçleriyle karşılıklı olarak birbirlerini etkilemesi temelinde, kapitalist ekonomiye özgü üretim ilişkilerini ele alır. Tüm üretim sürecinin sadece bir yönünü ele alan bu iki bilimden her biri, yapmış olduğu araştırmanın bir varsayım şeklinde temelini oluşturan üretim sürecinin diğer yönünün mevcut olduğunu varsaymaktadır. Bir başka deyişle, politik iktisat üretim ilişkilerini ele alsa da, daima söz konusu ilişkilerin üretimin maddî-teknik süreciyle olan güçlü bağı olduğunu varsaymakta ve araştırmasında, somut bir aşama ve maddî-üretken güçlerin değişme süreci varsayımında bulunmaktadır.

Marx'ın tarihî kapitalizm ve iktisat teorisi tek bir temel sorun etrafında dönmektedir: üretken güçler ve üretim ilişkileri. Her iki bilimin de konusu aynıdır: *üretken güçlerin gelişimine bağlı olarak üretim ilişkilerinde meydana gelen değişmeler*. Üretim ilişkilerinin üretken güçlerde meydana gelen değişmelere uydurulması -üretim ilişkileri ve üretken güçler arasında artan çelişkiler ve bu çelişkilerin neden olduğu toplumsal felâketler şeklini alan bir süreç- tarihî materyalizm teorisinin ana temasıdır.[2] Bu genel yöntem temeline yaklaşımı meta üreten kapitalist topluma uyguladığımızda Marx'ın iktisat teorisini elde ederiz. Bu teori, *kapitalist toplumun üretim ilişkilerini*, üretken güçlerde meydana gelen değişmeler nedeniyle kapitalist toplumun üretim ilişkilerinde ortaya çıkan değişmeler sürecini ve genellikle de, krizler biçiminde ifade edilen artan çelişkileri analiz eder.

2) Burada ideolojinin gelişim kanunlarını ele alan tarihi materyalizm teorisinin ilgili kısmını bir tarafa bırakıyoruz.

Politik iktisat kapitalist üretim sürecinin maddî-teknik yönünü değil de, söz konusu sürecin *toplumsal şeklini* yani kapitalizmin 'iktisadî yapısını' oluşturan üretimin tümünü analiz eder. Üretim teknolojisi (ya da üretken güçler), analizimizin asıl konusunun yani üretim ilişkilerinin açıklanmasında vazgeçilmez olması nedeniyle Marx'ın iktisat teorisinin araştırılmasına ilişkin alana bir başlangıç noktası olması açısından sadece bir varsayım olarak analize dâhil edilmiştir. Marx'ın üretimin maddî-teknik süreci ve bu sürecin toplumsal şekli arasında ısrarlı bir biçimde yapmış olduğu ayırım, ortaya koymuş olduğu iktisadî sistemi anlamamızı mümkün kılacak bir çözüm yolu sağlamaktadır. Bu ayırım aynı zamanda politik iktisadın kullanmış olduğu yöntemi *toplumsal ve tarihî* bir bilim olarak tanımlamaktadır. Toplumsal ilişkilerin ve teknik yöntemlerin bir bileşimini temsil eden iktisadî yaşamın çeşitlendirilmiş ve değiştirilmiş kaosu içinde bu ayırım aynı zamanda dikkatimizi öncelikli olarak üretim sürecindeki kişiler arasındaki toplumsal ilişkilerden, üretim teknolojisinin bir varsayım ya da bir temel olarak işlev gördüğü üretim ilişkilerine yönlendirmektedir. Politik iktisat ne vulgar iktisatçılar tarafından düşünülen *eşya arasındaki* ilişkilerin bir bilimi ve ne de marjinal fayda teorisi tarafından iddia edilen *insan ve eşya arasındaki* ilişkilerin bir bilimi değil, üretim sürecinde kişiler arasındaki ilişkilerin bir bilimidir.

Meta üreten kapitalistler toplumda kişiler arasındaki üretim ilişkilerini ele alan politik iktisat, somut bir toplumsal ekonomi şekli yani somut bir iktisadî toplum şekli varsayımında bulunur. Belli bir toplumda meydana gelen olayları ele aldığımız gerçeğini gözden kaçırırsak, Marx'ın *Capital*'inde yer alan tek bir ifadeyi bile doğru bir biçimde anlamamız mümkün olmaz. 'Her tarihî ve toplumsal bilimde olduğu gibi, iktisadî kategorilerin ele alınmasında öznenin gerçekte olduğu gibi ki burada modern burjuva toplumudur, veri ve bu nedenle de, kategorilerin ifade biçimleri varolmalarının ifadesi olmakla birlikte bu öznenin yani belirli modern burjuva toplumunun tek yönlü görüşleri olduğu zihnimizde canlanmalıdır'. '...[Politik iktisadın] teorik yönteminin kullanılmasında, özneyi yani toplumu, işe başladığımız öncül olarak sürekli olarak aklımızdan çıkarmamamız gerekir'.[3] Somut bir sosyolojik

3) K. Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Chicago, Charles Kerr & Co., 1904 içinde K., Marx, 'Introduction to the Critique of Political Economy', s. 302 ve 295.

yani somut bir toplumsal ekonomi yapı varsayımıyla işe başlamakla, Politik İktisat ilk önce bize bu toplumsal ekonomi şeklinin niteliklerini ve bu toplum şekline özgü üretim ilişkilerini sağlamalıdır. Marx bu toplumsal ekonomi şeklinin niteliklerini kendisine ait olan ve daha doğru bir biçimde meta üreten kapitalist toplumda genel üretim ilişkileri teorisi olarak adlandırılabilecek 'meta fetişizmi teorisinde' ortaya koymaktadır.

I
MARX'IN META FETİŞİZMİ TEORİSİ

Marx'ın meta fetişizmi, Marksist iktisadî sistemde hak ettiği yeri alamamıştır. Marksistler ve Marksizmin muhalifleri, Marx'ın meta fetişizmi teorisini, onun genellemelerinin en cüretkâr ve en ustaca olanı olarak değerlendirerek kutsamaktadır. Marx'ın değer teorisine karşı çıkanların çoğu fetişizm teorisine büyük ilgi göstermektedir (sırasıyla Tugan-Baranowsky, Frank, ve hatta Struve).[1] Kimi yazarlar fetişizm teorisini politik iktisat bağlamında kabul etmemektedir. Bu yazarlar söz konusu teoriyi başarılı bir sosyolojik genelleme, insan ilişkilerinin somutlaştırılmasına dayanan tüm çağdaş kültürün teorisi ve eleştirisi olarak görmektedir. (Hammacher). Ancak, Marksizmin savunucuları kadar muhalifleri de fetişizm teorisini esas itibariyle bağımsız ve ayrı, içsel olarak Marx'ın iktisat teorisiyle zorlamayla ilişkilendirilecek bir varlık olarak ele almışlardır. Bu çevreler söz konusu teoriyi, Marx'ın temel metnine eşlik eden ilginç edebî-kültürel bir arasöz olarak değer teorisine yapılan

---

1) Rykachev bir istisnadır ve şunları yazmaktadır: 'Marx'ın meta fetişizmi teorisi birkaç yüzeysel, boş ve esas itibariyle hatalı benzetişime indirgenebilir. Bu, Marx'ın sisteminin en güçlü değil ama hemen hemen en zayıf yönüdür, meta fetişizminin bir tür yanlış anlama nedeniyle bu nam salmış gizemi, M. Tugan-Baranowsky ve S. Frank gibi Marx'ın ihtimli hayranlarının gözünde derinliği olan bir prestij olma özelliğini sürdürmüştür'. Rykachev, *Dengi i denezhnaya vlast* (Money and the Power of Money), 1910, s. 156.

bir ilâve olarak sunarlar. Böylesi bir yorumun bir nedeni, fetişizm teorisinin ayrı bir başlık altında ele alındığı *Capital*'in birinci kısmının biçimsel yapısıyla Marx tarafından ortaya konmasından dolayıdır.[2] Bununla birlikte, bu biçimsel yapı Marx'ın düşüncelerinin içsel yapısına ve bağlantılarına tekabül etmemektedir. Fetişizm teorisi, *per se* (başlı başına-ç.n.), Marx'ın tüm iktisadî sisteminin ve özellikle de ortaya koyduğu değer teorisinin temelidir.

Genel kabul edilen görüşler çerçevesinde, Marx'ın fetişizm teorisini oluşturan nedir? Söz konusu teori, Marx'ın insan ilişkilerini, meta ekonomisinden doğan insan bilinçliliğindeki aldatıcı görünüşü açığa çıkartan ve kaynağını üretim sürecinde insanlar arasındaki toplumsal ilişkilerden alarak eşyaya nitelik kazandıran eşya arasındaki ilişkilerin altında yatan ilişkiler olarak görmesinden oluşmaktadır. 'Faaliyette bulunan insanların doğayla mücadelelerindeki ilişkinin yani insanlar arasındaki toplumsal ilişkinin mübadelede ortaya çıktığı kavranılmadığında, meta fetişizmi emtianın mübadele edilebilirliğini, emtianın bizzat kendisinin bir içsel yani doğal özelliği olarak addeder. Bir başka deyişle, bu da gerçekte insanlar arasında, meta fetişizmi bağlamında eşya arasındaki bir ilişki olarak görünen bir ilişkidir'.[3] 'Niteliklerin gizemli olarak görünmesi, söz konusu niteliklerin, emtianın doğal özü olarak addedilen üreticiler arasındaki ilişkiler temelinde açıklanmaması nedeniyledir. Fetişistin nitelikleri, doğasından kaynaklanmayanı fetiş olarak addetmesi gibi, burjuva iktisatçısı da metayı duyu ötesi özelliklere sahip bir hissi şey olarak kavrar'.[4] Fetişizm teorisi insanın zihnindeki aldatıcı görünüşü, meta ekonomisinde yer alan olgu görünüşüyle ve iktisadî olgunun özü olarak bu görünüşün kabul edilmesiyle (eşyanın, emtianın ve bunların piyasa fiyatlarının hareketiyle) ortaya çıkan şatafatlı hileyi giderir. Bununla birlikte, bu yorum Marksist literatürde genellikle kabul edilse de, Marx tarafından geliştirilen fetişizm teorisinin zengin içeriğini zayıflatacak durumda değildir. Marx, insan ilişkilerinin eşya arasındaki iliş-

2) *Capital*'in birinci Almanca baskısında, meta fetişizmi de dâhil olmak üzere birinci kısmın tümü 'Emtia' genel başlığı altında tek bir kısım olarak yer almıştır. (*Kapital*, I, 1867, s. 1-44).

3) A. Bogdanov, *Kratkii kurs ekonomicheskoi nauki* (Short Course of Economic Science), 1920, s. 105.

4) K. Kautsky, *The Economic Doctrines of Karl Marx*, London: A. and C. Black, 1925, s. 11. (Kautsy'nin çalışmasının bu çevirisinde baskı hataları vardır ve aufta bulunulan metinde düzeltilmiştir).

kiler tarafından örtüldüğünü göstermenin yanı sıra daha ziyade meta ekonomisinde toplumsal üretim ilişkilerinin kaçınılmaz bir biçimde eşya şeklini aldığını ve eşya olmaksızın ifade edilemeyeceğini ortaya koymuştur. Meta ekonomisinin yapısı, eşyanın kendine özgü ve oldukça önemli bir toplumsal rol oynamasına ve bu yolla da, belli toplumsal özellikler kazanmasına neden olur. Marx, meta fetişizmini yöneten nesnel iktisadî temelleri keşfetmiştir. İnsanın zihnindeki aldatıcı görüş ve hata, somutlaşmış iktisadî kategorileri veri bir tarihî olarak belli üretim tarzının yani meta üretim ilişkilerinin (düşüncesinin) 'nesnel şekline' dönüştürür. (*Capital., I*, s. 72).[5]

Meta fetişizmi teorisi, meta ekonomisinin genel üretim ilişkileri teorisi yani politik iktisadın başlangıcı haline getirilir.

5) Sayfa sayıları, Karl Marx'ın Progress Publishers, Moscow: *Vol. I*, 1965; *Vol. II*, 1967; *Vol. 3*, 1966 tarihinde yayınlanan *Capital*'deki sayfa sayılarıdır.

Birinci Kısım

META FETİŞİZMİNİN NESNEL TEMELİ

Meta ekonomisinin ayırt edici özelliği, üretimi yönetenler ve düzenleyenlerin bağımsız meta üreticileri (küçük mülk sahipleri ya da büyük girişimciler) olmalarıdır. Birbirinden ayrı her özel firma otonomdur yani söz konusu firmanın mülk sahibi bağımsızdır, sadece kendi çıkarlarının peşinde koşar ve üreteceği malların tür ve miktarına ilişkin kararlar verir. Ö zel mülkiyet temelinde, kullanacağı gerekli üretken araçlara ve hammaddelere sahiptir ve kanunî olarak bunların sahibi olduğundan firmasının ürünlerini satar. Üretim toplum tarafından değil de, doğrudan doğruya birbirinden ayrı meta üreticileri tarafından kontrol edilir. Toplum, kendisini oluşturan bireylerin çalışma faaliyetini doğrudan doğruya düzenlemez yani neyin ve nasıl üretileceğinin reçetesini toplum belirlememektedir.

Diğer taraftan, her meta üreticisi kendisi için değil de, toplum için ürün yani emtia üretir. Toplumsal işbölümü, tüm meta üreticilerini ulusal ekonomi adı verilen tek bir sistem yani unsurları karşılıklı olarak birbiriyle ilişkili ve birbirlerini etkileyen 'üretken organizmalar' altında bir araya getirir. Bu bağlantı nasıl sağlanır? Her tekil üreticinin emtiasının, metanın kim ya da nerede ya da hangi özgün koşullarda üretildiğine bakılmaksızın, veri meta türünün tek başına üreticisi olarak kendi varlığının dışında olacak bir biçimde boy gösterdiği mübadele piyasa yoluyla gerçekleşir. Tekil meta üreticilerinin ürünleri olan em-

tia piyasada dolaşır ve değeri piyasada belirlenir. Her bir firma -bağımsız ve otonom olduğu söylenebilir- arasındaki gerçek bağlantılar ve etkileşim, malların değerinin karşılaştırılması ve bu malların mübadele edilmesiyle sağlanır. Piyasada toplum emek ürünlerini, emtiayı yani eşyayı düzenler. Bu yolla toplum, malların piyasada dolaşması ve bu nedenle, fiyatlarının yükselmesi ve düşmesi, birbirinden ayrı meta üreticilerinin belli üretim dallarına girmesi ya da bu üretim dallarından çıkması biçiminde çalışma faaliyetlerine ilişkin dağılımda yani toplumun üretken güçlerinin yeniden dağılımında değişmeye neden olduğundan, dolaylı olarak çalışma faaliyetini düzenler.

Meta üreticileri piyasada üretim sürecinde belirli bir yerdeki emre amade kişilikler biçiminde değil de, eşyanın yani emtianın sahibi ve elde bulunduranı olarak yer alır. Her meta üreticisi piyasayı sadece piyasaya arz ettiği ya da piyasadan aldığı mal ölçüsünde etkiler ve sadece bu ölçüde piyasanın etkisi ve baskısı altında kalır. Tekil meta üreticilerinin çalışma faaliyetlerinin etkileşimi ve karşılıklı etkisi münhasıran eşya yani piyasadaki emek ürünleri biçiminde ortaya çıkar. Arjantin ya da Kanada gibi uzak bir yerdeki çiftlik alanında meydana gelen bir artışın Avrupa'daki tarımsal üretimi azaltması sadece tek bir yolla yani piyasada tarımsal ürünlerin fiyatlarının düşürülmesiyle mümkündür. Benzer şekilde, büyük ölçekli makineli üretimin artması bir zanaatkârın mahvolmasına neden olup, önceki üretimine devam etmesini imkânsız hale getirir ve onu kırdan şehre yani fabrikaya doğru sürükler.

Meta üreten toplumun atomistik yapısı, toplumun üyelerinin çalışma faaliyetlerine yönelik doğrudan toplumsal düzenlemenin olmaması nedeniyle, tekil, otonom, özel firmalar arasında bağlantılar sağlar ve bu bağlantılar, emtia yani eşya yani emek ürünleri aracılığıyla sürdürülür. '...Bireyin emeği, toplumdaki emeğinin bir parçası olarak, kendisini, sadece, doğrudan doğruya ürünler arasında ve dolaylı olarak da söz konusu ürünler aracılığıyla üreticiler arasında kurulan mübadele ilişkisiyle ortaya çıkar' (*Capital, I*, s. 73). Toplumun toplam emeğinin bir kısmını oluşturan tekil meta üreticisinin bağımsız ve birbirinden ayrı bir biçimde çalışması gerçeği nedeniyle, 'toplumsal emeğin karşılıklı bağlantısı, emeğin ürettiği her bir ürünün *özel mübadelesinde* ortaya çıkar' (Marx'ın Kugelmann'a yazdığı mektup).[1] Bu, veri meta üretici olan

1) Karl Marx and Frederick Engels, *Selected Works, Volume II*, Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1962, s. 461.

A'nın, kendisiyle alım satım bağlantısı kuran veri meta üreticisi B'ye, C'ye ve D'ye sadece üretim ilişkileriyle bağlı olduğu ve toplumun diğer üyelerinin hiçbiriyle ilişkisinin olmadığı anlamına gelmemektedir. Meta üreticimiz A, kendisinden mal alan B, C ve D ile *doğrudan* üretim ilişkisine girerek, son analizde, yoğun bir *dolaylı* üretim ilişkileri ağıyla, fiilen sayısız insana (örneğin, aynı ürünün tüm alıcılarıyla veri ürünün üreticisinin üretim araçlarını satın aldığı herkesle ve bunun gibi) yani toplumun tüm üyelerine bağlanmıştır. Bu yoğun üretim ilişkileri ağı, meta üreticisi A kendisinden mal alanlarla mübadele işlemini sonlandırdığında ve işinin başına yani doğrudan üretim süreci döndüğünde duraksatılamaz. Meta üreticimiz piyasada satılmak üzere mal üretir ve bu nedenle de, baştan doğrudan üretim sürecinde beklenen piyasa koşullarını hesaba katmalıdır yani toplumun diğer üyelerinin çalışma faaliyetini, söz konusu çalışma faaliyetinin piyasada meta fiyatlarının hareketini etkilemesi ölçüsünde hesaba katmaya zorlanır.

Böylelikle, aşağıda sıralanan unsurlar meta ekonomisinin yapısında bulunabilir: 1) Ulusal ekonominin tekil unsurları yani birbirinden ayrı özel işletmeler *biçimsel olarak* birbirlerinden *bağımsızdır*; 2) söz konusu unsurlar toplumsal işbölümü sonucunda birbirleriyle *maddî olarak ilişkilidir*; 3) tekil meta üreticileri arasındaki doğrudan bağ *mübadeleyle* kurulur ve bu da, dolaylı olarak, söz konusu üreticilerin *üretken faaliyetlerini* etkiler. Her meta üreticisi seçeceği her hangi bir araçla kendisini memnun edecek herhangi bir ürünü istediği zaman işletmesinde üretmede biçimsel olarak özgürdür. Ancak, emeğinin son ürününü piyasaya mübadele etmek için getirdiğinde, mübadele oranlarını belirlemede özgür olmayıp, veri ürünü üreten tüm üreticiler için geçerli olan piyasa koşullarına (dalgalanmalara) boyun eğmelidir. Böylelikle, meta üreticisi, hâlihazırda doğrudan üretim sürecinde, çalışma faaliyetini (peşinen) beklenen piyasa koşullarına uydurması istenir. Üreticinin piyasaya bağlı olması gerçeği, üretken faaliyetinin toplumun diğer tüm üyelerinin üretken faaliyetine bağlı olduğu anlamına gelmektedir. Kumaş üreticileri piyasaya çok fazla kumaş arz etmişse, üretimini artırmayan kumaş üreticisi Ivanov kumaş fiyatlarında meydana gelen düşme karşısında diğer kumaş üreticileri gibi aynı sıkıntıya katlanmak zorunda kalacak ve üretimini azaltacaktır. Piyasaya arz edilen kumaşlar, kumaşın değerini azaltan daha gelişmiş araçlarla (örneğin, makinelerle) üretilmişse, Ivanov da üretim teknolojisini geliştirmek zorunda kala-

caktır. Üretim yönelimi, boyutu ve yöntemleri açısından biçimsel olarak diğerlerinden bağımsız olan bir meta üreticisi, diğer üreticilerle fiilî olarak piyasa yani mübadele yoluyla ilişki kurar. Malların mübadelesi insanların çalışma faaliyetini etkiler: üretim ve mübadele, kendine özgü olsa da, yenidenüretimin bileşenleriyle olan ayrılmaz bir bağı temsil eder. 'Kapitalist üretim süreci bir bütün olarak ele alındığında, üretim ve dolaşım süreçlerinin bir sentezini ifade eder' (*Capital, III*, s. 25). Mübadele, tam da yenidenüretim sürecinin ya da insanların çalışma faaliyetinin bir kısmı haline gelir ve mübadelenin sadece bu yönü yani mübadele oranları yani emtia değeri, araştırmamızın konusunu teşkil etmektedir. Mübadele bizi esas itibariyle doğrudan üretim safhasını izleyen yenidenüretim sürecinin bir safhası olarak değil de, doğrudan üretim safhası üzerinde kendine özgü bir iz bırakan (aşağıda On dördüncü kısma bakınız) yenidenüretim sürecinin *toplumsal şekli* olması nedeniyle ilgilendirmektedir.

Yenidenüretim sürecinin vazgeçilmez bir bileşeni olan mübadelenin bu yönü, toplumun bir üyesinin çalışma faaliyetinin, toplumun bir diğer üyesinin faaliyetini sadece eşya aracılığıyla etkileyebileceği anlamına gelmektedir. Piyasa ekonomisinin geçerli olduğu bir toplumunda, 'bireyler arasında görünüşteki karşılıklı bağımsızlık, ürünler yoluyla ya da aracılığıyla bir genel ve karşılıklı bağımlılık sistemiyle giderilir'. (*Capital, I*, s. 108). Toplumsal üretim ilişkileri kaçınılmaz olarak maddileşmiş bir şekil alır -tekil meta üreticileri arasındaki ilişkilerden söz etmemiz ve birbirinden ayrı özel firmalardaki ilişkilerden söz etmememiz ölçüsünde- ve söz konusu üretim ilişkileri sadece bu şekliyle varolur ve gerçekleşir.

Piyasa ekonomisinin geçerli olduğu bir toplumunda, bir şey sadece gizemli bir 'toplumsal hiyeroglif' (*Capital, I*, s. 74), sadece insanlar arasındaki toplumsal üretim ilişkilerinin gizlendiği 'bir korunak' değildir. Bir şey, toplumsal ilişkilerde bir araçtır ve eşyanın dolaşımı, insanlar arasındaki üretim ilişkilerinin kurulması ve gerçekleşmesiyle kesinkes ilişkilidir. Eşya fiyatlarının piyasadaki hareketi sadece insanlar arasındaki üretim ilişkilerinin yansıması değildir; piyasa ekonomisinin geçerli olduğu bir toplumunda söz konusu hareket kendini sadece bu şekilde ortaya koyar. Şey, insanlar arasındaki ilişkileri gizlemenin yanı sıra insanlar arasında bağ kurulması imkânını sağlayarak üretim ilişkilerini düzenlemesi nedeniyle kendine özgü toplumsal bir nitelik kazanır (ör-

neğin, değerin, paranın, sermayenin v.b. özellikleri). Daha doğrusu, üretim ilişkileri sadece eşya arasındaki ilişkiler şeklini aldığından öncelikle üretim ilişkilerinin üstünü örter. 'Emek ürünlerimizi birbirleriyle ilişkilendirmemiz, sadece bu ürünleri homojen insan emeğinin maddî korunağı olarak görmemiz nedeniyle değildir. Tam da tersine, mübadele yoluyla farklı ürünlerimizi değerler olarak eşitlediğimizde, tam da bu şekilde davranmamız nedeniyle, söz konusu ürünlere harcanan farklı emek türlerini de insan emeği olarak eşitlemiz oluruz. Bunu, yaptığımızın farkına varmadan da olsa yaparız' (*Capital, I*, s. 74). Mübadele ve eşyanın piyasada eşitlenmesi meta üreticileri arasında toplumsal bir bağ oluşturur ve insanların çalışma faaliyetlerini bir araya getirir.

'Eşya' demekle, Marx'ın da yapmış olduğu gibi emek ürünlerini ifade etmek istediğimizi belirtmenin gerekli olduğunu düşünüyoruz. 'Şeyin' bu niteliği, eşyanın piyasadaki dolaşımını insanların çalışma faaliyetleriyle bağlantılı bir biçimde analiz ettiğimizden, hoş görülebilir olmasının yanı sıra vazgeçilemez bir hususdur. Piyasa düzenlemesi demekle, belli bir şekilde meta üreticilerinin faaliyetini etkileyen eşyayı ele almaktayız. Emek ürünleri böyledir. (Toprağın fiyatıyla ilgili olarak aşağıda Beşinci Kısma bakınız).

Eşyanın dolaşımı -değer ve paranın kendine özgü toplumsal özelliklerini kazanması ölçüsünde- insanlar arasındaki üretim ilişkilerini ifade etmenin yanı sıra aynı zamanda da bu ilişkileri yaratır.[2] 'Dolaşım aracının tedavülüyle yalnızca alıcılar ve satıcılar arasındaki bağlantı ifade edilmiş olmaz. Bu bağlantı başlı başına dolaşımla doğmuştur ve bununla varlığını sürdürür' (*Capital, I*, s. 137). Aslında, bir dolaşım aracı olarak paranın sahip olduğu rolün, ödeme aracı olarak sahip olduğu 'çok önceden beri varolan bir toplumsal ilişkiyi ifade eden' rolle çeliştiği Marx tarafından ortaya konmuştur. (*Ibid.*). Bununla birlikte, bu durumda parasal ödeme, alım-satımdan yani satıcı ve alıcı arasında toplumsal ilişkilerin kurulmasından sonra gerçekleşse de, para ve emtia, alım-satım gerçekleştiğinde ve dolayısıyla da, toplumsal ilişki kurulduğunda eşitlenir: '[Para] ideal bir satın alma aracı olma işlevi görür. Sadece alıcının ödeme vaadi temelinde varolmakla birlikte metanın el değiştirmesini sağlar' (*Capital, I*, s. 136).

Böylelikle, para sadece, varlığı altında gizlenmiş toplumsal üretim

2) İnsanlar arasındaki üretim ilişkilerinin ifadesi yani eşyanın toplumsal özelliğinin belli kişiler arasında üretim ilişkilerinin oluşturulmasına katılma biçimi aşağıda 3. Kısımda açıklanacaktır.

ilişkilerinin bir 'sembolü', bir işareti, değildir. Marx, paranın niteliklerini, paranın maddî ya da doğal özellikleri olduğunu ifade eden parasal sistemin örtüsünü aralamakla, paranın, parayla birlikte varolan toplumsal ilişkilerin bir 'sembolü' olduğu biçimindeki aksi görüşü ortaya atmıştır (*Capital, I*, s. 91). Marx'a göre, eşyaya toplumsal ilişkiler atfeden kavramsallaştırma *per se* şeyi sadece toplumsal ilişkilerin bir 'sembolü', bir 'işareti' olarak gören kavramsallaştırma kadar yanlıştır. Şey; değer, para, sermaye v.s. gibi özelliğini, doğal özellikleri nedeniyle değil de, meta ekonomisiyle bağlantılı toplumsal üretim ilişkileri nedeniyle elde eder. Böylelikle, toplumsal üretim ilişkileri eşyayla 'sembolize edilmesinin' yanı sıra eşyayla gerçekleşir.

Para, daha önceden de görmüş olduğumuz gibi, sadece bir 'sembol' değildir. Kimi durumlarda, özellikle de meta başkalaşımında, para 'emtia fiyatlarının geçici ve nesnel refleksidir' (*Capital, I*, s. 129). Paranın elden ele geçmesi malların aktarılmasında sadece bir araçtır. Bu durumda, 'İşlevsel varlığı, doğrusunu söylemek gerekirse, maddî varlığını masseder' (*Ibid.*) ve yerini yalnızca kâğıt para alabilir. Ancak, 'resmî olarak' madenî varlığından ayrı tutulsa da, kâğıt para, bununla birlikte, insanlar arasındaki üretim ilişkilerinin 'maddîleşmesini' temsil eder.[3]

Meta ekonomisinde, eşya yani emek ürünleri ikili bir öze sahiptir: maddî (doğal-teknik) öz ve işlevsel (toplumsal) öz. Bu iki öz arasındaki yakın bağlantıyı yani 'toplumsal olarak belirlenen emeğin' 'maddî özellik' ve eşyanın 'toplumsal özellik' haline gelmesi gerçeğiyle ifade edilen bağı nasıl açıklayabiliriz?

---

3) Hilferding'in, kâğıt paranın üretim ilişkilerinin 'maddîleşmesini' ortadan kaldıracağı biçimindeki kavramsallaştırması konusunda mutabık olmak mümkün değildir. 'Minimal bir dolaşım aracı miktarının sınırları dâhilinde, bilinçli bir biçimde düzenlenmiş toplumsal ilişkiler, toplumsal ilişkilerin maddî olarak ifade edilmesinin yerini alır. Bunun olabilmesi, madenî para maddî bir kalıp içinde olsa da, toplumsal bir ilişkiyi temsil etmesi nedeniyledir' (R. Hilferding, *Das Finanzkapital*, Wien: Wiener Volksbuchhandlung, 1910). Kâğıt parayla meta mübadelesi, mübadelenin madenî parayla yapılması durumunda olduğu gibi, düzenlenmemiş, spontane, 'maddileşmiş' bir biçimde de gerçekleştirilebilir. Kâğıt para, üretiminde kullanılan malzemenin kendi değeri açısından bir 'şey' değildir. Ancak, söz konusu kâğıt para, bu paranın 'maddî şekil olarak alıcı ve satıcı arasındaki toplumsal üretim ilişkiler olarak ifade edilmesi anlamında bir şeydir.

Ancak, Hilferding yanlışsa, kâğıt paranın madenî paradan daha yüksek derecede bir fetişizmi temsil ettiğini söyleyen Bogdanov'un görüşünün temeli daha zayıftır. Bogdanov, *Kurs politicheskoi ekonomi*, (Course in Political Economy), Vol. II, Part 4, s. 161.

İkinci Kısım

ÜRETİM SÜRECİ VE BU SÜRECİN TOPLUMSAL ŞEKLİ

Toplumsal-iktisadî ve maddî-fizikî arasındaki yakın bağ, meta ekonomisindeki maddî-teknik süreç ve bu sürecin toplumsal şekli arasındaki belli bir bağla açıklanır. Kapitalist üretim süreci, 'kendine özgü tarihî ve iktisadî üretim ilişkilerinde, üretim ilişkilerini üreterek ve yenidenüreterek yer alan ve böylece de, bu sürecin varlığının maddî koşullarını ve karşılıklı ilişkilerini yani kendine özgü sosyoekonomik şeklini devam ettiren bir süreç olarak insan yaşamının maddî koşullarının bir üretim sürecidir' (*Capital, III*, s. 818). *Maddî mallar üretim süreci* ve bu sürecin gerçekleştirildiği *toplumsal şekil* yani insanlar arasındaki üretim ilişkilerinin bütünü arasında yakın bir bağlantı ve uyum vardır. İnsanlar arasındaki üretim ilişkilerinin veri bütünü, üretken güçlerin veri koşuluyla yani maddî süreciyle düzenlenir. Bu bütünlük, belli sınırlar içinde, maddî ürünlerin üretim sürecini toplum açısından vazgeçilmez hale getirir. Bir taraftan, maddî üretim süreci ve diğer taraftan da, bu sürece katılan kişiler arasındaki üretim ilişkileri arasındaki uyuma, farklı toplumsal oluşumlarda farklı ulaşılır. Düzenlemiş bir ekonomiye sahip bir toplumda, örneğin sosyalist bir ekonomide, toplumun üyeleri olan bireyler arasındaki üretim ilişkileri bilinçli bir biçimde düzenli bir üretim sürecini garanti altına almak üzere oluşturulur. Üretim sürecinde top-

lumun her bir üyesinin rolü yani toplumun diğer üyeleri arasındaki ilişkisi bilinçli bir biçimde tanımlanır. Her bir bireyin çalışma faaliyetinin koordinasyonu, üretimin maddî-teknik sürecinin daha önceden tahmin edilen ihtiyaçları temelinde kurulur. Veri üretim ilişkileri sistemi bir anlamda biri tarafından yönetilen ve bir bütün olarak maddî üretim sürecine uyarlanacak kapalı bir varlıktır. Maddî üretim sürecinde meydana gelen değişmelerin üretim ilişkileri sisteminde kaçınılmaz değişmelere neden olacağı açıktır; ancak, bu değişmeler, sistemin içinde yer alır ve yönetici unsurlarının kararlarıyla kendi iç güçleri tarafından gerçekleştirilir. Üretim sürecindeki değişmeler, değişmelere neden olur. Başlangıç noktasındaki birlik, üretimin maddî-teknik süreci ve bu süreci şekillendiren üretim ilişkileri arasında uyum sağlanması imkânını sağlar. Daha sonra, bu sürecin ve bu süreci şekillendiren üretim ilişkilerinin her biri daha önceden belirlenen plân çerçevesinde gelişir. Bunların her birinin kendi iç mantığı vardır ama başlangıçtaki birlik nedeniyle bunlar arasında bir çelişki ortaya çıkmaz.

Meta üreten kapitalist bir toplumda böylesi bir üretim örgütlenmesine, özellikle de, farklı üreticiler arasındaki işbölümünün aksine (toplumsal işbölümü), bir işletme *içindeki* işin örgütlenmesine (teknik işbölümü) ilişkin bir örneğimiz mevcuttur. Bir işletmecinin üç departmanı olan büyük bir tekstil fabrikasına sahip olduğunu varsayalım: eğirme, dokuma ve boyama departmanları. Mühendisler, işçiler ve diğer çalışanlar yapılan plâna göre daha önceden farklı departmanlarda görevlendirilmiştir. Bu gruplar baştan teknik üretim sürecinin ihtiyaçları çerçevesinde belirli, sürekli üretim ilişkileriyle birbirlerine bağlanmıştır. Öncelikle bu nedenle, eşya üretim sürecinde birileriyle bir başka kişiler arasında, bunların üretimdeki konumları yani aralarındaki üretim ilişkilerine bağlı olarak dolaşmaktadır. Dokuma departmanının yöneticisi eğirme departmanından pamuk ipliği aldığında, bunu kumaş haline getirmekle birlikte kumaşı dokuma departmanının yöneticisine daha önce almış olduğu pamuk ipliğinin eşdeğeri olarak geri göndermemektedir. Dokuma departmanının yöneticisi kumaşı, veri dokuma departmanındaki işçileri veri boyama departmanındaki işçilere bağlayan sürekli üretim ilişkileri nesnelerin yani emek ürünlerinin daha önceki üretim sürecinde (dokuma) istihdam edilen kişilerden, daha sonraki üretim sürecinde (boyama) istihdam edilen kişilere doğru hareketini belirlediğinden dokuma departmanına göndermiştir. İnsanlar arasındaki üretim

ilişkileri peşinen eşya *aracılığıyla* değil de, eşyanın maddî üretimi *amacıyla* örgütlenir. Diğer taraftan, üretim sürecindeki nesne birilerinden bir başka kişilere aralarındaki üretim ilişkileri *temelinde* hareket etmekle birlikte bu hareket söz konusu kişiler arasında üretim ilişkileri yaratmaz. İnsanlar arasındaki üretim ilişkileri münhasıran teknik bir niteliğe sahiptir. İşin bu her iki yönü birbirine uydurulmakla birlikte her biri farklı niteliktedir.

Eğirme, dokuma ve boyama departmanları A, B ve C gibi farklı işletmelere ait olduğunda tüm sorun aslında çok farklı bir hale gelir. Şimdi, A işlenmiş pamuk ipliğini sırf B'nin işlenmiş pamuk ipliğini kumaşa dönüştürme yeteneğine sahip olması yani bu ürünü topluma yararlı şekle getirecek olması nedeniyle B'ye teslim etmez. A'nın bunda hiçbir çıkarı bulunmamaktadır; A pamuk ipliğini basitçe teslim etmeyi istememekle birlikte söz konusu ürünü satmayı yani mübadelede pamuk ipliğine tekabül edecek bir para toplamını ya da genelde, eşit değere sahip bir nesneyi yani eşdeğeri verecek bir kişiye aktarmayı arzulamaktadır. A, belirli kişilerle sürekli üretim ilişkisi içinde olmadığından, pamuk ipliğine eşdeğer para toplamına sahip olan ve bu karşılığı verme konusunda anlaşan herkesle alım ve satım biçiminde üretim ilişkisine girer. Bu üretim ilişkisi eşyanın aktarılmasıyla sınırlandırılır yani pamuk ipliği A'dan alıcıya ve para da alıcıdan A'ya gider. Meta üreticimiz olan A kendisini hiçbir şekilde toplumun tüm üyelerine bağlayan yoğun dolaylı üretim ilişkileri ağından çekip çıkaramayacak olsa da, *belirli* kişilerle peşinen *doğrudan* üretim ilişkileri içinde değildir. Bu üretim ilişkileri baştan mevcut olmamakla birlikte eşyanın bir kişiden diğerine aktarılmasıyla kurulur. Böylelikle, toplumsal niteliğin yanı sıra maddî niteliğe de sahiplerdir. Diğer taraftan, nesne belirli bir kişiden diğerine, baştan aralarında kurulmuş üretim ilişkileri temelinde değil de, bu nesnelerin aktarılmasını sınırlayan satın alınması ve satılması temelinde geçer. Eşyanın aktarılması belirli bireyler arasında doğrudan bir üretim ilişkisi oluşturur; bu ilişki teknik öneminin yanı sıra toplumsal bir öneme de sahiptir.

Böylelikle, meta üreten bir toplumda spontane olarak gelişen süreç şu şekilde gerçekleştirilir. Maddî, teknik üretim süreci açısından, her emek ürünü, nihaî şeklini alıncaya ve nihaî üreticinin ya da aracı tüccarın üretim biriminden bir iktisadî birim olarak tüketiciye geçinceye kadar, bir üretim safhasından bir diğer üretim safhasına yani bir üretim biriminden bir diğer üretim birimine geçmelidir. Ancak, birbirinden ay-

rı iktisadî birimlerin otonomisi ve bağımsızlığı veri iken, ürünün tekil bir iktisadî birimden bir başka tekil bir iktisadî birime aktarılması sadece alım ve satımla yani aralarında belli bir üretim ilişkisinin kurulduğu anlamına gelen iki iktisadî birim arasında sağlanan anlaşmayla mümkündür: alım ve satım. Meta üreten toplumun temel ilişkisi yani meta sahipleri arasındaki ilişki, 'kendilerine ait emeğe yabancılaşarak diğerlerinin emek ürününü ele geçirdikleri bir kapasiteye' indirgenir (*Capital, I*, s. 108-109). İnsanlar arasındaki üretim ilişkilerinin bütünü, veri bir bireyin *veri bireylerle* peşinen belirlenen sürekli bağlarla bağlandığı daima aynı tarzda bağlantılı bir sistem değildir. Meta ekonomisinde, meta üreticisi sadece kendisini belirli meta üreticilerine geçici olarak bağlayan farklı bir bireysel işlemler dizisiyle girdiği belirsiz piyasayla bağlantı kurar. Bu dizinin her aşaması, maddî üretim sürecinde ürünün ileri yönlü hareketiyle yakından uyumludur. Ürünün, üretimin kendine özgü aşamalarından geçişi, bir dizi üretim birimlerinden, söz konusu üretim birimleri arasındaki anlaşma ve mübadele temelinde, eşanlı geçişiyle gerçekleşir. Tersine, üretim ilişkisi iki özel iktisadî birimi, maddî üretimin bir iktisadî birimden bir diğer iktisadî birime geçtiği noktada birbirine bağlar. Belirli insanlar arasındaki üretim ilişkisi eşyaya aktarıldığında ve aktarımdan sonra bu ilişki bir kez daha kırıldığında kurulur.

Belirli meta üreticilerinin doğrudan doğruya birbirine bağlandığı temel üretim ilişkisinin ve dolayısıyla da, bu üreticilerin her birinin çalışma faaliyeti ve toplumun tüm üyelerinin çalışma faaliyeti arasında kurulan bağlantının yani alım ve satımın düzenli bir biçimde gerçekleştirildiğini görebiliriz. Bu tür üretim ilişkisi, örgütlenmiş türden bir üretim ilişkisinden şu açılardan farklıdır: 1) Bu üretim ilişkisi, katılımcılara sağladığı avantaj çerçevesinde veri kişiler arasında gönüllü olarak kurulur; toplumsal ilişki, *özel* işlem şeklini alır; 2) Bu üretim ilişkisi, katılımcıları, aralarında sürekli bir bağ yaratmaksızın kısa süreliğine birbirine bağlar; ancak, *anlık ve süreklilik arz etmeyen* işlemler, bir bütün olarak ele alındığında, üretimin toplumsal sürecinin *aynı şekilde devam etmesini ve süreklilik arz etmesini* sağlamalıdır ve 3) Bu üretim ilişkisi, belli bireyleri aralarında eşyanın aktarılması hususunda nadiren bir araya getirir ve söz konusu üretim ilişkisi bu eşya aktarımıyla sınırlıdır; insanlar arasındaki ilişkiler, *eşya* arasında eşitlik şeklini alır. Belli kişiler arasında doğrudan üretim ilişkileri, bunlar arasındaki eşyanın hareketiyle kurulur;

bu hareket, maddî yenidenüretim sürecinin gereksinimlerine tekabül etmelidir. 'Emtia mübadelesi, eşyanın toplumsal mübadelesinin yani bireylerin belli ürünleri mübadelesinin eşanlı olarak, bireyler eşyayı mübadele ettiklerinde girdikleri belli toplumsal üretim ilişkilerinin kurulmasını temsil ettiği bir süreçtir' (*Zur Kritik der Politischen Oekonomie*, 1907, s. 32).[1] Ya da Marx'ın ortaya koymuş olduğu gibi, dolaşım sürecine *Stoff- und Formwechsel* (İçerik ve Mübadele Şekli) (*Das Kapital, Volume III Part 2*, 1894, s. 363) yani söz konusu sürece eşyanın mübadelesi ve söz konusu eşyanın şeklinin dönüşümü yani insanlar arasındaki farklı üretim ilişkilerine tekabül eden maddî üretim sürecindeki eşyanın hareketi ve söz konusu eşyanın toplumsal iktisadî şeklinin dönüşümü (örneğin, emtianın paraya, paranın sermayeye, para sermayenin üretken sermayeye dönüşümü, v.s.) dâhildir.

Toplumsal-iktisadî (insanlar arasındaki ilişkiler) ve maddî-nesnel (üretim sürecinde eşyanın hareketi) bakış açıları mübadele sürecinde sürekli olarak bir araya getirilir. Meta üreten kapitalist toplumda bu iki bakış peşinen düzenlenmez ve birbirine uyumlu hale getirilmez. Bu nedenle, her bireysel mübadele girişimi sadece bu her iki bakış açısının ortaklaşa hareket etmesinin bir sonucu olarak gerçekleştirilebilir; bu sanki her bir bakış açısının diğerini uyarmış olması gibidir. Veri bireyler ellerinde belli nesneler olmaksızın, birbirleriyle mübadeleye yönelik üretim ilişkisine girmezler. Yine de, tersine, eşyanın sahipleri mübadeleye yönelik belli üretim ilişkisi kurmazlarsa, eşyanın transferi gerçekleşmez. Bir taraftan, *maddî üretim süreci* ve diğer taraftan da, bireyler yani özel iktisadî birimler arasında *üretim ilişkileri sistemi* peşinen birbirlerine uydurulmaz. Bu süreç ve sistem her aşamada, iktisadî yaşamın biçimsel olarak kırıldığı *tek işlemlerin* her aşamasında birbirlerine uydurulmalıdır. Bu gerçekleşmezse, söz konusu süreç ve sistem kaçınılmaz olarak birbirinden uzaklaşacak ve toplumsal yenidenüretim süreci gelişmeye başlayacaktır. Meta ekonomisinde böylesi sapma her zaman

1) P. Rumyantsev'in yapmış olduğu Rusça tercümede, bu hatalı bir biçimde 'sonuç' olarak tercüme edilmiştir. *Kritika politicheskoi ekonomii* (*Critique of Political Economy*), Petersburg, 1922, s. 53. Marx Erzeugniss (ürün, sonuç) değil, *Erzeugung* (üretim, injiessese) demiştir. [Aşağıda, Rubin Rusça tercümeden alıntı yaptığında, biz K. Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy* (N.I. Stone tercümesi), Chicago: Charles H. Kerr and Co., 1904'den alıntı yapacağız ve daha sonraki atıflarda bu kaynağı *Critique* olarak göstereceğiz].

mümkündür. İster üretim sürecindeki ürünlerin gerçek hareketini simgelemeyen üretim ilişkileri geliştirilsin (spekülâsyon), isterse de üretim sürecinin normal performansı için zorunlu üretim ilişkileri yer almasın (satış krizi) bu böyledir. Normal zamanlarda, böylesi bir sapma belli sınırları aşmamakla birlikte kriz zamanlarında felâkete yol açar.

Özü itibariyle, sınıflar biçiminde tabakalaşmış *kapitalist* bir toplumda insanlar arasındaki üretim ilişkileri ve maddî üretim süreci arasındaki bağ aynı niteliğe sahiptir. Daha önceden olduğu gibi, tek bir işletme içindeki üretim ilişkilerini bir yana bırakıyoruz ve birbirinden ayrı, özel işletmeler arasındaki ilişkileri tek bir ulusal ekonomi etrafında toplayan ilişkileri ele alıyoruz. Kapitalist toplumda, farklı üretim faktörleri (üretim araçları, emek gücü ve toprak) üç farklı toplumsal sınıfa (kapitalistler, ücretli emekçiler ve toprak sahipleri) aittir ve dolayısıyla da, belli bir toplumsal şekil yani diğer toplumsal oluşumlarda olmayan bir şekil kazanır. Üretim araçları sermaye, emek ücretli emek ve toprak da alım-satım nesnesi olarak ortaya çıkar. 'Biçimsel olarak bağımsız olan' (*Capital, III*, s. 825) emeğin koşulları yani üretim araçları ve toprak yukarıda da belirtilmiş olması çerçevesinde farklı toplumsal sınıflara ait olması yani belli bir toplumsal 'şekil' kazanması anlamında bizzat emekten kaynaklanmaktadır. Üretimin tekil teknik unsurları *bağımsızsa* ve bunlar birbirinden ayrı iktisadî öznelere aitse (kapitalist, işçi ve toprak sahibi), bu durumda yukarıda belirtilen toplumsal sınıflara dâhil olan belli kişiler arasında doğrudan bir üretim ilişkisi başlamadıkça üretim süreci de başlayamaz. Bu üretim ilişkisi, üretimin tüm *teknik unsurlarının* bir kapitaliste ait tek bir iktisadî birimde yoğunlaşmasıyla ortaya çıkar. Tüm üretim faktörlerinin yani insanların ve eşyanın bu bileşimi her toplumsal ekonomi şeklinde kaçınılmaz bir husus olmakla birlikte 'bu birleşmenin sağlanmasına ilişkin kendine özgü durum, toplum yapısının farklı iktisadî çağlarını birbirinden ayırır' (*Capital, II*, s. 36-37).

Toprağın toprak sahibine ve genellikle ilkel olan üretim araçları ve emeğin serfe ait olduğu feodal bir toplum hâyâl edelim. Burada serf ve toprak sahibi arasındaki başkasının emri altında olma ve hâkimiyet biçimindeki bir toplumsal ilişki önceliklidir ve tüm üretim faktörlerinin bir araya gelmesini mümkün hale getirir. Genel hukukun zorlaması çerçevesinde serf, toprak sahibine ait toprağı kullanır ve buna karşılık rant öder ve angaryaya katlanır yani genellikle kendi araçlarıyla malikânede belli bir gün çalışır. Toprak sahibi ve serf arasında mevcut sürek-

li üretim ilişkileri tüm üretim faktörlerinin iki yerde bir araya gelmesini mümkün hale getirir: köylünün toprağı ve malikâne.

Kapitalist toplumda, daha önce de görmüş olduğumuz gibi, farklı üretim faktörlerinin sahibi olan belirli kişiler arasındaki böylesi sürekli, doğrudan ilişkiler söz konusu değildir. Kapitalist, ücretli emek ve toprak sahibi biçimsel olarak birbirlerinden bağımsızdır. Yine de aralarında doğrudan üretim ilişkileri kurulmalıdır ve bu da genellikle *meta sahipleri* yani *alım-satım* şeklinde olmalıdır. Kapitalist işçiden emekten emek gücünü ve toprak sahibinden de toprağını kullanma hakkını satın almalıdır. Bunu yapmak için, yeterli sermayeye sahip olmalıdır. Kişi üretim araçlarını ve emekçinin de gerekli geçimlik araçlarını satın almasını sağlayacak veri değer toplamının (sermaye) sahibi olduğunda, bir kapitalist, üretimin düzenleyicisi ve yönetiçisi haline gelir. Kapitalistler üretimin yöneticilerin otoritesini, 'önceki üretim tarzlarındaki politik ya da dinî liderler olarak değil de, emeğin aksine emek koşullarının yalnızca kişileştirilmesi olarak' kullanırlar' (*Capital, III*, s. 881). Kapitalist 'bir kapitalisttir ve sadece emek koşullarının sahibi olarak emeğin sömürülmesi sürecine girer, emekle sadece emek gücünün sahibi olarak yüz yüze gelir' (*Capital, III*, s. 41). Üretimde kapitalistin statüsü sahip olduğu sermaye, üretim araçları, eşyayla belirlenir ve aynı şey, ücretli emeğin emek gücüne sahip olması ve toprak sahibinin de toprağa sahip olması nedeniyle geçerlidir. *Üretim ajanları* üretim faktörleri aracılığıyla bir araya gelir; insanlar arasındaki üretim bağları *eşyanın* hareket etmesiyle kurulur. Özel mülkiyete dayanan üretim faktörlerinin bağımsızlığı, bu faktörlerin maddî-teknik bileşimini üretim sürecinin kaçınılmazı haline sadece söz konusu üretim araçlarının sahipleri arasında mübadeleye yönelik üretim sürecinin oluşturulması çerçevesinde mümkün hale getirir. Tersine: farklı toplumsal sınıfların temsilcileri (kapitalist, işçi ve toprak sahibi) arasında kurulan doğrudan üretim ilişkileri, üretimin teknik unsurlarının diğerine aktarılmasıyla birbirine bağlanır. İnsanlar arasındaki üretim ilişkilerinin, maddî üretim sürecindeki eşyanın hareketi arasındaki bu sıkı bağlantı, insanlar arasındaki üretim ilişkilerinin maddîleşmesini beraberinde getirir.

Üçüncü Kısım

İNSANLAR ARASINDA ÜRETİM İLİŞKİLERİNİN MADDÎLEŞMESİ VE EŞYANIN KİŞİLEŞTİRİLMESİ

Görmüş olduğumuz gibi, meta üreten kapitalist ekonomide bireyler birbirleriyle toplumun üyeleri yani toplumsal üretim sürecinde yer alan kişiler olarak değil de, farklı üretim faktörlerinin 'toplumsal temsilcileri' olarak belirli eşyanın sahibi olmaları çerçevesinde belirli üretim ilişkileri aracılığıyla doğrudan ilişkilendirilir. Kapitalist 'yalnızca kişileştirilmiş sermayedir' (*Capital, III*, s. 819, 824). Toprak sahibi 'üretimin temel koşullarından yani toprağın, en önemlilerinden biri olarak kişileştirilmişmiş bir biçimde ortaya çıkar' (*Capital, III*, s. 819, 824). Marx'ın anlaşılamaz ve hatta mistik bir şey olarak görerek eleştirdiği bu 'kişileştirme'[1] çok gerçekçi bir olguyu göstermektedir: üretim ilişkilerinin insanlar arasında kendilerine ait olan ve kendileri tarafından kişileştirilen eşyanın toplumsal şekli (üretim faktörleri) temelinde bağımlılığı.

Veri bir kişi bir diğer belirli kişiyle belli eşyanın sahibi olarak doğrudan bir üretim ilişkisine girerse, bu durumda, sahibi kim olursa olsun, veri şey, sahibinin üretim ilişkileri sisteminde belirli bir yere sahip olma imkânına kavuşturur. Eşyaya sahip olmak insanlar arasındaki üretim ilişkilerinin kurulmasının bir koşulu olduğundan, şeyin bizzat ken-

1) Richard, Passow. *Kapitalismus*. Jena: G. Fischer. 1918, s. 84'le karşılaştırınız.

disinin üretim ilişkilerini kurma yeteneğine yani faziletine sahip olduğu gibi bir görüntü ortaya çıkar. Veri şey sahibine herhangi bir diğer meta sahibiyle mübadele ilişkisine girme ihtimâlini ortaya çıkarırsa, bu durumda şey kendine özgü mübadele edilebilirlik faziletine sahiptir yani 'değeri' vardır. Veri şey biri bir kapitalist ve diğeri de bir ücretli emek olan iki meta sahibini birbirine bağlarsa, bu durumda şey 'sermaye' olduğu kadar bir 'değerdir' de. Kapitalist bir toprak sahibiyle bir üretim ilişkisine girerse, bu durumda toprak sahibine verdiği ve aktarımı yoluyla da üretim bağı oluşturduğu değer yani para 'rantı' temsil eder. Sanayi kapitalistinin para kapitalistinden ödünç aldığı sermayeyi kullanması karşılığında bu kapitaliste ödediği para 'faiz' olarak adlandırılır. *İnsanlar arasındaki her türden üretim ilişkisi, belirli kişilerin doğrudan üretim ilişkisine girmesiyle eşyaya kendine özgü bir 'toplumsal fazilet' yani 'toplumsal şekil' verir.* Veri şey, bir kullanım değeri sağlamasına ilâveten, kendisini bir tüketim malı ya da bir üretim aracı haline getiren belirli özellikleriyle birlikte yani maddî üretim sürecinde teknik bir işlev sağlamasına ilâveten maddî bir nesne olarak insanları birbirine bağlama gibi bir toplumsal işlevi de yerine getirir.

Böylece, meta üreten kapitalist toplumda insanlar münhasıran meta üreticisi yani eşyanın sahibi olarak doğrudan üretim ilişkilerine girer. Diğer taraftan, sonuç olarak, belli toplumsal nitelikler yani belli bir toplumsal şekil elde ederler. 'Emeğin toplumsal nitelikleri maddî nitelik' ve nesneler de 'toplumsal nitelik kazanır' (*Capital, I*, s. 91). Örgütlü bir ekonomiyle bir toplumda kurulan 'insanlar arasında yürürlükte olan doğrudan toplumsal ilişkiler' yerine burada 'insanlar arasında maddî ve eşya arasında toplumsal ilişkiler' gözlemlemekteyiz (*Capital, I*, s. 73). Burada meta ekonomisinin iki özelliğini görüyoruz: 'eşyanın kişileştirilmesi ve üretim ilişkilerinin varlıklara [eşya arasındaki ilişkiler] dönüşmesi' (*Capital, III*, s. 830), 'Üretimin toplumsal veçhelerinin ve üretimin maddî temellerinin kişileştirilmesi' (*Ibid.*, s. 880).

İnsanlar arasındaki 'üretim ilişkilerinin maddîleşmesinden' Marx'ın anladığı husus, insanlar arasında (örneğin, kapitalistler ve işçiler arasında) belirli üretim ilişkilerinin, insanların birbirleriyle ilişki kurarak (örneğin, sermayenin toplumsal şekli) eşyaya belirli bir toplumsal şekil ya da toplumsal nitelikler tayin edilmesi sürecidir.

'Eşyanın kişileştirilmesiyle' Marx, belirli bir toplumsal şekille, örneğin sermayeyle, eşyanın varlığının sahibinin kapitalist şeklinde ortaya çıkma

ve diğer insanlarla somut üretim ilişkilerine girme sürecini anlamaktadır.

İlk bakışta, bu sürecin her iki yönü ayrışık süreçler olarak görünebilir. Bir taraftan, eşyanın toplumsal şekli insanlar arasındaki üretim ilişkilerinin bir sonucu olarak ele alınır. Diğer taraftan, insanlar arasındaki aynı üretim ilişkileri kendine özgü bir toplumsal şekil çerçevesinde sadece eşyanın varlığıyla kurulur. Bu çelişki sadece Marx'ın, her bir bağın bir önceki bağın sonucu ve bir sonraki bağın nedeni olduğu sürekli ve durmadan yinelenen yenidenüretim süreci olarak ele aldığı diyalektik toplumsal üretim süreciyle çözümlenebilir. Eşyanın toplumsal şekli aynı zamanda bir önceki üretim sürecinin ve geleceğe ilişkin beklentilerin sonucudur.[2]

Kapitalist toplumda emek ürünleriyle ilgili her toplumsal şekil (para, sermaye, kâr, rant, v.s.), aynı türden üretken ilişkilerin sürekli tekrarı ve tortullaşmasıyla uzun bir tarihî ve toplumsal sürecin sonucu olarak ortaya çıkar. İnsanlar arasındaki veri üretim ilişkileri türü veri bir toplumda hâlâ da pek sık olmayan ve istisnaî bir şey olduğunda, kendisinde varolan farklı ve sürekli bir toplumsal niteliği emek ürünlerine aktaramayabilir. İnsanlar arasındaki 'anlık toplumsal anlaşma', emeklerinin ürünlerine sadece oluşturulan toplumsal anlaşmalarla birlikte ortaya çıkan ve toplumsal anlaşma sona erdiğinde sonlanan anlık toplumsal şekil kazandırır (*Capital*, *I*, s. 88). Gelişmemiş bir mübadelede, emek ürünleri değeri sadece mübadeleye girişildiği süreç içinde belirler ve değer, söz konusu girişim öncesinde ya da sonrasında değer değildir. Mübadeleye girişenler emeklerinin ürünlerini üçüncü bir ürünle karşılaştırdıklarında, üçüncü ürün embriyo halinde para işlevini yerine getirir. Ancak, söz konusu üçüncü ürün mübadele girişiminden önce ya da sonra para niteliğinde değildir.

Üretken güçler geliştikçe, bu gelişme insanlara arasında belirli üretim türünün ortaya çıkmasına neden olur. Bu ilişkiler veri bir toplumsal çevrede sıklıkla tekrarlanır ve yaygın hale gelir. İnsanlar arasında üretim ilişkilerinin 'kristalleşmesi' eşya arasında buna tekabül eden 'kristalleşmeyi' beraberinde getirir. İnsanlar arasındaki üretim ilişkileri durakladığında bile, veri toplumsal şekil bir şeye tutturulur yani sabitlenir

2) Aşağıda 'Production Relations and Material Categories', *Pod znamenem marksizma* (Marksizmin Bayrağı Altında), 1924, No. 10-11'de daha kapsamlı bir biçimde geliştirdiğimiz sonuçların kısa bir sunumunu ortaya koymaktayız.

yani söz konusu veri toplumsal şekil içinde muhafaza edilir. Veri maddî kategorinin görünüşünün, doğmuş ve daha sonra da etkilemiş olduğu insanlar arasındaki üretim ilişkilerinden ayrık bir biçimde sabitlenmesi mümkündür. 'Değer', mübadele sürecine birlikte girdiği şeyin bir özelliği ve bu süreci terk ettiğinde de şeyin içinde muhafaza ettiği bir özellikmiş gibi görünür. Aynı şey, para, sermaye ve eşyanın diğer toplumsal şekilleri için de geçerlidir. Üretim sürecinin yarattığı sonuçlar olarak, bunlar değerin önkoşulu haline gelir. Bu 'noktadan itibaren, emek ürününün veri toplumsal şekli, insanlar arasındaki belirli bir üretim ilişkileri türünü 'ifade etmenin' yanı sıra bu ilişkileri içinde de 'barındırır'. Belli bir toplumsal şekle sahip bir şeyin veri bir kişinin ellerinde bulunması, söz konusu kişiyi belli üretim ilişkilerine girme yönünde harekete geçirir ve onu, kendisine ait belli toplumsal niteliği konusunda bilgilendirir. İnsanlar arasındaki 'üretim ilişkilerinin maddîleşmesi' şimdi de 'eşyanın kişileştirilmesiyle' geliştirilir. *Meta üreticileri arasında gerçekleşen sayısız işlemlerin sonucunda emek ürününün toplumsal şekli tekil meta üreticilerinin motivasyona yönelik olarak, söz konusu üreticilerin davranışlarını veri bir toplumda insanlar arasındaki hâkim üretim ilişkileri türlere uyarlaması konusunda zorlamada bulunarak baskı yaratma konusunda güçlü bir araç haline gelir.* Toplumun birey üzerindeki etkisi eşyanın toplumsal şekliyle gerçekleştirilir. İnsanlar arasındaki üretim ilişkilerinin nesnelleşmesi ya da 'maddîleşmesi', iktisadî sisteme dayanıklılık, istikrar ve düzenlilik kazandırır. Sonuç ise insanlar arasındaki üretim ilişkilerinin 'kristalleşmesidir'.

Bu sık sık tekrarlardan sonra oluşan gelişmelerden sadece belirli bir gelişme düzeyi insanlar arasındaki üretim ilişkileri üzerinde emek ürünlerine bağlanan belli toplumsal nitelikler şeklinde bir tür tortu bırakır. Veri üretim ilişkileri türü toplumda hâlihazırda yeterince yayınlaşmamışsa, söz konusu ilişkiler eşyaya uygun bir toplumsal şekil veremeyebilir. Hâkim üretim türü, zanaatkârın varlığının 'korunmasının' amaçlandığı el zanaatına dayanan üretim olduğunda, zanaatkâr kendini 'usta zanaatkâr' olarak düşünür ve işletmesini genişlettiğinde ve esas itibariyle hâlihazırda işçilerinin ücretli emeği çerçevesinde bir kapitalist haline geldiğinde, gelirini, varlığını 'sürdürmesinin' kaynağı olarak görür. Hâlihazırda ne gelirini 'sermayenin' kârı ve ne de üretim araçlarını 'sermaye' olarak görmektedir. Aynı şekilde, tarımın kapitalizm öncesi toplumsal ilişkiler üzerindeki hâkimiyeti nedeniyle faiz yeni bir gelir

şekli olarak görülmemekle birlikte çok uzun zamandan beridir rantın değiştirilmiş bir şekli olarak ele alınmaktadır. Ünlü iktisatçı Petty faizi bu yolla ranttan elde etmeye çalışmıştır.[3] Bu yaklaşımla, tüm iktisadî şekiller veri üretim tarzında hâkim olan şekil altında 'sınıflandırılır' (*Capital, III*, s. 876). Bu, üç aşağı beş yukarı uzun tutulmuş kalkınma döneminin neden emek ürünlerine tekabül eden toplumsal şekillerde 'maddîleşmiş' ya da 'kristalize olmuş' yeni tür üretim ilişkilerinden önce yer alması gerektiğini açıklamaktadır.

Böylelikle insanlar arasında üretim ilişkileri ve maddî kategorileri arasındaki bağlantı şu şekilde ortaya konmalıdır. Meta üreten kapitalist ekonominin niteliği olan her türden üretim ilişkisi, insanların veri üretim ilişkisi içinde ilişkiye girdiği eşyaya belli bir toplumsal şekil atfetmektedir. Bu ise insanlar arasında üretim ilişkilerinin 'maddîleşmesine' ya da 'kristalleşmesine' götürür. İnsanlar arasındaki belirli bir üretim ilişkisi içinde yer alan ve buna binaen toplumsal şekle sahip olan şey, *veri, somut, tek bir üretim ilişkisi duraksatılsa bile bu şekil varlığını sürdürür.* Sadece bu gerçekleştirildikten sonra insanlar arasındaki üretim ilişkileri gerçekten 'maddîleşir' yani şeyin bizzat şeye aitmiş ve üretim ilişkilerinden ayrılacakmış gibi görünen bir özelliği şeklinde 'kristalize' hale gelir. Eşya belirli yani sabit bir biçimde ortaya çıktığından, bunlar aynı zamanda insanları, motivasyonlarını şekillendirerek ve aralarında somut üretim ilişkileri kurma konusunda uyararak etkilemeye başlarlar. 'Sermayenin' toplumsal şekline sahip olmakla, eşya sahibini bir 'kapitalist' haline getirir ve en baştan, o ve toplumun diğer üyeleri arasında kurulacak somut üretim ilişkilerini belirler. Bu ise eşyanın toplumsal niteliğinin, söz konusu eşya sahiplerinin niteliğini belirlermiş gibi görünmektedir. Böylelikle, 'eşyanın kişileşmesine' neden olur. Bu yolla, kapitalist sermayesiyle ön plâna çıkmakla birlikte bu sadece kapitalistin insanlar arasındaki veri üretim ilişkisini yansıtması nedeniyledir. *Sonuç olarak, belli kişiler hâkim üretim ilişkileri altında sınıflandırılır.* Eşyanın toplumsal şekli belli kişiler arasındaki *tekil* üretim bağlarını sadece toplumsal şeklin bizzat kendisinin *toplumsal* üretim bağlarının bir ifadesi olması nedeniyle etkiler. Eşyanın toplumsal şekli, sadece üretim süreci dondurulmuş yani üretimin dinamik, süreklilik arz eden ve değişen toplumsal sürecinin kristalize hale gelmiş *sonucu* olarak ortaya çıktığından,

3) I. I. Rubin, *Istoriya ekonomicheskoi mysli* (İktisadî Düşünce Tarihi), Second Edition, 1928, Chapter VII.

üretim sürecinin bir *koşulu* biçiminde kendini gösterir. Bu yolla, 'insanın maddîleşmesi' ve 'eşyanın kişileştirilmesi' arasındaki açık çelişki, diyalektik yani duraksatılmamış yenidenüretim süreciyle çözümlenir. Bu açık çelişki, insanlar arasındaki üretim ilişkileriyle eşyanın toplumsal şeklinin belirlenmesi ve eşyanın toplumsal şekli tarafından insanlar arasındaki tekil üretim ilişkilerinin belirlenmesi arasındadır.

Belirtmiş olduğumuz yenidenüretim sürecinin iki yönünden sadece ikincisinin -'eşyanın kişileştirilmesi'- iktisadî yaşamın sathında yer almaktadır ve doğrudan doğruya gözlemlenebilir. Eşya tekil üreticilerin motivasyonunu ve davranışını etkileyen kullanıma hazır toplumsal bir şekildir. Sürecin bu yönü bireylerin doğrudan doğruya bireylerin ruhuna yansır ve doğrudan doğruya gözlemlenebilir. Eşyanın toplumsal şeklinin oluşumunu insanlar arasındaki üretim ilişkilerinden izlemek çok daha zordur. Sürecin bu yönü yani insanlar arasındaki üretim ilişkilerinin 'maddîleşmesi', insan davranışlarının heterojen sonucudur. Bu ise 'insanların haberi olmadan' yani baştan amaç olarak ortaya konmayan bir sonuç çerçevesinde yerine getirilen toplumsal sürecin bir sonucudur. Marx sürecin bu kısmının açıklanmasında elde ettiği başarı sadece derin tarihî ve toplumsal-iktisadî analiz aracılığıyla mümkün olmuştur.

Bu perspektiften, Marx'ın bir taraftan, 'dış görünüş', 'dış bağlantı', 'olgunun yüzeyi' ve diğer taraftan da, 'dış bağlantı', 'cisimleşmiş bağlantı', 'mündemiç bağlantı', 'eşyanın özü' arasında sıkça ortaya koymuş olduğu farkı anlayabiliriz.[4] Marx vulgar iktisatçıları kendilerini olgunun dış yönünün analiziyle sınırlamaları nedeniyle eleştirmiştir. Marx Adam Smith'i, 'ezotreik' (dışsal) ve 'eksoterik' (içsel) perspektifler arasında gidip gelmesi nedeniyle eleştirmiştir. Marx'ın bu ifadelerinin anlamının çok belirsiz olduğu düşünülmektedir. Marx'a yönelik eleştirilerin, çok nazik bir biçimde de olsa, ona yönelik suçlaması, cisimleşmiş bağlantıları açıklama arzusunun iktisadî metafiziği nedeniyledir. Marksistler kimi zaman Marx'ın ifadelerini ham ampirisizm ve soyut izolasyon yöntemleri arasında ayrıştırma arzusu çerçevesinde açıklamaktadır.[5] Bu soyutlama yöntemine başvurmanın vazgeçilmez bir husus olduğunu hissetmekle birlikte Marx'ın yöntemini nitelendirmeden çok uzak olduğu-

4) Bakınız *Capital, III*, s. 817 ve diğer çalışmalar.

5) J. Kunov, 'K ponimaniyu metoda issledovaniya Marksa' (Marx'ın Araştırma Yöntemini Anlamaya Doğru)' *Osnovnye problemy politicheskoi ekonomii*. 1922, s. 57-58.

nu düşünüyoruz. Marx, bir olgunun içsel bağlantıları ve bağlantıları arasındaki zıtlığı ortaya koyduğunda aklından geçen husus bu olmamıştır. Soyutlama yöntemi Marx'a ve Ricardo da dâhil olmak üzere kendinden öncekilere mahsustur. Ancak, sosyolojik yöntemi politik iktisada sokan Marx'tır. Bu yöntem maddî kategorileri insanlar arasındaki üretim ilişkilerinin yansıması olarak ele almaktadır. Maddî kategorilerin bu toplumsal doğasında Marx söz konusu kategorilerin 'içsel bağlantılarını' görmüştür. Vulgar iktisatçılar iktisadî ilişkilerden 'ayrılmış' dışsal görünmüşleri (*Capital, III,* s. 817) yani eşyanın toplumsal niteliğini içermeyen, maddîleşmiş yani kullanıma hazır halini ele almıştır. Söz konusu iktisatçılar, eşyanın iktisadî yaşamın sathında yer alan 'kişileştirilme' sürecini görmüş olmalarına rağmen insanlar arasındaki 'üretim ilişkilerinin maddîleşmesine' ilişkin hiçbir fikirleri bulunmamaktadır. Maddî kategorileri veri yani üreticilerin güdülerini etkileyen ve kendi bilinçliliklerinde ifade edilen üretim ilişkilerinin emre amade koşulları olarak ele almışlardır; bu iktisatçılar söz konusu maddî kategorilerin niteliğini toplumsal sürecin sonuçları olarak incelememişlerdir. Bu içsel yani toplumsal süreci yok sayarak, kendilerini, 'bu bağlantı rekabette kendini gösterdiğinde, eşya arasındaki dışsal bağlantıyla' sınırlandırmışlardır. 'Bu durumda, rekabette, her şey tersyüz olur ve daima tersine dönmüş gibi görünür'.[6] Böylelikle, insanlar arasındaki üretim ilişkileri başkaca bir şeye değil de, eşyanın toplumsal şekillerine bağlı olarak ortaya çıkar.

'Eşyanın kişileştirilmesi' sürecinin sadece 'insanlar arasındaki üretimin maddîleşmesi' sürecinin sonucunda anlaşılabileceğini kavrayamayan vulgar iktisatçılar, eşyanın toplumsal niteliklerini (değer, para, sermaye, v.s.) bizzat sermayenin kendisine ait doğal nitelikler olarak düşünmüşlerdir. Eşyanın toplumsal nitelikleri, değer, para, v.s. eşyaya 'bağlanmış' beşerî ilişkilerin bir ifadesi olarak değil de, bizzat eşyanın kendisinin sahip olduğu ve doğal-teknik nitelikleriyle 'doğrudan birbirine geçen' niteliklerinin bir ifadesi olarak düşünülmektedir. Bu husus, vulgar iktisada ve üretim konusunda kapitalist ekonominin ufkuyla sınırlandırılan basmakalıp düşüncelere sahip katılımcılara özgü *meta fetişizminin* nedenidir. Bunun nedeni, 'toplumsal ilişkilerin eşyaya dönüşmesi, maddî üretim ilişkilerinin, bunların tarihî ve toplumsal belirleniş-

6) Karl, Marx, *Teorii pribavochnoi stoimosli* (Artı Değer Teorileri), *Vol. II,* s. 57.

leriyle doğrudan birleştirilmesidir' (*Capital, III*, s. 830). 'Üretimin bir unsuru, belli bir toplumsal şekille harmanlanmış ve temsil edilmiştir' (*Ibid.*, s. 816). 'Bu emek koşullarının emekle ilişkisi bakımından biçimsel bağımsızlığı yani ücretli emek açısından bu bağımsızlığın yegâne şekli, bu durumda, eşya olarak, üretimin maddi koşulları olarak bunlardan ayrılmaz bir özellik, üretimin unsurları olarak mündemiç, kendilerine özgü bir niteliktir. Bunların kapitalist üretim sürecinde belirli bir tarihî dönemin damgasını taşıyan belirli toplumsal nitelikleri, üretim sürecinin öğeleri olarak ezelden beri kendilerine ait bulunan doğal ve mündemiç bir niteliktir' (*Ibid.*, s. 825).[7] Toplumsal üretim *ilişkilerinin* toplumsal ilişkilere dönüşmesi yani *eşyanın* 'nesnel' *özellikleri*, meta üreten kapitalist ekonomiye ilişkin bir gerçek ve maddî üretim süreci ve üretim ilişkilerinin hareketi arasındaki ayırt edici bağların bir sonucudur. Vulgar iktisadın hatası kapitalist ekonominin maddî şekilleri üzerinde durması gerçeğinde değil de, söz konusu maddî şekillerin üretimin toplumsal şekliyle bağlantısını görmemesi ve bundan toplumsal şekli değil de, eşyanın doğal özelliklerini türetmesidir. 'Emeğin belirli toplumsal şeklinin etkileri eşyaya yani emek ürünlerine devredilir; ilişkinin bizzat kendisi fantastik olarak eşya şeklinde ortaya çıkar. Bunun, meta üretiminin kendine özgü bir özelliği olduğunu gördük...Hodgskin bunda arkasında sömüren sınıfların hile ve çıkarlarının gizlendiği pür bir öznel hâyâl görmektedir. Ancak, sunum şeklini fiilî ilişkinin bizzat kendisinin bir sonucu olarak görmemekte ve ilişkiyi sunum şeklinin bir ifadesi olarak değil de, bir başka türlü ele almaktadır' (*Theorien über den Mehrwert, 1910, Vol. III*, s. 354-355).

Vulgar iktisatçılar iki tür hata yapmaktadır: 1) ya 'şeklin iktisadî kesinliğini' eşyanın 'nesnel özelliğine' devretmekte (*Capital, II*, s. 164) ya-

7) Marx'ın emtianın ikili doğası teorisi ve kullanım değerlerinin 'mübadele değerinin maddî deposu' (*Capital, I*, s. 36) biçiminde göründüğü biçimindeki ifadesi, toplumsal ilişkilerin ve üretimin maddî koşullarının bu 'kaynaşmasına sadece bu bakış açısından bakılmasıyla daha anlaşılabilir hale gelmektedir. Kullanım değeri ve değer, Böhm-Bawerk'in de belirttiği gibi eşyanın iki farklı özelliği değildir. İkisi arasındaki tezat, metayı eşya olarak ele alan doğal bilim yöntemi ve 'eşyayla kaynaşmış toplumsal ilişkileri ele alan sosyolojik yöntem arasındaki tezat nedeniyle ortaya çıkmaktadır. 'Kullanım değeri şey ve insan arasındaki doğal bir ilişkiyi yani eşyanın insan için varolmasını ifade etmektedir. Ancak, mübadele değeri eşyanın *toplumsal* varoluşunu temsil etmektedir' (*Theorien über den Mehrwert*, 1910, *Vol. III*, s. 355).

ni toplumsal olguyu doğrudan teknik olgudan türetmektedir; örneğin, belli sınıfların varlığını ve bunlar arasında üretim ilişkilerini gerektiren sermayenin kâr hâsıl etme kabiliyeti, üretim araçlarının rolünde sermayenin teknik işlevleri cinsinden açıklanır; 2) ya da 'emek araçlarının özünde maddî olarak mündemiç olan belli özellikleri' emek araçlarının toplumsal şekline devreder (*Ibid.*), yani *teknik* olguyu doğrudan doğruya toplumsal olgudan türetirler; örneğin, gücü üretim araçlarında mündemiç olan ve söz konusu üretim araçlarının teknik işlevini temsil eden emek üretkenliğini artırmak üzere sermayeye yani üretimin kendine özgü toplumsal şekline (sermayenin üretkenliği teorisi) devredilir.

İlk bakışta çelişkiliymiş gibi görünen bu iki hata aynı yöntemsel hataya indirgenebilir; maddî üretim sürecinin kendisine ait toplumsal şekille tanımlanması ve eşyanın teknik işlevlerinin kendisine ait toplumsal işlevlerle tanımlanması. Teknik ve toplumsal olguyu, birbiriyle yakından ilgili ancak farklı olan insanın çalışma faaliyetinin farklı yönleri olarak ele almak yerine, doğrusunu söylemek gerekirse, vulgar iktisatçılar bunları aynı düzeyde yani aynı bilimsel düzlemde tutmuşlardır. İktisadî olguyu doğrudan doğruya meta ekonomisinde mündemiç olan birbiriyle sıkı sıkıya birleşmiş ve kaynaşmış teknik ve toplumsal açılardan incelemişlerdir. Bunun sonucu ise 'bir tarafta, kullanım değeri yani şey ve diğer tarafta da, belli bir toplumsal üretim yani artı değer arasındaki orantısız [ilişkidir]' (*Capital, III*, s. 818); '...Toplumsal bir ilişki, doğayla orantılı hale getirilmiş bir şey olarak kavranır yani orantısız

---

8) Genelde, İnsanlar arasında eşya ve toplumsal ilişkiler arasındaki bağlantı daha karmaşık ve çok yönlüdür. Böylelikle, örneğin, sadece ele aldığımız konuyla yakından ilişkili olguyu hesaba katarak şunları gözlemleyebiliriz: 1) çeşitli toplumsal oluşumların iktisadî alanında, insanlar arasındaki üretim ilişkilerinin bunlar arasında eşyanın dağılımına nedensel bağımlılığı (üretim ilişkilerinin üretken güçlerin yapısı ve dağılımına bağımlılığı); 2) meta üreten kapitalist ekonominin iktisadî alanında, insanlar arasındaki üretim ilişkilerinin eşya aracılığıyla yani bunların 'kaynaşmasıyla' (kelimenin tam anlamıyla meta fetişizmi) gerçekleşmesi; 3) çeşitli toplumsal oluşumların değişik alanlarında, insanlar arasında ilişkilerin eşyada sembolleşmesi (genel toplumsal sembolleştirme ya da insanlar arasında toplumsal ilişkilerin fetişleşmesi). Burada sadece ikinci tür yani kelimenin tam anlamıyla meta fetişizmi ve bu ve ikinci konu arasında kesin bir ayırım yapmak için bunun ayrı tutulamayacağını ele almaktayız (Bu iki konu arasındaki karışıklık (N. Bukharin'in *Historical Materialism* [English language edition: New York: Russell and Russell, Inc., 1965], Russian edition, 1922, s. 161-162'de) ve bu ve üçüncü konu arasındaki karışıklık açıktır (A. Bogdanov'un fetişizm teorisi bunun sıkıntısını çekmektedir).

iki büyüklüğün birbiriyle veri bir oran çerçevesinde varolduğu düşünülür' (*Ibid.*, s. 817). Üretim sürecinin kendine ait toplumsal şekillerle yani eşyanın teknik özelliklerinin eşyanın toplumsal şeklinde maddîleşmiş toplumsal ilişkilerle tanımlanması, acımasızca kendisinden intikam alır. İktisatçılar 'büyük bir zorlukla şey olarak tanımladıklarını düşündükleri birden bire toplumsal bir ilişki olarak ortaya çıktığında ve daha sonra da, önceden hemen hemen yönettikleri bu şeyin kendilerinden alay edercesine karşılarına bir kez daha şey olarak yeniden çıktığında', sıkça naif bir şaşkınlığa düşerler (*Critique*, s. 31).

Marx'ın da ortaya koymuş olduğu gibi, 'üretimin maddî ilişkilerinin kendisine ait tarihî-toplumsal şekliyle kaynaşması' meta üreten kapitalist bir ekonominin yanı sıra diğer toplumsal şekillerde de mündemiç olduğu kolaylıkla gösterilebilir. İnsanlar arasındaki toplumsal üretim ilişkilerinin nedensel olarak üretimin maddî koşullarına ve bir başka türden ekonominin farklı toplumsal grupları arasındaki üretimin teknik araçlarının dağılımına bağlı olduğunu gözlemleyebiliriz. Tarihî materyalizm teorisinin bakış açısından, bu husus, tüm toplumsal oluşumlar için geçerli olan genel bir sosyolojik kanundur. Toprak sahibi ve serf arasındaki üretim ilişkileri toplamının nedensel olarak üretim tekniği ve üretimin teknik faktörlerinin yani feodal toplumda toprak sahipleri ve serf arasında toprak, çiftlik hayvanları, araçların dağılımı tarafından belirlendiğinden şüphe edilemez. Ancak, gerçek olan husus, feodal toplumda insanlar arasındaki üretim ilişkilerinin eşya *aracılığıyla* değil de, eşyanın aralarındaki dağılımı ve eşya *temelinde* kurulduğudur. Bu noktada insanlar birbirleriyle doğrudan ilişki içindedir; 'emek performanslarına göre bireyler arasındaki toplumsal ilişkiler, her olayda karşılıklı kişisel ilişkiler olarak ortaya çıkar ve emek ürünlerinin arasında toplumsal ilişkilerin arkasına gizlenmez' (*Capital, I*, s. 77). Bununla birlikte, meta üreten kapitalist ekonominin kendine özgü doğası, insanlar arasındaki üretim ilişkilerinin eşya *için* olmanın yanı sıra eşya *yoluyla da* kurulduğu gerçeğine dayanır. İnsanlar arasındaki üretim ilişkilerini 'maddeleştiren', 'maddîleşmiş' şekil veren ve meta fetişizmini yaratan yani üretim sürecinin maddî-teknik ve sosyo-ekonomik yönü arasındaki yani Marx'ın yeni sosyolojik yöntemiyle giderilen bir karmaşa kesinlikle budur.

Dördüncü Kısım

EŞYA VE TOPLUMSAL İŞLEV (ŞEKİL)

Marx'ın politik iktisada soktuğu yeni sosyolojik yöntem, üretken güçler ve üretim ilişkileri, maddî üretim süreci ve bu sürecin toplumsal şekli, emek süreci ve değer oluşum süreci arasında tutarlı bir ayırıma başvurmaktadır. Politik iktisat insanın çalışma faaliyetini emeğin teknik yöntemleri ve araçları açısından değil de, toplumsal şekli açısından ele almaktadır. Üretim sürecinde insanlar arasında kurulan *üretim ilişkilerini* ele almaktadır. Ancak, meta üreten kapitalist toplumda insanlar eşyanın aktarılması yoluyla üretim ilişkileri tarafından birbirlerine bağlandıklarından, insanlar arasındaki üretim ilişkileri maddî bir nitelik kazanır. Bu 'maddîleştirme', insanların birbirleriyle belli bir ilişkiye girdikleri şey belli bir *toplumsal role* sahip olduğundan yani insanları birbirlerine bağladığından -'aracı' rolü ya da veri üretim ilişkisini 'yüklenen'- meydana gelmektedir. Somut bir tüketim malı ya da üretim aracı olarak maddî ya da teknik çerçevede mevcut olmasına ilâveten, şey *toplumsal ya da işlevsel bir varlık* yani veri üretim ilişkilerinin ifade edildiği ve eşyaya belli bir *toplumsal* şekil veren belli bir toplumsal nitelik kazanmış gibi görünmektedir. Böylelikle, politik iktisadın temel kavramları ya da kategorileri, insanlar arasındaki çeşitli türden üretim ilişkilerini nitelendiren ve insanlar arasındaki bu ilişkilerin kurulduğu eşya yoluyla birlik-

te geçerli olan temel *sosyo-ekonomik şekilleri* ifade eder.

Marx[1] 'toplumun iktisadî yapısını' ya da insanlar arasındaki 'üretim ilişkilerinin toplamını' ele alışına ilişkin yaklaşımında belli üretim şekilleri ve türlerini birbirinden ayırmıştır.[2] Marx kapitalist bir toplumda insanlar arasındaki bu türden üretim ilişkilerini şu sıra içinde analiz etmiştir. İnsanlar arasındaki bu ilişkilerin bazıları veri bir toplumun üyeleri arasındaki diğer türden üretim ilişkilerinin varlığını gerektirir ve son olarak belirtilen üretim ilişkileri kaçınılmaz olarak bir önceki üretim ilişkilerinin varlığını gerektirmez: böylelikle, bir önceki üretim ilişkileri, son belirtilen üretim ilişkilerinin olduğunu önceden varsayar. Örneğin, finansal kapitalist C ve sanayi kapitalisti B arasındaki ilişki, B'nin C'den ödünç almasından oluşur; bu ilişki hâlihazırda sanayi kapitalisti B ve işçi A ya da daha doğrusu birçok işçiyle aralarında olan üretim ilişkilerinin varlığını gerektirir. Bir taraftan, sanayi kapitalisti ve işçiler arasındaki ilişkiler kaçınılmaz olarak kapitalist B'nin finansal kapitalistten borç almasını gerektirmemektedir. Böylelikle, iktisadî kategoriler olan 'sermaye' ve 'artı değerin', 'faiz getiren sermaye' ve 'faizden' önce geldiği açıktır. Bunun ötesinde, sanayi kapitalisti ve işçiler arasındaki ilişki emek gücü alım ve satımı şeklindedir ve buna ilâveten de, kapitalistin satmak için mal ürettiği yani kapitalistin toplumun diğer üyelerine meta sahiplerinin birbirleriyle olan üretim ilişkileriyle bağlanmasını gerektirir. Diğer taraftan, meta sahipleri arasındaki ilişkiler kaçınılmaz olarak sanayi kapitalisti ve işçiler arasında bir üretim bağının olmasını gerektirmez. Buradan, 'meta' ve 'değer' kategorileri, 'sermaye' kategorisinden önce gelir. İktisadî kategorilerin mantıkî düzeni, kategoriler olarak ifade edilen üretim ilişkilerinin niteliğini takip etmektedir. Marx'ın iktisadî sistemi, giderek kompleks hale gelen türden *üretim ilişkilerini* analiz etmektedir. Bu üretim ilişkileri giderek karmaşıklaşan bir dizi *toplumsal şekiller* olarak ifade edilir -bunlar eşya tarafından kazanılan toplumsal şekillerdir. İnsanlar arasında veri bir türden üretim ilişkisi ve buna tekabül eden eşyanın toplumsal işlevi ya da şekli arasındaki bu bağ, tüm iktisadî kategorilerde izlenebilir.

---

1) Karl, Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, 'Preface' Chicago: Kerr and Co., 1904.

2) Aklımızdan geçirdiğimiz, farklı toplumsal oluşumları nitelendiren değişik şekil ya da türden üretim ilişkileri olmayıp, kapitalist bir toplumda insanlar arasındaki değişik şekil ya da türden üretim ilişkileridir.

Meta üreticileri olarak emek ürünlerini mübadele eden insanlar arasındaki temel toplumsal ilişki ürünlere, daha sonra ürünlerin doğal bir özelliği gibi görünen kendine özgü mübadele edilebilirlik özelliği verir: kendine özgü 'değer şekli'. Meta sahiplerinin toplumsal faaliyetle bir başka metayla doğrudan mübadele edilebilecek genel bir eşdeğer olma işlevi görecek bir meta (örneğin, altın) seçmeleri temelinde insanlar arasındaki düzenli mübadele ilişkisi, seçilen metaya belli bir para işlevi ya da 'para şekli' kazandırır. Bu para şekli daha sonra alıcılar ve satıcılar arasındaki üretim ilişkisinin niteliğine bağlı olarak birkaç işlev ya da şekil yerine getirir.

Malın satıcıdan alıcıya aktarılması ve paranın da tersine yani alıcıdan satıcıya aktarılması eşanlı olarak gerçekleştirilirse, paranın bir 'dolaşım aracı olma' işlevi gördüğü ya da bir 'dolaşım aracı olma' şekline sahip olduğu varsayılır. Mal aktarımı para aktarımından önce gerçekleşirse ve satıcı ve alıcı arasındaki ilişki borçlu ve alacaklı arasındaki bir ilişkiye dönüştürülürse, bu durumda paranın 'ödeme aracı' işlevine sahip olduğu varsayılır. Satıcı, satıştan elde ettiği parayı yeni bir satın alma biçiminde bir üretim üretim ilişkisi içine girdiği ana kadar elinde tutarsa, para bir 'iddihar-ç.n. gömüleme-' işlevi ya da şekli kazanır. Paranın her toplumsal işlevi ya da şekli mübadeleye katılanlar arasındaki farklı bir üretim ilişkisi niteliğini ya da türünü ifade eder.

Yeni bir tür üretim ilişkisinin ortaya çıkmasıyla birlikte -yani bir meta sahibini (bir kapitalist) bir başka meta sahibine (bir işçi) bağlayan ve paranın aktarılmasıyla kurulan bir kapitalist ilişki- para yeni bir toplumsal işlev ya da şekil elde eder: para, 'sermaye' haline gelir. Daha doğrusu, kapitalisti doğrudan doğruya işçiye bağlayan para 'değişken sermaye' rolü oynar ya da 'değişken sermaye' şekline sahiptir. Ancak, işçilerle üretim ilişkileri kurmak için, kapitalist üretim araçlarına ya da söz konusu üretim araçlarını satın alacak paraya sahip olmalıdır. Kapitalist ve işçi arasında dolaylı olarak bir üretim ilişkisi kurmaya hizmet edecek bu üretim araçları ya da para, 'değişmeyen sermaye' işlevine ya da şekline sahip olmalıdır. Üretim sürecinde kapitalist sınıf ve işçi sınıfı arasındaki üretim ilişkilerini dikkate almamız ölçüsünde, 'üretken sermaye' ya da 'üretim aşamasındaki sermayeyi' hesaba katıyoruz demektir. Ancak, üretim süreci başlamadan önce, kapitalist piyasada üretim araçlarının ve emek gücünün alıcısı olarak görünmüştür. Alıcı olarak kapitalist ve diğer meta üreticileri arasındaki üretim ilişkileri 'para sermaye-

nin' işlevine ya da şekline tekabül eder. Üretim sürecinin sonunda kapitalist 'meta sermaye' işlevinde ya da şeklinde bir ifadeye kavuşan malın satıcısı olarak ortaya çıkar. Bu yolla, sermayenin başkalaşımı ya da 'şeklinin dönüşümü', insanlar arasında farklı üretim ilişkilerini yansıtır.

Ancak, bu, sanayi kapitalistini toplumun diğer üyelerine bağlayan üretim ilişkilerini hâlâ da yok etmemektedir. İlk önce, bir üretim dalındaki sanayi kapitalistleri, diğer üretim dallarındaki sanayi kapitalistlerine sermaye rekabeti ve söz konusu sermayenin bir üretim dalından diğerine aktarılması yoluyla bağlanır. Bu ilişki 'genel ortalama kâr oranının' oluşumuyla ve malın 'üretim fiyatlarından' satılmasıyla ifade edilir. Buna ilâveten, kapitalist sınıfın bizzat kendisi birkaç toplumsal gruba ya da alt sınıflara ayrılır: sanayi, ticarî ve para (finansal) kapitalistler. Bu grupların ötesinde, toprak sahipleri sınıfı hâlâ da varlığını sürdürmektedir. Bu farklı toplumsal sınıflar arasındaki üretim ilişkileri yeni toplumsal ve iktisadî 'şekiller' yaratır: ticarî sermaye ve ticarî kâr, faiz getiren sermaye ve faiz ve toprak rantı. 'Deyim yerindeyse, kendi iç organik yaşamının ötesine geçerek, [sermaye] dışarıdaki yaşamla bir ilişkiye yani birbirlerinin karşısına *sermaye* ve *emek* olarak değil de, bir durumda sermaye ve sermaye, bir diğerinde yine basitçe *alıcılar ve satıcılar* biçiminde bireyler olarak gelişen bir ilişki içerisine girer' (*Capital, III*, s. 44).[3] Buradaki konu farklı türden üretim ilişkileri ve özellikle de, 1) *kapitalistler ve işçiler*; 2) kapitalistler ve alıcılar ve satıcılar olarak ortaya çıkan toplumun üyeleri; 3) sanayi kapitalistlerinin *belli* grupları arasında ve bir grup olarak sanayi kapitalistleri ve kapitalistlerin diğer grupları (ticarî ve finansal kapitalistler) arasındaki üretim ilişkileridir. Kapitalist toplumun temeli olan birinci tür üretim ilişkisi Marx tarafından *Capital*'in birinci cildinde, ikinci tür üretim ilişkisi *Capital*'in ikinci cildinde ve üçüncü tür üretim ilişkisi ise *Capital*'in üçüncü cildinde incelenmektedir. Meta üreten toplumun temel üretim ilişkisi yani meta üreticileri olarak insanlar arasındaki ilişkiler Marx tarafından *A Contribution to the Critique of Political Economy* adlı kitabında incelenmiş ve *Capital*'in birinci cildinde 'Emtia ve Para' başlığı altında ve Marx'ın sistemine bir giriş niteliğe sahip olması anlamında ele alınabilecek bir biçimde yeniden incelenmiştir. (ilk taslakta Marx bu kısma şu şekilde adlandırma niyetini taşımıştır: 'Giriş, Emtia, Para'. Bakınız *Theorien über den Mehrwert, 1910, Vol. III*, s. VIII.) Marx'ın sistemi şeyin

3) Vurgular ilâve edilmiştir.

iktisadî şekliyle ilgili giderek artan bir karmaşaya sahip çeşitli türden üretim ilişkileri kadar, artan karmaşaya sahip üretim ilişkileri türlerini de incelemektedir.

Politik iktisadın temel *kategorileri* böylelikle eşyanın şeklini hesaba katan değişik türden üretim ilişkilerini ifade eder. 'Gerçekte, değer, kendi içinde, sadece insanların üretken faaliyetleri arasındaki bir ilişkinin maddî bir ifadesidir' (*Theorien über den Mehrwert, III*, s. 218). 'Bu nedenle, Galiani: 'Değer, insanlar arasındaki bir ilişkidir' -La Ricchezza e una ragione tra due persone- dediğinde, şunları da ilâve etmesi gerekirdi: insanla arasındaki bir ilişki, eşya arasındaki bir ilişki olarak ifade edilmiştir' (*Capital, I*, s. 74). 'Bu sistem [para sistemi] için altın ve gümüş, para olarak iş görürken, üreticiler arasında toplumsal bir ilişkiyi temsil etmemiştir' (*Capital, I*, s. 82). 'Sermaye, üretimin toplumsal bir ilişkisidir. Sermaye, tarihî bir üretim ilişkisidir'.[4] Sermaye, 'eşyada ve eşya yoluyla ifade edilen (*darstellt*) toplumsal bir ilişkidir' (*Theorien über den Mehrwert, III*, s. 325). 'Sermaye, bir şey değil ama toplumun belli bir tarihî oluşumuna ait belli bir toplumsal üretim ilişkisidir ve bir şeyde kendisini ortaya koyarak bu şeye kendine özgü bir toplumsal nitelik kazandırır' (*Capital, III*, s. 814).[5]

Marx iktisadî kategoriler kavramını, değer, para ve sermaye kategorilerini çok detaylı bir biçimde ele aldığında bunları insanlar arasındaki üretim ilişkilerinin ifadesi olarak açıklamıştır. Ancak, politik iktisadın diğer kavramlarının insanlar arasındaki üretim ilişkilerini ifade ettiğine bir çok kez işaret etmiştir. Artı değer, 'toplumsal üretim sürecinin belli bir tarihî şeklini temsil eder' (*Capital, III*, s. 816). Rant bir şey olarak kabul edilen toplumsal bir ilişkidir (*Capital, III*, s. 815). 'Arz ve talep, bireysel mübadeleden çok üç aşağı beş yukarı veri bir üretim ilişkisidir'.[6] İşbölümü, kredi burjuva üretim ilişkileridir (*Ibid.*, s. 126-145). Ya da Marx'ın genel bir şekilde ifade etmiş olduğu gibi, 'iktisadî kategoriler sadece teorik ifadeler yani toplumsal üretim ilişkilerinin soyutlanmasıdır' (*Ibid.*, s. 109).

---

4) Marx and Engels, *Selected Works*, Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1962 içinde K. Marx, *Wage Labour and Capital*. Bu baskıda, yukarıda belirtilen pasaj şu şekilde tercüme edilmiştir: 'Sermaye, aynı zamanda, toplumsal bir üretim ilişkisidir. Sermaye bir burjuva üretim ilişkisi yani burjuva toplumunun bir üretim ilişkisidir' s. 90.

5) Marx oldukça sık bir biçimde bir üretim ilişkisinin şeyde 'temsil edildiğini' (*sich darstellt*) ve şeyin bir üretim ilişkisini 'temsil' (*darstellt*) ettiğini söylemiştir.

6) K. Marx, *The Poverty of Philosophy*, New York: International Publishers, 1963, s. 43.

Böylelikle, politik iktisadın temel kavramları, kapitalist bir toplumda insanlar arasındaki farklı üretim ilişkilerinin ifadesidir. Ancak, bu üretim ilişkileri insanları birbirilerine sadece eşya yoluyla bağladığından, eşya belli bir toplumsal *işlev* sergiler ve veri üretim ilişkisi tipine tekabül eden belli bir toplumsal *şekil* kazanır. Daha önce iktisadî kategorilerin 'maddî' bir nitelik kazanarak insanlar arasındaki üretim ilişkilerini ifade ettiğini söylemiş olsaydık, bunun insanlar arasındaki toplumsal ilişkilerde aracılar olarak eşyalar tarafından kazanılan toplumsal işlevleri ya da toplumsal şekilleri de ifade ettiğini söyleyebilirdik. Analizimize eşyanın toplumsal *işleviyle* başlayacağız.

Marx sıklıkla insanlar arasındaki farklı üretim ilişkilerine tekabül eden işlevler olan eşyanın işlevlerinden söz etmiştir. Değerin ifade edilmesinde bir meta 'bir eşdeğer işi görür' (*Capital, I*, s.48 ve s.70). 'Paranın işlevi' bir dizi farklı işlevi temsil etmektedir: 'Değer ölçüsü olma işlevi' (*Ibid.*, s.117), 'dolaşım aracı olma işlevi' ya da 'madenî para olma işlevi' (*Ibid.*, s.117 ve s.126), 'ödeme aracı olma işlevi' (*Ibid.*, s.127, 136, 139), 'iddihar olma işlevi' (*Ibid.*, s.144) ve 'dünya parası -evrensel para- olma işlevi' (*Ibid.*, s.144). Alıcılar ve satıcılar arasındaki üretim ilişkileri paranın farklı işlevlerine tekabül etmektedir. Sermaye de kendine özgü bir toplumsal işlevdir: '...Sermaye olma özelliği, bu şekilde ve her durumda eşyada mündemiç olmayıp, koşullara göre, yatırım yapılabilecek olma ya da olamamasına çerçevesinde işlev kazanır' (*Capital, II*, s.207). Para sermaye durumda, Marx dikkatli bir biçimde 'para işlevini', 'sermaye işlevinden' ayırmıştır (*Capital, II*, s.36, 79). Buradaki konu, açıkça, sermayenin farklı toplumsal sınıflar ve bu sınıfların temsilcilerini yani kapitalistleri ve ücretli işçileri birbirine bağlayarak toplumsal işlev görmesidir; konunun, maddî üretim sürecinde üretim araçlarının gerçekleştirdiği teknik işlev olmadığı açıktır. Marx'ın söylemiş olduğu gibi, sermaye toplumsal bir işlevse, 'altbölümlere ayrılması doğru ve uygundur'. Değişken ve değişmeyen sermaye, sermayeyi 'genişletme sürecinde gerçekleştirdikleri farklı işlevler temelinde birbirinden farklıdır (*Capital, I*, s.208-209); değişken sermaye doğrudan doğruya kapitalisti işçiye bağlar ve işçinin emek gücünü kapitaliste aktarır; değişmeyen sermaye dolaylı olarak aynı amaca hizmet eder. Değişken ve değişmeyen sermaye arasında 'işlevsel fark' vardır (*Capital, I*, s.210). Aynı şeyler sabit ve dolaşan sermaye arasında yapılan ayırım için de geçerlidir. 'Bu iş, burada eşyanın uydurulması gereken tanım [sabit ve dolaşan ser-

maye tanımı- Isaak Illich Rubin I. I. R.] sorunu değildir. Burada, belli kategorilerle ifade edilmesi gereken belli işlevleri ele alıyoruz' (*Capital, II*, s.230; Sabit ve dolaşan sermayenin işlevleri arasındaki bu ayırım, sermayenin değerinin ürüne aktarılmasına yani bir devir dönemi boyunca sermayenin değerinin kısmî onarımına ilişkin değişik yöntemleri göstermektedir. (*Ibid.*, s.167-168). Değer aktarım sürecinde (yani dolaşım sürecinde) toplumsal işlevler arasındaki bu ayırım iktisatçılar tarafından sıkça maddî üretim sürecindeki teknik işlevlerle yani emek araçlarının aşama aşama yıpranması ve aşınması ve hammaddeler ve yardımcı maddelerin toplam tüketimi arasındaki ayırımla karıştırılmaktadır. *Capital*'in ikinci cildinin ikinci kısmında, Marx sabit ve dolaşan sermaye kategorilerinin kesinkes değer transferinin yukarıda belirtilen toplumsal işlevlerini ifade ettiğini göstermeye yönelik büyük bir enerji harcamıştır. Bu işlevler, gerçekte, üretim araçlarının belli teknik işlevleriyle ilgili olmakla birlikte bu işlevlerle örtüşmemektedir. Üretken sermayenin farklı kısımlarının işlevleri nedeniyle birbirlerinden farklılık göstermesinin yanı sıra sermayenin üretken sermaye, para sermaye ve meta sermaye olarak alt bölümlere ayrılması da işlev farklılıklarına dayanmaktadır. 'Meta sermayenin ve ticarî sermayenin işlevleri, üretken sermayenin işlevlerinden' ayırt edilir (*Capital, II*, s.127, 79; *Capital, III*, s.269 ve başka yerlerde).

Böylelikle, politik iktisadın farklı kategorileri, eşyanın insanlar arasındaki farklı üretim ilişkilerine tekabül eden farklı toplumsal işlevlerini tanımlamaktadır. Ancak, Marx'ın da sıklıkla yazmış olduğu gibi, şey yoluyla gerçekleşen toplumsal *işlev*, bu şeye belli bir toplumsal nitelik, yani belirli bir toplumsal şekil, 'şeklin belirlenmesi' (*Formbestimmtheit*), kazandırır.[7] Eşyanın kendine özgü toplumsal işlevi ya da '*iktisadî şekli*',

7) *Formbestimmtheit* ya da *Formbestimmung* kavramı Marx'ın sisteminde büyük bir rol oynamaktadır. Sistem her şeyin ötesinde ekonominin toplumsal şeklinin analiziyle yani insanlar arasındaki üretim ilişkileriyle ilgilidir. Marx *Formbestimmtheit* yerine çoğu kez *Bestimmtheit* demiştir. V. Bazarov ve I. Stepanov bazen *Bestimmtheit* kavramını çok doğru bir biçimde 'şekil' olarak çevirmiştir. (*Kapital, Vol. III*, Book II, s.365-366 ve Rusça tercümesi s.359'la karşılaştırınız). P. Rumyantsev'in (*Kritik der Politischen Oekonomie*, s. 10 ve Rusça tercümesi s.40). yapmış olduğu gibi *Bestimmtheit* kavramının tercümesinin 'aday gösterme' ('*naznachenie*') olarak tercüme edilmesi tamamen geçicidir. 'Biçimsel belirleme' ('*formal'noe opredelenie*') çevrildiğinde Marx'ın belirtmiş olduğu husus tümüyle kaybolmaktadır (S. Bessonova, *Nakoplenie kapitali i krizisy* –Sermaye Birikimi ve Krizler). Şöyle bir tercümeyi tercih etmekteyiz: 'şeklin belirlenmesi' ya da 'şeklin tanımı'.

insanlar arasındaki her bir üretim ilişkisi türüne tekabül eder. Marx işlev ve şekil arasındaki yakın ilişkiye birden fazla işaret etmiştir. 'Palto eşdeğer görevini yerine getirir ya da eşdeğer şeklinde görünür' (*Capital, I*, s. 48). 'Dolaşım sürecinde bu kendine özgü işlev bir dolaşım aracı olarak paraya yeni bir bakış açısı kazandırır' (*Kritik der Politischen Oekonomie*, s. 92). Şeyin toplumsal işlevi şeye kendine özgü bir sosyo-ekonomik şekil kazandırırsa, politik iktisadın temel kategorileri (yukarıda farklı üretim ilişkilerinin ve eşyanın toplumsal işlevlerinin ifadesi olarak ele aldığımız) eşyaya tekabül eden sosyo-ekonomik şekillerin ifadesi olarak iş gördüğü açıktır. Bu şekiller işlevlerini şeye, insanlar arasındaki üretim ilişkilerinin 'taşıyıcısı' olma niteliği olarak aktarır. Marx analiz ettiği iktisadî olguyu sıklıkla 'iktisadî şekiller' ya da 'şekillerin tanımı' olarak adlandırmıştır. *Marx'ın sistemi, insanlar arasındaki bir dizi giderek artan karmaşık üretim ilişkilerine tekabül eden bir dizi giderek artan karmaşık 'iktisadî şekiller' ya da 'şekillerin tanımlarını' (Formbestimmtheiten) incelemektedir. Capital*'in birinci cildinin ilk baskısının önsözünde Marx 'iktisadî şekillerin analizinin' özellikle de 'değer şekli' ve 'para şeklinin' analizinin zorluklarına işaret etmiştir. Değer şekline çeşitli şekiller dâhildir: bir taraftan, her değer ifadesi bir 'nispî şekil' ve bir 'eşdeğer şekli' içerir ve diğer taraftan, değerin tarihî gelişimi, değer şeklinin artan karmaşıklığı içinde ifade edilir: değer, 'en temel şekilden' 'genişletilmiş şekle' kadar, bir 'genel şekilden' 'para şekline' doğru gelişme gösterir. Paranın oluşumu, 'şeklin yeni tanımıdır' (*Kritik der Politischen Oekonomie*, s. 28). Paranın farklı işlevleri aynı zamanda farklı 'şekil tanımlarıdır' (*Ibid.*, s. 46). Böylelikle, örneğin, karmaşa nedeniyle hatalı teorilerin geliştiği değerin ölçüsü ve fiyat standardı olarak para, 'şeklin farklı tanımlarıdır' (*Ibid.*, s. 54).[8] 'Paranın yalnızca emtia eşdeğeri, dolaşım aracı, iddihar ya da evrensel para olarak sergilemiş olduğu belli bir işlev, bir işlevin bir diğer işleve göre boyutu ve üzerindeki nispî hâkimiyetine göre, *toplumsal üretim sürecinde* çok farklı aşamalara işaret etmektedir' (*Capital, I*, s. 170; italikler I. I. Rubin'e aittir). Burada vurgulanan husus, insanlar arasındaki paranın şekilleri (işlevleri) ve üretim ilişkilerinin gelişimi arasındaki sıkı bağlantıdır.

Paranın sermayeye dönüşümü yeni bir iktisadî şeklin ortaya çıkmasını göstermektedir. 'Sermaye, ücretli emek tarafından kullanıldığında

8) *Critique*'in (1904, s. 81) İngilizce baskısında 'ifadenin farklı şekilleri' olarak tercüme edilmiştir.

yenidenüretim araçları tarafından kazanılan bir toplumsal şekil (*Theorien über den Mehrwert, Vol III*, s. 383) yani belli bir 'toplumsal belirlemedir' (*Ibid.*, s. 547). Ücretli emek aynı zamanda 'emeğin toplumsal bir belirlenmesi (*Ibid.*, s. 563) yani emeğin belirli bir toplumsal şeklidir'. İşlevlerindeki farklılıklar temelinde incelenen üretken sermayenin bileşenleri (değişmeyen ve değişken, sabit ve dolaşan) aynı zamanda değişik sermaye şekillerini temsil etmektedir (*Capital, II*, s. 167-168 *ve başka yerler*). Sabit sermaye 'şeklin belirlenişini' temsil eder (*Capital, II*, s. 169). Benzer şekilde, para sermaye, üretken sermaye ve ticarî sermaye, sermayenin farklı şekilleridir (*Capital, II*, s. 50). Bu şekillerin her birine belli bir toplumsal işleve tekabül eder. Para sermaye ve meta sermaye, 'sanayi sermayesinin kendine özgü işlevlerine tekabül eden kendine özgü, farklılaştırılmış şekiller, varlık tarzlarıdır' (*Capital, II*, s. 83). Sermaye 'bir işlevden diğerine geçer, bu nedenle, sanayi sermayesi...Ödeğişik safhaları ve işlevleriyle aşanlı olarak varolur' (*Ibid.*, s. 106). Bu işlevler birbirinden bağımsız hale gelir ve ayrı sermaye tarafından gerçekleştirilirse, söz konusu sermayeler, 'sermayenin bir süreliğine varsaydığı belirli şekillerin ve işlevlerin, sermayenin ayrı bir kısmının bağımsız şekilleri ve işlevleri olarak görünmesi ve özellikle bu sermayeye bağlanması gerçeğiyle' bağımsız meta-ticarî sermaye ve para-ticarî sermaye şekillerini üstlenirler (*Capital, III*, s. 323).

Böylelikle, iktisadî kategoriler insanlar arasında farklı üretim ilişkilerini ve bunlara tekabül eden toplumsal işlevleri ya da eşyanın sosyo-ekonomik şekilleri ifade eder. Bu işlevler ya da şekiller, aslında eşyada değil ama belli bir toplumsal çevrenin kısımları olan eşyada yani insanların birbirleriyle belli üretim ilişkilerine girdiği eşyada mündemiç olduğundan toplumsal bir niteliğe sahiptir. Bu şekiller eşyanın özelliklerini değil, toplumsal çevrenin özelliklerini yansıtır. Marx bazen 'şekilden' ya da 'şeklin belirlenmesinden' söz etmiş olmakla birlikte anlatmak istediği kesinkes 'iktisadî şekil', 'toplumsal şekil', 'tarihî-toplumsal şekil', 'şeklin toplumsal belirlenişi' olmuştur (Bakınız, örneğin, *Capital, I*, s. 146, 147, 149; *Capital, III*, s. 816, 830; *Kapital, Vol. III*, Book II, s. 351, 358, 360, 366; *Theorien über den Mehrwert, Vol. III*, s. 484-485, 547, 563; *Kritik der Politischen Oekonomie*, s. 20, ve başka yerlerde). Marx bazen de şeyin bir 'toplumsal varlık', 'biçimsel varlık' (*Formdasein*), 'işlevsel varlık', 'ideal varlık' elde ettiğini söylemektedir (*Capital, I*, s. 125, 129'la karşılaştırınız; *Theorien über den Mehrwert, Vol. III*, s. 314,

349; *Kritik der Politischen Oekonomie*, s. 28, 94, 101, 100). Eşyanın bu toplumsal ya da işlevsel varlığı, söz konusu eşyanın 'maddî varlığına', 'fiilî varlığına', 'doğrudan varlığına', 'nesnel varlığına' karşı durmaktadır (*Capital, I*, s. 129; *Kritik der Politischen Oekonomie*, s. 102; *Kapital, Vol. III*, Book II, s. 359, 360 ve *Vol. III*, Book I, s. 19; *Theorien über den Mehrwert, Vol. III*, s. 193, 292, 320, 434). Benzer şekilde, toplumsal ya da işlev şekli, 'maddî içeriğe', 'maddî öze', 'içeriğe', 'öze', 'üretimin unsurlarına', 'üretimin maddî ve nesnel unsurlarına' karşı durmaktadır (*Capital, I*, s. 36, 126, 146, 147, 149; *Capital, III*, s. 824-825; *Kritik der Politischen Oekonomie*, s. 100-104, 121; *Theorien über den Mehrwert, Vol. III*, s. 315, 316, 318, 326, 329, 424 ve başka yerlerde).[9] Eşyanın teknik ve toplumsal işlevleri yani emek araçlarının teknik rolü ve söz konusu araçların toplumsal şeklini birbirinden ayıran tüm bu ifadeler, daha önce formüle ettiğimiz temel farklılığa indirgenebilir. Üretimin maddî süreci ve bu sürecin toplumsal şekilleri arasındaki ayırımı, insanın çalışma faaliyetinin birleştirilmiş sürecinin iki farklı yönü (teknik ve toplumsal) çerçevesinde ele almaktayız. Politik iktisat, insanlar arasındaki üretim ilişkilerinin maddî-teknik yönlerini değil de, insanlar arasındaki üretim ilişkilerini yani üretim sürecinin toplumsal şekillerini ele almaktadır.

Bu, Marx'ın üretimin toplumsal şeklini üretimin maddî-teknik yönünden ayrı bir biçimde analiz ettiğinde, kendisine ait iktisat teorisinin insanlar arasındaki üretim ilişkilerini üretim güçlerinden ayrı tuttuğunu ifade etmemekte midir? Tümüyle değil. Marx'ın analiz ettiği her sosyo-ekonomik şekil, veri olarak, üretimin maddî-teknik sürecinin belirli bir aşamasını gerektirmektedir. Değer şeklinin ve paranın gelişimi, daha önce de görmüş olduğumuz gibi, sürekli olarak 'konunun asimilâsyonunu' (*Stoffwechsel*) yani maddî eşyanın yolculuğunu gerektirmektedir. Değer, kullanım değerini; değer oluşum süreci, kullanım değerleri üretim sürecini; soyut emek, farklı üretim dallarında kullanılan

9) Marx'ın bazen 'işlev' ve 'şekil' kavramlarından birincisini sıklıkla ve ikincisini de nadiren maddî teknik anlamda kullandığı belirtilmelidir. Bu terminolojik uyumsuzluk yaratmakla birlikte özü itibariyle bu, açık olmayan ve çelişkili kimi pasajlar dışında (örneğin, *Capital*'in ikinci cildinin 2. kısmında) Marx'ın söz konusu kavramların iki anlamı arasında açık ayırım yapmasını önlemektedir. Diğer taraftan, 'öz' ve 'içerik' kavramları Marx tarafından maddî üretim sürecinin yanı sıra bu sürecin toplumsal şekillerini anlatmak üzere kullanılmıştır.

farklı türden somut emek toplamını; toplumsal olarak gerekli emek, aynı üretim dallarında yer alan değişlik işletmelerde farklı bir emek üretkenliğini; artı değer, üretken güçlerin veri gelişme düzeyini gerektirir. Sermaye ve ücretli emek, üretimin teknik unsurlarının toplumsal şeklini gerektirir: maddî ve kişisel. Kapitalistin emek gücünü satın almasından sonra, üretimin maddî ve kişisel unsurları arasındaki aynı fark değişmeyen ve değişken sermaye şeklini alır. Değişmeyen ve değişken sermaye arasındaki ilişki yani sermayenin organik bileşimi belli bir teknik yapıya dayanmaktadır. Sermayenin bir başka şekilde sabit ve dolaşan sermaye biçimindeki ayırımı da emek araçlarının tedrici olarak aşınma ve yıpranması ve emek ve emek gücünün nesnelerinin tümüyle tüketilmesi arasında teknik bir fark olmasını gerekli kılar. Sermaye şeklinin başkalaşımları ya da değişmeleri, üretken sermayenin üretimin maddî sürecini doğrudan doğruya düzenlemesi gerçeğine dayanmaktadır. Para ya da meta sermaye, doğrudan doğruya mübadele aşamasını temsil ettiğinden, daha dolaylı bir biçimde üretimin maddî süreciyle ilişkilidir. Böylelikle, bir taraftan, girişim kârı, ticarî kâr ve faiz ve diğer taraftan da, üretken emek ve üretken olmayan emek (ticarette istihdam edilen) arasında bir fark vardır. Sermayenin yenidenüretimi, maddî bileşenlerinin yenidenüretimini gerektirir. Genel ortalama kâr oranı oluşumu, her bir sanayi dalında sermayenin farklı teknik ve organik bileşimini gerektirir. Mutlak rant, bir taraftan, sanayi ve diğer taraftan da, tarım arasında bir fark olmasını gerekli kılar. Farklı tarım işletmelerinde, üretkenlik ve yerleşim farklılıklarının neden olduğu farklı üretkenlik düzeyleri diferansiyel rant şeklinde ifade edilir.

Böylelikle, insanlar arasındaki üretim ilişkileri üretken güçlerin belli durumları *temelinde* gelişir. İktisadî kategoriler belli teknik koşulları gerekli kılar. Ancak, politik iktisatta, teknik koşullar, üretimin teknik yönlerinden hareketle ele alınan üretim sürecinin koşulları olarak değil de, sadece üretim sürecinin varsaydığı belirli sosyo-ekonomik şekillerin gerekleri olarak görünür. Üretken süreç, veri bir sosyo-ekonomik şekilde yani meta üreten kapitalist ekonomi şeklinde ortaya çıkar. Politik iktisat kesinkes bu ekonomi şeklini ve bu ekonomi şekline uygun üretim ilişkileri bütününü ele alır. Marx'ın, kullanım değerinin varsayım olduğu ve mübadele değerinin kaynağı olmadığı biçimindeki meşhur teorisi, genelleştirilmiş bir biçimde formüle edilmelidir: Politik iktisat 'iktisadî şekilleri' yani kapitalist toplumda insanlar arasındaki üretim ilişki-

si türlerini ele alır. Böylesi bir toplum, maddî üretim sürecinin ve bu üretim sürecinin bileşenlerinin teknik unsurlarının veri koşullarının bulunmasını gerektirir. Ancak, Marx, politik iktisadın varsayımlarının ele aldığı üretimin maddî sürecinin koşullarının dönüşümüne daima itiraz etmiştir. Kullanım değerinden değerin, altının teknik özelliklerinden paranın ve üretim araçlarının teknik üretkenliğinden sermayenin türetildiği teorileri reddetmiştir. İktisadî kategoriler (ya da eşyanın toplumsal şekli) tabii ki üretimin maddî süreciyle çok yakından ilgili olmasına rağmen bu süreçten doğrudan doğruya sağlanmamakla birlikte dolaylı bir bağın kurulmasıyla elde edilebilir. Teknik ve iktisadî yönlerin birbiriyle yakından ilişkili olduğu ve hemen hemen birbirini içerdiği kategorilerde bile Marx, teknik yönün iktisadî yönü gerektirdiğini göz önüne alarak bu iki yönü başarılı bir biçimde birbirinden ayırmıştır. Örneğin, üretimin kişisel ve maddî unsurlarının teknik gelişimi, değişken ve değişmeyen sermaye arasındaki 'işlevsel', 'biçimsel' ya da sosyo-ekonomik farkın gelişiminin bir varsayımı ya da temelidir. Ancak, Marx, söz konusu iki sermaye türünün 'üretimin maddî olarak farklı unsurlarına yapılan ödeme' (*Capital, III*, s. 32) olduğu gerçeğinden hareketle aralarında bir ayırım yapılmasını kesinlikle reddetmiştir. Marx için bu fark, 'sermayenin genişleme' sürecindeki işlevsel olarak farklı rollerinde yatmaktadır (*Ibid*). Sabit sermaye ve dolaşan sermaye arasındaki fark, bu iki tür sermayenin fizikî olarak ne kadar hızlı bir biçimde eskimesi nedeniyle değil de, değerlerinin ürünlere aktarılmasından dolayısıdır. Son olarak belirtilen bu ayırım, bir önceki ayırımın maddî temelini, varsayımını yani 'hareket noktasını' ortaya koymakla birlikte aradığımız teknik değil ama iktisadî niteliğe sahip ayırım bu değildir (*Capital, II*, s. 201, *Theorien über den Mehrwert, Vol. III*, s. 558). Bu teknik varsayımı kabul etmek, Marx'ın, 'şeklin farklılıklarıyla' ilgilenmeleri ve bu farklılıkları 'sadece anlamlı yönüyle' (*Capital, III*, s. 323) ele almaları nedeniyle kaba analitik yöntem kullanmayla suçladığı vulgar iktisatçıların analizinin aynısı olduğu anlamına gelecektir.

Marx'ın iktisat teorisi kesinkes fiilî olarak maddî-teknik koşullar temelinde gelişmekle birlikte bunlarla karıştırılmaması gereken 'şekil farklılıklarını' ele almaktadır. Bu ise kesinlikle Marx'ın yapmış olduğu büyük bir hizmet ve çalışmasını kendisinden öncekilerden yani Klâsik İktisatçılardan ayıran tamamıyla iktisadî sorunların *yeni yöntemsel formülâsyonudur*. Klâsik İktisatçıların dikkati, veri olarak aldıkları ve daha öte bir

analize konu olmayan toplumsal şekillerin maddî-teknik temelini keşfetmeye yönelmiştir. Üretken güçlerin veri gelişme düzeyinde maddî-teknik üretim süreci tarafından varsayılan toplumsal şekillerin kaynağının ve gelişiminin kanunlarını keşfetmek Marx'ın amacı olmuştur.

Klâsik İktisatçılar ve Marx arasındaki bu oldukça derin analitik yöntem farklılığı, iktisadî düşüncenin gelişiminin farklı ve gerekli aşamalarını yansıtmaktadır. Bilimsel analiz, analistin çevresindeki gerçeklik çerçevesinde (değer, para, sermaye, ücretler, v.s.) hâlihazırda kurulmuş ve sabitlenmiş eşyanın sayısız sosyo-ekonomik şekilleriyle birlikte 'hemen elle tutulabilecek gelişme sürecinin sonuçlarıyla işe girişir' (*Capital, I*, s.75). Bu şekiller 'insan kendi gözünde bunları değişmez özellikler olarak kabul ettiği için, *tarihî* niteliklerini değil de, *anlamlarını* çözmeye kalkışmadan önce, hâlihazırda toplumsal yaşamın doğal yani kendiliğinden anlaşılır biçimlerin istikrarını kazanmışlardır' (*Ibid., vurgular ilâve edilmiştir*). Bu toplumsal şekillerin içeriğini keşfetmek için, Klâsik İktisatçılar analizlerinde karmaşık şekilleri basit (soyut) şekle indirgemişler ve bu yolla da, en nihayetinde üretim sürecinin maddî-teknik temellerine ulaşmışlardır. Bu analiz aracılığıyla değerdeki emeği, sermayedeki üretim araçlarını, ücretlerdeki işçilerin geçimlik araçlarını, kârdaki artı ürünü (artan emek üretkenliği sonucunda ortaya çıkan) keşfetmişlerdir. Veri toplumsal şekillerle başlayarak ve bunları üretim sürecinin ebedî ve doğal şekilleri olarak alarak, bu şekillerin kaynağının ne olduğunu kendilerine sormamışlardır. Klâsik Politik İktisat açısından, 'farklı *şekillerin* genetik gelişimi' ilgilenilecek hususlar değildir. [Klâsik Politik İktisat] bunları veri varsayımlar olarak ele alıp işe giriştiğinden, bunları analiz yoluyla sadece bir araya getirmek istemektedir' (*Theorien über den Mehrwert, Vol. III*, s. 572). Sonradan, veri sosyo-ekonomik şekiller en nihayetinde maddî-teknik içeriklerine indirgendiklerinde, Klâsik İktisatçılar işlerinin sona erdiğini düşünmüşlerdir. Ancak, analizlerini sonlandırdıkları yer, Marx'ın işe giriştiği noktadır. Marx kendini kapitalizmin ufkuyla sınırlamamış olduğundan ve bunu da ekonominin toplumsal şeklinin geçmiş ve mümkün olan tek ufku olduğunu düşündüğünden, şu soruyu sormuştur: üretken güçlerin veri gelişme düzeyinde emek sürecinin maddî-teknik içeriği belli bir yani veri toplumsal şekil varsayımında mı bulunmaktadır? Marx'ın soruna ilişkin yöntemsel formülâsyonu yaklaşık olarak şu şekilde işlemektedir: emek neden değer şeklini, üretim araçları sermaye şeklini, işçilerin geçimlik

araçları ücret şeklini, artan emek üretkenliği artan artı değer şeklini üstlenmektedir? Dikkatini ekonominin toplumsal şekillerinin ve bunların kaynağının ve gelişiminin kanunlarının analizine ve 'bunların değişik safhalarındaki şekillerin gelişme sürecine' (*Gestaltungsprozess*) (*Ibid.*) yönlendirmiştir. Marx, analiz ve sentezi içeren bu *genetik* (ya da diyalektik) yönteme, Klâsik İktisatçıların tek yönlü *analitik* yöntemi olması nedeniyle karşı çıkmıştır. Marx'ın eşsiz analitik yöntemi, bu yöntemin tarihî niteliğinin yanı sıra toplumsal niteliğini yani ekonominin toplumsal şekillerine ilişkin yoğun dikkati de içermektedir. Klâsik İktisatçılar toplumsal şekilleri veri olarak ele alıp işe başlamakla, en nihayetinde karmaşık şekillerin *maddî-teknik temelini ya da içeriğini* keşfetmek için analizle karmaşık şekilleri basit şekillere indirgemeye çalışmışlarıdır. Bununla birlikte, Marx, üretimin maddî sürecinin veri koşuluyla yani üretken güçlerin veri düzeyiyle işe girişerek, üretimin maddî süreciyle üstlenilen *toplumsal şekillerin* kaynağını ve niteliğini açıklamaya çalışmıştır. Marx işe basit şekillerle başlamış ve genetik ya da diyalektik yöntem aracılığıyla karmaşık şekillere yönelmiştir. Daha önceden de söylemiş olduğumuz gibi, Marx'ın ağırlıklı olarak 'iktisadî şekiller' yani 'şekillerin belirlenmesi' (*Formbestimmtheiten*) konusu üzerinde durması işte bu nedenledir.

Beşinci Kısım

ÜRETİM İLİŞKİLERİ VE MADDÎ KATEGORİLER

İlk bakışta, Politik İktisadın tüm temel kavramları (değer, para, sermaye, kâr, rant, ücretler, v.s.) maddî bir niteliğe sahiptir. Marx bu kavramların her birinin altında, meta üreten toplumda sadece eşya yoluyla gerçekleşen ve eşyaya belirli, nesnel olarak toplumsal nitelik, (Marx'ın sıklıkla ortaya koyduğu gibi) 'şeklin belirlenmesini' (daha kesin bir biçimde söylemek gerekirse: toplumsal şekil) sağlayan belli bir toplumsal üretim ilişkisi gizlidir. Herhangi bir iktisadî kategoriyi analiz etmede, öncelikle söz konusu iktisadî kategorinin ifade ettiği toplumsal üretim ilişkisine işaret etmeliyiz. Maddî kategori kesinlikle bir veri, yani belirli üretim ilişkisinin bir ifadesi olması koşuluyla, analizimize dâhil olur. Bu maddî kategori insanlar arasındaki veri bir üretim ilişkisiyle ilintili değilse, söz konusu kategoriyi analizimizin çerçevesinin dışına çıkarıp bir yana koyarız. İktisadî olguyu gruplar biçiminde sınıflandırırız ve kavramları, maddî ifadelerinin rastlantısallığı temelinde değil de, iktisadî olgusunun ifade ettiği üretim ilişkilerinin özdeşliği temelinde oluştururuz. Örneğin, değer teorisi, kendi ürettikleri emek ürünleri yoluyla emek sürecindeki etkileşimleri çerçevesinde otonom meta üreticileri arasındaki mübadeleyi ele alır. Piyasada ürünlerin değerinde meydana gelen dalgalanmanın iktisatçıların ilgisini çekmesi bizatihi böylesi bir

dalgalanmanın meydana gelmesinin yanı sıra toplumdaki işbölümüyle de ilgili olması çerçevesinde bağımsız meta üreticileri arasındaki üretim ilişkileri nedeniyledir. Örneğin, toprak (mübadelenin ürünü değildir) mübadelede işin içine girerse, bu durumda üretim ilişkileri meta üreticileri arasında değil de, meta üreticileri ve toprak sahibi arasında bağ kurar; topraktaki fiyat dalgalanmalarının üretim sürecinin gidişatı ve bölüşümü üzerinde emek ürünlerinin fiyatlarındaki dalgalanmadan farklı bir etkisi varsa, bu durumda aynı mübadele ve değer şekli arkasında yatan farklı bir toplumsal ilişkiyi yani farklı bir üretim ilişkisini ele alıyoruz demektir. Bu toplumsal ilişki kendine özgü bir analize yani rant teorisi çerçevesinde bir analize konu olmaktadır. Böylelikle, fiyatı yani değerin parasal bir ifadesi (maddî bir kategori olarak) olan toprak, yukarıda belirtilen anlamda 'değere' sahip değildir yani mübadelede toprağın fiyatı, emek ürününün değerini bağımsız meta üreticilerinin faaliyetleri sonucunda ortaya çıkan emek ürünlerinin değeriyle ilişkilendiren işlevsel toplumsal ilişkiyi ifade etmemektedir. Bu durum Marx'ı, sıkça yanlış yorumlanan şu formülâsyona götürmüştür: 'Kendileri emtia olmayan vicdan, onur v.b. şeyler, ellerinde bulundurulanlar tarafından satışa çıkarılır hale gelir ve böylelikle, sahip oldukları fiyat nedeniyle emtia biçimini alırlar. Demek ki, bir nesnenin değeri olmadığı halde, bir fiyatı olabilir. Bu durumda fiyat, matematikteki belli nicelikler gibi sanaldır. Diğer taraftan, bu sanal fiyat biçimi, bazen dolaysız ya da dolaylı bir gerçek değer ilişkisini gizleyebilir; örneğin, insan emeği işin içine girmediği için değeri olmayan işlenmemiş toprağın fiyatı gibi' (*Capital*, *I*, s. 102). Marx'ın bu sıkça şaşırtan ve eleştirileri alay konusu haline getiren bu sözleri[1], toplumsal iş ilişkileri ve buna tekabül eden maddî şekil arasında mümkün olan sapmaya ilişkin büyük bir düşünceyi ifade etmektedir. Maddî şeklin kendi mantığı vardır ve veri bir iktisa-

1) 'Toprağın değeri gibi, gerçek olgu 'sanal' ve 'irrasyonel', mübadelede ortaya çıkmayan gizemli 'mübadele değeri' yegâne gerçeklik olarak sunulur' (Tugan-Baranowsky, *Teoreticheskie osnovy marksizma*, (Marksizmin Teorik Temelleri) 4th Ed., 1918, s. 118). Yukarıda belirtilen Marx'tan yapılan alıntı, toprağın alım ve satımı emeklerinin ürünleriyle meta üreticileri arasındaki ilişkiyi doğrudan doğruya ifade etmese de, söz konusu alım-satımın bu ilişkilerle ilintili olduğu ve bu ilişkiler temelinde açıklanabileceği anlamına gelmektedir. Bir başka deyişle, rant teorisi, değer teorisinden elde edilir. Riekes bu pasajı, toprak mülkiyetinin korunması için toprağın fiyatı biçiminde ifade edilen harcamaların, emeğin, yapılması gerektiği biçiminde yanlış yorumlamıştır. (Hugo, Riekes, *Wert und Tauschwert*, Berlin:-L. Simion, [tarihi yok] s. 27).

dî oluşumda ifade ettiği üretim ilişkilerine ilâveten bir başka olguyu içerir. Örneğin, bağımsız meta üreticileri arasındaki emek ürünlerinin mübadelesine ilâveten (meta üreten ekonominin temel gerçeği), mübadelenin maddî şekli toprağın mübadelesini, emekle artırılamayan malların mübadelesini, sosyalist bir toplumda mübadeleyi v.s. içerir. İktisadî olgunun maddî şekillerinin bakış açısından, pamuk satışı ve Raphael'in tablosunun satışı ya da toprağın satışı birbirinden farklı değildir. Ancak, bunların toplumsal doğası yani üretim ilişkileriyle bağlantıları ve toplumun çalışma faaliyeti üzerindeki etkileri açısından, bu iki olgu farklı bir düzen içindedir ve birbirinden ayrı analiz edilmelidir.

Marx sıklıkla tek bir olgunun toplum şekline dayanarak farklı bir çerçevede ortaya çıktığını vurgulamamıştır. Üretim araçları, örneğin, bunları kullanan zanaatkârın atölyesinde sermaye olmadığı halde, ücretli işçi ve bu işçileri istihdam eden kapitalist arasındaki bir üretim ilişkisini ifade ettiğinde ve bu üretim ilişkisinin gerçekleşmesini sağladığında sermaye halini alır. Bir kapitalistin ellerinde bile, üretim araçları sadece kapitalist ve ücretli emekçi arasındaki üretim ilişkisinin sınırları içinde sermayedir. Bir para kapitalistinin ellerinde, üretim araçları farklı bir toplumsal rol oynar. 'Üretim araçları, işçinin bakış açısından, kendi mülkiyeti olarak işlev görmezse yani bir başkasının mülkiyeti olarak işlevini yerine getirirse sermayedir. Bu şekliyle, üretim araçları sadece emeğe karşı işlev görür. *Bu koşulların emeğe karşıtlık biçiminde varolması, bunlara sahip olanları kapitalist ve kapitaliste ait üretim araçlarını da sermaye haline getirir.* Ancak, para kapitalisti A'nın ellerinde sermaye, para kapitalistin parasını sermayeye ve böylelikle de, para sahipliğini sermaye sahipliğine dönüştüren bu karşıtlık niteliğine sahip değildir. *Para ve emtianın sermayeye dönüştürüldüğü şeklin gerçek belirlenişi (Formbestimmtheit) bu durumda ortadan kalkar.* Para kapitalisti A'nın bir başka kapitalist olan B'yle ilişkisi olduğu halde işçiyle hiçbir ilişkisi yoktur' (*Theorien über den Mehrwert, Vol. III*, s. 530-531, *vurgular Marx'a aittir*). Üretim ilişkilerinin niteliğine bağlı olan toplumsal şekillerin belirlenmesi, iktisadî kavramların oluşumunun ve sınıflandırılmasının temelidir.

Politik İktisat belirli maddî kategorileri söz konusu kategoriler toplumsal üretim ilişkileriyle bağlantılıysa ele alır. Tersine, meta üreten ekonominin temel üretim ilişkileri sadece maddî şekil biçimde gerçekleşir ve ifade edilir ve iktisat teorisi tarafından kesinlikle bu maddî şe-

kil çerçevesinde analiz edilir. İktisat teorisinin meta üreten kapitalist ekonomiyi ele alan bir bilim olarak kendine özgü niteliği, kesinkes iktisat teorisinin maddî şekillere bürünen üretim ilişkilerini ele alması gerçeğinde yatmaktadır. Tabii ki, üretim ilişkilerinin maddîleşmesi, meta üreten ekonominin spontane niteliğinde yatmaktadır. İktisat teorisinin *konusu* olan meta üretimi kendiliğindenlikle nitelendirildiğinden, meta ekonomisi *bilimi* olarak Politik İktisat maddî kategorileri ele almaktadır. Teorik-iktisadî bilginin mantıkî belirliliği millî ekonominin kendiliğindenliğinden değil de, kesinlikle iktisadî kategorilerin maddî niteliğinden elde edilmelidir. Politik İktisatta Marx'ın gerçekleştirdiği devrim maddî kategorilerin arkasında yatan toplumsal üretim ilişkilerini göz önüne almasını içermektedir. Bir bilim olarak politik iktisadın gerçek konusu budur. Bu yeni 'sosyolojik' yaklaşımla birlikte iktisadî olgu farklı bir temelde yani farklı bir perspektifte ortaya çıkmıştır. Klâsik İktisatçılar tarafından oluşturulan aynı kanunlar Marx'ın sisteminde tümüyle farklı bir nitelik ve anlam kazanmıştır.[2]

2) Marx'ın değer teorisi ve Klâsik İktisatçıların teorisi arasındaki bu temel ayırımın bilmezlikten gelinmesi, Rosenberg'un kitabının zayıf olduğu noktadır. (Isaiah Rosenberg, *Ricardo und Marx als Werttheoretiker; eine Kritische Studie*, Wien: Kommissionsverlag von I. Brand, 1904).

Altıncı Kısım

STRUVE VE META FETİŞİZMİ TEORİSİ

Marx'ın iktisadî kategorilere (bir önceki kısımda ele aldığımız) toplumsal üretim ilişkilerin ifadesi biçimindeki yaklaşımı, P. Struve'un *Khozyaistvo i Tsena* (*İktisat ve Fiyat*) adlı kitabındaki eleştirileri gündeme getirmiştir. Struve, Marx'ın fetişizm teorisinin, sermayenin gerisinde, kapitalistler ve işçi sınıfları arasındaki toplumsal bir üretim ilişkisi olduğunu açığa çıkarması anlamında değerli olması nedeniyle söz konusu teorinin farkına varmıştır. Ancak, fetişizm teorisinin, değer kavramını ve diğer iktisadî kategorileri kapsayacak kadar geniş tutulmasının doğru olmadığını düşünmektedir. Struve'un ve Marx'a yönelik olarak yapılan diğer eleştiriler fetişizm teorisini genelden hareketle, Marx'ın sisteminin temel gövdesini, çok başarılı olsa da, ayrı bir arasöze dönüştürmektedir.

Struve'un eleştirisi, tüm iktisadî kategorilere ilişkin olarak üç başlık altında yapmış olduğu sınıflamayla yakından ilişkilidir: 1) 'Her bir iktisadî ajanın dış dünyayla olan iktisadî ilişkisini' ifade eden 'iktisadî' kategoriler[1] örneğin, öznel değer (*tsennost*). 2) 'Otonom iktisadî birimler arasındaki etkileşimden doğan olguyu' ifade eden 'karşılıklı etkileşim içindeki iktisadî' kategoriler (s. 17), örneğin, nesnel (mübadele) değer 3) 'Farklı toplumsal konumlarda bulunan iktisadî ajanlar arasındaki etkileşimden doğan olguyu' ifade eden 'toplumsal' kategoriler (s. 27), örneğin, sermaye.

---

1) *Khozyaistvo i Tsena* (Economy and Price), *Vol. I*, s. 17.

Struve toplumsal üretim ilişkileri içinde sadece üçüncü gruba ('toplumsal kategoriler') yer vermektedir. Bir başka deyişle, Struve toplumsal üretim ilişkilerinin yerine daha dar bir kavramı yani toplumsal sınıflar arasındaki üretim ilişkilerini koymaktadır. Bu başlangıç noktasından hareketle, Struve, üretim ilişkilerinin (yani toplumsal ve sınıf ilişkilerinin), eşit, bağımsız, otonom meta üreticileri arasındaki ilişkileri ifade eden ve dolayısıyla da, 'karşılıklı etkileşim içindeki iktisadî' kategoriler biçimindeki ikinci sınıflamayla ilişkili olan değer kategorisinin (Struve '*tsennost*' kavramını kullanmaktadır) arkasına değil de, sermaye kategorisinin arkasına gizlendiğini kabul etmektedir. Marx sermaye teorisini doğru bir biçimde keşfetmiş olmakla birlikte emtia fetişizmi teorisi ve meta değeri konusunda hatalıdır.

Struve'un uslamlama hatası, iktisadî kategorilere ilişkin olarak yapmış olduğu temelsiz üçlü sınıflamasının bir sonucudur. Birincisi, 'iktisadî' kategorilerin 'pür iktisadî' faaliyetlerin (iktisadî birimin içinde) ifadeleri olması yani tüm toplumsal üretim şekillerinin önünü kesmesi ölçüsünde, bir toplumsal bilim olarak Politik İktisadın tümüyle dışında kalır. 'Karşılıklı etkileşim içindeki iktisadî' kategoriler, Struve'ın ileri sürdüğü gibi toplumsal kategorilerden kesin çizgilerle ayrılamaz. 'Otonom iktisadî birimler arasındaki etkileşim' sadece farklı iktisadî oluşumlara ve tarihî çağlara uygulanabilecek biçimsel bir nitelik değildir. Bu, belirli bir toplumsal gerçek, özel mülkiyete dayalı ve işbölümüyle birbirine bağlanmış tekil iktisadî birimler arasındaki belirli bir 'üretim ilişkisi' yani veri bir toplumsal yapıya sahip ve tam anlamıyla meta üreten kapitalist bir ekonomi çerçevesinde gelişmiş bir toplum yapısına sahip olunmasını gerektiren bir ilişkidir.

Son olarak, 'toplumsal' kategorileri incelediğimizde, Struve'un bunları uygun bir temele oturtmaksızın, 'farklı toplumsal konumlara sahip karşılıklı etkileşim içindeki iktisadî' kategoriler biçiminde sınırladığı belirtilmelidir. Ancak, meta üreticileri arasındaki 'eşitliğin' toplumsal bir gerçek yani belirli bir üretim ilişkisi olduğu hâlihazırda gösterilmiştir. Struve (meta üreticileri arasındaki eşitliği ifade eden) 'karşılıklı etkileşim içindeki iktisadî' kategoriler ve (toplumsal eşitsizliği ifade eden) 'toplumsal' kategori arasındaki yakın bağlantıyı kavramıştır. Struve şunları söylemiştir: Toplumsal kategoriler 'her toplumda iktisadî ilişki türüne göre kurulur ve karşılıklı etkileşim içindeki iktisadî kategoriler şeklini elde etmiş gibi görünür...Karşılıklı iktisadî ilişkide toplumsal

kategorilerin karşılıklı etkileşim içindeki iktisadî kategoriler kıyafetini girmesi gerçeği, aralarında bir özdeşlik olduğu görüntüsünü yaratır' (s. 27). Gerçekten, bu, yanlış kıyafet giymenin bir örneği değildir. Yüz yüze geldiğimiz husus, meta üreten kapitalist ekonominin temel, oldukça niteliksel veçhelerinden bir tanesidir. Bu ise iktisadî yaşamda toplumsal ilişkiler, kimi toplumsal grupların diğerlerinin üzerinde doğrudan toplumsal hâkimiyet kurma niteliğine sahip olmamakla birlikte söz konusu hâkimiyetin 'iktisadî sınır' yoluyla 'yani' tekil yani otonom iktisadî ajanların aralarındaki anlaşmalar temelinde etkileşimiyle gerçekleştiği gerçeğini içermektedir. Kapitalistler gücü, 'politik ya da teoratik hükümdar olarak değil de, emeğin karşısında yer alan emek koşullarının kişileştirilmesi' (*Capital*, *III*, s. 881) olarak kullanırlar. Sınıflar arasındaki ilişkiler, başlangıç noktası olarak, otonom iktisadî ajanlar olarak kapitalistler ve işçiler arasındaki ilişkilere sahiptir. Bu ilişkiler 'değer' kategorisi olmaksızın analiz edilemez ya da anlaşılamaz.

Struve bakış açısını uzun soluklu bir biçimde sürdürememiştir. Ona göre, sermaye toplumsal bir kategoridir. Bununla birlikte, sermayeyi, 'sınıflar arası ve sınıf içi toplumsal ilişkiler sistemi' (s. 31-32) yani bir taraftan, kapitalist ve işçi sınıfları arasındaki ilişkiler ve diğer taraftan da, tekil kapitalistler arasında toplam kârın bölüşümü sürecindeki ilişkiler olarak tanımlamaktadır. Ancak, tekil kapitalistler arasındaki ilişkiler, *'farklı* toplumsal konumlarda bulunan iktisadî ajanların etkileşimiyle' gerçekleştirilmez. O zaman bunlar neden 'toplumsal' kategori yani sermaye altında ele alınmaktadır? Bu ise 'toplumsal' kategorilerin sınıflar arası ilişkilerin yanı sıra sınıf içi ilişkileri de yani aynı sınıf içinde yer alan kişiler arasındaki ilişkileri de içerdiği anlamına gelmektedir. Yine de, değeri, 'toplumsal' bir kategori yani otonom meta üreticileri arasındaki ilişkileri, toplumsal üretim ilişkileri ya da Struve'nin terminolojisiyle toplumsal ilişkiler olarak görmemizi engelleyen nedir?

Böylelikle, Struve'un iki tür toplumsal üretim ilişkisi arasında keskin bir ayırım yapmadığını görmekteyiz: karşılıklı etkileşim içindeki iktisadî ve karşılıklı etkileşim içindeki toplumsal ilişkiler. Bu nedenle, Struve'un, Marx'ın 'toplumsal bir 'ilişki' olarak toplumsal bir kategorinin yani sermeyenin iktisadî kategoriden yani değerden (*tsennost*) elde edilmesi' (s. 29) çerçevesinde 'ortaya koyduğu yapıyı bilimsel olarak tutarsız' biçiminde değerlendirmesi hatadır. İlk önce, Struve'un 30. sayfada değeri iktisadî kategori olarak değil de, 'karşılıklı etkileşim içindeki ik-

tisadî kategoriler' olarak sınıflandırdığında kendisiyle çeliştiğine işaret edilmesi gerekmektedir. Görünüşe bakılırsa Struve öznel değeri (*tsennost*) 'iktisadî' kategorilerle nesnel olarak yani mübadele değerini 'karşılıklı ilişkileri içindeki iktisadî' kategorilerle ilişkilendirmektedir. Ancak, Struve Marx'ın sermayeyi öznel değerden değil de, nesnel değerden yani Struve'un terminolojisiyle iktisadî kategoriden değil de 'karşılıklı ilişkileri içindeki iktisadî' kategoriden elde etmesi gerçeğini bilmektedir. Struve'un Marx'a saldırması da bu nedenledir. Aslında, 'karşılıklı ilişkiler içindeki iktisadî' kategori kadar 'toplumsal' kategori yani sermaye de Marx'ın sisteminde aynı grup içinde yer alan kategorilere aittir. Bunlar toplumsal-üretim ilişkileri ya da kimi zaman Marx'ın da söylemiş olduğu gibi toplumsal-iktisadî ilişkilerdir yani Struve'un bunların sunî olarak birbirinden ayırmasının aksine bunların her biri belirtilen ilişkilerin iktisadî yönünü ve toplumsal şeklini ifade etmektedir.

Struve, toplumsal üretim ilişkileri kavramını 'toplumsal' ya da daha kesin çizgilerle ifade etmek gerekirse sınıf ilişkileri kavramı olarak daraltmakla birlikte Marx'ın bu kavramı geniş anlamda kullanmış olduğunun farkındadır. Struve şunları söylemektedir: '*Poverty of Philosophy*'de, arz ve talep, işbölümü, kredi ve para üretim ilişkileridir. En nihayetinde de söz konusu kitabın 130. sayfasında da şu ifadelere rastlıyoruz: 'makinenin kullanıldığı modern bir fabrika toplumsal bir üretim ilişkisi yani iktisadî bir kategoridir'. Günümüzün genellikle kullanılan iktisadî kavramlarının hepsinin burada toplumsal üretim ilişkileri olarak ele alındığı açıktır. Bu husus, söz konusu kavramların içeriği iktisadî yaşamda insanlar arasındaki toplumsal ilişkilere şu ya da bu şekilde başvurursa hiç şüphesiz ki doğru yapmaktadır' (s. 30). Ancak, bununla birlikte Struve'un Marx'ın üretim ilişkileri kavramının doğruluğunu reddetmeye girişmeden bu kavramı '*fevkalâde belirsiz*' (s. 30) bulduğu ve söz konusu kavramın sınırlarını 'toplumsal' kategorilere çekmenin daha doğru olduğunu düşündüğü söylenebilir. Bu nokta, Marksizme yönelik kimi eleştirilerin niteliğidir. Marx'ın analizinden sonra, üretimin toplumsal yönünün yani toplumsal şeklinin rolünü görmezden gelmek artık pek mümkün değildir. Marx'ın ulaştığı sonuçlarla mutabık kalınmazsa yapılacak tek şey, üretimin toplumsal yönünü üretimin iktisadî yönünden ayırmak ve üretimin toplumsal yönünü bir tarafa bırakıp işin bu yönüne ayrı bir alan tahsis etmektir. Struve'un teorisini 'pür iktisadî faaliyetin' güdülerine yani gelecekte 'toplumsal' kategorile-

rin rolünün ve öneminin inceleneceği veri bir toplumsal ve tarihî çerçeveden soyutlanmış iktisadî ajanların güdülerine dayandıran Böhm-Bawerk'in yaptığı budur.

Struve, fetişizm teorisini 'toplumsal' kategoriler alanıyla sınırlandırarak, 'karşılıklı etkileşim içindeki iktisadî' kategoriler teorisini örneğin değer kavramına getirmenin yanlış olduğunu düşünmektedir. Bu ise Struve'un içine düştüğü ikilemi ortaya koymaktadır. Struve bir taraftan, toplumsal bir ilişki olarak Marx'ın sermaye teorisini dikkate almakla birlikte diğer taraftan, diğer iktisadî kategoriler temelinde fetiş bir bakış açısını desteklemektedir. 'Bu nedenle, tüm karşılıklı etkileşim içindeki iktisadî kategoriler daima olağanüstü ve nesnel ilişkilerin yanı sıra aynı zamanda da insanlar arasındaki beşeri ilişkileri ifade eder. Böylece, ruh halinden yani nesnelere (şeye) bağlanan duygulardan, nesnel (mübadele) değere dönüşen öznel değer, söz konusu ilişkilerin kendine ait özelliği haline gelir' (s.25). Bu noktada bir çelişki görmemek imkânsızdır. Bir taraftan, 'öznel ve aynı zamanda da beşerî' ilişkileri yani şey aracılığıyla gerçekleşen ve şey olarak ifade edilen toplumsal üretim ilişkilerini analiz ederken, diğer taraftan da, burada bizzat şeyin 'özelliğini' ele almaktayız. Bu nedenle, Struve şu sonuca ulaşmıştır: 'Buradan beşerî ilişkilerin 'somutlaşmasının' yani 'nesnelleşmesinin' yani Marx'ın meta dünyasının fetişizmi olarak adlandırdığı olgunun iktisadî karşılıklı ilişki çerçevesinde psikolojik bir gereklilik olarak ortaya çıktığı açıktır. Bilimsel analiz, bilinçli ya da bilinçsiz bir biçimde, kendini iktisadî karşılıklı ilişkiyle sınırlandırırsa, fetiş temelli bakış açısı yöntem olarak tek doğru bakış açısı olarak ortaya çıkar' (s.25). Struve iktisat teorisinin maddî kategorileri ortadan kaldıramayacağını ve bir meta ekonomisinin maddî şekli içinde üretim ilişkilerini incelemesi gerektiğini ispat etmek isteseydi, kesinlikle haklı çıkardı. Ancak, mesele, Marx'ın yolundan giderek, maddî kategorileri veri üretim ilişkilerinin gösterildiği biçimde mi yoksa Struve'un istediği gibi şeyin özellikleri olarak mı analiz edeceğimizdir.

Struve yine de bir başka argüman çerçevesinde, 'karşılıklı etkileşim içindeki iktisadî' kategorilerin bir fetiş yani maddî yorumunu yapmaya girişmiştir. 'Marx karşılıklı etkileşim içindeki iktisadî kategorileri hesaba katmakla, söz konusu kategorilerin somut ve gerçek görünüşleri çerçevesinde insanoğlunun ilişkilerinin dış dünyaya yani doğaya ve şeye ayrılmaz bir biçimde bağlı olduğunu unutmuştur' (s. 26). Bir başka deyişle, Struve maddî üretim sürecinin rolünü vurgulamıştır. Marx, üre-

tim ilişkilerinin üretim güçlerinin gelişimine bağlı olduğu biçiminde ortaya koyduğu teorisi çerçevesinde bu rolü yeterince dikkate almıştır. Bununla birlikte, toplumsal üretim ilişkilerini yani üretim ilişkilerini ele alırken, maddî üretim sürecindeki şeyin anlamından hareket ederek maddî kategorilerin anlamına ilişkin sonuç çıkaramayız. Marx maddî üretim süreci ve meta üreten kapitalist bir toplumda söz konusu sürecin toplumsal şekli arasındaki belli karşılıklı ilişki sorununu açıklamıştır. Gerçekte, Marx meta fetişimi teorisini bu temelde oluşturmuştur.

Marx yapmış olduğu kimi eleştirilerde fetişizm teorisini, Struve'un fetişizm teorisinin tam tersi bir biçimde sınırlamaya çalışmıştır. Struve değer fetişizmi değil de, sermaye fetişizmini kabul etmektedir. Bunun tam tersi bir kabulü Hammacher'de görmekteyiz. Hammacher'e göre, Marx *Capital*'in birinci cildinde şunları söylemektedir: 'sermaye, birikmiş sermayeyi temsil eden emtia toplamı olarak tanımlanmaktadır' yani sermayenin maddî bir tanımı yapılmakta ve 'sermaye fetişizmi' sadece üçüncü ciltte ortaya çıkmaktadır. Hammacher Marx'ın, 'emtia ve sermaye sadece niceliksel olarak farklı oldukları' düşüncesinden hareketle tam anlamıyla bir benzetişim yaparak sermayeye emtianın niteliklerini aktardığını düşünmektedir.[2]

Capital'in birinci cildinde sermayenin toplumsal bir ilişki değil de, şey olarak tanımlanması iddiasının aksini söylemek bile gerekmemektedir. Zira bu husus *Capital*'in birinci cildinin tüm içeriğiyle çelişmektedir. Marx'ın emtia ve sermaye arasında sadece 'niceliksel' bir fark olduğunu belirttiğini düşünmek de aynı ölçüde hatalıdır. Marx sermayenin 'ilk kez ortaya çıkmasıyla birlikte toplumsal üretim sürecinde yeni bir çağın başladığını ilân ettiğine' işaret etmektedir. (*Capital*, *I*, s. 170). Ancak, sermaye gibi emtia da belirli toplumsal ilişkileri maddî bir biçimde kendi içinde barındırır. Kapitalist toplumda sermaye fetişizmi gibi emtia fetişizmi de söz konusudur. Bununla birlikte, Marx'ın fetişizm teorisini Struve'un yaptığı gibi sermayeyle ya da basit meta mübadelesiyle sınırlamak yanlıştır. Toplumsal üretim ilişkilerinin maddîleşmesi tam da örgütlenmemiş meta ekonomisinde geçerlidir ve günlük iktisadî uslamlamanın tüm temel kategorilerine ve meta üreten kapitalist ekonomi bilimi olarak Politik İktisada damgasını vurmaktadır.

---

2) Emil, Hammacher, *Das philosophisch-ökonomische System des Marxismus*, Leipzig: Duncker and Humblot, 1909, s. 546.

Yedinci Kısım

MARX'IN FETİŞİZM TEORİSİNİN GELİŞİMİ

Marx'ın fetişizm teorisinin kaynağı ve gelişimi sorunu bu zamana kadar hiç incelenmemiştir. Emek değer teorisinin kaynağını kendinden öncekilerin konuya ilişkin açıklamalardan (kendinden öncekilerin teorilerini *Theories of Surplus Value* adlı kitabının üç cildinde ele almıştır) hareketle esaslı bir biçimde ortaya koyan Marx, fetişizm teorisine ilişkin açıklamalarında oldukça ketum davranmıştır (*Theorien über den Mehwert*, 1910 edition, adlı çalışmasının üçüncü cildinde s. 354-355'de Marx Hodgskin'in çalışmasındaki embriyo niteliğindeki fetişizm teorisinden söz etmektedir. Bize göre, belirtilenler çok karmaşıktır ve belli bir duruma işaret etmektedir). Marx'ın değer teorisi ve Klâsik İktisatçıların değer teorisi arasındaki ilişki sorunu iktisat literatüründe belli bir sonuca ulaşamamış olmasına rağmen ateşli bir biçimde tartışılmışsa da, Marx'ın meta fetişimi konusundaki düşüncelerinin gelişimi fazlaca dikkat çekmemiştir.

Marx'ın fetişizm teorisinin kaynağına ilişkin birkaç gözlem Hammacher'ın kitabında (daha önce belirtilmiştir) yer almaktadır. Hammacher'e göre, söz konusu teorinin kaynağı tam anlamıyla 'metafizik' temellidir. Marx Feuerbach'ın din ile ilgili görüşlerini sadece iktisat alanına aktarmıştır. Feuerbach'a göre, dinin gelişimi insanoğlunun 'kendine yaban-

cılaşması' sürecini temsil etmektedir: insanoğlu kendi özünü dış dünyaya aktarmakta, Tanrıya dönüştürmekte, kendinden uzaklaşmaktadır. Marx bu 'yabancılaşma' teorisini ilk önce ideolojik görüngüye uygulamıştır: 'bilinçlilik, ideolojinin oturtulması gereken temel olan iktisadî koşullardan yapılan bir yabancılaşmayı temsil eder' (*Hammacher, op. cit.*, s. 233). Daha sonra Marx bu teoriyi iktisadî ilişkiler alanına doğru genişletmiş ve söz konusu ilişkilerde 'yabancılaşmış' bir maddî şekil olduğunu açığa çıkarmıştır. Hammacher şunları söylemektedir: 'hemen hemen tüm erken tarihî çağlarda, üretim tarzı evrensel bir kendine yabancılaşmayı temsil eder; toplumsal ilişkiler şey haline gelir yani eşya bir ilişki gerçekten ne ise o şekilde ifade edilmiştir. Bu nedenle, Feuerbach'ın yabancılaşma teorisi yeni bir nitelik kazanır' (*Ibid.*, s. 233). 'Feuerbach'a göre, insan ihtiyaçları dinde, tıpkı Marx'a göre iktisadî ilişkilerin toplumsal yaşamda gerçekleşmesi ve ortaya çıkması gibi, yabancılaşmış özler şeklinde gerçekleşir ve ortaya çıkar' (s. 234). Böylelikle, gördümüz gibi, Marx'ın fetişizm teorisi öncelikli olarak Feuerbach'ın etkisi temelinde 'Hegel'in, Feuerbach'ın ve Ricardo'nun' belirli bir sentezini ifade etmektedir' (s. 236). Fetişizm teorisi, Feuerbach'ın dinî-felsefî 'yabancılaşma' teorisini iktisat alanına aktarmaktadır. Bu nedenle, Hammacher'e göre, bu teorinin genelde iktisadî olgunun ve özelde de meta şekillerinin anlaşılmasına hiçbir katkıda bulunmadığı anlaşılabilir. 'Marx'ın teorisinin anlaşılması hususundaki kritik nokta fetişizm teorisinin metafizik kaynağı olmakla birlikte bu husus meta şekli üzerindeki perdenin kaldırılmasında kilit bir nokta oluşturmamaktadır' (s. 544). Fetişizm teorisi, kültürü maddîleştiren ve insanı baskı altına alan çok değerli bir 'çağdaş kültür eleştirisini' içinde barındırmaktadır; ancak, söz konusu teori, 'değere ilişkin iktisat teorisi olarak ele alındığında, meta fetişizmi hatalıdır' (s.546). 'İktisadî olarak savunulamaz nitelikte olan bu teori, çok değerli bir toplumsal teori halini almaktadır' (s. 661).

Hammacher'ın, Marx'ın fetişizm teorisinin tüm iktisadî sistemi ve özellikle de değer teorisini anlamada yetersiz kaldığı sonucuna varması, onun söz konusu teorinin 'metafizik' kaynaklarını yanlış anlamasının bir sonucudur. Hammacher, Marx'ın ütopik sosyalist fikirlerin özellikle de Proudhon'un etkisi altında kaldığı ve 1844 yılının sonunda Marx ve Engels tarafından yazılan *The Holy Family* adlı kitaba atıfta bulunmaktadır. Aslında söz konusu çalışmada fetişizm teorisinin kaynağının, 'toplumsal' ya da 'insan' ilişkileri ve bunların 'yabancılaşmış' yani

maddîleşmiş şekilleri arasındaki karşıtlık şeklinde olduğunu görüyoruz. Bu karşıtlığın kaynağı, Ütopik Sosyalistlerin kapitalist sistemin niteliğine ilişkin yaygın anlayışıdır. Ütopik Sosyalistlere göre, işçinin kendi kişiliğine karşı 'kendine yabancılaşmaya' ve kendi emeğiyle ürettiği ürüne 'yabancılaşmaya' zorlanması kapitalist sistemin niteliğidir. 'Şeyin' yani sermayenin insan yani işçi üzerindeki hâkimiyeti bu yabancılaşma aracılığıyla ifade edilir.

The Holy Family adlı kitaptan belli alıntılar yapabiliriz. Kapitalist toplum, 'uygulamada, insanın kendine yabancılaşmasının bir iktisadî ifadesi olmasının yanı sıra insanoğlunun kendisinin nesnelleşmiş özünden yabancılaşması konusundaki bir ilişkidir' (*Literatunoye nasledie, Literacy Legacy, Vol. II*, Russian translation, 1908, s. 163-164). 'Satın alma tanımına işçinin yabancılaşan, kendisi için bir kayıp nesne haline gelen kendi ürettiği ürünle ilgili davranışı girmektedir' (s. 175). 'Mülk sahibi sınıf ve proletarya sınıfı insanın aynı ölçülerde kendine yabancılaşmasını temsil eder. Ancak, mülk sahibi sınıf bu durumdan hoşnut kalır ve söz konusu yabancılaşmayı sağlama alır. Bu sınıf söz konusu yabancılaşmayı, kendi gücünün teyit edilmesi olarak görür. Belirtilen yabancılaşmada mülk sahibi sınıf, beşerî varlığının görüntüsünü ele geçirir. Bununla birlikte, proletarya sınıfı söz konusu yabancılaşma çerçevesinde kendisinin yok edilmesi deneyimini yaşar. Bu yabancılaşmada kendisinin ne kadar zayıf olduğunu ve gayrî insanî varlığına ilişkin gerçeği görür' (s. 155).

Ütopik Sosyalistlerin ebedî adalet ve zulmedilen emekçi kitlelerin çıkarları adına seslerini yükseltmeleri, kapitalist sömürünün böylesi 'gayrî insanî bir zirveye' ulaşması yani 'her şeyi insanoğlundan hatta insanoğlunun görünüşünden koparması' (s. 156) nedeniyledir. 'Gayrî insanî' gerçeklik ütopyayla yani 'insan olma' idealiyle çelişmektedir. Marx'ın burjuva iktisatçılarla karşılaştırarak Proudhon'u övmesi kesinlikle bu nedenledir. 'Politik iktisatçılar bazen iktisadî ilişkilerde tek yönü olsa da insan unsurunun önemini vurgulamakla birlikte bu vurgulamayı istisnaî olarak yani belli bir istismara saldırıda bulunduklarında yapmaktadır; söz konusu iktisatçılar (çoğu zaman) bu ilişkileri her şeyin insanî olduğunun inkâr edilmesi biçiminde ifade edilen yani bu ilişkilerin iktisadî olması temelinde veri alarak' (s. 151). 'Politik iktisadın vardığı tüm sonuçlar özel mülkiyet varsayımını gerektirir. Politik iktisatçıların gözünde bu temel varsayım daha öte bir araştırmaya mahâl

bırakmayan su götürmez bir gerçektir...Bununla birlikte, Proudhon politik iktisadın bu temelini yani özel mülkiyeti eleştirel bir incelemeye tabi tutmuştur' (s. 149). 'Proudhon, (insanoğlunun faaliyetinin doğrudan doğruya özü olan) işgününü ücretlerin ölçüsü ve ürünün değeri olarak ele alarak, insan unsurunu temel unsur haline getirmiştir. Bununla birlikte, geçmişteki politik iktisatta temel unsur sermayenin maddî gücü ve toprak mülkiyetidir' (s. 172).

Böylelikle, kapitalist toplumda 'maddî' unsur yani sermayenin gücü egemendir. Bu husus, insanlar arasındaki toplumsal ilişkilerin yani hâkimiyet ve başkasının emri altında olma ilişkilerinin (insan zihnindeki) aldatıcı yani hatalı bir yorumu olmayıp, reel yani toplumsal bir gerçektir. 'Mülkiyet, sermaye, para, ücretli emek ve benzer kategoriler hayâl gücünün hayaletlerini değil ama işçinin kendine yabancılaşmasının tam da pratik yani tam da somut ürünleridir' (s. 176-177). Olması gereken bir ideal yani bir norm olarak 'insan' unsuru, iktisadî yaşama egemen olan bu 'maddî' unsura karşı koymuştur. İnsan ilişkileri ve bu ilişkilerin 'yabancılaşmış' şekilleri -bunlar, olması gereken ve olan iki ayrı dünyadır; bu, sosyalist bir ideal adına kapitalist gerçekliğin mahkûm edilmesidir. İnsan unsuru ve maddî unsur arasındaki bu karşıtlık bize Marx'ın fetişizm teorisini hatırlatmakla birlikte özü itibariyle iki farklı düşünce dünyasında hareket etmektedir. İnsan ilişkilerinin 'yabancılaşması' teorisini, toplumsal ilişkilerin maddîleşmesi teorisine (yani meta fetişizmi teorisine) dönüştürmek için, Marx'ın Ütopik sosyalizmden Bilimsel sosyalizme, yani Proudhon'un fikirlerinin övülmesinden keskin bir biçimde eleştirilmesine geçmesi, güçlerin daha öte gelişme sağlaması ve hareket etmesi amacıyla gerçeğin bizzat kendisinde bir ideal aranması adına gerçeğin çürütülmesi için bir yol açması gerekliydi. Marx *The Holy Family* adlı çalışmadan sonra *The Poverty of Philosophy* adlı çalışmasını ortaya koydu. Marx *The Holy Family* adlı kitapta Proudhon'u özel mülkiyetin reddedilmesini gözlemlerinin başlangıç noktası olarak alması nedeniyle övmekteyken, sonraları iktisadî sistemini kesinlikle özel mülkiyete dayalı meta ekonomisini analiz ederek oluşturmuştur. *The Holy Family* adlı kitapta ürünün değerini işgünü ('insanoğlunun faaliyetinin doğrudan doğruya özü' olarak) temelinde ele alması nedeniyle Proudhon'dan övgüyle söz edilmiştir. Ancak, Proudhon *The Poverty of Philosophy* adlı kitapta bu teorisi nedeniyle eleştiriye konu olmuştur. 'Değerin emek zamanıyla belirlenmesi' formülü Marx'ın zihninde 'gü-

nümüz toplumunun iktisadî ilişkilerinin bilimsel ifadesi' biçiminde olması gereken bir norma dönüşmüştür (*The Poverty of Philosophy*, daha önce belirtilmiştir, s. 69). Marx Proudhon'dan kısmen Ricardo'ya yönelmiş ve Ütopya'dan kapitalist ekonominin fiilî gerçekliğinin analizine geçiş yapmıştır.

Marx'ın Ütopik Sosyalizmden Bilimsel Sosyalizme geçişi yukarıda belirtilmiş olan 'yabancılaşma' teorisinde temel bir değişikliği beraberinde getirmiştir. Marx'ın insan ilişkileri ve bu ilişkilerin 'maddî' şekli arasında tanımladığı karşıtlık, olması gereken ve olan arasındaki karşıtlık anlamındaysa, şimdilerde her iki karşıt unsur toplumsal varoluşa aktarılmıştır. Çağdaş toplumun iktisadî yaşamı bir taraftan, toplumsal üretim ilişkilerinin ve diğer taraftan da, söz konusu ilişkilerin açığa çıktığı 'maddî' kategoriler dizisinin toplamından oluşur. İnsanlar arasındaki üretim ilişkileri ve bu ilişkilerin 'maddî' şekli, ekonomideki 'insan' unsuru ve bu unsurun 'yabancılaşmış' şekli arasındaki ilk başlardaki karşıtlıktan kaynaklanan yeni bir karşıtlığın içeriğini meydana getirir. Meta fetişizmine ilişkin formüle bu şekilde ulaşılmıştır. Ancak, Marx'ın bu teoriye son şeklini vermeden hâlâ da birkaç aşamadan geçmsi gerekmiştir.

The Poverty of Philosophy adlı kitaptan yapılan alıntılardan da görülebileceği gibi, Marx para, sermaye ve diğer iktisadî kategorilerin şey değil de, üretim ilişkileri olduğunu birçok kez söylemiştir. Marx bu düşüncelere ilişkin genel formülü şu şekilde ortaya koymuştur: 'İktisadî kategoriler sadece teorik ifadeler yani toplumsal üretim ilişkilerinin soyutlanmasıdır' (*The Poverty of Philosophy*, s. 109). Marx ekonominin maddî kategorilerinin arkasında toplumsal üretim ilişkileri olduğunu görmüştür. Ancak, insanlar arasındaki üretim ilişkilerinin meta üreten bir ekonomide kaçınılmaz bir biçimde bu maddî şekli aldığı hususu üzerinde hâlihazırda durmamıştır. Marx bu adımı, 'insanın toplumsal ilişkilerinin, eşyanın toplumsal ilişkisinin tam tersi bir biçimde ortaya çıkması gerçeği, mübadele değerini yaratan emeği karakterize eder' ifadesini kullandığı *A Contribution to the Critique of Political Economy* adlı kitabında atmıştır (*Critique*, s. 30). Meta fetişizminin tam formülâsyonu burada ortaya konmuştur. Meta üreten ekonominin üretim ilişkilerinde bulunan maddî nitelik vurgulanmakla birlikte düzenlenmemiş bir millî ekonomide bu 'maddîleşmenin' ve söz konusu maddîleşmenin gerekliliğinin nedenine hâlihazırda işaret edilmemiştir.

Bu 'maddîleşmede' Marx her şeyin ötesinde emtiada alenî olarak bu-

lunan ve para ve sermayede daha belirsiz bir biçimde yer alan bir şaşırtmaca görmektedir. Bu şaşırtmacanın 'günlük yaşam nedeniyle elde edilen alışkanlıklar' çerçevesinde mümkün olduğunu açıklamaktadır. 'Günlük alışkanlıklar nedeniyle toplumsal üretim ilişkisinin bir eşya şeklini alacağını tam anlamıyla açık ve sıradan bir biçimde düşünme noktasına ulaşırız. Bu nedenle de, kişilerin işlerindeki ilişkisi şey arasındaki ve şey ve kişiler arasındaki bir karşılıklı ilişki şeklinde görünür' (s. 30). Hammacher meta fetişizminin alışkanlıklar temelinde açıklanmasını çok zayıf bulmakta tamamıyla haklıdır. Ancak, Marx'ın konuya ilişkin tek açıklamasının bu olduğunu belirtmesi yapmış olduğu önemli bir hatadır. Hammacher şunları söylemektedir: 'Marx'ın bu temel noktayı ihmâl etmiş olması şaşırtıcıdır; *Capital*'de konuya ilişkin hiçbir açıklama bulunmamaktadır' (Hammacher, *op. cit.*, s. 235). *Capital*'de söz konusu 'alışkanlıklardan' söz edilmemişse, meta fetişizmine ayrılan I. kısmın tümünün bu olguya ilişkin tam ve derin bir açıklamayı içermesi nedeniyledir. Toplumsal üretim sürecinin doğrudan düzenlenmemesi, bu sürecin kaçınılmaz olarak piyasa, emek ürünleri, şey aracılığıyla dolaylı olarak düzenlenmesine neden olur. Buradaki husus, sadece 'şaşırtmaca' ya da aldatıcı görünüş değil, üretim ilişkilerinin 'maddîleşmesidir'. Bu, çağdaş toplumun iktisadî yapısının niteliklerinden bir tanesidir. 'Ele alınan toplum şeklinde, insanın toplumsal üretim sürecindeki davranışı tam anlamıyla çok küçüktür. Bu nedenle de, üretimde birbirleriyle olan ilişkileri, kendi denetimlerinden ve bilinçli bireysel hareketlerinden bağımsız maddî bir nitelik alır. Bu gerçekler, genel bir kural olarak, ilk önce, emtia şeklini alan ürünler yoluyla ortaya çıkar' (*Capital*, *I*, s. 92-93). Üretim ilişkilerinin maddîleşmesi 'alışkanlıklardan' değil de, meta üreten ekonominin içyapısı nedeniyle ortaya çıkar. Fetişizm bir toplumsal bilinçlilik olgusu olmasının yanı sıra toplumsal bir varoluştur. Hammacher'in yapmış olduğu gibi, meta fetişizmine ilişkin Marx'ın yegâne açıklamasının 'alışkanlıklar' temelinde olduğu üzerinde durmak, *Capital*'in birinci cildinde ve yine üçüncü cildinde 'Üçlü Formül' konusundaki kısımda gördüğümüz meta fetişizminin bu eksiksiz formülâyonunu ihmâl etmek olacaktır.

Böylece, *The Holy Family* adlı kitapta ekonomideki 'insan' unsuru, idealin gerçeğe ters düşmesinde olduğu gibi, 'maddî' yani 'yabancılaşmış' unsurla çelişmektedir. *The Poverty of Philosophy* adlı kitapta Marx, şeyin altında yatan toplumsal ilişkileri açığa çıkarmaktadır. *A Contribu-*

tion to the Critique of Political Economy adlı kitapta ise toplumsal üretim ilişkilerinin 'maddîleştiği' toplumsal üretim ilişkileri gerçeğini içeren meta üreten ekonomisinin kendine özgü niteliği vurgulanmaktadır. Bu olgunun detaylı bir tanımı ve meta üreten bir ekonomideki nesnel gerekliliğinin bir açıklaması, esas itibariyle değer (meta), para ve sermaye kavramları çerçevesinde *Capital*'in birinci cildinde bulunmaktadır. *Capital*'in üçüncü cildinde yer alan 'Üçlü Formül' başlıklı kısımda Marx, parça parça da olsa, kapitalist ekonominin temel kategorilerine ilişkin olarak yapılmış olduğu gibi aynı düşüncelerin daha öte gelişimini ele almakta ve özellikle de, toplumsal üretim ilişkilerinin maddî üretim süreciyle olan kaynaşmasını vurgulamaktadır.

II
MARX'IN EMEK DEĞER TEORİSİ

Marx'ın emek değer teorisine yönelik eleştiriler çoğu kez bu teorinin Marx tarafından ispatlamaması nedeniyle kınama çerçevesinde yapılmakta ve bu hususun açıkça görüldüğü sonucuna ulaşılmaktadır. Diğer eleştiriler *Capital*'in ilk sayfalarında konuya ilişkin kimi ispatların yer aldığını görmüş ve ağır silâhlarını Marx'ın *Capital*'deki başlangıç ifadelerine karşı devreye sokma amacını taşımıştır. Bu, Böhm-Bawerk'in yapmış olduğu eleştiriye ilişkin (*Karl Marx and the Close of his System; Positive Theory of Capital*) yaklaşımdır. Böhm-Bawerk'in argümanları ilk bakışta öylesine inandırıcıdır ki, insan cesaretini toplayarak daha sonra yapılan tek bir eleştirinin bile Böhm-Bawerk'in eleştirisini yinelemeden ortaya konmadığını söyleyebilir. Bununla birlikte, Böhm-Bawerk'in yapmış olduğu tüm eleştiri, üzerine kurmuş varsayımlar çerçevesinde ayakta durmakta ya da çökmektedir: yani *Capital*'in ilk beş sayfası sadece Marx'ın değer teorisini inşa ettiği temelden oluşmaktadır. Hiçbir şey bu yanlış algılamadan daha hatalı olamaz. *Capital*'in ilk sayfalarında Marx analitik yöntem atacılığıyla mübadele değerinden değere ve değerden emeğe doğru geçiş yapmaktadır. Ancak, Marx'ın değer teorisinin eksiksiz *diyalektik* temelleri sadece meta üreten ekonominin genel yapısını analiz ettiği meta fetişizmi teorisi temelinde ortaya konabilir. Marx'ın değer teorisinin temeline sadece *Capital*'in meşhur birinci kısmında ne söylendiği anlaşıldığında ulaşılır. Bu anlaşılmadan, Marx'ın

değer teorisi ve söz konuya yönelik eleştiriler doğru bir çerçevede ortaya konamaz. İnsanlar Marx'ın değer teorisinin toplumsal niteliğini sadece Hilferding'in ortaya koymuş olduğu çalışmadan[1] sonra tam anlamıyla anlamaya başladılar. Değer teorisinin hareket noktası, belirli bir toplumsal çevre yani belirli bir üretim yapısına sahip bir toplumdur. Bu algılama Marksistler tarafından sıklıkla tekrarlanmıştır; ancak, Hilferding'e gelinceye kadar kimse bu noktayı Marx'ın değer teorisiyle oluşturduğu büyük yapının temel taşı haline getirememiştir. Hilferding bunu gerçekleştirmiş olduğu için büyük bir övgüyü hak etmekle birlikte ne yazık ki kendisini değer teorisinin sorunlarını genel olarak ele almakla sınırlandırmıştır ve söz konusu teorinin temelini sistemli bir biçimde ortaya koymamıştır.

Meta fetişizminin ele alındığı I. kısımda da ortaya konduğu gibi, fetişizm teorisinin temel anlayışı, politik iktisadın maddî kategorilerin gerisinde kişiler arasındaki üretim ilişkilerinin yattığını ortaya çıkartması olmayıp, meta üreten bir kapitalist toplumda kişiler arasındaki söz konusu üretim ilişkilerinin kaçınılmaz olarak maddî bir şekil aldığı ve sadece bu şekilde gerçekleşebileceğidir. Bu teorisinin alışılagelmiş kısa formülâsyonu, metanın değerinin, söz konusu metayı üretmek için toplumsal olarak gerekli emek miktarına bağlı olduğu üzerinde durmaktadır; ya da genel bir formülâsyon çerçevesinde ifade etmek gerekirse, emek değerin ardında gizlenmiştir ya da değerin içinde yer almaktadır: değer='maddîleşmiş' emek. Değer teorisini tersinden ifade etmek daha doğrudur: meta üreten kapitalist ekonomide, kişiler arasındaki üretim-çalışma ilişkileri kaçınılmaz olarak şeyin değeri şeklini alır ve sadece bu maddî şekil biçiminde görünebilir; toplumsal emek sadece değer olarak ifade edilebilir. Araştırmada hareket noktası değer değil emektir, piyasa mübadele işlemleri değil, meta üreten toplumun üretim yapısı yani kişiler arasındaki üretim ilişkilerinin bütünüdür. Bu durumda, piyasa mübadele işlemleri kaçınılmaz olarak toplumun içyapısının sonuçlarıdır; bu işlemler, toplumsal üretim sürecinin yönlerinden biridir. Emek değer teorisi, mübadele işlemlerinin sahip olduğu maddî şekiller çerçevesinde analiz edilmesine değil, mübadele işlemlerinde ifade edilen söz konusu toplumsal üretim ilişkilerinin analizine dayanmaktadır.

1) 'Böhm-Bawerks Marx-Kritik', *Marx-Studien*, Wien, 1904 ve daha önce 'Zur Problemstellung der theoretischen Oekonomie bei Karl Marx', *Die Neue Zeit*, Stuttgart, 1904 künyeli makalede atıf yapılmıştır.

Sekizinci Kısım

MARX'IN DEĞER TEORİSİNİN TEMEL NİTELİKLERİ

Marx'ın değer teorisini detaylı bir biçimde ele almadan önce, söz konusu teorinin temel niteliklerini tanımlamanın gerekli olduğunu düşünüyoruz. Bu yapılmazsa, değer teorisinin birbirinden ayrı yönleri ve tekil sorunları (çok karmaşık ve ilginçtir) okuyucudan değer teorisinin dayandığı ve her parçasına işlediği temel fikirleri gizler hale gelebilir. Açıkça, bu kısımda ortaya koyacağımız Marx'ın teorisinin genel nitelikleri sadece daha sonraki kısımlarda tam anlamıyla geliştirilebilir ve yerli yerine oturtulabilir. Diğer taraftan, daha sonraki kısımlarda okuyucu, detaylı olarak sunulmuş da olsa, bu kısımda belirtilen ifadelerin tekrar edilmesiyle karşı karşıya kalacaktır.

Daha önce de görmüş olduğumuz gişbi, politik iktisadın tüm temel kavramları *kişiler arasındaki toplumsal üretim ilişkilerini* ifade eder. Değer teorisine bu açıdan yaklaşırsak, söz konusu teorinin, 1) *kişiler* arasındaki toplumsal bir ilişki olduğunu, 2) *maddî* bir şekli hesaba kattığını ve 3) *üretim* süreciyle ilişkili olduğunu göstermek zorunda kalırız.

İlk bakışta değer, politik iktisadın diğer kavramları gibi, şeyin bir özelliğiymiş gibi görünür. Mübadele olgusunu gözlemleyerek, piyasada her bir eşyanın bir başka eşyanın belirli miktarıyla mübadele edildiğini ya da -gelişmiş mübadele koşullarında- her bir eşyanın, piyasadan bir

başka eşya almamızı sağlayacak veri bir para (altın) miktarı karşılığında (tabii ki, bu toplamın sınırları dâhilinde) mübadele edildiğini görebiliriz. Bu para toplamı ya da şeyin fiyatı, piyasa dalgalanmalarına bağlı olarak hemen hemen her gün değişir. Bugün piyasada kumaş yetersizliği söz konusuydu ve kumaş fiyatı arshin'i (ç.n. Rus uzunluk birimi, 1 arshin = 71 cm.) 3 ruble 40 kopek yükseldi. Bir haftada piyasaya arz edilen kumaş miktarı normal olarak arz edilen kumaş miktarını aştı ve fiyat arshin başına 2 ruble 75 kopek'e düştü. Fiyatlarda meydana gelen bu günlük dalgalanmalar ve sapmalar uzun dönem çerçevesinde ele alınırsa, ortalama bir düzeyin yani ortalama bir fiyatın etrafında, örneğin, arshin başına 3 ruble diyelim, salınım gösterir. Kapitalist toplumda, bu ortalama fiyat ürünün emek değeriyle yani ürünü üretmek için gerekli emek miktarıyla değil de, veri ürünün üretim maliyetleri artı yatırılan sermayeden elde edilen ortalama kâr toplamına eşit olan ve 'üretim fiyatları' olarak adlandırılan fiyatlarla orantılıdır. Bununla birlikte, analizi basitleştirmek amacıyla kumaşın kapitalist tarafından ücretli işçilerin yardımıyla üretildiği gerçeği soyutlamasına gidebiliriz. Daha önce de yukarıda görmüş olduğumuz gibi, Marx'ın yöntemi, sadece bütünlükleri çerçevesinde kapitalist ekonominin resmedildiği tekil üretim türlerini birbirinden ayırma ve analiz etmeden oluşmaktadır. Şimdilik, bir meta üreten ekonomide kişiler arasındaki yani *birbirinden tamamen ayrı ve resmen bağımsız olan* meta üreticileri arasındaki ilişkiye ilişkin tek bir temel üretim türünü ele alıyoruz. Sadece kumaşın meta üreticileri tarafından üretildiğini ve piyasaya diğer meta üreticileriyle mübadelede bulunmak ya da onlara satmak amacıyla getirildiğini biliyoruz. Daha karmaşık olan kapitalist ekonominin aksine 'basit meta ekonomisi' olarak adlandırılan ve üyelerini meta üreticilerinin oluşturduğu bir toplumu ele almaktayız. Basit meta ekonomisi koşullarında ürünlerin ortalama fiyatları, söz konusu ürünlerin değerleriyle orantılıdır. Bir başka deyişle, değer, piyasa fiyatlarının dalgalandığı ve *toplumsal emek* değişik üretim dalları arasında orantılı olarak dağıtılmışsa. fiyatların birbiriyle örtüştüğü ortalama düzeyi temsil etmektedir. Bu nedenle, üretim dalları arasında bir denge durumu kurulabilecektir.

Gelişmiş işbölümüne dayanan her toplum kaçınılmaz olarak değişik üretim dalları arasında veri bir işbölümü dağılımını göz önünde bulundurur. *Her bölünmüş emek sistemi aynı zamanda da dağılıma tabî tutulmuş bir emek sistemidir.* İlkel komünist toplumda, ataerkil köylü aile-

sinde ya da sosyalist toplumda, veri bir iktisadî birimin tüm üyelerinin emeği, her bir kişinin yerine getireceği görevler arasında grup üyelerinin ihtiyaçlarının niteliğine ve emek üretkenliği düzeyine bağlı olarak baştan ve bilinçli bir biçimde dağılıma tabî tutulur. Meta üreten bir ekonomide, kimse emeğin her bir üretim dalı ve her bir işletme arasındaki dağılımını kontrol edemez. Hiçbir kumaş üreticisi veri bir zamanda toplumun ne kadar kumaşa ihtiyacı olduğunu ve veri bir zamanda tüm kumaş üreten işletmelerde ne kadar kumaş üretildiğini bilemez. Bu nedenle, kumaş üretimi ya talebin üstünde (aşırıüretim) ya da gerisinde (eksiküretim) kalır. Bir başka deyişle, kumaş üretimine harcanan toplumsal emek miktarı ya çok fazla ya da yeterince fazla değildir. Kumaş üretimi ve diğer üretim dalları arasındaki denge sürekli olarak bozulur. Meta üretimi sürekli olarak bozulan bir denge sistemidir.

Ancak, durum buysa, o zaman meta ekonomisi birbirini tamamlayan farklı üretim dalları bütünü olarak varlığını nasıl sürdürmektedir? Meta üreten ekonominin varlığını sürdürebilmesi sadece dengenin her defasında bozulmasının, söz konusu dengenin yeniden kurulması eğilimini sağlaması nedeniyledir. Dengeyi yeniden kuran bu eğilim, piyasa mekanizması araçları ve piyasa fiyatlarıyla sağlanır. Meta üreten ekonomide, hiçbir meta üreticisi bir diğerini üretimini artırmak ya da azaltmak yönünde yönlendiremez. Şeyle ilişkili davranışları aracılığıyla kimileri diğerlerinin çalışma faaliyetlerini etkileyebilir ve üretimi artırma ya da azaltma yönünde (bizzat kendileri bunun farkında olmasalar da) harekete geçirebilir. Aşırı kumaş üretimi ve bunun sonucunda fiyatların değerin altına düşmesi, kumaş üreticilerini üretimi kısma yönünde harekete geçirir; eksiküretim durumunda bunun tersi geçerlidir. Piyasa fiyatlarının değerlerden sapması, aşırıüretim ve eksiküretimin ortadan kaldırıldığı ve millî ekonomide veri üretim dalları arasında dengenin yeniden kurulması eğiliminin sağlandığı mekanizmadır.

İki farklı emtianın değerlerine göre mübadele edilmesi, veri iki üretim dalı arasındaki denge durumuna tekabül eder. Bu denge durumunda, emeğin bir üretim dalından diğerine aktarılması sona erer. Ancak, bu gerçekleşirse, iki metanın değerlerine göre mübadele edilmesinin her iki üretim dalındaki meta üreticilerinin avantajlarını eşitleyeceği ve bir üretim dalından diğerine geçiş motifini ortadan kaldıracağı açıktır. Basit meta ekonomisinde, değişik üretim dallarında üretim koşullarının bu şekilde eşitlenmesi, millî ekonominin değişik alanlarında belirli

emek miktarı kullanan meta üreticilerinin her birinin eşit değerde ürüne sahip olacağı anlamına gelmektedir. *Emtianın değeri, söz konusu emtianın üretimi için gerekli emek miktarıyla doğrudan orantılıdır.* Belli bir teknik düzey veri iken (hammaddelere harcanan emek, üretim araçları, v.s. de hesaba katılır), bir arshin kumaş üretmek için ortalama üç saatlik ve bir çift çizme üretmek için 9 saatlik emek gerekliyse (kumaş ve çizme üreten üreticinin aynı nitelikte emeğe sahip olduğu varsayımıyla), üç arshin kumaşın bir çift çizmeyle mübadele edilmesi, her iki veri emek türü arasındaki denge durumuna tekabül eder. Çizme ve kumaş üreticilerinin bir saatlik emekleri, her iki üreticinin de *toplumun toplam emeğinin* tüm üretim dalları arasında gerçekleşen dağılımı çerçevesinde eşit pay aldıklarını göstermesi nedeniyle birbirine eşittir. Bu nedenle, değer yaratan emek, emeğin niceliksel olarak dağıtılmış olmasının yanı sıra toplumsal olarak eşitlenmiş (ya da eşit) emek ya da daha açıkçası, tüm toplumun toplam homojen yani eşit emek kütlesi olarak anlaşılan 'toplumsal' emek olarak ortaya çıkar. Emeğin, meta üreten bir ekonominin yanı sıra örneğin sosyalist bir ekonomide de söz konusu toplumsal niteliklere sahiptir. Sosyalist bir ekonomide emek hesaplaması yapan organlar bireylerin emeğini geleneksel toplumsal emek birimleri olarak ifade edilen birleşmiş yani toplumun toplam emeğinin bir kısmı olarak daha işin başında gözden geçirir. Bununla birlikte, meta üreten bir ekonomide emeğin toplumsallaşması, eşitlenmesi ve dağılımı süreci farklı bir biçimde yapılır. Bireylerin emeği doğrudan doğruya toplumsal emek olarak ortaya çıkmaz. Böylesi bir ekonomide bireylerin emeğinin toplumsal emek haline gelmesi sadece bir başka emekle eşitlenmesiyle olur ve emeğin eşitlenmesi mübadele aracılığıyla gerçekleşir. Mübadelede somut kullanım değerleri ve somut emek şekilleri tümüyle soyutlanır. Bu nedenle, daha önce *toplumsal* yani toplumsal olarak *eşitlenmiş* ve niceliksel olarak *dağılıma tabî tutulmuş* emek biçimde ele aldığımız emek, şimdi sadece meta üreten ekonominin ayrılmaz bir parçası olan belli bir niteliksel ve niceliksel özellik kazanır: emek, *soyut* ve *toplumsal olarak gerekli* emek olarak ortaya çıkar. Emtianın değeri toplumsal olarak gerekli emek yani soyut emek miktarıyla belirlenir.

Ancak, değer, bir birim üretmek için toplumsal olarak gerekli emek miktarı tarafından belirlenirse, o zaman bu emek miktarı da emek üretkenliğine bağlıdır. Emek üretkenliğindeki artış toplumsal olarak gerekli emeği azaltır ve malların bir biriminin değerini düşürür. Makinelerin

kullanılmaya başlanması, örneğin, bir çift çizmenin daha önceleri gerekli olan 9 saat yerine 6 saatte üretilmesini mümkün hale getirir. Bu yolla, çizmenin değeri (ortalama emek olarak varsaydığımız çizme üreticisinin bir saatlik emeği 1 rublelik değer yaratırsa) 9 rubleden 6 rubleye düşer. Ucuz çizmeler, sandaletler ve ev yapımı çizmeleri ortadan kaldırarak ülkenin her yerine nüfuz etmeye başlar. Ayakkabı talebi ve ayakkabı üretimi artar. Millî ekonomide üretken güçlerin yeniden dağılımı gündeme gelir. Bu yolla, tüm değer sistemini dönüştüren hareket eden güç, üretimin maddî-teknik sürecinde meydana gelir. Emek üretkenliğinin artması, ortalama olarak, gerçekte üretimde kullanılan somut emek miktarında meydana gelen bir azalmayla ifade edilir. Bunun bir sonucu olarak (emeğin soyut ve somut biçimindeki ikili niteliği nedeniyle), 'toplumsal' ya da 'soyut' yani toplumun toplam, homojen emeğinin bir kısmı olduğu düşünülen bu emek miktarı azalır. Emek üretkenliğindeki artış, üretimde gerekli soyut emek miktarını değiştirir. Bu da, emek ürününün değerinde bir değişmeye neden olur. Ürünlerin değerinde meydana gelen bir değişme de, toplumsal emeğin değişik üretim dalları arasındaki dağılımını etkiler. *Emek üretkenliği–soyut emek-toplumsal emeğin değer dağılımı*: bu, değerin, (sürekli olarak sapmalar ve bozulmalarla birlikte) millî ekonominin değişik dalları arasında toplumsal emeğin dağılımında denge kurarak düzenleme rolünü oynadığı bir meta üreten ekonominin şemasıdır. *Değer kanunu meta üreten ekonominin denge kanunudur.*

Değer teorisi mübadele kanunlarını yani şeyin piyasada eşitlenmesi konusundaki kanunlarını, bu kanunların meta üreten bir ekonomide emeğin üretim ve dağılım kanunlarıyla ilgili olması çerçevesinde analiz eder. İki meta arasındaki mübadele oranı (tesadüfî piyasa fiyatlarını değil de, ortalama mübadele oranlarını göz önüne alıyoruz), söz konusu malları üreten üretim dallarındaki veri emek üretkenliği düzeyine tekabül eder. Çeşitli somut emek şekillerinin değişik üretim dalları arasında tahsis edilen toplam toplumsal emeğin bileşenleri olarak eşitlenmesi, şeyin yani emek ürünlerinin değerler olarak eşitlenmesi boyunca gerçekleşir. Bu nedenle, değer teorisini, şey arasındaki mübadele ilişkileriyle sınırlı bir teori olarak ele alan bugünkü anlayış hatalıdır. Emeğin dengelenmesi [tahsisi], [mübadele sürecinde] şeyin eşitlenmesinin arkasındaki düzenliliktir. Marx'ın teorisini *emek ve şey arasındaki ilişkilerin* yani emek ürünü olan şeyin analizi olarak görmek de doğru değil-

dir. Emeğin şeyle olan ilişkisi, veri bir somut emek şekline ve veri bir somut şeye atıfta bulunmaktadır. Bu ise bizatihi kendisinin değer teorisinin konusu olmayan teknik bir ilişkidir. Değer teorisinin ana konusu, *çeşitli emek biçimlerinin* dağılım sürecinde şey yani emek ürünleri arasındaki mübadele ilişkisiyle kurulan *karşılıklı ilişkileridir*. Bu nedenle, Marx'ın değer teorisi, şey arasındaki ilişkileri ve kişinin şeyle olan ilişkisini değil de, birbirlerine şey aracılığıyla bağlanan kişiler arasındaki ilişkileri analiz eden Marx'ın iktisat teorisinin yukarıda verilen genel yöntemsel önermeleriyle tam anlamıyla uyumludur.

Buraya kadar değeri esas itibariyle *niceliksel* yönüyle göz önünde bulundurduk. Değerin *büyüklüğünü*, toplumsal emeğin her bir üretim dalındaki *niceliksel dağılımının* düzenleyicisi olarak ele aldık. Bu analizde, ağırlıklı olarak niceliksel yönüne yani toplumsal olarak gerekli emek biçiminde ele alınan soyut emek kavramına yöneldik. Şimdi de, değerin *niteliksel* yönü üzerinde kısaca durmamız gerekmektedir. Marx'a göre, değer, toplumsal emeğin dağılımının bir düzenleyicisi olmanın yanı sıra *kişiler arasındaki* toplumsal üretim *ilişkilerinin* de bir ifadesidir. Bu bakış açısından, değer, kişiler arasındaki belirli üretim ilişkileri çerçevesinde emek ürünlerinin elde ettiği toplumsal bir şekildir. Niceliksel olarak belirlenen büyüklük olarak görülen değerden, niteliksel olarak belirlenen toplumsal biçim olarak ele alınan değere geçmeliyiz. Bir başka deyişle, 'değer *büyüklüğü*' teorisinden, 'değer *şekli*' (*Wertform*)[1] teorisine geçmeliyiz.

Hâlihazırda da belirtmiş olduğumuz gibi, meta üreten bir ekonomide değer, emek dağılımını düzenleyici bir rol oynar. Metanın oynadığı bu rol meta üreten bir ekonominin *teknik* ya da *toplumsal* niteliklerinden mi yani söz konusu ekonominin üretim güçlerinin ya da kişiler arasındaki üretim ilişkileri şeklinden mi kaynaklanmaktadır? Soru sadece meta üreten bir ekonominin toplumsal nitelikleri cinsinden cevaplanması için sorulmalıdır. Her toplumsal emek dağılımı emek ürününe değer şekli vermez. Ancak, toplum tarafından doğrudan doğruya düzenlenmeyen emek dağılımı, dolaylı olarak piyasa ve şeyin mübadelesiyle düzenlenir. İlkel komünist toplumda ya da feodal bir köyde, emek ürü-

1) Değer şekliyle, gelişme sürecinde değerin üstlendiği değişik şekilleri değil de (örneğin, ilk şekli, genişletilmiş şekli ve v.s.), toplumsal şekilleri açısından yani şekil olarak düşünülen halini anlatmak istiyoruz.

nü fayda yani kullanım değeri anlamında 'değere' *(tsennost)* sahip olmakla birlikte 'değeri' *(stoimost)* yoktur. Ürün sadece özellikle satma amacıyla üretildiğinde ve ürünü, piyasada, diğer tüm emtiayla (para aracılığıyla) eşitleyen ve ona diğer metayla mübadele edilme özelliğini veren nesnel ve tam anlamıyla değerlenmesi imkânının sağlandığı koşullarda değere *(stoimost)* sahip olur. Bir başka deyişle, belirli bir ekonomi şekli (meta üreten ekonomi) yani birbirinden ayrı, özel işletmeler yoluyla emeğin belirli bir örgütlenme şekli göz önünde bulundurulur. Emeğin bizzat kendisi değil de, belirli *bir toplumsal şekilde* (meta üreten bir ekonomi şeklinde) *örgütlenmiş emek* ürüne değer katar. Üreticiler birbirleriyle iktisadî faaliyetin biçimsel olarak bağımsız örgütleticileri ve otonom meta üreticileri olarak ilişki içindeyse, bu durumda emeklerinin değerleri birbirleriyle piyasada 'değerler' olarak karşılaşır. Meta üreticilerinin tekil iktisadî birimlerin örgütleyicileri ve mübadelenin üretim ilişkilerinin müteahhiti olarak eşitliği, emek ürünleri arasında değerler olarak eşitlenmesi biçiminde ifade edilir. Şeyin değeri, kişiler arasındaki belirlemiş bir üretim ilişkileri türünü ifade eder.

Emek ürünü sadece emek örgütlenmesinin belirli bir toplumsal şeklinde değer kazanırsa, değer, emek ürününün bir 'özelliğini' değil de, emek ürününün birbirlerinden ayrılmış meta üreticileri arasında bağ kurma yani kişiler arasındaki üretim ilişkilerinin 'aracısı' ya da 'taşıyıcısı' olma görevini üstlendiği belirli bir 'toplumsal şekli' ya da 'toplumsal işlevi' temsil eder. Bu nedenle, ilk bakışta, değer şeyin bir özelliği olarak görünmektedir. 'meşe ağacından yapılmış ve boyanmış yuvarlak masanın maliyeti ya da değeri 25 ruble' dediğimizde, bu ifadenin masanın dört özelliği hakkında bilgi verdiği gösterilmelidir. Ancak, bunun üzerinde düşünürsek, masanın ilk üç özelliğinin tam anlamıyla dördüncü özelliğinden farklı olduğunu görürüz. Yukarıdaki cümlede ifade edilen özellikler masayı maddî bir eşya olarak nitelendirir ve marangozun emeğinin teknik yönlerine ilişkin belirli bilgi verir. Masanın bu özellikleri konusunda deneyimi olan bir kişi üretimin teknik yönünün resmini çekebilir yani hammaddeler, donanım, teknik yöntemler ve hatta marangozun teknik vasfı hakkında bir fikir elde edebilir. Ancak, masa konusunda ne kadar çalışırsa çalışsın, masa üreticileri ve diğer kişiler arasındaki toplumsal (üretim) ilişkiler hakkında hiçbir şey öğrenemeyecektir. Söz konusu kişi, üreticinin bağımsız bir zanaatkâr, bir esnaf, bir ücretli işçi ya da belki de sosyalist bir toplumun üyesi ya da ki-

şisel kullanımı için masa üreten amatör bir marangoz olup olmadığını bilemez. Belirtilen ürünün nitelikleri sözel olarak şöyledir: 'masa 25 ruble değerindedir' ifadesi tümüyle farklı bir doğadadır. Bu ifadeler masanın bir meta olduğunu, piyasa için üretildiğini, masa üreticisinin toplumun diğer üyeleriyle olan ilişkinin meta sahipleri arasındaki üretim ilişkileri çerçevesinde kurulduğunu, ekonominin belirli bir toplumsal şekle sahip yani meta üreten bir ekonomi olduğunu göstermektedir. Üretimin teknik yönü ya da eşyanın bizzat kendisi hakkında hiçbir şey öğrenemeyecek olmamıza rağmen üretimin toplumsal şekli ve üretime katılanlar kişiler hakkında kimi bilgilere ulaşabiliriz. Bunun anlamı, 'değerin' (*stoimost*) şeyi değil de, şeyin üretildiği insan ilişkilerini nitelendirdiğidir. Kişilerin birbirleriyle şey aracılığıyla belirli üretim ilişkilerine girmeleri şeyin özelliği olmayıp, şeyin toplumsal bir şekil elde etmesidir. Değer, 'bir eşya olarak ele alınan toplumsal bir ilişki' yani şeyin bir özelliğinin şeklini alan kişiler arasındaki bir üretim şeklidir. Meta üreticileri ya da toplumsal emek arasındaki iş ilişkileri, bir emek ürününün değerinde 'maddîleşir' ve 'kristalize hale' gelir. Bunun anlamı, *emek örgütlenmesinin* belirli *bir toplumsal şeklinin, emek ürününün belli bir toplumsal şekliyle uyumlu olduğudur*. 'Mübadele değeri yaratan (ya da daha doğrusu belirleyen *sentezde*) emek, emeğin *toplumsal bir şeklidir*'. Emek 'servetin belirli bir *toplumsal şeklini* yani mübadele değerini yaratır'.[2] (İtalikler ilâve edilmiştir). Değerin, kişiler arasındaki üretim ilişkilerinin ifadesi olarak ortaya konan tanımı, değerin daha önce ortaya konan soyut emeğin ifadesidir biçimindeki tanımıyla çelişmemektedir. Bu iki tanım arasındaki tek fark, daha önce emeği niceliksel yönüyle (bir büyüklük olarak) analiz etmemize karşın şimdi niteliksel yönüyle (bir toplumsal şekil olarak) analiz etmemizdir. Buna uygun olarak, soyut emek daha önce niceliksel yönüyle ortaya konurken, şimdilerde niteliksel yönüyle yani kişiler arasındaki üretim ilişkilerini meta üreticileri olarak düşünen kendine özgü şekli içinde toplumsal emek olarak ele alınmaktadır.

Marx'ın 'değer şekli' teorisi (yani emek ürününün üstlendiği toplumsal şekli) emeğin belirli bir şeklinin sonucudur. Bu teori, Marx'ın değer teorisinin en kendine özgü ve orijinal kısmıdır. Emeğin değer yarattığı görüşü Marx'tan çok önceleri bilinmekle birlikte Marx'ın teorisinde

2) *Kritik der politischen Oekonomie*, s. 13.

tam anlamıyla farklı bir anlam kazanmıştır. Marx, üretimin maddî-teknik süreci ve bu sürecin toplumsal şekilleri, teknik yöntemlerin bütünü olarak emek (somut emek) ve meta üreten kapitalist toplumda toplumsal şekilleri açısından emek (*genelde soyut ya da beşerî emek*) arasında kesin bir ayırım yapmayı başarmıştır. Meta üreten ekonominin kendine özgü özelliği, üretimin maddî-teknik sürecinin doğrudan toplum tarafından düzenlenmeyip, tekil meta üreticileri tarafından yönlendirildiği gerçeğine dayanmasıdır. Somut emek doğrudan doğruya her bir bireyin özel emeğiyle ilişkilidir. Her bir meta üreticisinin *özel* emeği, tüm diğer meta üreticilerinin emeğiyle ilintilidir ve bir üreticinin ürünü değer olarak diğer tüm emtiayla eşitlenirse *toplumsal* emek haline gelir. Tüm ürünlerin değer olarak eşitlenmesi aynı zamanda (daha önce de görmüş olduğumuz gibi) millî ekonominin değişik alanlarında harcanan tüm somut emek şekillerinin eşitlenmesidir. Bunun anlamı, her bir bireyin özel emeğinin toplumsal emek nitelliğini üretim sürecinde harcanan somut şekliyle değil de, her bir eşyanın ve her bir emek şeklinin somut özelliklerinden bir soyutlamayı temsil eden mübadele yoluyla kazanacağıdır. Aslında, meta üretimi üretim sürecinde yönlendirildiğinden, meta üreticisi mübadele girişimi başlamadan önce doğrudan üretim sürecinde ürününü belirli bir değer (para) toplamıyla ve dolayısıyla da, somut emeğini belirli bir soyut emek miktarıyla eşitler. Ancak, ilk önce, emeğin bu şekilde eşitlenmesi 'bilinçlilik olarak temsil edilen' bir ön nitelikle sağlanır. Eşitliğin sağlanması fiilî olarak mübadele girişimiyle gerçekleştirilmelidir. İkinci olarak, ön şekliyle de olsa, emeğin eşitlenmesi mübadele girişiminden önce de olsa 'bilinçlilik olarak temsil edilen' değerler olarak şeyin eşitlenmesiyle sağlanır. Bununla birlikte, şeyin eşitlenmesiyle emeğin eşitlenmesi doğrudan toplumsal örgütlenmeyle emek eşitlenmesinin söz konusu olmadığı meta üreten ekonominin toplumsal şeklinin bir sonucu olduğundan, soyut emek bir toplumsal ve tarihî bir kavramdır. *Soyut emek değişik emek şekillerinin bir psikolojik eşitliğini değil de, emek ürünlerinin kendine özgü eşitlenmesi biçimde gerçekleşen farklı emek şekillerinin toplumsal olarak eşitlenmesini ifade eder.*

Marx'ın değer teorisinin kendine özgü niteliği, değer yaratan emek türünü açıklaması gerçeğini içermektedir. Marx 'emeğin değer yaratan özelliğini analiz etmiş ve ilk kez emeğin yarattığı şeyin değer olduğunu ve bunu neden ve nasıl gerçekleştirdiğini ortaya çıkarmıştır. Marx de-

ğerin bu tür emeğin cisimlenmiş emek olduğu hususunu tespit etmiştir'.[3] 'Emeğin iki yönlü niteliğine' ilişkin bu açıklama, Marx'ın değer teorisinin ana kısmı olarak düşündüğü husustur.[4]

Bu nedenle, emeğin iki yönlü niteliği, üretimin *maddî-teknik* süreci ve bu sürecin *toplumsal şekli* arasındaki farkı yansıtmaktadır. Meta fetişizmi konusunu ele aldığımız kısımda açıkladığımız bu fark, değer teorisi de dâhil olmak üzere Marx'ın tüm iktisat teorisinin temelidir. Bu temel fark, kullanım değeri ve değer arasındaki karşıtlık biçiminde ifade edilen soyut ve somut emek arasındaki farkı ortaya çıkarır. *Capital*'in 1. kısmında Marx'ın yapmış olduğu sunum kesinkes bunun aksi yönde bir sıra izlemektedir. Marx analizine kullanım ve mübadele değeri arasındaki karşıtlık temelinde gözlemlenebilen piyasa olgusuyla başlamaktadır. Marx, olgunun su üstünde kalan kısmında görülebilen bu karşıtlıktan, emeğin iki yönlü niteliğine doğru (soyut ve somut) bir geçiş yapmaktadır. Daha sonra 4. kısmın sonunda meta üretimine ilişkin kesimde üretimin *maddî-teknik* sürecinin üstlendiği toplumsal şekilleri açığa çıkarmaktadır. Marx insan topluluğuna şeyden hareket ederek yaklaşmaya başlamakta ve emeğe doğru yönelmektedir. Gözle görülen şeyle işe başlamakta ve bilimsel analizle açığa çıkartılması gereken olguya doğru hareket etmektedir. Marx sunumunu kolaylaştırmak amacıyla *Capital*'in ilk beş sayfasında bu *analitik* yöntemi kullanmaktadır. Ancak, bu düşüncenin *diyalektik* gidişatı iş tersinden ele alınarak yorumlanmalıdır. Marx üretim süreci ve bu sürecin toplumsal şekli arasındaki farka yani meta üreten ekonominin toplumsal yapısından, emeğin teknik ve toplumsal yönlerinden hareketle emeğin iki yönlü niteliği ve kullanım değeri ve mübadele değeri olarak metanın iki yönlü niteliğine geçiş yapmaktadır. *Capital*'in yüzeysel bir biçimde okunması, Marx'ın kullanım değeri ve mübadele değeri karşılaştırması yaparak bizzat şeyin bir özelliğini gösterdiği düşüncesine neden olabilir (Böhm-Bawerk ve Marx'a yönelik diğer eleştirilerin yorumu gibi). Gerçekten, sorun, şeyin 'maddî' ve 'işlevsel' varlığı, emeğin ürünü ve söz konusu ürünün toplumsal şekli, şey ve şeyle 'bütünleşmiş' kişiler arasındaki üretim ilişkileri yani şeyle ifade edilen üretim ilişkileri arasındaki farktır. Bu nedenle, açığa çıkarılan husus, Marx'ın değer teorisi ve bu teorinin genel ya-

3) F. Engels, 'Preface' to Volume II of *Capital*, s. 16. (İtalikler Engels'e aittir.)

4) *Capital*, I,s. 41; *Letters of Marx and Engels* (Rusça çevirisi V. Adoratski, 1923, s. 168).

ni kendisine ait meta fetişizmi teorisinde formüle edilen yöntemsel temelleri arasındaki birbirinden ayrılamaz nitelikteki bağdır. Değer, otonom meta üreticileri arasındaki üretim ilişkisidir; şeyin bir özelliği olma şeklini üstlenmekte ve toplumsal emeğin dağılımına bağlanmaktadır. Ya da aynı olguya diğer taraftan bakarsak, değer, her meta üreticisinin emek ürününün, diğer meta üreticilerinin emek ürünüyle üretimin farklı üretim dallarındaki veri bir emek üretkenliği düzeyine tekabül eden belirli bir oranda mübadele edilebilmesini sağlayan özelliğidir. *Şeyin* bir özelliği olma şeklini elde eden ve üretimde emek dağılımı süreciyle bağlantılı *insan* ilişkileri üzerinde durmaktayız. Bir başka deyişle, *kişiler arasındaki maddîleşmiş üretim ilişkilerini* ele alıyoruz. Emeğin değer olarak maddîleşmesi, meta üreten bir ekonomide kişiler arasındaki üretim ilişkilerinin 'maddîleşmesinin' kaçınılmazlığını açıklayan fetişizm teorisinin en önemli sonucudur. Emek değer teorisi, emeğin, emek ürünleri olan şeydeki maddî yoğunlaşmasını (bir üretim faktörü olarak) keşfedememiştir; bu husus, tüm iktisadî oluşumlarda yer alır ve değerin nedeni değil, teknik temelidir. Emek değer teorisi fetiş yani şeyin değerindeki toplumsal emeğin maddîleşmiş ifadesini keşfetmiştir. Emek, 'değerin' toplumsal 'şekil' elde etmesi anlamında değer olarak 'kristalize olmuş' ya da 'şekillenmiştir'. Emek, ifade edilmiş ve 'yansıtılmıştır' (*sich darstellt*). '*Sich darstellen*' kavramı Marx tarafından çoğu kez soyut emek ve değer arasındaki ilişkiyi nitelendirmek üzere kullanmıştır. Marx'a yönelik eleştirilerin, Marx'ın emek değer teorisi ve kişiler arasındaki üretim ilişkilerinin maddîleşmesi ya da fetiş hale gelmesi teorisi arasında kurulan bu birbirinden ayrılamaz bağa neden dikkat çekmediği merak edilebilir. Söz konusu eleştiriler Marx'ın değer teorisini toplumsal değil de, mekanik-doğa temelli olarak anlamışlardır.

Böylelikle, Marx'ın teorisi değerle ilişkili olguyu niteliksel ve niceliksel bakış açısından analiz etmektedir. Marx'ın değer teorisi iki temel üzerine kurulmuştur: 1) daha sonraları otonom meta üreticileri arasındaki toplumsal üretim ilişkilerinin varlığını varsayan soyut emeğin maddî bir ifadesi olarak *değer şekli* teorisi ve 2) *toplumsal emek dağılımı* teorisi ve daha sonraları *emek üretkenliği* düzeyine bağlı olan değer *büyüklüğünün* soyut emek miktarına bağımlılığı. Bu ikisi aynı sürecin iki yönüdür: değer teorisi, toplumsal değer şeklini yani meta üreten kapitalist ekonomide gerçekleştirilen emek dağılımı süreci şeklini inceler. 'Toplumsal emeğin karşılıklı bağlantısının tekil emek ürünlerinin mü-

badelesinde ortaya çıkan bir toplumda bu orantısal emek dağılımı şeklinin işlemesi, kesinlikle bu ürünlerin mübadele değeridir'.[5] Bu nedenle, niteliksel ve niceliksel olarak değer, soyut emeğin bir ifadesi olarak ortaya çıkar. Soyut emek aracılığıyla, değer aynı zamanda üretimin toplumsal sürecinin toplumsal *şekli* ve bu sürecin maddî-teknik *içeriğiyle* de bağlantılıdır. Diğer iktisadî kategoriler gibi değerin de genelde *insan ilişkilerini* değil de, özellikle kişiler arasındaki üretim ilişkilerini ifade ettiğini hatırlarsak, bunun böyle olduğu açıktır. Marx, değeri, belirli bir toplumsal emek şekline bağlı olarak emek ürününün toplumsal şekli olarak ele aldığında, değerin *niteliksel* yani *toplumsal* yönü üzerinde durmuştur. Emek dağılım süreci ve emek üretkenliğinin gelişimi veri bir toplumsal şekilde gerçekleştirildiğinde, 'toplumun toplam emeğinin niteliksel olarak belli kütleleri'[6] (emeğin orantılı dağılımı kanunu çerçevesinde ele alındığında) incelendiğinde, değer aracılığıyla ifade edilen olgunun niceliksel (matematiksel olduğu da söylenebilir) yönü önem kazanır. Marx'a yönelik olarak eleştirilerin çoğunluğunun yapmış olduğu temel hatalar şunlardır: 1) Marx'ın değer teorisinin niteliksel yani toplumsal yönünü tam anlamıyla kavrama başarısızlıkları ve 2) söz konusu teorinin niteliksel yönünü mübadele oranlarıyla yani şey arasındaki değerin niteliksel ilişkileriyle sınırlandırmaları; bu eleştiriler, farklı üretim dalları ve farklı işletmeler arasında dağıtılan toplumsal emek miktarları arasındaki niceliksel karşılıklı ilişkileri yani değerin niceliksel belirlenmesinin temeli olan ilişkileri ihmâl etmeleridir.

Değerin niteliksel ve niceliksel (yani toplumsal şekil olarak değer ve değerin büyüklüğü) olmak üzere iki yönünü kısaca incelemiş olduk. Bu analitik yolları her biri bizi daha sonra (değer kavramı gibi) öncelikle niteliksel (emeğin toplumsal şekli) ya da niceliksel (toplumsal olarak gerekli emek) yönüyle ortaya çıkan *soyut emek* kavramına götürür. Böylelikle, değeri, soyut emeğin niteliksel ve niceliksel olarak ifade edilmesi olarak kabul etmemiz gerekir. Soyut emek, bir emek ürününün değerinde ifadesini bulan *'içerik'* ya da *'öz'*dür. Görevimiz değeri bu bakış açısından da yani değerin 'özü' olarak soyut emekle olan bağlantısı açı-

---

5) Karl Marx and Frederick Engels, *Selected Works*, Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1962, Volume II, s. 461. (İtalikler Maex'a aittir) 6 içinde 'Letter of Marx to L. Kugelmann, July 11, 1868'

6) *Ibid.*,

Dokuzuncu Kısım

ÜRETİMİN DÜZENLEYİCİSİ OLARAK DEĞER

Capital'in birinci cildinin yayınlanmasından sonra, Kugelmann Marx'a, birçok okuyucunun Marx'ın değer kavramını kanıtlamadığı düşüncesinde olduğunu söylemiştir. 11 Temmuz 1868 tarihli daha önce de belirtilmiş olan mektupta, Marx bu karşı çıkışa oldukça sinirli bir biçimde şöyle cevap vermiştir: 'Her çocuk, bir yıl demeyeceğim ama birkaç haftalığına çalışmayı durduran bir ülkenin öleceğini bilir. Her çocuk farklı ihtiyaçları karşılayan ürün kütlesinin, toplumun farklı ve niceliksel olarak belli toplam emeğine ihtiyaç duyduğunu da bilir. Toplumsal emeğin belli oranlarda dağılımına ilişkin bu gereklilik belli bir toplumsal üretim şekliyle ortadan kaldırılamayacak olmakla birlikte sadece ortaya çıktığı şeklin değiştirebilecek olması da aşikârdır. Doğal kanununlar ortadan kaldırılamaz. Tarihî olarak farklı koşullarda değişebilecek olan şey sadece bu kanunların işleyiş şeklidir. Toplumsal emeğin karşılıklı bağlantısının tekil emek ürünlerinin mübadelesinde kendini gösterdiği bir durumda, emeğin bu orantısal dağılımının işlediği şekil kesinlikle bu ürünlerin mübadele değeridir'.[1]

Marx burada kendisine ait değer teorisinin temel unsurlarından bir tanesinden söz etmiştir. Meta üreten bir ekonomide, kimse, değişik sa-

1) Karl Marx and Frederick Engels, *Selected Works*, Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1962, Volume II, s. 461 (İtalikler Maex'a aittir) içinde 'Letter of Marx to L. Kugelmann, July 11, 1868'

sından da incelemektir.

Sonuç olarak, oldukça karmaşık bir olgu olan değer konusuna ilişkin tam bir bilginin, değerin üç açıdan incelenmesini gerektirdiği sonucuna geldik: değerin *büyüklüğü*, değer *şekli* ve değerin *özü* (içeriği). Değerin şu şekilde de incelenebileceği söylenebilir: 1) toplumsal emeğin niceliksel dağılımının bir düzenleyicisi olarak, 2) kişiler arasındaki toplumsal üretimin bir ifadesi olarak ve 3) soyut emeğin bir ifadesi olarak.

Bu üçlü ayırım okuyucuya daha öte açıklamalarımıza ilişkin sıralamayı izleme konusunda kolaylık sağlayacaktır. Birincisi, *değer ve emeği* birbirine bağlayan tüm mekanizmayı ele almalıyız. Kitaptaki Dokuzuncu, Onuncu ve On birinci kısımlar bu konuya ayrılmıştır. Dokuzuncu Kısım'da, değer, emek dağılımının bir düzenleyicisi olarak düşünülmüştür. Onuncu Kısım'da, değer, kişiler arasındaki üretim ilişkileri olarak ve On Birinci Kısım'da, değer, soyut emekle olan ilişkisi çerçevesinde ele alınmıştır. Marx'ın değer teorisinin temellerini bize sadece bütünlüğü içinde değer ve emeği birbirine bağlayan mekanizmanın analizi sağlayabilir (Dokuzuncu, Onuncu ve On birinc Kısımların içeriklerinin değer teorisinin temelleri olarak düşünülmesi bu nedenledir). Bu analiz bizi mekanizmanın parçalarına ilişkin bir analize hazırlayacaktır: 1) emek tarafından yaratılan değer ve 2) değer yaratan emek. On İkinci Kısım, değerin şekli, içeriği (özü) ve büyüklüğü temelinde analizine ayrılmıştır. Son olarak da, On Üçüncü, On Dördüncü, On Beşinci ve On Altıncı Kısımlar (değer yaratan) emeğin benzer bir biçimde üç açıdan bir analizini sunmaktadır. Değer, kişiler arasındaki toplumsal ilişkilerin bir ifadesi olduğundan, öncelikle toplumsal emeğin genel bir niteliğini ortaya koymamız gerekir (On Üçüncü Kısım). Meta üreten bir ekonomide, toplumsal emek, değerin 'özü' olan soyut emek şeklinde daha kesin bir ifade kazanır (On Dördüncü Kısım). Somut emeğin soyut emeğe indirgenmesi, nitelikli emeğin basit emeğe indirgenmesini ifade eder (On Beşinci Kısım), ve bu nedenle de, vasıflı emek teorisi, soyut emek teorisinin bir tamamlayıcısıdır. En nihayetinde, soyut emeğin niceliksel yönü, toplumsal olarak gerekli emek olarak ortaya çıkmaktadır (On Altıncı Kısım).

nayi dalları arasındaki toplumsal emek dağılımını veri üretken güçlerin durumuna tekabül edecek bir biçimde bilinçli olarak destekleyemez ya da düzenleyemez. Tekil meta üreticileri üretimin yönetiminde otonom olduklarından, hâlihazırdaki veri toplumsal üretim sürecinin tam olarak tekrarı ve yenidenüretimi tümüyle imkânsızdır. Bunun ötesinde, süerecin orantılı bir biçimde genişlemesi de mümkün değildir. Birbirinden ayrı olan meta üreticilerinin davranışları birbirlerine bağlı ya da sürekli olmadığından, üretimin aşırı genişlemesi ya da daralmasında günlük sapmalar kaçınılmazdır. Her sapma kesintisiz bir biçimde gelişme eğilimde olsaydı, bu durumda, üretimin devam etmesi mümkün olmazdı; işbölümüne dayanan bir toplumsal ekonomi çökerdi. Gerçekte, aşağı ya da yukarı yönlü olsun ya da olmasın, her üretim sapması, güçleri veri yöndeki sapmayı durduracak bir biçimde harekete geçirir ve aksi yönde hareketlerin doğmasına neden olur. Üretimin aşırı genişlemesi, piyasada fiyatların düşmesini beraberinde getirir. Bu ise üretimi gerekli olan düzeyin bile altında azaltır. Üretimin daha da azalması fiyatların düşmesini durdurur. İktisadî yaşam dalgalı bir denizdir. Herhangi bir anda değişik üretim dalları arasındaki emek dağılımına ilişkin denge durumunu gözlemlemek mümkün değildir. Ancak, teorik olarak düşünülebilecek bir denge durumu olmadan, dalga hareketinin niteliği ve yönü açıklanamaz.

İki üretim dalı arasındaki denge durumu, değerleri temelinde ürünlerin mübadelesine tekabül eder. Bir başka deyişle, bu denge durumu ortalama fiyat düzeyine tekabül eder. Bu ortalama düzey teorik bir kavramdır. Ortalama fiyatlar somut piyasa fiyatlarının fiilî hareketlerine tekabül etmemekle birlikte söz konusu fiyatları açıklar. Fiyatlardaki hareketin bu teorik yani soyut formülü gerçekte 'değer kanunudur'. Buradan, somut piyasa fiyatlarının teorik 'değerlerle' örtüşmeyeceği gerçeğine dayanan değer teorisine yönelik her itirazın yanlış anlamadan başkaca bir şey olmadığı görülebilir. Piyasa fiyatları ve değerin tam anlamıyla örtüşmesinin anlamı toplumsal ekonominin farklı dallarının farklı yönlerde hareket etmesini önleyen tek bir düzenleyicinin saf dışı bırakılması anlamına gelecektir. Bu ise ekonomide bir çöküşü beraberinde getirecektir. 'Bu nedenle, fiyat ve değer büyüklüğü arasındaki niceliksel uyumsuzluk ya da fiyatın değer büyüklüğünden sapma ihtimâli, bizzat fiyat şeklinin kendisinde mündemiçtir. Bu bir eksiklik değil, aksine fiyat şeklinin, kendinde mündemiç kanunların kendisini birbirini telâfi eden aleni kanun dı-

şı düzensizliklerin bir aracı olarak ortaya koyan bir üretim tarzına takdiri şayan bir biçimde uyarlamasıdır' (*Capital*, *I*, s. 102).

Değer kanunuyla düzenlenmiş veri bir piyasa fiyatları düzeyi, toplumsal emeğin tekil üretim dalları arasındaki veri bir dağılımı olduğu varsayımında bulunur ve bu dağılımı veri bir yönde değiştirir. Marx *Capital*'in birinci cildinin bir alt kesiminde 'piyasa fiyatlarının barometrik dalgalanmalarından' söz etmektedir (*Capital*, *I*, s.356). Bu olguya ilâve yapılmalıdır. Piyasa fiyatlarının dalgalanmaları gerçekte bir barometre yani toplumsal ekonominin derinliklerinde yer alan toplumsal emek dağılımı sürecinin bir göstergesidir. Ancak, bu pek de alışıldık bir barometre değildir; bu, hava durumunu göstermesinin yanı sıra havayı iyileştiren de bir barometredir. İklim değişikliğinin olması bir barometrenin göstermesine bağlı gelişme değildir. *Ancak, toplumsal emek dağılımının bir safhasının bir başka safhasının yerini alması sadece piyasa fiyatlarının dalgalanması ve baskısıyla mümkün olur.* Toplumsal ekonomide piyasa fiyatlarının hareketi emek dağılımının iki safhasını birbirine bağlarsa, iktisadî ajanların çalışma faaliyeti ve değer arasında sıkı bir iç ilişki olduğunu varsayma hakkımız bulunmaktadır. Bu ilişkilerin açıklamasını üretim alanı dışında yer alan olguda ya da sürekli bir işlevsel bağlantı çerçevesinde bu olguyla ilişkili olmayan olguda değil de, toplumsal üretim sürecinde yani kişilerin çalışma faaliyetlerinde arayacağız. Örneğin, bireylerin öznel değerlendirmeleri ya da bu karşılıklı ilişkiler veri olarak alınırsa ve üretim süresinden ayrı tutulursa, fiyatların ve mal miktarlarının matematiksel karşılıklı ilişkileri çerçevesinde bir açıklama aramayacağız. Değerle ilgili olgu sadece toplumun çalışma faaliyetiyle yakın bir ilişki çerçevesinde anlaşılabilir. Değerin açıklaması toplumsal 'emekte' aranmalıdır. Bu varmış olduğumuz ilk ve en genel sonucumuzdur.

Toplumda emek dağılımının bir düzenleyicisi olarak değerin rolü sadece Marx'ın Kugelmann'a yazmış olduğu mektupta değil, fakat aynı zamanda da *Capital*'in çeşitli kesimlerinde açıklanmıştır. Belki de bu gözlemler en gelişmiş haliyle *Capital*'in birinci cildinin 12. kısmının 4. kesiminde ortaya konmuştur [İngilizce çeviride 14. kısım, 4. kesim-'Division of Labor and Manufacture']. 'İşyerinde, orantılılığın tunç kanunu, belli işlevlerde belli sayıda işçinin bulunmasını zorunlu kılar, işyeri dışında, toplumda, çeşitli sanayi dalları arasında üreticiler ve üretim araçlarının dağılımında rastlantı ve keyfilik büyük rol oynar. Fark-

lı üretim alanlarının sürekli olarak bir denge durumuna doğru meylettikleri doğrudur: zira bir taraftan, her meta üreticisi, belli bir toplumsal isteği karşılamak için bir kullanım değeri üretmek durumunda iken ve bu isteklerin boyutu niceliksel olarak farklılık gösterirken, yine de, bunlar arasındaki orantıyı düzgün bir sistem haline getiren bir iç ilişki mevcuttur ve bu kendiliğinden gelişen bir sistemdir; diğer taraftan, emtianın değer kanunu en nihayetinde toplumun mevcut çalışma zamanının ne kadarını belli bir emtia sınıfına harcayabileceğini belirler. Ancak, değişik üretim dallarının denge durumuna gelme yolunda gösterdiği bu sürekli eğilim, bu dengenin durmadan bozulmasına karşı bir tepki şeklinde kendini gösterir. Bir işyerinde, işbölümünün dayandığı *a priori* sistem düzenli bir biçimde geliştiği halde, toplumdaki işbölümünün de, doğanın zorladığı, üreticilerin kanun dışı keyfiliklerini kontrol eden ve pazar fiyatlarının barometrik dalgalanmalarında algılanan *a posteriori* bir sistem halini alır'(*Capital*, *I*, s. 355-356).

Aynı düşünce Marx tarafından *Capital*'in üçüncü cildinde de ortaya konmuştur: 'Toplumsal emeğin dağılımı ve ürünlerinin karşılıklı olarak birbirini bütünlemesi ve değişimi, toplumsal mekanizma içine sokulması ve emri altına girmesi, tekil kapitalistlerin tesadüfe bağlı ve karşılıklı etkisiz davranışlarına bırakılmıştır... Ancak, tekil ajanlar bir içsel kanun, kör bir doğa kanunu olarak, değer kanunu etkisini burada gösterir ve rastlantısal dalgalanmalar ortasında üretimin toplumsal dengesini sürdürür' (*Capital*, *III*, s. 880).

Bu nedenle, ekonominin değişik dalları arasında emeğin orantılı bir dağılımı olmadan, meta üreten bir ekonomi yaşayamaz. Ancak, emeğin bu orantılı dağılımı sadece meta üreten toplumun tam da temelinde yer alan derin içsel çelişkilerin üstesinden gelinirse gerçekleşebilir. Bir taraftan, meta üreten toplum işbölümü aracılığıyla tek bir toplumsal ekonomi altında bir araya getirilir. Ekonomiyi oluşturan bireyler birbirleriyle yakın ilişki içindedir ve birbirlerini etkilerler. Diğer taraftan, özel mülkiyet ve tekil meta üreticilerinin otonom iktisadî faaliyeti toplumu bir dizi tek yani bağımsız iktisadî birimler haline getirir. Bu duruma gelen meta üreten toplum, 'bu toplumun ekonomisi olarak bilinen tek iktisadî sürecinin mübadele olduğu bir toplum haline gelir'.[2] Meta üreticisi resmen otonomdur. Kendi çıkarının gerektirdiği ve yönlendirdiği

2) Rudolf Hilferding, *Finanzkapital*, (Russian edition, 1923, s. 6).

bir biçimde tek yanlı hüküm vermesine göre davranış sergiler. Ancak, işbirliği yaptığıyla (alıcı ya da satıcı) ilişkili mübadele süreci nedeniyle ve onun aracılığıyla yani piyasa koşullarını aynı düzeye getiren rekabet koşullarında alıcılar ve satıcılarla tüm piyasaya dolaylı olarak bağlanır. Aynı üretim dalındaki tekil meta üreticileri arasındaki üretim bağlantısı mübadele yani emek ürününün değeriyle kurulur. Böylesi bir bağlantı farklı üretim dalları, ülkedeki farklı alanlar ve farklı ülkeler arasında da kurulur. Bu bağlantı meta üreticilerinin birbirleriyle mübadelede bulunmalarının yanı sıra birleriyle toplumsal olarak da bağlantı kurdukları anlamına gelmektedir. Meta üreticileri emek ürünleri aracılığıyla birbirlerine bağlandıklarından, doğrudan üretim sürecinde piyasa önceden varsayılan koşulları da hesaba katmaları gerektiğinden, üretken süreçlerinde yani çalışma faaliyetlerinde de birbirlerine bağlanırlar. Mübadele ve emtia değerleri yoluyla, kimi meta üreticilerinin çalışma faaliyeti diğerlerinin çalışma faaliyetini etkiler ve belirlenmiş değişikliklere neden olur. Diğer taraftan, bu değişiklikler bizzat çalışma faaliyetini etkiler. Toplumsal ekonominin tekil kısımları birbirini düzenler. Ancak, bu düzenleme sadece söz konusu toplumsal ekonomiyi oluşturan tekil kısımlardan birinin diğerini piyasadaki fiyat hareketi yani 'değer kanunuyla' belirli bir hareketle etkilerse mümkündür. Bir başka deyişle, birbirinden ayrı bağımsız üreticilerin çalışma faaliyetinin toplumsal ekonomi olarak adlandırılan üretken biriminin toplumun tekil üyelerinin emeğinin karşılıklı bağlantılar kurması imkânını vermesi ve etkileşim içine sokması sadece emtia 'değerleri' aracılığıyla olur. Değer, söz konusu toplumu işlevsel bir bütün haline getirerek, çalışma süreçlerinin hareketini toplumun bir kesiminden diğerine aktaran köprüdür.

Bu nedenle, aşağıdaki ikilemle karşı karşıya gelmekteyiz: bireylerin çalışma faaliyetinin düzenlenmediği ve doğrudan karşılıklı düzelmeye konu olmadığı bir meta üreten toplumda tekil meta üreticileri arasındaki üretken çalışma bağlantısı ya emek ürünlerinin değerler olarak eşitlendiği mübadele süreci aracılığıyla olur ya da hiç gerçekleşmez. Ancak, toplumsal ekonomiyi oluşturan tekil kısımlar arasındaki karşılıklı bağlantı bilinen bir gerçektir. Bunun anlamı, bu gerçeğin açıklanmasının emtia değerlerinin hareketlerinde aranması gerektiğidir. Değerin hareketinin gerisinde, bireylerin çalışma faaliyetleri arasındaki karşılıklı ilişkilerin örtüsünü kaldırmalıyız. Bu nedenle, değerle ilgili olgu ve kuralların çalışma faaliyeti arasındaki bağlantıyı doğrulamaktayız. 'Değer ve '

emek' arasındaki genel bağı teyit etmekteyiz. Buradaki hareket noktamız değer değil emektir. Konuyu, sanki Marx'ın işe değerle ilgili olguya maddî ifadesi çerçevesinde başlamış ve analiz etmiş gibi hatalı bir biçimde ortaya koymak, mübadele edilen ve değerlendirilen şeyin ortak özelliğinin sadece emek olduğu anlamına gelecektir. Marx'ın düşünce eğilimi kesinkes aksi yönde hareket etmektedir. Meta üreten bir ekonomide, doğrudan doğruya *özel* emek şeklindeki tekil meta üreticilerin emeği, sadece *emek ürünlerinin 'değeriyle' toplumsal* emek niteliğini kazanabilir yani *karşılıklı bağlantı ve koordinasyon* sürecine konu olabilir. Toplumsal bir olgu olarak emek sadece 'değer' olarak ifade edilebilir. Marx'ın emek değer teorisinin kendine özgü niteliği, söz konusu teoriyi değerin özelliklerine yani şeyi *eşitlenme ve değerlendirme hareketine* dayandırmadığı gerçeğinde değil de, meta üreten bir ekonomide emeğin özelliklerine yani emeğin *çalışma yapısı ve üretim ilişkilerine* dayandırdığı gerçeğinde yatmaktadır. Marx teorisinin kendine özgü bu özelliğini şöyle belirtmiştir: 'Politik iktisat ne kadar eksik olursa olsun, değer ve değer büyüklüğünü gerçekte analiz etmiş ve bu şekillerin altına neyin yattığını keşfetmiştir. Ancak, *emeğin neden emek ürününün değeriyle* ve emek zamanının da söz konusu değerin büyüklüğüyle temsil edilmediğini bir kez olsun sormamıştır' (*Capital, I*, s. 80-İtalikler I. I. Rubin'e aittir). Marx kişilerin çalışma faaliyetiyle işe başlayarak, meta üreten bir ekonomide bu faaliyetin kaçınılmaz olarak emek ürünlerinin değerinin şekline sahip olduğunu göstermiştir.

Marx'ın değer teorisine yönelik eleştiriler özellikle söz konusu teoride emeğe verilen bu 'ayrıcalıklı' konuma karşı çıkmaktadır. Bu eleştiriler, emtia fiyatları piyasa değiştiğinde değişen unsurlara ve koşullara ilişkin uzun bir liste ortaya koymaktadır. İşin temelini, emeğin bu listeden ayrı tutulmasına ve farklı bir kategoride yer verilmesine göre sorgulamaktadır. Bunun için, değer teorisinin üretimin teknik bir unsuru olarak emekle değil de, toplum yaşamının temeli olarak kişilerin çalışma faaliyetiyle ve emeğin yerine getirdiği toplumsal şekillerle ilgilendiğine cevap vermemiz gerekmektedir. Toplumun üretken iş ilişkilerinin analizi yapılmadan, politik iktisat söz konusu olmaz. Bu analiz, meta üreten bir ekonomide, meta üreticileri arasındaki sadece maddî bir şekilde yani emek ürününün değer şekli biçiminde ifade edilebilir.

Değer ve emek arasındaki iç nedensel bağlantıya (meta üreten bir ekonominin tam da yapısından kaçınılmaz bir biçimde kaynaklanan

nedensel bir bağlantı) ilişkin görüşümüzün çok genel olduğuna ve Marx'ın değer teorisine yönelik eleştiriler tarafından hiç şüphesiz sorgulanacağına karşı çıkılabilir. Aşağıda, en genel şekliyle şimdi vermiş olduğumuz emek değer teorisi formülâsyonu daha sonraları daha somut bir nitelik kazanacaktır. Ancak, bu genel formülâsyonda, değer sorununun sunumu peşinen tüm teorileri işin dışında tutar ve bu konuda yapılan girişimleri başarısızlığını açığa çıkarır. Somut olarak, değeri belirleyen ve kişilerin çalışma faaliyetiyle yani üretim süreciyle doğrudan bağlantılı olmayan olgudaki değer değişikliklerini baştan işin dışında tutar (örneğin, üretken süreçten ve bu sürecin gerçekleştiği somut toplumsal şekillerden ayrı tutulmuş tekil konuların öznel değerlendirmeleriyle işe başlayan Avusturya Okulu'nun teorisi). Böylesi bir teori tarafından yapılan açıklama ve fiyat değişmelerindeki belli olguları keşfetme başarıları sırasıyla ne kadar sert ve başarılı olursa olsun, kendine özgü tüm başarıları baştan sağlama alan temel hatanın yarattığı sıkıntıya katlanmak zorunda kalmaktadır. Bu formülâsyon ne çağdaş toplumun üretken mekanizmasını ve ne de söz konusu toplumun normal işlevini ve gelişimini açıklamaktadır. Bu teori, değeri yani iletim köprüsünü, meta üreten bir ekonominin üretken mekanizmasından çekerek, kendini bu mekanizmanın yapısını ve hareketini yakalama ihtimâlinden bizzat mahrum bırakmaktadır. 'Değerle' ilgiyi olguyu anlamanın yanı sıra çağdaş toplumdaki 'emek' olgusunu yani tekil meta üreticilerinden oluşan bir toplumda üretken sürecin birliği ihtimâlini anlamak için, değer ve emek arasındaki bağlantıyı belirlememiz gerekmektedir.

Onuncu Kısım

META ÜRETİCİLERİNİN VE EMTİANIN EŞİTLİĞİ

İşbölümüne dayanan her toplum gibi, meta üreten kapitalist toplum da her bir üretim dalı arasında *emeğin orantısal dağılımı* olmaksızın varlığını sürdüremez. Emeğin söz konusu orantısal dağılımı sadece bireylerin çalışma faaliyeti *karşılıklı olarak bağlantılı ve birbirlerini etkileyecek hale getirilirse* mümkün olabilir. Bu üretken çalışma bağlantısı meta üretimi toplumsal olarak düzenlenmemişse sadece piyasa mübadele süreci yani *emtia değerleriyle* gerçekleşebilir. Mübadele sürecinin, söz konusu sürecin toplumsal şekillerinin ve meta üreten toplumun üretimiyle olan bağlantılarının analizi özü itibariyle Marx'ın değer teorisinin konusudur.[1]

Capital'in birinci kısmında, Marx değer teorisinin (daha önce ortaya koyduğumuz) toplumsal varsayımlarını açıkça olmasa üstlenmiş ve işe, doğrudan doğruya *mübadele edilen emtia eşitliğinin* vurgulandığı müba-

1) Simmel iktisadî araştırmanın mübadele edilebilir şeyle değil, mübadelenin sosyo-ekonomik rolüyle başladığını düşünmektedir: 'Mübadele *sui generis* toplumsal olgu yani bireylerarası karşılıklı yaşamın ilkel şekli ve işlevidir; hiçbir şekilde fayda ya da kıtlık olarak adlandırılan niteliksel ve niceliksel özelliklerin mantıkî bir sonucudur değildir'. (Georg Simmel, *Philosophie des Geldes*, Leipzig: Duncker Br Humblot, 1907, s. 59).

dele eylemini analiz ederek başlamıştır. Marx'a yönelik eleştirilerin büyük bir kısmı açısından, bu toplumsal varsayımların üstü açılmamıştır. Bu eleştiriler, Marx'ın değer teorisinin, meta üreten ekonomiyi niteleyen sosyo-ekonomik analizine dayandığını görmemiştir. Onlar için belirtilen eleştiriler, söz konusu teori 'tam anlamıyla mantıkî bir ispat yani mübadelenin tam da doğasından kaynaklanan diyalektik bir çıkarımdan'[2] başka bir şey değildir.

Marx'ın gerçekte belirli bir iktisadî yapıdan soyutlanmış mübadele eylemini analiz etmediğini biliyoruz. Marx belirli bir toplumun yani meta üreten kapitalist bir toplumun üretim ilişkilerini ve mübadelenin söz konusu toplumdaki rolünü analiz etmiştir. Belirli bir toplumsal-iktisadî çerçeveden soyutlanarak mübadele eyleminin analizi temelinde bir değer teorisi oluşturulacak olsaydı, bu Marx değil, Böhm-Bawerk olurdu.

Ancak, Böhm-Bawerk. Marx'ın mübadele edilen malların eşitliğini mübadele eyleminin tam anlamıyla mantıkî analizinden elde ettiğini belirttiğinde hatalı ve meta üreten ekonomide mübadele eylemine ilişkin analizinde eşitliğe özel bir vurguda bulunduğunu söylediğinde ise haklıdır. 'Elimizde iki meta, örneğin, buğday ve demir olsun. Oranlar ne olursa olsun, bu iki metanın mübadele oranları, daima, veri bir miktardaki buğdayın belli bir miktardaki demir miktarıyla eşitlendiğini gösteren bir eşitlikle gösterilebilir; örneğin, 1 kile buğday=x libre demir. Bu bize ne anlatmaktadır? Bu eşitlik iki farklı şeyde -1 kile buğday ve x libre demir-, her ikisinde de eşit miktarlarda ortak bir şeyin bulunduğunu söylemektedir. Bu nedenle, bu iki şey, ne bu eşyadan birinde ve ne de diğerinde olan bir başka üçüncü unsura eşit olmalıdır. Bu nedenle, bunların her biri, mübadele değeri olarak, bu üçüncü unsura indirgenebilmelidir' (*Capital*, *I*, s. 37). Marx'a yönelik eleştirilerin, Marx'ın değer teorisinin ana noktası ve temelleri olarak gördükleri ve eleştiri yönelttikleri metin budur. Böhm-Bawerk şunları söylemektedir: 'Bu arada, iki şeyin mübadelesinde bir 'eşitliğin' belirtilmesi gerektiğini ortaya koyan ilk varsayım bana çok fazla gerçek dışı olarak gelmese de, oldukça demode göründüğünü söylemeliyim. Açık bir dille ifade edecek olursam, bu bana yanlış bir fikirmiş gibi gelmektedir. Eşitlik ve tam bir denge sağlandığında, dengeyi bozacak hiçbir şey ortaya çıkmaz. Bu

2) Eugen von Böhm-Bawerk, *Karl Marx and the Close of his System*, New York: Augustus M. Kelley, 1949, s. 68.

nedenle, mübadelede konu emtia sahipliğinde meydana gelen bir değişmeyle sonlandığında, bu durum değişme yaratan bir eşitsizliğe ya da üstünlüğe işaret etmektedir'.[3]

Böhm-Bawerk'in itirazlarının hedefi tutturamadığını belirtmek gereksizdir. Marx mübadelenin 'tam denge' koşullarında gerçekleştiği düşüncesinde hiçbir zaman olmamış, emtianın niteliksel 'eşitsizliğinin' işbölümünün gerekli sonucu olduğuna ve aynı zamanda da, mübadeleyi harekete geçirmede zorunlu olduğuna birden çok işaret etmiştir. Böhm-Bawerk dikkatini kullanım değeri olarak emtia mübadelesine ve mübadelede bulunan bireyler tarafından harekete geçirilen emtianın faydasının öznel değerlendirmesine yöneltmiştir. Bu nedenle, Böhm-Bawerk 'eşitsizlik' gerçeğini vurgulamada çok haklıdır. Ancak, Marx mübadele eylemini nesnel bir toplumsal gerçek olarak ele almış ve eşitliğe vurguda bulunarak bu toplumsal gerçeğin temel niteliklerini ortaya koymuştur. Bununla birlikte, Marx'ın zihninde herhangi bir türden hayâli bir 'tam denge' durumu olmamıştır.[4]

Marx'ın değer teorisine yönelik eleştiriler genellikle söz konusu teorinin çekim merkezini, emtia üretimi için gerekli emek girdisinin mübadelede birbiriyle eşitlenen niceliksel eşitliğinin tanımı olarak görürler. Ancak, Marx değer teorisinin diğer yönü olan niteliksel yönünün adeta yukarıda belirtilen niceliksel yönüne olan karşıtlığına birden çok işaret etmiştir. Ancak, Marx dikkatini sosyo-ekonomik bir olgu olarak mübadelenin niteliksel niteliklerine yöneltmiştir. Mübadelenin niceliksel yönü sadece bu niteliksel ve toplumsal nitelikler temelinde kavranabilir. Marx'ın değer teorisine yönelik eleştirilerin hemen hemen hepsi teorisinin bu yönünü tam anlamıyla bilmemenin sıkıntısını yaşamaktadır. Bu eleştiriler, değer olgusunun Marx'ın ele aldığı gibi, hiçbir şekilde mübadele oranlarıyla yani değerin niceliksel yönüyle ilintili olmadığı anlayışının aksine tek yönlüdür.[5]

Mübadele edilen emtianın niceliksel yönü sorununu bir tarafa bırakarak, meta üreten bir ekonomide tekil özel iktisadî birimler arasındaki anlaşmaların alım ve satım yani mübadelede tekil iktisadî birimler tara-

3) Böhm-Bawerk, *op. cit.*, s. 68.

4) 'Mübadelenin bizzat kendisi ve yarattığı etki nedeniyle ortaya çıkan fiyat...daha sonraki tüm alıcıların ve satıcıların davranışı eşitsizlik biçiminde değil de, eşitlik biçiminde yani eşdeğerin ifadeleri olarak etki yaratır. (Zwiedineck, 'Über den Subjektivismus in der Preislehre', *Archiv fur Sozialwissenschaft u. Sozialpolitik*, 1914, *Vol. 38, Part II*, s. 22-23.

5) Örneğin bakınız, F. Petry, *Der soziale Gehalt der Marxschen Werttheorie*, Jena, 1916, s. 27-28.

fından verilen ve alınan değerlerin eşitlenmesi şeklinde olduğuna işaret etmeliyiz. Mübadele bir eşitleme eylemidir. *Mübadele edilen emtianın eşitlenmesi*, meta üreten ekonominin temel toplumsal niteliğini yansıtır: *meta üreticilerinin eşitliği*. Meta üreticilerinin eşitliğine ilişkin olarak, söz konusu üreticilerin eşit maddî üretim araçlarına sahip olmaları anlamında değil de, birbirlerinden bağımsız otonom meta üreticileri olmaları anlamına gelen bir eşitlikten söz ediyoruz. Bu üreticilerin aralarından hiçbiri tek taraflı olarak diğerini aralarında resmî bir anlaşma olmaksızın doğrudan etkileyemez Bir başka deyişle, bir üretici bağımsız bir iktisadî özne olarak diğerini anlaşma koşulları çerçevesinde etkileyebilir. İktisat dışı zorlamanın olmaması yani bireylerin çalışma faaliyetinin kamu hukukuna göre değil de, medenî kanun ve serbest sözleşme temelinde örgütlenmesi çağdaş toplumun en özellikli veçhesidir. Bu çerçevede, özel iktisadî birimler arasında üretim ilişkilerinin temel şekli mübadele şekli yani mübadele edilen değerlerin eşitlenmesidir. Mübadelede emtianın eşit olması, çağdaş toplumun temel üretim ilişkisinin maddî ifadesidir: eşit, otonom ve bağımsız iktisadî özneler olarak meta üreticileri arasındaki bağlantı.

Marx'ın ortaya koymuş olduğu düşüncelerin anlaşılmasında aşağıda *Capital*'den yapacağımız alıntının önemli olduğunu düşünüyoruz: 'Bununla birlikte, Aristoteles'i emtiaya değer atfetmenin, aslında, tüm emeği eşit insan emeği olarak ve bunun sonucu olarak da, eşit nitelikte emek olarak ifade etmenin bir tarzı olduğunu görmesini engelleyen önemli bir gerçek vardı. Yunan toplumu kölelik üzerine kurulmuştur ve bu nedenle, doğal temeli çerçevesinde, insanların ve emek güçlerinin eşitsizliği söz konusuydu. Değer ifadesinin sırrı yani her tür emeğin genelde insan emeği olması nedeniyle eşit ve eşdeğer olması, insanların eşitliği düşüncesi, halkın önyargısı haline gelmedikçe çözümlenemez. Bu, ancak, emek ürününün büyük kütlesinin emtia şeklini aldığı ve bunun sonucu olarak da, emtianın, insanla insan arasındaki hâkim ilişki, emtia sahipleri arasındaki hâkim ilişki halini aldığı bir toplumda mümkündür' (*Capital*, I, s. 59-60).[6] Otonom ve bağımsız meta üreticilerinin

6) Açıkça burada Marx'ın Aristoteles'i doğru olarak anlayıp anlamadığını belirleme ya da Aristoteles anlayışının V. Zheleznov'un da (*Ekonomicheskoe mirovozzrenie dvernih grekov* [*Economic Weltanschauung of the Ancient Greeks*], Moskva, 1919, s. 244) belirttiği gibi ve bize göre de uygun olmayan temellerde bir tür 'bilimsel bir öznellik' olup olmadığıyla ilgilenmiyoruz.

eşitliği, mübadele edilen malların eşitliğinin temelidir. Bu, doğrusunu söylemek gerekirse, meta üreten ekonominin yani söz konusu ekonominin 'hücre yapısının' temel niteliğidir. Değer teorisi, bağımsız olarak da ifade edilebilecek, ayrı hücrelerden oluşan bir toplumsal ekonomi olarak adlandırılan üretken birimin oluşum sürecini inceler. Marx'ın *Capital*'in birinci cildinin ilk baskısında, 'emek ürününün meta şekli ya da metanın değer şekli burjuva toplumunun iktisadî hücresinin şeklidir' demesinin bir nedeni vardır. Meta üreten toplumun bu hücre yapısının bizzat kendisi, resmen bağımsız, özel iktisadî birimlerin eşitliğinin toplamını temsil eder.

Aristoteles'e atıfta bulunulan pasajda Marx, köleci toplumda değer kavramının 'bizzat değer şeklinden' yani mübadele edilen emtia eşitliğinin maddî ifadesinden çıkarılamayacağını vurgulamıştır. Değerin gizemi sadece meta üreten ekonominin nitelikleri temelinde kavranabilir. Marx'ın değer teorisinin toplumsal niteliğini gözden kaçıran birinin yukarıda yer verilen alıntıyı gözden geçirmeden yorumlamış olduğu eleştirisi insanı şaşkınlığa düşürmemelidir. Dietzel'e göre, Marx, 'ahlâkî *eşitlik* aksiyomu tarafından yönlendirilmiştir'. Bu 'ahlâkî temel, Marx'ın Yunan toplumunun doğal temelinin kişiler ve bu kişilerin emek güçleri arasındaki eşitsizlik olduğuna işaret ederek Aristoteles'in değer teorisinin yetersizliklerini açıkladığı pasajda ortaya konmuştur'.[7] Dietzel Marx'ın ahlâkî eşitlik varsayımıyla değil de, meta üreten ekonominin temel bir toplumsal gerçeği olarak meta üreticilerinin eşitliğiyle ilgilendiğini anlamamıştır. Maddî malların eşit dağılımı anlamında bir eşitlikten değil de, üretimi örgütleyen iktisadî birimler arasındaki bağımsızlık ve otonomi anlamında bir eşitlikten söz ediyoruz.

Dietzel fiilî bir gerçekten hareketle eşit meta üreticilerinden oluşan toplumu ahlâkî bir varsayıma dönüştürürse, Croce de eşitlik ilkesinde, Marx tarafından teorik düşünceler temelinde ve eşitsizliğe dayanan kapitalist toplumla karşılaştırma amacıyla düşünülen ve teorik olarak tasarlanan bir toplum türünü kabul eder. Bu karşılaştırmanın amacı, kapitalist toplumun kendine özgü niteliklerini açıklamaktır. Meta üreticilerinin eşitliği ahlâkî bir ideal olmayıp, teorik olarak tasarlanan bir ölçü yani kapitalist toplumu değerlendirdiğimiz bir standarttır. Croce, Marx'ın, değerin doğasının sadece kişilerin eşitliği inancının yaygın bir

7) Heinrich Dietzel, *Theoretische Sozialoekonomik*, Leipzig: C.F. Winter, 1895, s. 273.

taraftar gücü elde ettiği toplumda açıklanabileceğini söylediği pasajı hatırlatmaktadır.[8] Croce, Marx'ın, kapitalist bir toplumda değeri anlamak için, bir tür, teorik standart olarak yani kusursuz bir kapitalist bir toplumda emekle artırılabilecek malların sahip olabileceği ve emek gücünün bir meta olmadığı farklı (somut) bir değer üzerinde durduğunu düşünmektedir. Buradan hareketle, Croce, Marx'ın değer teorisinin mantıkî özelliklerine ilişkin şu sonuca ulaşmıştır. 'Marx'ın emek değeri, mantıkî bir genelleme olmasının yanı sıra tipik olarak yani sadece mantıkî bir kavram olmanın ötesinde tasarlanan ve varsayılan bir gerçektir'.[9]

Dietzel eşit meta üreticilerinden oluşan toplumu ahlâkî bir varsayıma dönüştürürken, Croce böylesi bir toplumun, kapitalist toplumun niteliklerini daha açık bir biçimde anlatmada söz konusu toplumun yüz yüze geldiği 'düşünülmüş' bir somut görüntü olduğu anlamını çıkarmaktadır. Bununla birlikte, gerçekte eşit meta üreticilerinden oluşan bu toplum, genelde meta üreten ekonominin ve özelde de kapitalist ekonominin temel niteliklerinin bir soyutlaması ve bir genellemesidir. Değer teorisi ve bu teorinin eşit meta üreticilerinden oluşan bir toplum önermesi, kapitalist ekonominin bir yönünü yani *otonom meta üreticilerini bir araya getiren aslî üretimi* analiz etmemizi sağlar. Bu ilişki, esnek olsa da, bir bütün olarak sorgulanamaz bir biçimde (politik iktisadın öznesi olan) toplumsal ekonomiyi yaratması nedeniyle aslîdir. Marx, aşağıda ver vereceğimiz ifadeleri söylediğinde, ortaya koymuş olduğu değer teorisinin mantıkî niteliğini açık bir biçimde ifade etmiştir. 'Bu noktaya kadar, insanları, yalnızca bir iktisadî kapasite, emtia sahipleri yani kendi emeklerine yabancılaşarak, diğerlerinin emek ürünlerini elde edenler olarak göz önüne aldık' (*Capital, I*, s. 108-109). Değer teorisi bize, kapitalist toplumun zıddı olan bir tür hayalî toplum olgusunun tanımını değil, kapitalist toplumun bir yönüne ilişkin bir genellemeyi vermemektedir.

Son olarak, kapitalist bir toplumda, farklı toplumsal grupların üyeleri olarak kişiler arasındaki üretim ilişkileri, bağımsız meta üreticileri olarak aralarındaki ilişkilerle sınırlı değildir. Bununla birlikte, kapitalist toplumda farklı toplumsal gruplar arasındaki ilişkiler, eşit ve otonom meta üreticileri olarak aralarındaki karşılıklı ilişkiler şeklinde ve bu te-

8) Benedetto Croce, *Historical Materialism and the Economics of Karl Marx*, London: Frank Cass & Co., 1966, s. 60-66.

9) *Ibid.*, s. 56.

melde gerçekleştirilir. Kapitalist ve işçiler birbirlerine üretim ilişkileriyle bağlanmıştır. Sermaye bu ilişkinin maddî ifadesidir. Ancak, eşit meta üreticileri olarak birbirlerine bağlanırlar ve anlaşmaya varırlar. Değer kategorisi, söz konusu üretim ilişkisinin bir ifadesi ya da daha açıkçası söz konusu çevreleri birbirine bağlayan üretim ilişkilerinin bu yönü işlevini görür. Sanayi kapitalistleri ve toprak sahipleri ve sanayiciler ve finansal kapitalistler de birbirleriyle eşit, otonom meta üreticileri olarak anlaşma yaparlar. Değişik toplumsal gruplar arasındaki üretim ilişkilerinin bu yönü değer teorisinde ifade edilir. Bu nedenle, bir bilim olarak politik iktisadın bir niteliği açıklanmış olur. Politik iktisadın temel kavramları değer temelinde inşa edilir ve ilk bakışta, değerin mantıkî görünüşü olarak bile ortaya çıkar. Marx'ın teorik sistemiyle ilk kez karşılaşılması, Böhm-Bawerk'in, Marx'ın sisteminin Hegel'in yöntemiyle soyut kavramların ve bu kavramların mündemiçliğinin mantıkî-tümdengelimli gelişimi yani tam anlamıyla mantıkî gelişimi olduğuna ilişkin görüşünün benimsenmesine bile neden olur. Büyülü yani tam anlamıyla mantıkî değişiklikler aracılığıyla değer paraya, para sermayeye, sermaye artan sermayeye (yani sermaye+artı değer), artı değer girişimci kârına, faize, ranra v.s.'ye dönüştürülür. Marx'ın değer teorisini paramparça eden Böhm-Bawerk, Marx'ın sisteminin daha gelişmiş kısımlarının hatalı bir başlama noktasından, uygun bir biçimde türetilen iyi oluşturulmuş bir bütün olduğunu belirtmektedir. 'Marksist sistemin bu vasat unsurlarındaki mantıkî gelişme ve bağlantı gerçekten muhteşem bir yakınlık ve özü itibariyle tutarlılık ortaya koymaktadır...Başlangıç noktası ne kadar yanlış olursa olsun, sistemin bu vasat kısımları olağanüstü mantıkî tutarlılıkla yazarın sürekli olarak ilk sırada yer alan entellektüel bir güç olarak ünlenmesini sağlamaktadır'.[10] Kavramların kesinkes mantıkî gelişimi eğilimini taşıyan bir düşünür olan Böhm-Bawerk'ten bu yana bu husus büyük bir övgüyü temsil etmektedir. Ancak, gerçekte, Marx'ın teorisinin gücü, söz konusu teorinin baştan aşağı gerçeklikten alınan karmaşık, zengin toplumsal-iktisadî içerikle doygunluk kazandırılması ve soyut düşüncenin gücüyle açıklanması gerçeği kadar iç mantıkî tutarlığa dayanmamaktadır. Marx'ın çalışmasında, bir kavram bir başka kavrama, mündemiç mantıkî gelişme gücü olarak değil de, bir dizi birbirine eşlik eden toplumsal-iktisadî koşulların yer almasıyla dö-

10) Böhm-Bawerk, *op. cit.*, s. 88-89.

nüştürülür. Paranın sermayeye dönüşmesi için, devasa tarihî bir devrim (Marx'ın ilkel kapitalist birikimi ele aldığı kısımda tanımladığı) gerekli olmuştur.

Ancak, burada sorunun söz konusu yönünü ele almadık. Ancak, bir kavramın, bir başka kavramdan doğması için belirli toplumsal-iktisadî koşullarların varlığı gerekir. İşin gerçeği, daha sonra ortaya çıkan her kavram Marx'ın teorisinde bir önceki kavramın izini taşımasıdır. İktisadî sistemin tüm temel kavramları değer kavramının mantıkî çeşitlemesi gibi görünmektedir. Para, genel bir eşdeğer işlevi gören bir değerdir. Sermaye, artı değer yaratan bir değerdir. Ücretler, emek gücünün değeridir. Kâr, faiz, rant, artı değeri oluşturan kısımlardır. İlk bakışta, temel iktisadî kavramların değer kavramından çıkarılması açıklanamaz gibi görünmektedir. Ancak, bu durum, *kapitalist toplumun* belirtilen kavramlarla (sermaye, ücretler, kâr, faiz, rant, v.s.) ifade edilen *üretim ilişkilerinin* değer kavramı aracılığıyla ifade edilen ilişkiler olan *bağımsız meta üreticileri arasındaki ilişkiler şeklinde* görünmesi gerçeğiyle açıklanabilir. Sermaye, kapitalist ve işçiler arasındaki üretim ilişkileri eşit meta üreticileri yani otonom iktisadî ajanlar arasındaki ilişkiler şeklini aldığından bir değer çeşididir. İktisadî kavramlar sistemi, üretim ilişkileri sisteminden doğup gelişmektedir. Bir bilim olarak politik iktisadın mantıkî yapısı, kapitalist sistemin toplumsal yapısını ifade eder.[11]

---

11) F. Oppenheimer Marx'ın 'yöntemsel başarısızlığını' ve temel hatasını, değer teorisinin temeli olan 'mübadeleye katılanlar arasındaki toplumsal eşitlik öncülünü', sınıf eşitsizliğinin hâkim olduğu kapitalist toplum analizinin başlangıç noktası olarak alması gerçeğinde görmektedir. Oppenheimer aynı duygular içinde Tugan-Baranovsky'den şu alıntıyı yapmaktadır: 'Mübadeleye katılanlara arasındaki toplumsal eşitliği varsaymakla, bu eylemin gerçekleştiği toplumun iç yapısından soyutlamada bulunuyoruz'. (Franz Oppenheimer, *Wert und Kapitalprofit*, Jena: G. Fischer, 1916, s. 176). Oppenheimer Marx'a, değer teorisinde kapitalist toplumun sınıf eşitsizliğini önemsememesi nedeniyle sitem etmektedir.

Liefmann Marx'ın iktisat teorisine, söz konusu teorinin 'evvel emirde belirli sınıfların varlığını varsayması' nedeniyle karşı bir itiraz yöneltmektedir. (Robert Liefmann, *Grundsatze der Volkswirtschaftslehre*, Stuttgart & Berlin: Deutsche Verlagsanstalt, 1920, s. 34). Esas itibariyle, Liefmann haklıdır: Marx'ın iktisat teorisi evvel emirde kapitalist topluma ilişkin sınıf eşitsizliği varsayımında bulunmaktadır. Ancak, kapitalist toplumda sınıflar arasındaki ilişkiler bağımsız meta üreticileri arasındaki ilişkiler şeklini aldığından, mübadele katılanlar arasında toplumsal eşitlik varsayımında bulunan değer teorisi analizin başlangıç noktasıdır. Marx'ın değer teorisi, Oppenheimer ve Liefmann'ın tek yönlülüğünü gidermektedir. Oppenheimer ve Liefmann'ın detaylı bir eleştirisi, yapmış olduğum *Sovremennye ekonomisty na Zapade*, (Contemporary Western Economists), 1927, adlı çalışmada ortaya konmuştur.

Emek değer teorisi, meta üreten toplumun temel üretim ilişkilerinin yani eşit meta üreticileri arasındaki bir üretim ilişkisinin teorik bir formülâsyonunu ortaya koyar. Bu ise biri diğerinin yerini alan günümüzdeki fırtınalı iktisadî düşüncelerinde ve buna yöneltilen tüm saldırılarda iktisadî biliminin ön plânında bulunan bu teorinin daima yeni şekillerle ve yeni formülâsyonlarla yer alması gerekliliğini açıklar. Marx emek değer teorisinin bu niteliğine Kugelmann'a yazmış olduğu 11 Temmuz 1868 tarihli mektupta dikkat çekmiştir: '*Teorinin tarihi* kesinlikle değer ilişkisi kavramının *daima aynı* olduğunu göstermektedir -üç aşağı beş yukarı açık, üç aşağı beş yukarı aldatıcı görüşle korunmuş ya da üç aşağı beş yukarı bilimsel olarak doğrudur'.[12] Hilferding de bu teorinin gerekliliğini belirtmiştir: 'İktisat teorisi -Marx'ın *Theories of Surplus Value* adlı kitabında alanını çizmiştir-, meta üretimine dayanan kapitalist toplumun bir açıklamasıdır. Devasa ve fırtınalı gelişmenin değişmeden kalan iktisadî yaşamının temeli, iktisat teorisinin önceden keşfedilen ve daha sonrada geliştirilen temel kanunlarını içinde barındırıp, tümüyle saf dışı etmeyen gelişmeyi yansıtmaktadır.' Bu, teorinin mantıkî gelişiminin, kapitalizmin fiilî gelişimine eşlik ettiği anlamına gelmektedir. Petty ve Franklin'deki emek değeri kanununun ilk formülâsyonlarından başlayıp, *Capital*'in ikinci ve üçüncü ciltlerindeki en rafine düşünüşleriyle sonlandırmak, iktisat teorisinin gelişme süreci mantıkî bir açıklamasıdır.[13] Değer teorisinin tarihî gelişiminin bu sürekliliği, söz konusu teorinin iktisat bilimindeki merkezî mantıkî yerini açıklar. Bu mantıkî yer, kapitalist toplumun üretim ilişkileri sisteminde eşit ve otonom iktisadî ajanlar olarak birbirinden ayrı meta üreticileri arasındaki temel ilişkinin kendine özgü rolü çerçevesinde anlaşılabilir.

Bu da emek değer teorisinin tamamıyla kapitalist toplumun açıklanmasında kullanılamayacağı ve söz konusu toplumu, kendisinden önce varolan hayalî bir toplum ya da basit meta üreten toplum biçiminde sınırlandıracağı biçimindeki düşünme girişimlerinin hatalı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Croce 'ikinci ya da üçüncü alanın iktisadî olgusunu analiz ederken (yani kâr ve rant olgusu -I. I. Rubin) Marx'ın neden yeri birinci alanda (yani emek değeri alanında -I. I. Rubin) olan

12) *loc. cit.*, s. 462.

13) Hilferding, 'Aus der Vorgeschichte der Marxchen Oekonomie', *Neue Zeit*, 1910-1911, *Vol. II.*

kavramları kullandığını' sormaktadır. 'Emek ve değer arasındaki karşılıklı ilişki sadece birinci alanın basitleştirilmiş toplumunda gerçekleşmekteyse, ikinci alanın olgusunu birinci alan cinsinden değiştirme konusunda neden ısrar edilmektedir?'.[14] Benzer eleştiri, değer teorisini, basit meta üreten bir ekonomide mübadelenin münhasıran niceliksel oranlarının açıklaması biçiminde tek yanlı olarak anlaşılmasına yani değer teorisinin niteliksel yönünün tamamıyla ihmâl edilmesine dayanmaktadır. Mübadelenin nicelikler oranları kanunu, basit meta mübadelesiyle karşılaştırıldığında kapitalist mübadelede değiştirilirse, mübadelenin niteliksel yönü hem basit meta ekonomisi ve hem de kapitalist meta ekonomisi için aynı olacaktır. Niceliksel oranlara yaklaşmak ve bu oranları kavramak sadece niteliksel yönün analiz edilmesiyle mümkündür. 'Toplumun üyeleri arasındaki eşitsizlik sadece mübadelede ortaya çıkacağından, toplumun bir kesiminin dışlanması ve üretim araçlarının diğer kesiminin tekelci mülkiyeti haline gelmesinin mübadeleyi değiştireceği açıktır. Ancak, mübadele bir eşitlik ilişkisi olduğundan, eşitsizlik eşitlik şeklini -değer eşitliği olarak değil de, üretim fiyatları olarak- alır'.[15] Hilferding bu düşüncesini genişletmesi ve üretim fiyatlarına dönüştürmesi gerekirdi.

Mübadele edilen emtia eşitliğini başlangıç noktası olarak belirleyen değer teorisi, kapitalistler ve işçiler arasındaki üretim ilişkileri eşit yani bağımsız meta üreticileri arasındaki ilişkiler şeklini aldığından, eşitsizliği içeren niteliğiyle kapitalist toplumun açıklanması için gereklidir. Değer teorisini, kapitalist ekonomi teorisinden ayırmak için yapılan tüm girişimler, bu teorinin alanını hayalî bir toplumla (Croce) ya da meta üreten bir ekonomiyle ya da hatta değer teorisinin tam anlamıyla mantıkî kategoriye dönüştürülmesiyle (Tugan-Baranovski) -ya da son olarak, karşılıklı etkileşim içindeki iktisadî kategorilerin keskin bir biçimde birbirinden yani sermaye gibi (Struve) (Struve ve Meta Fetişimi Teorisi) değerin toplumsal kategorilerden ayrılmasıyla- sınırlasın ya da sınırlamasın doğru değildir.

14) Croce, *op. cit.*, s. 134.

15) Hilferding, *Das Finanzkapital*, Wien, 1910 (Russian edition. 1918, s. 23.

On Birinci Kısım

EMTİANIN VE EMEĞİN EŞİTLİĞİ

Meta üreticilerinin otonom iktisadî ajanlar olarak eşitliği mübadele şeklinde ifade edilmiştir: mübadele, özü itibariyle eşdeğerlerin bir mübadelesi yani mübadele edilen emtianın eşitlenmesidir. Millî ekonomide mübadelenin rolü, sahip olduğu toplumsal şekille sınırlı değildir. Meta üreten ekonomide mübadele, yenidenüretim sürecinin vazgeçilmez unsurlarından bir tanesidir. Emeğin uygun bir biçimde dağılımını ve üretimin sürekliliğini mümkün hale getirir. *Şekli* çerçevesinde, mübadele, meta üreten ekonominin toplumsal yapısını yansıtır. *İçeriği* açısından, mübadele, emek sürecinin yani yenidenüretim sürecinin safhalarından bir tanesidir. Biçimsel olarak, mübadele, *emtianın eşitlenmesi*ne işarete eder. Üretim süreci açısından, emeğin *eşitlenmesi*yle yakından bağlantılıdır.

Değerin tüm emek ürünlerinin eşitliğini ifade etmesi gibi, emek de (değerin özü) her türden emek ve bireyin emeğinin eşitliğini ifade eder. Emek 'eşittir'. Ancak, söz konusu emek eşitliğini sağlayan nedir? Bu soruya cevap vermek için, üç tür eşit emek ayırımını yapmamız gerekmektedir:

1) Psikolojik olarak eşit emek,
2) Toplumsal olarak eşitlenmiş emek,
3) Soyut emek.

Burada birinci emek şeklini ele almayacağımızdan (On Dördüncü Kıs-

ma bakınız), ikinci ve üçüncü emek şekli arasındaki farkı açıklamamız gerekmektedir.

Örgütlü bir ekonomide, kişiler arasındaki ilişkiler nispî olarak basit ve şeffaftır. İş, doğrudan toplumsal şekil haline gelir yani emeği toplumun üyeleri arasında dağıtan belli bir toplumsal örgütlenme ve belirli toplumsal organlar vardır. Bu nedenle, her bireyin emeği, tüm somut maddî özellikleriyle soyut emek olarak doğrudan toplumsal ekonomiye dâhil olur. Her bireyin emeği, toplumun diğer tüm üyelerinin emeğinden kesinkes farklı olduğundan toplumsaldır ve kendisinin dışındakilerin emeğine maddî bir katkıyı temsil eder. Somut şekli çerçevesinde iş, doğrudan doğruya *toplumsal* emektir. Emeğin toplumun farklı üyeleri arasında dağılımı, emeğin toplumsal örgütlenmesini sağlar. Aksine, işbölümü kimi toplumsal organın kararına bağlıdır. Emek, aynı zamanda da, maddî-teknik, somut ya da yararlı şekil olması anlamında, toplumsaldır ve dağılıma tabî tutulmuştur yani emek toplumsal ve dağılıma tabî tutulmuş olma özelliklerinin her ikisine de sahiptir.

Bu emek *toplumsal olarak da eşitlenmiş midir*?

Cinsiyet ve tekil grupların aşırı eşitsizliği temelinde gelişmiş toplumsal örgütlenmeleri bir tarafa bırakırsak ve işbölümünün olduğu büyük bir topluluk olduğunu düşünürsek (örneğin, Güney Slavlarda büyük bir aile niteliğindeki bir topluluk -*zadruga*-), bu durumda, böylesi bir toplulukta eşitlenme sürecinin meydana gelmiş olması gerektiğini ya da en azından gelebilmiş olduğunu gözlemleyebiliriz. Böylesi bir süreç, büyük bir sosyalist toplulukta daha da gerekli olacaktır. Farklı şekillerdeki ve farklı bireylerin emeği eşitlenmeden, sosyalist toplumun organı belli malları üretmek için bir günlük nitelikli emeğin mi yoksa iki günlük basit emeğin mi, A'nın bir aylık emeğinin mi yoksa B'nin iki aylık emeğinin mi harcanmasının yararlı olup olmadığına karar veremez. Ancak, örgütlü bir toplumda, emeğin eşitlenmesi gibi bir süreç esas itibariyle meta üreten bir ekonomide gerçekleşen eşitlenme sürecinden farklıdır. Emeğin toplumun üyeleri arasında bölüştürüldüğü sosyalist bir toplum olduğunu düşünelim. Emek eşitliği sağlanmadan üç aşağı beş yukarı yaygın bir toplumsal plân uygulanamayacağından, belirli bir organ çeşitli bireylerin emeklerini birbirine eşitlemektedir. Ancak, böylesi bir toplumda, emeğin eşitlenme süreci talîdir ve emeğin toplumsallaşma ve tahsis edilme sürecine katkıda bulunmaktadır. Emek her şeyden önce toplumsallaştırılmış ve tahsis edilmiş emektir. Burada top-

lumsal olarak eşitlenmiş emeğin niteliğini de, türetilmiş ve ilâve nitelik olarak işin içine dâhil edebiliriz. Emeğin temel niteliği, toplumsal ve tahsis edilmiş emek olmasıdır ve katkıda bulunma niteliği ise toplumsal olarak eşitlenmiş emek olmasının özelliğidir.

Şimdi de, örneğimizdeki toplumu örgütlü bir varlık olarak değil de, özel meta üreticilerinin birbirinden ayrı iktisadî birimlerinin bir birliği yani meta üreten bir ekonomi olarak ele almış olsaydık, topluluğumuzun emek örgütlenmesinde meydana gelebilecek değişiklikleri inceleyelim.

Örgütlü toplum temelinde gözlemlediğimiz emeğin toplumsal niteliği meta üreten bir ekonomide için de geçerlidir. Meta üreten bir ekonomide de *toplumsal emeği*, *tahsis edilmiş emeği* ve *toplumsal olarak eşitlenmiş emeği* görebiliriz. Ancak, emeğin toplumsallaşma, eşitlenme ve tahsis süreçlerinin hepsi tümüyle farklı şekillerde gerçekleşir. Bu özelliklerin bileşimi tümüyle farklıdır. İlk olarak, meta üreten bir ekonomide emeğin doğrudan toplumsal örgütlenmesi söz konusu değildir. Emek doğrudan doğruya toplumsal değildir.

Meta üreten bir ekonomide, bireyin emeği yani özel meta üreticisi doğrudan doğruya toplum tarafından düzenlenmez. Benzer şekilde, somut haliyle, emek hâlâ da doğrudan doğruya toplumsal ekonomiye dâhil değildir. Emek meta üreten bir ekonomide sadece toplumsal olarak eşitlenmiş emek şeklini aldığında yani her meta üreticisinin emeği sadece üretmiş olduğu ürün, diğer tüm üreticilerin ürünleriyle eşitlendiğinde toplumsallaşır. Bu nedenle, veri bireyin emeği, toplumun diğer üyelerinin emeğiyle ve diğer emek şekilleriyle eşitlenir. Meta üreten bir ekonomide emeğin toplumsal niteliğini belirlemede bir başka özellik yoktur. Burada, emeğin toplumsallaşması ve tahsisine ilişkin önceden tasarlanmış bir plân bulunmamaktadır. Veri bireyin emeğinin ekonominin toplumsal sistemine dâhil olmasına ilişkin gerçeğin yegâne göstergesi, veri emeğin ürünlerinin diğer tüm ürünlerle mübadelesidir.

Bu nedenle, meta üreten bir ekonomi, sosyalist bir toplumla karşılaştırılırsa, toplumsal emeğin özelliği ve toplumsal olarak eşitlenmiş emeğin özelliği yer değiştirmiş gibi görünür. Sosyalist bir toplumda, emeğin eşit ya da eşitlenmiş özelliği üretim sürecinin yani emeği toplumsallaştıran ve dağıtan toplumsal bir organın üretim kararının sonucudur. Meta üreten bir ekonomide, emek sadece diğer tüm emek şekilleriyle eşitlenmesi anlamında yani toplumsal olarak eşitlenmiş olması anlamında toplumsal hale gelir. Meta üreten bir ekonomide emeğin kendine özgü

bir biçimde toplumsal ya da toplumsal olarak eşit emek olması, *soyut* emek olarak adlandırılabilir.

Marx'ın yapmış olduğu çalışmalardan, söylediklerimizi teyit eden kimi alıntıları ortaya koyabiliriz.

Marx'ın *A Contribution to the Critique of Political Economy* adlı kitabında en çarpıcı ifadeler şu sözleri çerçevesinde ortaya çıkmaktadır. Emek, 'sadece soyut evrensel emek yani diğer tüm emek şekilleriyle eşitlenme şeklini aldığında toplumsal' hale gelir (*Critique*, s. 30). 'Soyut ve bu şekilde toplumsal emek' -Marx meta üreten bir ekonomide emeğin toplumsal şeklini sıklıkla bu kelimelerle nitelendirmektedir. Bunun yanı sıra *Capital*'de yer alan ve çok iyi bilinen cümleye de burada yer verebiliriz. Meta üreten bir ekonomide 'bağımsız bir biçimde sürdürülen özel emeğin kendine özgü toplumsal niteliği, her türden emeğin, insan emeği olması nedeniyle, eşit olmasına dayanmaktadır' (*Capital*, *I*, s. 74).

Bu nedenle, meta üreten bir ekonomide, emeğin toplumsal özelliğinin çekim merkezi, toplumsal olma niteliğinden, emek ürünlerinin eşitlenmesiyle eşitlenen eşit ya da toplumsal olarak eşit emek olma niteliğine doğru kaymıştır. Emek eşitliği kavramının Marx'ın değer teorisinde böylesi bir merkezî rol oynaması, meta üreten ekonomide emeğin kesinlikle sadece eşit olma özelliğine sahip olması çerçevesinde toplumsal olarak değerlendirilecek olması nedeniyledir.

Meta üreten bir ekonomide, tahsis edilmiş emek gibi toplumsal emeğin niteliklerinin kaynağı emek eşitliğidir. Meta üreten ekonomide emeğin dağılımı belirli yani daha önce açıklanan ihtiyaçlarla uyumlu bilinçli bir dağılım olmayıp, eşit üretim avantajıyla düzenlenir. Emeğin farklı üretim dalları arasındaki dağılımı, meta üreticilerinin eşit emek miktarları harcayarak tüm üretim dallarında eşit miktarlar elde edebilecekleri bir biçimde sağlanır.

Soyut emeğin özelliğinin (yani meta üreten bir ekonomide emeğin kendine özgü bir biçimde toplumsal olarak eşit emek olması), sadece emek eşit olduğunda toplumsal olması gerçeğinden ibaret olduğunu görürüz. Soyut emeğin ikinci özelliği ise emek eşitliğinin, şeyin eşitlenmesiyle sağlandığı gerçeğinden oluşmaktadır.

Sosyalist bir toplumda, emeğin eşitlenme süreci ve şeyin eşitlenme süreci (emek ürünleri) mümkün olmakla birlikte birbirinden ayrıdır. Üretim ve farklı emek şekillerinin dağılım planı yapıldığında, sosyalist toplum farklı emek şekillerinin belli bir biçimde eşitlenmesini sağlar ve

eşanlı olarak şeyi (emek ürünleri) toplumsal olarak yararlılığı açısından eşitler. '(Sosyalizmde) bile toplum açısından her tüketim malının üretimi için ne kadar emek gerektiğini bilmek zorunludur. Söz konusu toplum üretim plânını, özellikle emek güçleri de dâhil olmak üzere üretim araçlarına uygun olarak düzenleyecektir. Ç«eşitli tüketim mallarının birbirleriyle ve üretimleri için gerekli emek miktarıyla karşılaştırıldığında sahip oldukları yararlı etkiler son analizde plânı belirleyecektir'.[1] Üretim süreci sona erdiğinde, üretilen şeyin toplumun bireyleri arasındaki dağılımı sağlandığında, dağılım amacına yönelik olarak üretilen şeyin belli bir eşitliği yani toplumun bu şey bilinçli bir biçimde değerlendirmesi muhtemelen kaçınılmazdır.[2] Sosyalist toplumun üretilenleri, eşitlenme sürecinde (kendi değerlendirmeleri sırasında) söz konusu ürünlerin üretimlerinde harcanan emekle orantılı bir biçimde değerlendirmeleri gerekmediği açıktır. Toplumsal politika amaçlarının yönlendirdiği bir toplum, örneğin, geniş halk kitlelerinin kültürel ihtiyaçlarını tatmin eden mallara bilinçli bir biçimde düşük ve lüks malları daha yüksek değer biçer. Sosyalist toplum üretilen şeyi, bunlara harcanan emekle tam olarak orantılı bir biçimde değerlendirmesi gerekse de, şeyin eşitlenmesine ilişkin verilecek karar, emeğin eşitlenmesine ilişkin olarak verilecek karardan ayrı tutulur.

Meta üreten bir ekonomide ise bunun tersi bir durum geçerlidir. Böylesi bir toplumda, *emeğin eşitlenmesi konusunda bağımsız toplumsal karar verme* söz konusu değildir. Ç«eşitli emek şekillerinin eşitlenmesi sadece *şeyin eşitlenmesi* yani emek ürünlerinin *şeklinde ve aracılığıyla* gerçekleşir. Şeyin piyasada değerler şeklinde eşitlenmesi toplumdaki işbölümünü ve üretime katılanların çalışmasını etkiler. Emtianın piyasada eşitlenmesi ve dağılımı, toplumsal üretimde emeğin eşitlenme ve dağılım süreciyle yakından ilgilidir.

Marx sıklıkla meta üreten bir ekonomide emeğin toplumsal olarak eşitlenmesinin sadece maddî bir şekilde ve emtianın eşitlenmesiyle gerçekleştirileceğine işaret etmiştir: 'emek ürünlerini değerler olarak birbirleriyle ilişkiye sokmamız, bu mallarda homojen insan emeğinin maddi halde biriktiğini görmemiz nedeniyle değildir. Tam tersine: farklı ürünlerimizi mübadeleyle değerler olarak eşitlediğimizde, böyle dav-

1) Frederick Engels, *Anti-Duhring*, New York: International Publishers, 1966, S. 338.

2) Burada düşündüğümüz husus, toplumun, üyeleri arasında ürün dağılımını düzenleyeceği sosyalist ekonominin ilk dönemidir

ranarak, aynı zamanda, söz konusu ürünlere harcanan farklı türden emeği de, insan emeği olarak eşitlemiş oluyoruz. Bunun farkına varmasak da, yapmayı sürdürürüz' (*Capital, I*, s. 74). Emeğin toplumsal olarak eşitlenmesi bağımsız bir biçimde olmaz; şeyin eşitlenmesi biçiminde gerçekleşir. Bunun anlamı, emeğin toplumsal eşitliğinin sadece şey aracılığıyla gerçekleştirildiğidir. 'Ürünlerin emtia olarak mübadelesi, belirli bir emekle mübadele yani bir emeğin diğer emeğe bağımlılığı yöntemidir' (*Theorien über den Mehrwert, III*, s. 153). 'Her türden insan emeğinin eşit olması nesnel olarak söz konusu emeğin ürünlerinin eşit değerde olması biçiminde ifade edilir' (*Kapital, I*, s. 39; *Capital, I*, s. 72).[3] 'Onun [bireyin] belli bir emeğinin, diğer her türden belli emeğe eşit olmakla kazandığı toplumsal nitelik, emek ürünleri olan fizikî olarak farklı malları tek bir ortak nitelik yani değer şeklini alır' (*Capital, I*, s. 73-74).

Bu sözleri, şeyin değerler olarak eşitliğinin, insan emeğinin çeşitli şekillerinin fizyolojik eşitliğinin bir ifadesinden başkaca bir şeyi temsil etmediği biçiminde yorumlamaktan daha hatalı bir şey olamaz (aşağıda Soyut Emek'le ilgili Kısma bakınız). Marx bu mekanik materyalist anlayışa yabancıdır. Sözünü ettiği, çeşitli iş türlerinin eşitliğinin toplumsal niteliği yani yaygın işbölümüne dayanan her ekonomideki toplumsal emek eşitliği sürecidir. Meta üreten bir ekonomide, söz konusu süreç sadece emek ürünlerinin değerler olarak eşitlenmesidir. Toplumsal eşitlenme sürecinin şeyin eşitlenmesi biçiminde 'maddîleşmesi', emeğin bir üretim faktörü yani emeğin şeyde maddî birikimi (emek ürünleri) biçiminde maddî nesnelleşmesi demek değildir.

'Her bireyin emeği, mübadele değeri olarak ifade edildiğinde, söz konusu toplumsal eşitlik niteliğine sahip olur ve sadece diğer tüm bireylerinin emeğiyle eşitlik ilişkisi temelinde mübadele değeri olarak ifadesini bulur' (*Critique*, s. 26). Bu ifadelerde, Marx açıkça emeğin eşitlenme sürecinin karşılıklı bağlantısını ve birbiriyle etkileşimini ve meta üreten ekonomide, emtianın değerler olarak eşitlenmesini ifade etmektedir. Bu, meta üreten ekonomide mübadele sürecinin değerler olarak emek ürünlerinin bir dengeleyicisi olarak oynadığı kendine özgü rolü açıklamakta-

3) Orijinal Alman baskısında, Marx 'değerin özünden' (yani emekten) değil de, 'emek nesnelliğinden' (*Wertgegenstandlichkeit*) ya da daha basit olarak ifade etmek gerekirse, değerden söz etmiştir (bu terim *Capital*'in Fransızca baskısına bu şekilde çevrilmiştir). Rusça çeviride bu terim sıklıkla hatalı bir biçimde 'değerin özü' '(yani değer)' olarak çevrilmiştir.

dır. Emtia değerlerinin büyüklüğünde meydana gelen değişmelerin toplumsal olarak gerekli emek zamanına bağlı olması, şeyin eşitliğinin bu şeye harcanan emek eşitliği sağlanmadan mümkün olmamasının yanı sıra (Bohm-Bawerk'e göre, bu, Marx'ın teorisini nasıl ortaya koyduğunu göstermektedir) meta üreten bir ekonomide, *emeğin* toplumsal olarak *eşitlenmesinin* sadece *emtianın eşitlenmesiyle* gerçekleşmesi nedeniyledir. Değer teorisinin cevap anahtarı böylesi bir mübadelede yani emtianın değerler olarak maddî bir biçimde eşitlenmesinde değil, emeğin meta üreten bir ekonomide eşitlenmesinde ve dağıtılmasında aranmalıdır. Bir kez daha Marx'ın 'değerin' özelliklerini meta üreten bir ekonomide 'emeği' analiz ederek ortaya koyduğu sonucuna ulaştık.

Bu husus, Marx'ın mübadeleyi yenidenüretim sürecinde oynadığı kendine özgü rol çerçevesinde analiz ettiğini ve mübadelenin de bu süreçle yakından ilgili olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Marx emtia 'değerlerini' 'emekle' yani emeğin üretimde eşitlenmesi ve dağılımıyla olan bağlantısı çerçevesinde analiz etmektedir. Marx'ın değer teorisi istisnasız tüm şey mübadelesini değil, sadece 1) *meta üreten* toplumda, 2) otonom *meta üreticileri* arasında, 3) mübadele yenidenüretim süreciyle belirli bir biçimde bağlandığında, dolayısıyla da, yenidenüretimin gerekli safhalarından birini temsil ettiğinde gerçekleşen mübadeleyi analiz etmektedir. Üretimde mübadele süreçlerinin ve emek dağılımının karşılıklı bağlantısı bizi (teorik analiz amacıyla) (fiyatı olan doğal malların aksine; yukarıdaki Beşinci Kısma bakınız) *emek ürünlerinin değeri* üzerinde yoğunlaşmaya ve daha sonra da *yenidenüretilebilecek* ürünlere doğru götürür. Doğal malların mübadelesi (örneğin, toprak), üretim sürecine bağlanan meta üreten ekonominin normal bir olgusuysa, bunu politik iktisada dâhil etmeliyiz. Ancak, bu, emek ürünlerinin değeriyle ilgili olgudan ayrı bir biçimde analiz edilmelidir. Toprağın fiyatı üretim sürecini ne kadar etkilerse etkilesin, aralarındaki bağlantı, toplumsal üretimde emek ürünlerinin değeri ve emeğin dağılım süreci arasındaki işlevsel süreçten farklı olacaktır. Toprağın fiyatı ve genelde fiyatı artırılamayacak malların fiyatı, emek değer teorisinin bir istinası olmakla birlikte bu teorisinin sınırlarını-meta üreten toplumun değer değişikliklerini belirleyen kanunlarını ve üretim sürecinde değerin rolünü analiz eden toplumsal bir teori olarak bizzat teorinin çizmiş olduğu sınırlar- teşkil etmektedir.

Bu nedenle, Marx, istisnasız tümüyle şey mübadelesini değil de, sade-

ce meta üreten bir ekonomide emeğin toplumsal eşitliğinin sağlandığı emtianın eşitlenmesini analiz etmektedir. Emtia değerini, 'emeğin toplumsal eşitliğinin' ortaya konması olarak analiz ediyoruz. 'Emeğin toplumsal eşitlik' kavramıyla, *tekil emek şekilleri arasındaki denge* kavramını birbirine bağlamalıyız. 'Emek eşitliği', üretimde belirli bir emek dağılımı yani emeğin bir üretim dalından, diğer bir üretim dalına geçişinin yani aktarımının durduğu teorik olarak tasarlanan bir denge durumuna tekabül etmektedir. Ekonominin kendiliğindenliği nedeniyle emek dağılımında sürekli bir orantılılık sapması varsa, emek geçişlerinin daima olacağı ve bunun da zorunlu olarak gerçekleşeceği açıktır. Ancak, bu emek geçişleri kesinlikle sapmaları yani tekil üretim dalları arasında teorik olarak tasarlanan ortalamalardan sapmaları ortadan kaldırmaya yarar. Meta üreticilerini bir üretim dalından, diğer bir üretim dalına geçiş yönünde harekete geçiren güdüler ortadan kalktığında yani farklı üretim dallarında eşit üretim avantajları yaratıldığında denge durumu (teorik olarak) gerçekleşecektir. Emek ürünlerinin değerlerine göre farklı üretim dalları arasında mübadelesi yani farklı emek türlerinin toplumsal eşitliği toplumsal üretim eşitliği durumuna tekabül eder.

Niteliksel yönüyle incelendiğinde bu dengenin kanunları basit meta ekonomisinden ve kapitalist ekonomiden farklıdır. Bu fark, toplumsal emek dağılımındaki nesnel dengenin rekabetle yani emeğin bir üretim dalından, diğerine bir üretim dalına meta üreticilerinin öznel güdülerine bağlı aktarımla yaratıldığı gerçeğiyle açıklanabilir.[4] Bu nedenle, top-

4) Bortkiewicz'in aşağıdaki cevabı şu noktaya işaret etmektedir: 'Piyasa için üretim yapan üreticilerin en az gayret sarf ederek mümkün olan en fazla avantaj sağlamaya çalışacakları ve çalıştıkları alanı değiştirme durumunda oldukları varsayılmazsa, değer kanunu havada asılı kalır (Bortkiewicz, 'Wertrechnung und Preisrechnung in Marxschen System?, *Archiv fur Sozialwissenschaft u. Sozialpolitik*, 1906, XXIII, Issue I, s. 39). Ancak, Bortkiewicz bu ifadeyi hatalı bir biçimde Hilferding'in Marx'ın teorisini yorumlamasının temel bir çelişkisi olarak düşünmektedir. Hilferding arz ve talep arasındaki ne rekabeti ve ne de karşılıklı etkileşimi ihmâl etmiştir. Ancak, bu karşılıklı bağlantı 'üretim fiyatıyla düzenlenir' (Hilferding, *Bohm-Bawerk's Criticism of Marx*, New York: Augustus Kelley, 1949, s. 193). Hilferding, iktisadî eylemlerin iktisadî ajanlar tarafından gerçekleştirildiğine inanmakla birlikte şu noktaya işaret etmiştir: 'İktisadî ilişkiler eşitliğini kuracak eğilim, iktisadî ajanların güdülerinden elde edilir. İktisadî ilişkilerin doğası da bu güdüleri belirler' (Hilferding, *Finanzkapital*, Russian edition, s. 264). Bu eğilim, meta üreten kapitalist ekonomi olgusunun açıklaması açısından bir öncül olmakla birlikte yegâne açıklama biçimi değildir. 'Kapitalist üretim ajanlarının motivasyonu, veri bir üretim tarzında iktisadî eylemlerin toplumsal işlevinden elde edilir' (*Ibid.*, s. 241).

lumsal üretim sürecinde meta üreticilerinin farklı rolleri, emek dağılımında farklı denge kanunlarını ortaya çıkarır. Basit meta ekonomisinde, farklı üretim dallarında faaliyette bulunan meta üreticileri açısından eşit üretim avantajı, söz konusu emtianın üretimi için gerekli emek miktarıyla uyumlu bir emtia mübadelesiyle gerçekleşir. Frank bu ifadeye kuşkuyla bakmaktadır. Frank'a göre, 'Ekonominin farklı dallarında eşit gelir eğilimi, ürünün fiyatının, üreticinin harcamalarıyla orantılı olmasını gerektirir. Bu nedenle de, belli bir gelir toplamı, belli bir harcama toplamından elde edilecektir. Bununla birlikte, bu orantılılık, üreticiler tarafından harcanan toplumsal emek ve söz konusu üreticinin üretimini gerçekleştirmek için mübadele ettiği emek miktarları arasında eşitlik sağlanmasını gerektirmez'.[5]

Bununla birlikte, S. Frank, üretimde harcanan emek değilse, basit meta üreticisi için üretim harcamasının içeriğinin ne olduğunu sormamaktadır. Basit meta üreticisi için, iki farklı üretim dalındaki üretim koşullarına ilişkin farklılık, söz konusu üretim dallarında emek istihdamına ilişkin farklı koşullar biçiminde kendini göstermektedir. Basit meta ekonomisinde, bir üretim dalındaki, diyelim ki ayakkabı üretimi, 10 saatlik emek, bir başka üretim dalındaki, diyelim ki kumaş üretimi, 8 saatlik emeğin ürünüyle mübadelesi, ister istemez (ayakkabı ve kumaş üreticileri aynı nitelikteyse) iki üretim dalında farklı üretim avantajlarını ve emeğin ayakkabı üretiminden kumaş üretimine aktarımına yol açar. Meta üreten ekonomide emek hareketliliğinin tam olduğu varsayımı altında, üretim avantajı konusunda üç aşağı beş yukarı istisnasız önemli görülebilecek her fark, emeğin daha az avantajlı olan üretim dalından, daha avantajlı üretim dalına doğru bir aktarım eğilimini ortaya çıkarır. Bu eğilim, daha az avantajlı üretim dalı doğrudan bir iktisadî çöküşle karşı karşıya gelinceye ve söz konusu üretim dalı ürettiği ürünün piyasada satışına ilişkin elverişsiz koşullar nedeniyle üretimine devam etmesinin imkânsız olduğunu görünceye kadar varlığını sürdürmeye devam eder.

Bu düşünüşler çerçevesinde, A. Bogdanov'un değer teorisine ilişkin olarak ortaya koymuş olduğu yorumları kabul etmemiz mümkün değildir. 'İşbölümünün olduğu homojen bir toplumda, her iktisadî birim, ik-

5) S. Frank, *Teoriya tsennosti Marksa i yeyo znachenie* (Marx's Theory of Value and its Significance), 1900, s. 137-138.

tisadî yaşamını bir önceki dönem düzeyinde sürdürmek için elindeki malın mübadelesinde, kendi ürettiği ürünün değerine eşit bir ürün miktarı almalıdır'. 'Tekil iktisadî birimler bu ürün miktarından daha azını karşılık olarak alırsa, zayıflamaya ve çökmeye başlar ve daha önceki toplumsal rolünü yerine getiremez'.[6] Bu ürünlerin üretiminde harcanan emek miktarıyla orantılı olmayan bir biçimde ürünlerin mübadele edilmesi, tekil iktisadî birimlerin toplumdan verdiklerinden daha az emek enerjisi aldıkları anlamına gelir. Bu ise söz konusu tekil iktisadî birimlerin çökmesi ve üretimin duraksamasını beraberinde getirir. Bu da normal üretim sürecinin sadece ürün mübadelesinin emek harcamalarıyla orantılı olduğunda gerçekleşeceği anlamına gelir.[7]

Emek değer teorisinin 'enerji' temelinde ortaya konan bu yorumu ne kadar orijinal ve çekici olursa olsun, aşağıda sıralanacak nedenlerle tatmin edici değildir: 1) Artı ürünün olmadığı varsayılır ve bu varsayım, meta üreten ekonominin analizi açısından gereksizdir ve gerçekçi değildir. 2) Böylesi bir öncül kabul edilirse, meta üreten bir ekonominin temelleri olmasa da, ürünlerin emek maliyetleriyle orantılı olarak mübadele edilmesi kanununun farklı iktisadî birimler arasındaki her etkileşimde etkin olduğu görülecektir. Buradan, tüm tarihî dönemlere uygulanabilecek ve meta üreten ekonominin özelliklerinden soyutlanmış bir formül elde edilir. 3) A. Bogdanov'ın argümanı, veri ekonominin üretimin devam etmesi için gerekli çeşitli ürünlerin belli bir miktarını alması gerektiğini (mübadele sonucunda) varsayar yani A. Bogdanov ürün miktarlarını değerler toplamı olarak değil de, fizikî anlamda ele almaktadır. A. Bogdanov *mutlak sınırı*, veri iktisadî birim ve diğer iktisadî birimler arasındaki eşya mübadelesinin veri iktisadî birim için yıkıcı hale geldiği ve üretime devam etme yeteneğinden mahrum bıraktığı noktanın ötesi olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte, meta üreten ekonominin analizinde, farklı üretim dallarındaki meta üreticilerinin *nispî*

---

6) *Kratkii kurs ekonomicheskoi nauki* (Short Course in Economic Science), 1920, s. 63. Aynı uslamlama, *Kurs politicheskoi ekonomii* (Course in Political Economy), *Vol. II*, 4th Part, s. 22-24'de de yer almaktadır.

7) Böylesi argümanlara, N. Ziber'in çalışmasında da gelişmemiş bir biçimde rastlamak mümkündür. 'Eşit emek miktarlarına dayanmayan mübadele kimi iktisadî güçlerin diğerleri tarafından yok edilmesine neden olabilir. Bu, en azından uzun bir dönem devam etmez. Bununla birlikte, bilimsel analiz için sadece gerekli olan uzun dönemdir' (N. Ziber, *Teoriya tsennosti i Rikardo* [Ricardo's Theory of Value and Capital], 1871, s. 88).

üretim avantajı kesin bir rol oynar ve daha az avantajlı üretim dallarından, daha avantajlı üretim dallarına emek aktarımı ortaya çıkar. Basit meta üretim koşullarında, farklı üretim dallarındaki eşit üretim avantajı, üretimlerinde harcanan *emek miktarları*yla orantılı bir emtia mübadelesini gerektirir.

Meta üreticisinin emeğini değil de, sermayesini harcadığı kapitalist toplumda, aynı eşit avantaj ilkesi farklı bir formülle ifade edilir: *eşit sermaye* için eşit kâr. kâr oranı sermayenin farklı üretim dalları arasındaki dağılımını düzenler ve sermayenin bu dağılımı da, emeğin bu üretim dalları arasındaki dağılımını yönlendirir. Fiyatların piyasadaki hareketinin emeğin dağılımıyla olan ilişkisi sermaye dağılımı yoluyla kurulur. Fiyatların hareketi, üretim fiyatları aracılığıyla emek değeri tarafından belirlenir. Marksizme yönelik eleştirilerin birçoğu, bu hususta Marx'ın değer teorisinin çöküşünü görme eğilimi içinde olmuştur.[8] Söz konusu eleştiriler, teorinin, değerle ilgili olgunun niceliksel yönünün yanı sıra her şeyin ötesinde niteliksel yönünü de analiz ettiği gerçeğini gözden kaçırmıştır. 'İş ilişkilerinin *'maddîleşmesi'* ya da *'fetiş hakle gelmesi'*; *üretim ilişkilerinin* ürünlerin *değerinde* ifade edilmesi; iktisadî ajanlar olarak *meta üreticileri* arasındaki eşitlik; değerin, farklı üretim dalları arasındaki *emek dağılımında* oynadığı rol -Marx'a yönelik eleştirilerin yeterli bir bi-

8) Böylelikle, örneğin, Hainisch şunları söylemektedir: 'Bu açıklamalardan sonra emek değeri nedir (*Capital, Volume III* -I. I. Rubin). Bu keyfî olarak oluşturulan bir kavram olup, iktisadî gerçeğin mübadele değeri değildir. Analizimizin başlangıç noktası ve açıklamak istediğimiz esas gerçek bu değildir'. (Hainisch, *Die Marxsche Mehrwerttheorie*, 1915, s. 22). Hainisch'in ifadeleri, *Capital*'in üçüncü cildinin yayınlanmasıyla harekete geçirilen tüm Marksizme yönelik eleştiri alanına özgü bir şey değildir. *Capital*'in birinci cildi ve üçüncü cildi arasındaki görünen 'çelişkiye' yönelik olarak yapılan zekice bir eleştiri söz konusu olmamıştır ya da en azından yapılan eleştiriler böylesi bir hamle yapmayı gerekli görmemiştir (Bakınız J. Schumpeter, 'Epochen der Dogmen und Methodengeschichte', *Grundriss der Sozialoekonomik, I*, 1914, s. 82 ve F. Oppenheimer, *Wert und Kapitalprofit*, Jena: G. Fischer, 1916, s. 172-173). J. Schumpeter ve F. Oppenheimer, Marx'ın değer teorisinin temel önüllerine sert eleştiriler yöneltmiştir. Diğer taraftan, Marx'ın değer teorisi ve üretim teorisi arasında çelişki olduğunda ısrar eden eleştiriler, değer teorisinin mantığına karşı konulamayacağını anlamışlardır. 'Gerçekte, Marx'ın değer teorisinde uygulanan çıkarımlara biçimsel itirazlarda bulunmak mümkündür ve esasında, bu itirazlara ilişkin kanıtlar ortaya konmuştur. Ancak, hiç şüphesiz, bu itirazlar amacına ulaşamamıştır (Heimann, 'Methodologisches zu den Problemen des Wertes', *Archiv fur Sozialwissenschaft u. Sozialpolitik*, 1913, XXXVII, Issue No. 3, s. 775). Dietzel, 'değer teorisinden hareket ederek Marx'ı çürütmenin' imkânsız olduğunu anlamıştır. Dietzel, Marx'ın sisteminin Achilles eşiğine kriz teorisinde tanık olmuştur (Dietzel, *Vom Lehrwert der Wertlehre*, Leipzig: A. Deichert, 1921, s. 31).

çimde incelemediği ve Marx'ın değer teori tarafından açıklanan tüm bu olgu zinciri, eşit düzeyde hem basit meta ekonomisinden ve hem de kapitalist ekonomiden söz etmektedir. Ancak, değerin niceliksel yönü, emek dağılımının bir düzenleyicisi olarak değerin işleviyle ilişkili olsaydı, Marx değerin bu yönüyle yani niceliksel yönüyle de ilgilenirdi. Şeyin mübadele edildiği niceliksel oranlar, toplumsal emeğin orantısal dağılımı kanununun ifadeleridir. Emek değeri ve üretim fiyatı, basit meta üretimi koşullarında ve kapitalist toplumda aynı emek dağılımı kanununun farklı ifade ediliş biçimidir.[9] Emek dengesi ve tahsisi değerin temelidir ve hem basit meta üretiminde ve hem de kapitalist ekonomide farklılık gösterir. Bu ise Marx'ın 'emek' değeri teorisinin anlamıdır.

Önceki üç kısımda, emek ve değer bağlantısı kuran mekanizmalar üzerinde durduk. Dokuzuncu Kısımda, değer öncelikli olarak toplumsal emek dağılımının düzenleyicisi, Onuncu Kısımda, kişiler arasındaki toplumsal üretim ilişkilerinin ve On Birinci Kısımda ise soyut emeğin ifadesi olarak ele alındı. Şimdi, değer kavramının daha ayrıntılı analizine dönebiliriz.

9) 'Değer ve Üretim Fiyatı' başlıklı On Sekizinci Kısma bakınız.

On İkinci Kısım

DEĞERİN İÇERİĞİ VE ŞEKLİ

Marx'ın mübadele değeri anlayışının aksine, Marx'ın çalışmasında bir ürünün 'değeri' kavramının ne anlama geldiğini kavramak için, öncelikle Marx'ın 'değer' kavramına nasıl yaklaştığını incelememiz gerekmektedir. Yaygın bir biçimde bilindiği gibi, bir ürünün değeri, örneğin bir kile buğday, piyasada sadece bu ürünle mübadele elde edilen örneğin, 20 libre ayakkabı cilâsı, 1 arshin ipek, $\frac{1}{2}$ ons altın v.s. şeklinde belli bir somut ürün şeklinde ifade edilebilir. Bu nedenle, ürünün 'değeri', 'mübadele değeri' biçiminde ya da daha kesin bir biçimde ifade etmek gerekirse, kendisine karşı farklı mübadele değerleri biçiminde ortaya çıkar. Bununla birlikte, Marx analizini neden ürünün mübadele değeriyle ve özelikle de, bir ürünün bir diğer ürünle niceliksel mübadele oranı temelinde sınırlandırmamıştır? Değer kavramı ve mübadele kavramı arasında paralellik kurma ve ondan farklı tutma ihtiyacını neden duymuştur?

Marx *A Contribution to the Critique of Political Economy* adlı kitabında, mübadele değeri ve değer arasında henüz keskin bir ayırıma gitmemiştir. Söz konusu kitapta, Marx analizine kullanım değeriyle başlamış, daha sonra mübadele değerine ve oradan da doğrudan doğruya değere (bunu hâlâ da *Tauschwert* olarak adlandırmaktadır) geçmiştir. Marx'ın çalışmasında bu geçiş, sanki bilinen bir şeymiş gibi yumuşak ve belli belirsizdir.

Ancak, Marx bu geçişi *Capital*'de çok farklı bir biçimde gerçekleştirmiştir ve *Critique* ve *Capital*'in ilk iki sayfalarını karşılaştırmak çok ilgi çekici olacaktır

Her iki çalışmanın da ilk iki sayfası tam anlamıyla birbiriyle uyum içindedir. Her ikisinin de sunumu kullanım değeriyle başlamakta ve daha sonra da mübadele değerini ele almaktadır. Mübadele değerinin, niceliksel karşılıklı ilişki şekli ya da ürünlerin birbiriyle mübadele edildiği oran olduğu ifadesi her iki kitapta da yer almaktadır. Ancak, bu noktadan sonra, iki kitap birbirinden ayrılmaktadır. Marx *Critique*'de mübadele değerinden değere belli belirsiz bir geçiş gerçekleştirmiş olduğu halde, aksine *Capital*'de, karşıtlarından gelecek itirazları önceden görmüş gibi, bu nokta üzerinde durmaya devam etmektedir. Her iki kitapta da ortak olan ifadeden sonra Marx şu noktaya işaret etmektedir: mübadele değeri, rastlantısal ve tümüyle nispî ve sonuç olarak da, kendine özgü değer olarak ortaya çıkar yani emtiaya ayrılmaz biçimde bağlı ve onda mündemiç olan mübadele değeri bir çelişkiymiş gibi görünür. Konuyu biraz daha yakından ele alalım' (*Capital*, *I*, s.36).

Burada Marx'ın zihninde nispî mübadele değerlerinden başka hiçbir şeyin varolmayacağını yani değerin politik iktisatta tümüyle gereksiz bir kavram olduğunu göstermek isteyen bir muhalifi bulunmaktadır. Marx'ın ima ettiği bu muhalif kimdi?

Değer kavramının politik iktisatta tümüyle gereksiz olması nedeniyle insanın kendisini çeşitli malların mübadele edildiği oranların gözlemlenmesi ve analiziyle sınırlandırması gerektiğini düşünen bu muhalif [Samuel] Bailey'di. Ricardo'ya yönelik akıllı bir eleştiriden ziyade yüzeysellik konusunda daha başarılı olan Bailey, emek değer teorisinin temellerini çürütmeye çalışmıştır. Bir masanın değerinden söz etmenin yanlış olduğunu düşünmektedir. Masanın sadece bazen üç sandalyeyle, bir başka zaman iki libre kahveyle, v.s. mübadele edilebileceğini söyleyebiliriz; değerin büyüklüğü tümüyle nispîdir ve bu büyüklük farklı durumlarda değişir. Bailey buradan, veri bir mübadelede veri bir ürünün nispî değerinden farklı olan bir kavram olarak değer kavramının reddedilmesine yönelik sonuçlar ortaya koymuştur. Şöyle bir durum olduğunu düşünelim: bir masanın değeri, üç sandalyeye eşittir. Bir yıl sonra, masa, altı sandalyeyle mübadele edilmektedir. Masanın mübadele değeri değişmişse de, değeri değişmeden kalmıştır dersek haklı olduğumuzu düşünürüz. Sadece sandalyenin değeri, daha önceki değerinin

yarısına düşmüştür. Bailey bu ifadeyi anlamsız bulmaktadır. Masa ve sandalye arasındaki mübadele ilişkisi değiştiğinden, sandalyenin masayla olan ilişkisi de değişmiştir ve masanın değeri sadece bu son olarak belirtilen hususa dayanmaktadır.

Marx, Bailey'nin teorisinin doğru olmadığını kanıtlamak için, (*Capital*'de) mübadele değerinin ortak bir unsura yani değere indirgenmedikçe kavranamayacağı anlayışının geliştirilmesi gerektiğini düşünmüştür. *Capital*'in 1. Kısmının ilk alt kesimi, mübadele değerinden değere ve değerden, değer ve mübadele değerinin her ikisini de ortak temelde buluşturan bir kavrama yani emeğe geçiş fikrinin temelini oluşturmaya ayrılmıştır. Emek kavramı ayrıntılı bir biçimde analiz edildiğinden, 2. alt kesim, 1. alt kesimin tamamlayıcısıdır. Marx'ın mübadele değeri alanında ortaya çıkan farklılıklardan, tüm mübadele değerlerinin temeli olan ortak unsura yani değere (ve son analizde emeğe) geçiş yaptığını söyleyebiliriz. Marx burada Bailey'in, analizi mübadele değerinin analiziyle sınırlandırma ihtimâli anlayışındaki yanlışlığa işaret etmektedir. 3. alt kesimde, Marx tam da aksi yönde hareket etmekte ve veri bir ürünün değerinin, çeşitli mübadele değerleriyle ifade edilme biçimini açıklama yoluna gitmektedir. Önceleri ortak unsurun analizine yönlendirilen Marx, şimdi ortak unsurdan farklılıklara doğru hareket etmektedir. Daha önceleri Bailey'in anlayışını çürüten Marx, şimdi, değerden mübadele değerine geçişi açıklamayan Ricardo'nun teorisini tamamlamaktadır. Marx'ın, Bailey'in teorisini çürütmek için, Ricardo'nun teorisini daha da geliştirmesi gerekmiştir.

Gerçekten, Bailey'in, mübadele değerinden başkaca bir değer olmadığını gösterme girişimi, Ricardo'nun tek yanlılığınca önemli ölçüde giderilmiştir. Ricardo, değerin belli bir değer şekli olarak nasıl ifade edildiğini gösterememiştir. Bu nedenle, Marx'ın iki görevi yerine getirmesi gerekmiştir: 1) mübadele değerinin arkasında değerin olduğunun gösterilmesi; 2) değer analizinin kaçınılmaz olarak değerin farklı şekillerde yani mübadele değeri biçiminde ortaya konabileceğinin ispatlanması.

Marx mübadele değerinden değere nasıl geçiş yapmıştır?

Marx'a yönelik eleştiriler ve yorumlar genellikle Marx'ın ana düşüncesinin *Capital*'in Almanca baskısının birinci cildinin 3. sayfasında yer alan meşhur buğday ve demir karşılaştırmasından oluştuğu biçimindedir. Buğday ve demir birbirine eşitlenmişse, Marx bu durumda, her iki metada da büyüklük olarak ortak ve eşit bir şeyin olması gerektiğini dü-

şünmüştür. Bu iki meta bir üçüncü şeye eşit olmalıdır ve bu ise kesinlikle söz konusu emtianın değeri olmalıdır. Genellikle bu düşünüşün Marx'ın temel argumanı olduğu biçiminde bir inanç söz konusudur. Marx'ın teorisine yönelik eleştirilerin hemen hemen tümü bu argümana yöneltilmiştir. Ne yazık ki, Marx'a yönelik ortaya konan her çalışma, Marx'ın tam anlamıyla soyut uslamlama aracılığıyla değer kavramının gerekliliğini ispatlamaya çalıştığı inancındadır.

Ancak, aşağıda belirtilecek olan durum tümüyle göz ardı edilmiştir. Marx'ın buğday ve demir eşitliğini ele alışı yalnızca şu ifadelerin yer aldığı paragraftan yapılan bir çıkarımdır: 'Veri bir meta, örneğin, bir kile buğday x kadar ayakkabı boyası, y kadar ipek ya da z kadar altınla, v.s., kısaca, diğer emtiayla farklı oranlarda mübadele edilmiştir. Bu nedenle, buğdayın bir değil birçok mübadele oranı vardır. Ancak, x kadar ayakkabı boyası, y kadar ipek ya da z kadar altın, v.s.'nin her biri bir kile buğdayın mübadele değerini temsil ettiğinden, x kadar ayakkabı boyasının, y kadar ipeğin, z kadar altının v.s'nin, mübadele değeri olarak, birbirlerinin yerini alabilmeleri ya da birbirlerine eşit olmaları gerekir. Bu nedenle, birincisi: veri bir metanın geçerli mübadele değerleri eşit bir şeyi ifade eder; ikincisi: mübadele değeri, genellikle, yalnızca bir ifade tarzı yani metanın içermesine rağmen söz konusu metadan ayırt edilebilen görüngüsel bir biçimdir' (*Capital*, *I*, s. 37).

Bu alıntıdan da görüleceği gibi, Marx, bir metanın bir başka metayla tekil düzeyde tekil eşitlenmesi durumunu incelememiştir. Argümanın başlangıç noktası, meta üreten ekonomiye ilişkin olarak çok iyi bilinen, tüm emtianın birbiriyle eşitlenebileceği ve veri bir metanın sonsuz sayıda diğer emtiayla eşit kılınabileceği gerçeğidir. Bir başka deyişle, Marx'ın tüm uslamlamasının başlangıç noktası, meta üreten ekonominin somut yapısı olup, iki emtianın birbirleriyle tam anlamıyla mantıkî karşılaştırılması yöntemi değildir.

Bu nedenle, Marx, tüm emtianın birbiriyle birden çok eşitliği ya da her metanın diğer birçok emtiayla eşitlenebileceği gerçeğinden hareket ederek işe başlar. Bununla birlikte, bizzat bu öncülün kendisi Marx'ın ulaşmış olduğu tüm sonuçlar için yine de yeterli değildir. Bu sonuçların ışında, Marx'ın değişik yerlerde formüle ettiği dillendirilmemiş bir varsayım söz konusudur.

Bir başka öncülün içeriği ise şudur: bir kile buğdayın diğer herhangi bir metayla mübadelesi belli düzenlilik içinde ele alınmaktadır. Bu mü-

badele işlemlerinin düzenliliği üretim sürecine bağımlılıkları nedeniyledir. Bir kile buğdayın keyfî bir miktarda demir, kahve, v.s.'le mübadele edilebileceği öncülünü reddediyoruz. Mübadele oranlarının bizzat mübadele işlemlerinde gerçekleştiği ve dolayısıyla da, tümüyle tesadüfî bir nitelik taşıdığı biçimindeki öncül konusunda hemfikir olabilmemiz mümkün değildir. Aksine, veri metanın diğer herhangi bir metayla mübadele ihtimâllerinin üretim sürecine dayanan belli düzenlilikler çerçevesinde ele alındığını teyit etmekteyiz. Böylesi bir durumda, Marx'ın tüm argümanı aşağıda belirtilecek olan şekle bürünmektedir.

Marx şunları söylemektedir: demir ve buğday gibi iki emtianın mübadele şansını değil de, söz konusu mübadelenin meta üreten bir ekonomide fiilen yer aldığı şekliyle ele alalım. Bu durumda, her nesnenin diğer tüm nesnelerle eşitlenebileceğini görürüz. Bir başka deyişle, veri ürünle diğer tüm ürünler arasında sonsuz sayıda mübadele oranının olduğunu görürüz. Ancak, mübadele oranları tesadüfî değildir; düzenlidir ve düzenlilikleri, üretim sürecindeki nedenler tarafından belirlenir. Bu nedenle, bir kile buğdayın değerinin kimi zaman iki libre kahve, bir başka zaman üç sandalye, v.s. biçiminde, bir kile buğdayın değerinin her durumda değişmeden kaldığı gerçeğinden bağımsız olarak ifade edildiği sonucuna ulaşırız. Sonsuz sayıdaki mübadele oranlarının her birinde, bir kile buğdayın bir başka değerinin olduğunu (Bailey'in ifadesinin indirgenebilecek şekli budur) varsayarsak, bu durumda, fiyat oluşumu olgusunda yani ürünlerin mübadelesinin, her türden emeğin kapsamlı bir biçimde karşılıklı ilişkisinin sağlanmasıyla ortaya çıkan muhteşem olgusunda, tam bir kaosu kabul etmemiz gerekir.

Yukarıda ortaya konan uslamlama Marx'ı, ürünün değeri kaçınılmaz bir biçimde mübadele değeri olarak ortaya çıksa bile, değer analizini mübadele değeri ve bu değerden bağımsız bir biçimde ele alması gerektiği sonucuna götürmüştür. 'Araştırmamızın gelişimi bize, mübadele değerinin, emtianın kendini ortaya koyduğu ya da ifade edildiği yegâne şekil olduğunu gösterecektir. Bununla birlikte, şu an için, değerin doğasını yani değer şeklini bundan bağımsız olarak ele almalıyız' (*Capital*, *I*, s. 38). Bununla uyumlu olarak, *Capital*'in 1. kısmının 1. ve 2. alt kesimlerinde, Marx değer kavramını mübadele değerine geçmek amacıyla analiz etmiştir. Değer ve mübadele değeri arasındaki bu fark bizi, mübadele değerinin karşısında duran *değer*in ne olduğunu sorgulamaya götürür.

En genel ve en yaygın kabul edilen görüşü alırsak, bu durumda, ne yazık ki, değerin, genellikle veri emtianın üretimi için gerekli emek olarak düşünüldüğünü söyleyebiliriz. Bununla birlikte, veri emtianın mübadele değeri, mübadele edildiği metanın bir başka ürünü olarak görülür. Veri bir masa üç saatlik emekle üretilmiş ve üç sandalyeyle mübadele edilmiştir. Bu durumda, masanın değerinin, üç saatlik emeğe eşit olduğu söylenebilir. Gerçekleşen mübadele, masanın bizzat kendisinden farklı bir başka ürünle yani üç sandalyeyle ifade edilmiştir. Üç sandalye, masanın mübadele değerini oluşturmaktadır.

Bu yaygın tanımlama genellikle değerin emek tarafından mı *belirlendiği* yoksa değerin bizzat emek mi olduğu hususuna açıklık getirememektedir. Açıkça, Marx'ın teorisinin bakış açısından, mübadele değerinin emek tarafından belirlendiğini söylemek doğru olmakla birlikte emek tarafından belirlenen değerin ne olduğunu sormamız gerekir. Ancak, bu soruyu sorduğumuzda, konuya ilişkin yaygın açıklamalarda genellikle uygun bir cevap bulamamaktayız.

Okuyucunun, bir ürünün değerinin, söz konusu ürünün üretimi için gerekli emek olduğu biçiminde bir düşünce şekillendirmesinin nedeni budur. Emek ve değer arasındaki eksiksiz özdeşliğe ilişkin yanlış bir izlenim ortaya çıkmaktadır.

Böylesi bir anlayış antiMarksist literatürde çok yaygındır. AntiMarksist literatürde yer alan çok sayıdaki yanlış anlamaların ve yanlış yorumlamaların, Marx'a göre, emeğin değer olduğu biçimindeki bir yanlış izlenim nedeniyle olduğu söylenebilir.

İzlenim çoğunlukla Marx'ın çalışmasının terminolojisini ve anlamını kavrama yeteneksizliğinden kaynaklanmaktadır. Örneğin, Marx'ın, değer 'donmuş' ya da 'kristalize olmuş' emektir biçimindeki meşhur ifadesi genellikle emek değerdir biçiminde yorumlanır. Bu hatalı izlenim, Rusçada iki anlama gelen 'temsil etmek' (*predstavlyat*) fiili nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Değer, emeği 'temsil eder' -bu, Almanca '*darstellen*' fiilini tercüme ettiğimiz gibi tercüme edilir. Ancak, Rusça olan bu cümle, değer, emeğin temsil edilmesidir ya da ifadesidir biçiminde anlaşılıyor olmanın -Marx'ın teorisiyle uyumlu olan anlamı budur- yanı sıra değer emektir biçiminde de anlaşılır. Marx'a karşı yöneltilen eleştirel literatürde çok yaygın olan böylesi bir izlenim tabii ki tümüyle yanlıştır. Emek, değerle özdeşleştirilemez. Değerin yegâne özü emektir ve değeri elde etmek için, kelimenin tam anlamıyla, değerin özü olarak emek,

toplumsal 'değer şekliyle' (*Wertform*) olan birbirinden ayrılmaz bağlantısı çerçevesinde ele alınmalıdır.

Marx değeri, değerin şekli, özü ve büyüklüğü (*Wertform*, *Wertsubstanz*, *Wertgrosse*) temelinde analiz etmektedir. 'Kesin, önemli olan husus, değerin şekli, özü ve büyüklüğü arasındaki gerekli içsel bağın açığa çıkarılmasıdır' (*Kapital*, *I*, 1867, s. 34). Değerin bu üç yönü arasındaki bağlantı, Marx'ın bunları birbirinden ayrı bir biçimde analiz etmesi nedeniyle analistlerin gözlerinden uzak tutulmuştur. *Capital*'in Almanca birinci baskısında, Marx birkaç kez konunun tek ve aynı şeyin değişik yönleri olduğuna işaret etmiştir: 'Değerin *özünü* biliyoruz. Bu, *emek*tir. *Değerin büyüklüğünün ölçüsünü* biliyoruz. Bu da, *emek zamanı*dır. Geriye, *değeri mübadele değeri*ne dönüştüren *değerin şekli* kalmıştır' (*Ibid.*, s. 6; İtalikler Marx' aittir). 'Buraya kadar sadece değerin özü ve büyüklüğünü tanımladık. Şimdi de değer şeklinin analizine dönüyoruz' (*Ibid.*, s. 13). *Capital*'in birinci cildinin ikinci baskısında bu cümleler yer almamakla birlikte birinci kısım birbirinden ayrı başlıklarla şu üç alt kesime ayrılmıştır: 1. alt kesim, 'Değerin Özü ve Değerin Büyüklüğü'; 3. alt kesim, 'Değerin Şekli Ya Da Mübadele Değeri'. Emeğin iki yönlü niteliğine ayrılan 2. alt kesim, 1. alt kesime yani değerin özü teorisine ilâve niteliğindedir.

Burada işin niceliksel yönünü ya da değerin büyüklüğünü bir tarafa bırakarak ve kendimizi söz konusu işin niteliksel yönüyle sınırlandırarak, değerin, 'öz' (içerik) ve 'değer şekli'[1] olarak düşünülmesi gerektiğini söyleyebiliriz. Değerin, değere dâhil edilen her iki unsur cinsinden analiz edilme yükümlülüğü, analizde genetik (diyalektik) bir yöntem sürdürme yükümlülüğü anlamına gelmektedir. Bu yöntem analiz kadar sentezi de içermektedir.[2] Bir taraftan, Marx, emek ürününün nihaî şeklini değer analizinin başlangıç noktasını olarak belirlemiş ve bu analiz yardımıyla, veri şeklin yani emeğin içerdiği içeriği (öz) ortaya çıkarmıştır. Marx burada özellikle Ricardo'nun izlediği ve Bailey'in de izlemeyi reddettiği Klâsik İktisatçıların taşlarını döşediği yolu izlemekte-

1) Burada ve daha sonra 'değer şekli' (*Wertform*), gelişmiş çerçevesinde (örneğin, tesadüfî genişletilmiş ve değerin genel şekilleri) değerin elde ettiği değişik şekiller olarak değil de, emek ürününü toplumsal şekli olarak ele alınan bizzat değerin kendisi anlamına gelmektedir. Bir başka deyişle, burada, aklımızdan geçen çeşitli 'değer şekilleri' değil de, 'şekil olarak değerdir'.

2) Bu yöntemlerle ilgili olarak, Dördüncü Kısmın sonuna bakınız.

dir. Ancak, diğer taraftan, Ricardo'nun analizinde kendini şekli (değeri) içeriğe indirgemeyle sınırlamış olması nedeniyle, Marx bu içeriğin neden veri bir toplumsal şekil kazandığını göstermek istemiştir. Marx şekilden içeriğe olduğu kadar, içerikten şekle doğru da hareket etmiştir. Klâsik iktisatçıların kabul ettiği ve bu nedenle de, açıklama gereği duymadığı 'değer şeklini' yani emek ürününün toplumsal şekli olarak değeri inceleme konusu olarak almıştır.

Marx, Bailey'i analizini mübadele değerinin niceliksel yönüyle sınırlaması ve değeri önemsememesi nedeniyle suçlayarak, diğer taraftan, klâsik okulun da, 'değer şeklini' bizzat analizin konusu olarak ele almış olsa bile (yani değerin içeriğini, bu içeriğin emeğe bağımlılığını) bilmezlikten geldiğini gözlemlemiştir. 'Politik İktisat, ne kadar eksik olursa olsun, değer ve değer büyüklüğünü gerçekten analiz etmiş ve *bu şekillerin* altında yatanları keşfetmiştir. Ancak, bir kez olsun, emeğin, neden emek ürünün değeriyle ve emek zamanın da, bu değerin büyüklüğüyle temsil edildiği sorunu sormamıştır' (*Capital, I*, s. 80). Klâsik İktisatçılar emeği, değer temelinde ortaya çıkarmıştır; Marx, meta üreten bir ekonomide kişiler arasındaki iş ilişkilerinin ve toplumsal emeğin kaçınılmaz olarak emek ürünlerinin maddî şekli olduğunu göstermiştir. Klâsik iktisatçılar değerin içeriğine yani ürünün üretiminde harcanan emeğe işaret etmiştir. Marx 'değer şeklinin' yani kişiler arasındaki iş ilişkileri ve toplumsal (soyut) emek olarak değer ötesinde bir şeyin üstünde çalışmıştır.[3]

'Değer şekli' Marx'ın değer teorisinde önemli bir rol oynamaktadır. Bununla birlikte, bu durum teoriye yönelik eleştirilerin (Hilferding dışında) dikkatini çekmemiştir.[4] Marx'ın bizzat kendisi de 'değer şeklin-

3) Marx'ın Klâsikleri doğru bir biçimde tanımlayıp tanımlamadığı biçimde ortaya konan tartışmaların sorunu bir tarafa bırakıyoruz. Ricardo'yla ilintili olarak, Marx'ın, Ricardo'nun değer şeklini ihmâl ederek miktarı ve kısmen de değer içeriğini incelediğini söylemekle haklı olduğunu varsaydık. (Bakınız, *Theorien über den Mehwert, Vol. II, Book I*, s. 12 ve *Vol. III*, s. 163, 164). Daha ayrıntılı analiz için, Rozenberg, Teoriya stoimosti u Rikardo i Marksa (Theory of Value in Ricardo and Marx), Moskva: Moskovskii Rabochii, 1924'de yer alan 'Basic Characteristics of Marx's Theory of Value and Its Difference from Ricardo's Theory' adlı makaleme bakınız.

4) S. Bulgakov, *Sbornike pravovedeniya i obshcheslvennykh znanii* [Essays on Jurisprudence and Social Science], 1896, V, VI, s. 234'de ('Chto takoye trudovaya tsennost' [What is Labor Value] ve "O nekotorykh osnovnykh ponyatiyakh politicheskoi ekonimii" [On Some Basic Concepts of Political Economy] in Nauchnom Obozrenii [Scientific Survey], 1898, No. 2, s. 337'de yer alan eski ve ilginç makalelerinde Marx'ın teorisini anlamak için değer şeklinin önemine dikkat çekmiştir.

den' değişik pasajlarda şöylesine bir söz etmiştir. *Capital*'in 1. kısmının 3. alt kesimi 'Değer Şekli Ya Da Mübadele Değeri' başlığını taşımaktadır. Ancak, değer şekline ilişkin açıklamasını sürdürmeyip, hızla söz konusu şeklin değişikliklerine yani tekil 'değer şekillerine' geçiş yapmıştır: tesadüfî, genişletilmiş, genel ve parasal. Marx'ın teorisinin her popüler sunumunda yer alan bu farklı 'değer şekilleri', 'değer şekline' gölge düşürmüştür. Marx 'değer şeklini' yukarıda belirtilen pasajda ayrıntılı bir biçimde ortaya koymuştur: 'Klasik iktisadın başlıca zaaflarından bir tanesi de, yapmış olduğu emtia ve özellikle de söz konusu emtianın değerlerinin analiziyle, *değerin, mübadele değeri halini aldığı şeklin* ortaya çıkartılmasında hiçbir zaman başarı kazanamaması olmuştur. Bu okulun en iyi temsilcileri olan Adam Smith ve Ricardo bile, değer şeklini, emtianın mündemiç doğasıyla hiçbir bağlantısı olmayan önemsiz bir şey olarak ele almıştır. Bunun nedeni, yalnızca, dikkatlerinin, tümüyle değerin büyüklüğünün analizine yönelmiş olması değildir. Bunun daha derin nedenleri vardır. *Emek ürününün değer şekli, burjuva üretiminde ürünün aldığı en soyut şekil olmasının yanı sıra en genel şekildir ve söz konusu üretimin, toplumsal üretimin özel bir türü olduğu vurgusunda bulunur* ve de bu üretime özel tarihî nitelik kazandırır. Bu durumda, bu üretim tarzına, toplumun her durumu için Doğa tarafından belirlenmiş ebedî bir şey olarak bakarsak, değer şeklinin ve sonuç itibariyle de meta şeklinin ve bunun daha öte gelişmeleri olan para şeklinin, sermaye şeklinin, v.s.'nin ayırt edici niteliğini kaçınılmaz bir biçimde göz ardı etmiş oluruz' (*Capital*, *I*, s. 80-81'deki dipnot. İtalikler I. I. Rubin'e aittir).

Bu nedenle, '*değer şekli*', *meta üreten ekonominin en genel şeklidir;* yani değer şekli, belli bir tarihî gelişme aşamasında üretim süreciyle kazanılan toplumsal şeklin niteliğidir. Politik iktisat üretimin tarihî bir geçici toplumsal şeklini yani meta üreten kapitalist üretimi analiz ettiğinden, 'değer şekli' Marx'ın değer teorisinin temel taşlarından bir tanesidir. Yukarıda alıntı yapılan cümleden de görüleceği gibi, 'değer şekli', 'meta şekliyle' yani günümüz ekonomisinin temel niteliği olan emek ürünlerinin otonom özel üreticiler tarafından üretildiği gerçeğiyle yakından ilgilidir. Üreticiler arasındaki geçerli bağlantı sadece emtia mübadelesiyle ortaya çıkar. Böylesi bir 'meta' şekline sahip bir ekonomide, veri bir ürünün üretimi için gerekli olan toplumsal emek doğrudan doğruya çalışan birimler biçiminde ifade edilmeyip, dolaylı olarak, 'de-

ğer şekliyle' yani veri ürünle mübadele edilen diğer ürünler şeklinde ifade edilir. Emek ürünü bir metaya dönüştürülür; emek ürünü kullanım değerine ve toplumsal 'değer şekline' sahiptir. Bu nedenle, toplumsal emek 'maddîleştirilir', 'değer şeklini' yani şeye eklenen bir özellik şeklini alır ve bizatihi şeye aitmiş gibi görünen bir şekil haline gelir. Kesinlikle değeri temsil eden, bu 'maddîleştirilmiş' emektir (ve toplumsal emek değil). Değer bizatihi kendi içinde toplumsal 'değer şeklini' barındırır dediğimizde, aklımızdan geçen husus budur.

Bununla birlikte, mübadele değerinin aksine, değer kavramına dâhil edilen bu 'değer şekli' nedir?

Capital'in birinci baskısında yer alan değer şekline ilişkin en yalın tanımlardan sadece bir tanesinden söz etmek istiyorum: '*Emtianın toplumsal şekli ve değer şekli (Wertform) ya da mübadele edilebilirlik şekli (form der Austauschbarkeit)* böylelikle tek ve aynıdır' (*Capital, I*, 1867, s. 28; İtalikler Marx'a aittir). Görebileceğimiz gibi, bu mübadele edilebilirlik, veri metanın üretimi için gerekli emek miktarı tarafından belirlenirse, değer şekli, mübadele edilebilirlik şekli ya da bir başka metayla mübadele edilebileceği gerçeğine dayanan emek ürününün bir toplumsal şekli olarak adlandırılır. Bu yolla, mübadele değerinden değere geçtiğimizde, emek ürününün toplumsal şeklinden hareketle bir soyutlamada bulunmuyoruz. Sadece meta değerinin ifade edildiği somut üründen soyutlama yapmakla birlikte aklımızdan geçen emek ürününün toplumsal şekli, herhangi bir başka ürünle belirli bir oranda mübadele etme kapasitesidir.

Vardığımız sonuç şu şekilde formüle edilebilir. Marx 'değer şeklini' (*Wertform*) mübadele şeklinden (*Tauschwert*) ayrı analiz etmiştir. Değer kavramını emek ürününün toplumsal şekline dâhil etmek için, ürünün toplumsal şeklini iki şekle ayırmamız gerekmektedir: *Wertform* ve *Tauschwert*. İlk olarak, *Wertform* ile hâlihazırda belli şeyde somutlaşmamakla birlikte emtianın belli özelliklerini temsil eden ürünün toplumsal şeklini anlatmak istiyoruz. Değer kavramına emek ürününün toplumsal şeklinin özelliklerini dâhil etmek ve böylece de, Marx'ın en yaygın sunumlarının sıklıkla ortaya koydukları yaklaşımların tanımlaması olan değer kavramının emek kavramıyla tanımlamanın uygun olmadığını göstermek için, değerin, değerin özünün (yani emek) yanı sıra 'değer şekli' açısından da incelenmesi gerektiğini ispatlamamız gerekmektedir. Değer şeklini bizzat değer kavramına dâhil etmek için, de-

ğer şeklini Marx'ın değerden ayrı bir biçimde ele aldığı mübadele değerinden ayırmamız gerekir. Bu nedenle, ürünün toplumsal şeklini ikiye ayırmış bulunmaktayız: henüz somut bir şekil almamış toplumsal şekil (yani 'değer şekli') ve hâlihazırda somut ve bağımsız bir şekil olan şekil (yani mübadele değeri).

'Değer şeklini' inceledikten sonra, değerin içeriği ve ya da özünü incelemeye başlamamız gerekmektedir. Tüm Marksistler emeğin, değerin içeriği olduğu konusunda hemfikirdir. Ancak, sorun, söz konusu emeğin ne tür bir emek olduğudur. En farklı şekillerin 'emek' kavramı altında gizlendiğini bilmekteyiz. Kesinlikle ne tür emek, değerin içeriğini oluşturmaktadır?

Farklı toplumsal işbölümü şekillerinde görülen genelde toplumsal olarak eşitlenmiş emek ve sadece meta üreten ekonomide varolan soyut emek arasında bir ayırıma gittikten sonra, şu soruyu sormalıyız: Marx'ın emeğin özünden ya da içeriğinden anladığı *genelde toplumsal olarak eşitlenmiş emek* midir (yani genelde toplumsal emek) yoksa *soyut düzeyde evrensel emek* midir? Bir başka deyişle, emeği değerin içeriği olarak ele aldığımızda, emek kavramına, soyut emek kavramına dâhil olan tüm özellikleri mi dâhil ediyoruz yoksa meta üreten ekonomide toplumsal emek örgütlenmesini niteleyen özelliklerin işin içinde olmadığı emeği, toplumsal olarak eşitlenmiş emek olarak mı ele alıyoruz? Değerin 'içeriği' olarak emek kavramı, değeri yaratan 'soyut' emek kavramıyla örtüşmekte midir? İlk bakışta, Marx'ın çalışmalarında, değerin içeriğinin bu her iki anlamı lehine argümanların yer aldığı görülebilir. Değerin içeriği olarak emeğin, soyut emekten daha zayıf olduğu düşüncesini taşıyan yani meta üreten bir ekonomide kendine ait bu toplumsal özelliklere sahip olmayan emek argümanını görebiliriz.

Bu çözümün lehine olan argümanlar nelerdir?

Marx, değerin içeriğiyle, sıklıkla toplumsal değer şekli kazanabilmekle birlikte bir başka toplumsal şekil alabilecek bir şeye atıfta bulunmaktadır. İçerik dendiğinde, değişik şekiller alabilen bir şey anlaşılır. Toplumsal olarak eşitlenmiş emek kesinlikle bu kapasiteye sahip olmakla birlikte soyut emeğin (yani hâlihazırda belli bir toplumsal şekil kazanmış emek) bu kapasitesi bulunmamaktadır, Toplumsal olarak eşitlenmiş emek, meta üreten bir ekonomide ve örneğin, sosyalist bir ekonomide örgütlenmiş emek şeklini üstlenebilir. Bir başka deyişle, veri bir durumda, içerikte olması gereken değişiklikleri göz önünde bulundur-

madan emeğin toplumsal olarak eşitlenmesini soyut olarak ele alabiliriz.

Bu anlamda değerin içeriği kavramına Marx'ın çalışmasında rastlanabilir mi? Bu soruya olumlu cevap verebilmemiz mümkündür. Örneğin, Marx'ın şu sözlerini hatırımıza getirebiliriz; 'mübadele değeri, bir nesneye aktarılan emek miktarının belli bir toplumsal tarzda ifade edilmesidir' (*Capital, I*, s. 82). Burada emeğin, şu ya da bu toplumsal şekli alabilen soyut içerik olarak değerlendirildiği açıktır. Marx'ın Kugelmann'a 11 Temmuz 1868 tarihinde yazdığı ünlü mektupta, toplumsal işbölümü, meta üreten ekonomide değer şekli olarak ortaya çıkar dediğinde de toplumsal olarak tahsis edilmiş emeği bu ya da şu toplumsal şekilde olabilen içerik olarak ele almaktadır. 'Meta Fetişizmi' konusunun ele alındığı alt kesimin ikinci paragrafında Marx dolaysız bir biçimde 'değerin belirlenmesine ilişkin içeriğe' meta üreten ekonomin yanı sıra ataerkil aile ya da feodal mülkiyette de rastlamanın mümkün olduğunu belirtmektedir. Burada da, görebileceğimiz gibi, emek, değişik toplumsal şekiller alabilecek bir içerik olarak ele alınmaktadır.

Bununla birlikte, Marx'ın çalışmasında, soyut emeği değerin içeri olarak değerlendirmemizi gerektiren bir karşı görüş lehine geliştirilen argümanlara da rastlanabilir. İlk önce, Marx'ın çalışmasında bunu dolaysız bir biçimde ortaya koyan ifadelere rastlayabiliriz. Örneğin şu: 'Bunlar (emtia), genel toplumsal özlerine uygun olması çerçevesinde *soyut* insan emeğiyle ilintilidir' (*Kapital, 1*, 1867, s. 28. İtalikler I. I. Rubin'e aittir). Bu ifade, soyut emeğin değerin yaratıcısı olmasının yanı sıra değerin özü ve içeriği olduğu gerçeğine ilişkin hiçbir şüpheye mahâl bırakmamaktadır. Yöntemsel düşünüşler çerçevesinde aynı sonuca ulaşmaktayız. Toplumsal olarak eşitlenmiş emek, meta üreten ekonomide soyut emek şeklini alır ve emek ürününün toplumsal şekli olarak değerin gerekliliği sadece bu soyut emek nedeniyle ortaya çıkar. Buradan, şemamızdaki soyut emek kavramının dolaysız bir biçimde değer kavramından önce geldiği hususuna ulaşırız. Bu soyut emek kavramının temel yani değerin özü ve içeriği olarak ele alınması gerektiği söylenebilir. İçerik ve şekil arasındaki ilişki sorununda Marx'ın, Kant'ın değil de, Hegel'in bakış açısını kullanıdığı unutulmamalıdır. Kant, şekli, içerikle ilişkili dışsal ve dışarıdan içeriğe bağlı bir şey olarak ele almıştır. Hegel felsefesinin bakış açısından, içeriğin bizzat kendisi şeklin dışarıdan bağlı olduğu bir şey değildir. Daha ziyade, gelişmesi çerçevesinde, içerik, içerikte hâlihazırda gizli olan şeklin doğmasını sağlar. Şekil kaçınılmaz

bir biçimde bizzat içeriğin kendisinden gelişir. Bu, Kant yöntemine karşı bir öncül niteliğinde olan Hegel ve Marx yönteminin temel bir öncülüdür. Bu bakış açısından, değer şekli kaçınılmaz bir biçimde değerin özünden büyüyüp gelişir. Bu nedenle, tüm toplumsal özellikler çerçevesinde soyut emeği emeğin özü yani meta üreten bir ekonomiye özgü özellikler olarak değerlendirmeliyiz. Son olarak da, soyut emeği, değerin özü olarak ele alırsak, Marx'ın tüm şemasına ilişkin önemli bir basitleştirmesini elde etmiş oluruz. Bu durumda, değerin içeriği olarak emeğin, değer yaratan emekten hiçbir farkı kalmaz.

Marx'ın değerin içeriği olarak kimi zaman toplumsal (ya da toplumsal olarak eşitlenmiş) emek ve kimi zaman da soyut emek olarak ele aldığı paradoksal duruma ulaşmış bulunmaktayız.

Bu çelişkiden nasıl kurtulabiliriz? Yukarıda ele aldığımız hem şekilden içeriğe ve hem de içerikten şekle analiz yöntemlerini içeren diyalektik yöntemi hatırlarsak, çelişki ortadan kalkacaktır. Belirli bir yani önceden veri toplumsal şekil olarak değerden başlarsak ve bu şeklin içeriğinin ne olduğu sorusunu sorarsak, bu şeklin sadece, genelde, toplumsal emeğin harcandığı gerçeğini ifade ettiği açıktır. Değer, emeğin toplumsal olarak eşitlenmesi yani meta üreten ekonomide yer almamakla birlikte diğer ekonomi şekillerinde yer alması gerçeğini ifade eden bir şekil olarak görülür. Analitik olarak nihaî şekillerden söz konusu şekillerin içeriğine geçerken, emeğin toplumsal olarak eşitlenmesini değerin içeriği olarak gördük. Ancak, başlangıç noktamızı, nihaî şekil olarak değil de, içeriğin bizatihi kendisi olarak (yani emek) alırsak, bir başka sonuca ulaşacağız. İçerik olarak düşündüğümüz emekten, şekil olarak değere geçmek için, emek kavramını, meta üreten ekonomide emeğe ait olan toplumsal şekle dâhil etmemiz gerekir yani soyut düzeyde evrensel emeği değerin içeriği olarak görmemiz gerekir. Marx'ın çalışmasında gördüğümüz değerin içeriğinin belirlenmesindeki görünen çelişkilerin kesinlikle iki yöntem arasındaki fark cinsinden açıklanabilmesi mümkündür.

Değerin şeklini ve içeriğini birbirinden ayrı bir biçimde incelediğimizden, bunlar arasındaki ilişkiyi de ele almamız gerekir. Emek ve değer arasındaki ilişki nedir? Bu soruya verilecek genel cevap şudur: değer, değerin içeriğinin (yani emek) açıklanması için uygun ve kesin bir yoldur. Bu düşünceyi açıklığa kavuşturmak için, daha önce vermiş olduğumuz örneğe dönüyoruz: masa, üç sandalyeyle mübadele edilmiş-

tir. Bu mübadele sürecinin belli bir düzenlilik içinde belirlendiğini ve emek üretkenliğinin gelişimine ve söz konusu üretkenlikteki değişmelere bağlı olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, mübadele değeri, emekte meydana gelen değişmelerin yanı sıra bu değişmeleri maskeleyen ve gizleyen emek ürününün toplumsal şeklidir. Emek ürünün bunları gizlemesi, mübadele değerinin iki meta arasında -masa ve sandalyeler arasında- bir değer ilişkisi olduğunu varsayımında bulunması gibi basit bir nedene dayanmaktadır. Bu nedenle, bu iki nesne arasındaki mübadele oranında meydana gelen değişmeler bize masa üretiminde harcanan emek miktarının ya da sandalyelerin üretiminde harcanan emek miktarının değişip değişmediğine ilişkin hiçbir şey söylememektedir. Belli bir zaman sonra masa altı sandalyeyle mübadele edilirse, masanın mübadele değeri değişir. Bununla birlikte, bizzat masanın değeri hiçbir şekilde değişmemiş olabilir. Ürünün toplumsal şeklinde meydana gelen değişmelerin, söz konusu toplumsal ürünü üretmede harcanan emek miktarına bağımlılığını tam anlamıyla analiz etmek için, Marx veri durumu iki ayrı kısma bölme yani ayırma ve masanın 'mutlak' değerini ve sandalyenin 'mutlak' değerini belirleyen unsurları ayrı ayrı incelememiz gerektiğini söylemek durumunda kalmıştır; ve tek ve aynı mübadele (yani masanın üç sandalye yerine şimdi altı sandalyeyle mübadele edilmesi gerçeği), masayı etkileyen unsurlar ya da kökleri sandalye üretiminde olan nedenler çerçevesinde ortaya çıkabilir. Bu nedensel zincirlerin her birinin etkisini ayrı ayrı ele almak için, Marx masanın mübadele değerinde meydana gelen değişmeleri iki kısma ayırmış ve bu değişmelerin, münhasıran masayı değiştiren nedenler yani masanın üretimi için gerekli emek üretkenliğinde meydana gelen değişmeler tarafından ortaya çıkarıldığını varsaymıştır. Bir başka deyişle, Marx, sandalyelerin yanı sıra masamızın mübadele edilebileceği diğer tüm emtianın önceki değerlerini koruduğu varsayımında bulunmak zorunda kalmıştır. Değerin, emeği *niteliksel* ve *niceliksel* yönleriyle ifade etmede tam anlamıyla doğru ve yeterli şekil olduğu sadece bu varsayım çerçevesinde mümkündür.

Buraya kadar, değerin özü ve şekli arasındaki bağlantıyı niteliksel yönü itibariyle inceledik. Şimdi de, aynı bağlantıyı niceliksel yönü itibariyle ele alalım. Bu nedenle, değerin özü ve şeklinden, değerin üçüncü yönü olan *büyüklüğüne* geçelim. Marx toplumsal emeği niteliksel yönünün (değerin özü olarak emek) yanı sıra niceliksel yönü (emek mikta-

rı) itibariyle ele almıştır. Aynı şekilde, Marx değerin, niteliksel yönü (şekil ya da değer şekli) ve niceliksel yönü (değerin büyüklüğü) itibariyle de üzerinde durmuştur. Niteliksel açıdan, 'değerin özü' ve 'şekli' arasındaki karşılıklı ilişkiler, toplumsal olarak soyut emek ve söz konusu emeğin 'maddîleşmiş' şekli (yani değer) arasındaki karşılıklı ilişkileri göstermektedir. Burada Marx'ın değer teorisi dolaysız bir biçimde kendisine ait meta fetişizmi teorisine yaklaşmaktadır. *Niceliksel* açıdan, soyut yani toplumsal olarak gerekli emek miktarı ve değişimi piyasa fiyatlarının düzenli hareketinin temeli olan ürünün değerinin büyüklüğü arasındaki karşılıklı ilişkileri ele alıyoruz. Değerin büyüklüğü, soyut emek yani toplumsal olarak gerekli emek miktarına olan bağımlılığı çerçevesinde değişmesine rağmen emeğin ikili niteliği nedeniyle soyut yani toplumsal olarak gerekli emek miktarında meydana gelen değişmeler, somut emek miktarında yani üretimin maddî-teknik sürecinde özellikle de emek üretkenliğinde meydana gelen değişmelerden etkilenir. Bu nedenle, tüm *değer sistemi*, toplam toplumsal soyut emeğin bir kısmını oluşturan farklı bireylerin gerçekleştirdiği çeşitli türden *emek ürünlerinin* muhteşem bir spontane toplumsal hesaplama ve karşılaştırma sistemine dayanır. Bu sistem gizlidir ve olayların dış görünüşünde görünmeyebilir. Yine bu *toplumsal soyut emek sistemi*, genelde toplumun gelişiminde nihaî unsur olan *maddî üretim güçlerinin* gelişimiyle harekete geçirilir. Bu nedenle, Marx'ın değer teorisi, kendisine ait meta fetişizmi teorisiyle bağlantılıdır.

Marx'ın teorisinde, bir taraftan, değerin içeriğinin ve şeklinin ve diğer taraftan da, değerin niteliksel ve niceliksel yönlerinin bulunduğunu görüyoruz. Yapmış olduğu çalışmalarında yer alan paragrafların birinde Marx Petty'nin iki değer tanımını birbirine karıştırdığına işaret etmektedir: 'emeğin, değerin kaynağı olarak ele alınması çerçevesinde, toplumsal emeğin bir şekli olarak değer' ve 'eşit emek zamanıyla belirlenen değerin büyüklüğü' (*Theorien über den Mehrwert, V. I*, 1905, s. 11). Marx'ın büyüklüğü, değerin bu her iki tanımının sentezini ortaya koyması gerçeğinde yatmaktadır. 'Kişiler arasındaki üretim ilişkilerinin maddî ifadesi olarak değer' ve 'emek miktarı ya da emek zamanı tarafından belirlenen bir büyüklük olarak değer' -bu iki tanımın her ikisi de Marx'ın çalışmasında ayrılmaz bir biçimde birbirlerine bağlıdır. Klâsik iktisatçıların ağırlıklı olarak yoğunlaştıkları analiz de değer kavramının niceliksel yönü, Marx tarafından değerin niteliksel yönünün analizi te-

melinde incelenmiştir. Değer şekli teorisi ya da 'toplumsal emek şekli olarak değer', klâsik iktisatçıların teorisinin aksine Marx'ın değer teorisinin en kendine özgü kısmını temsil etmektedir. Burjuva bilim adamları arasında, klâsik iktisatçıların çalışmalarıyla karşılaştırıldığında, Marx'ın ortaya koyduğu çalışmaların en tipik veçhesinin, emeğin, değerin 'kaynağı' ya da 'özü' olduğunu kabul etmesi olduğu fikriyle sıklıkla karşılaşılır. Marx'tan yapmış olduğumuz alıntıdan da görüleceği gibi, emeğin, değerin kaynağı olarak kabul edilmesine, değerle ilgili niceliksel olgu konusunda çalışan iktisatçılar arasında da rastlanır. Özellikle, Smith ve Ricardo'da da, emeği, değerin kaynağı olarak kabul etmektedir. Ancak, söz konusu yazarlarda bir 'toplumsal emek şekli olarak değer' teorisi aramamız beyhudedir.

Marx'tan önce, klâsik iktisatçıların ve onları izleyenlerin dikkatleri, değerin *içeriği* esas itibariyle değerin niceliksel yönü (emek miktarı) ya da *nispî mübadele* değeri yani mübadelenin niceliksel oranları üzerinde toplanmıştır. Değer teorisinin iki ucu, analize konu olmuştur: değerde meydana gelen değişmelerin içsel nedeni olarak emek üretkenliğinde ve teknikteki gelişme gerçeği ve piyasada emtia değerinde meydana gelen nispî değişmeler gerçeği. Ancak, dolaysız bağlantı gözden kaçmaktadır: 'değer şekli' yani üretim ilişkilerinin somutlaşması ve toplumsal emeğin, emek ürünlerinin bir özelliği haline dönüşmesi biçiminde nitelendirilen şekil olarak değer. Bu husus, Marx'ın kendinden öncekilere yönelik, ilk bakışta çelişkili olduğu söylenebilecek, suçlamasını açıklamaktadır. Marx Bailey'i, değeri bilmezden gelerek mübadele oranlarını yani mübadele değerini incelemekle suçlamaktadır. Marx klâsik iktisatçıların yetersizliklerini, 'değer şeklini' değil de, değer ve değer büyüklüğünü yani içeriğini incelemiş olmaları gerçeği temelinde görmektedir. Marx'tan öncekiler, daha önce de belirtilmiş olduğu gibi, değer *içeriğini* niceliksel açıdan (emek ve emeğin büyüklüğü) ve benzer şekilde, mübadele değerini de niceliksel açıdan göz önüne almışlar. Bunlar emeğin ve değerin *niteliksel* yönünü yani meta üreten ekonominin tipik özelliğini ihmâl etmiştir. 'Değer şeklinin' analizi, değer kavramına kesinlikle sosyolojik bir nitelik ve kendine özgü bir kimlik kazandırmaktadır. Bu 'değer şekli', zincirin iki ucunu bir araya getirmektedir: emek üretkenliğinin gelişimi ve piyasa olgusu. Değer şekli olmadan, zincirin bu iki ucu birbirinden ayrılır ve bunların her biri tek yönlü bir teori haline gelir. Emek harcamalarına, üretimin maddî sürecinin toplumsal

şeklinden (mantıkî kategori olarak emeğin değeri) bağımsız olarak işin teknik yönü ve piyasada fiyatlarda meydana gelen nispî değişmeler yani fiyat dalgalanmalarını emek sürecinin dışında toplumsal ekonominin temel gerçeğinden yani üretken güçlerdeki gelişmeden uzak tutarak açıklamaya çalışan bir teori sayesinde ulaşırız.

Değer şekli olmadan değer olmayacağını göstererek, Marx bu toplumsal şeklin, bu şeklin içini dolduran emek içeriği olmaksızın boş olacağını kavramıştır. Klâsik iktisatçılar açısından değer şeklinin önemsenmemesine dikkat çekerek, Marx bizi bir başka tehlikeye yani toplumsal değer şeklini, bu şeklin emek içeriği pahasına aşırı tahmin etmeye karşı da uyarmaktadır. 'Bu, değerde toplumsal şekilden ya da bu şeklin temelsiz bir hayaletinden başka bir şey görmeyen, yenilenmiş bir merkantil sistemin (Ganilh, &c.) doğmasına yol açmıştır' (*Capital*, *I*, s. 81, dipnot).[5]

Bir başka yerde Marx Ganilh'le ilgili olarak şunları söylemiştir:

'Ganilh, Ricardo ve çoğu iktisatçıyla ilgili olarak bunların sistemleri tüm burjuva sistemlerine benzer bir biçimde mübadele değerine dayansa da, emeği mübadele olmadan ele aldıklarını belirttiğinde oldukça haklıdır'.[6]

Ganilh, mübadelenin anlamını yani 'değer şekli' olarak ifade edilen kişiler arasındaki çalışma faaliyetinin belirli toplumsal şeklini vurgulama hususunda haklıdır. Ancak, mübadelenin anlamını, üretken emek süreci pahasına abartmaktadır: 'Ganilh, Merkantilistlerle birlikte, *değerin büyüklüğünün bizzat kendisinin mübadelenin ürünüyken*, gerçekte, ürünün mübadele yoluyla elde ettiği şey sadece değer şekli ya da *meta* şeklidir'.[7]

Değer şekli, emeğin içeriğiyle geliştirilir yani değerin büyüklüğü soyut emek miktarına bağlıdır. Bunun, emeğin toplumsal ya da soyut yönüyle değer sistemiyle olan yakın bağlantısıyla emeğe dönüşmesi, eme-

---

5) Almanca orijinalinde, Marx basitçe şunları söylemektedir: *substanzlosen Schein* (s. 47). Şekil ve içerik (öz) arasındaki ayırıma dikkat etmeyen çevirmenler, Marx'ın dâhil etmediği 'bağımsız' kelimesinin dâhil edilmesini gerekli görmüşlerdir. Struve *substanzlosen* kelimesini, Marx'ın kavramının doğru bir biçimde çevirisi olan 'içeriği olmadan' biçimde, değerin 'özünde', değerin şeklinin aksine içeriğini gördüğünden çevirmiştir.

6) *Theories of Surplus Value*, Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1956, Part I, s. 199.

7) *Ibid.*, s. 200

ğin maddî teknik ya da somut yönü çerçevesinde maddî üretim sistemiyle yakından ilişkilidir.

Değerin içeriği yönüyle (yani emek) ve toplumsal şekliyle analizinin bir sonucu olarak şu avantajları elde ederiz. Doğrudan doğruya değerin ve emeğin yaygın tanımlamasını birbirinden ayırmakta ve dolayısıyla da, değer kavramıyla emek kavramı arasındaki ilişkiyi daha doğru bir biçimde tanımlamaktayız. Aynı zamanda, değer ve mübadele değeri arasındaki ilişkiyi de daha doğru bir biçimde tarif etmekteyiz. Önceleri, değer basitçe emek olarak ele alındığında ve emeğe farklı bir toplumsal nitelik verilmediğinde, değer, bir taraftan, emekle eşitlenmiş, diğer taraftan da, mübadele değerinden ayrı tutulmuştur. Değer kavramında, iktisatçılar sıklıkla aynı emek kavramını kullanmışlardır. Bu değer kavramından, mübadele kavramına geçememişlerdir. Değeri, içerik ve şekil cinsinden ele aldığımızda, değeri kendisinden önce gelen kavramla yani soyut emeğe (ve son analizde maddî üretim süreciyle) yani, içeriğe bağladık. Diğer taraftan, değer şekli aracılığıyla değeri hâlihazırda kendinden sonra gelen kavramla yani mübadele değeriyle ilişkilendirdik. Gerçekte, değerin genelde emeği değil de, bir ürünün 'mübadele edilebilirlik şekline' sahip olan emeği temsil ettiğini bir kez belirledikten sonra, doğrudan doğruya değerden mübadele değerine geçebiliriz. Bu yolla, değer kavramı, bir taraftan, emek kavramından, diğer taraftan da, mübadele değerinden ayrı tutulamayacak bir şey olarak görülür.

On Üçüncü Kısım

TOPLUMSAL EMEK

Meta üreten bir ekonomide, emeğin eşitlenmesinin, emek ürünlerinin eşitlenmesiyle sağlandığı sonucuna ulaştık. Emeğin toplumsal olarak eşitlenmesine yönelik tekil hareketler meta üreten ekonomide söz konusu değildir. Sorunu, farklı emek şekillerinin, baştan bu sorunları, emek ürünlerini içerdikleri hâlihazırdaki ölçülmüş ve eşitlenmiş emek ürünlerine göre söz konusu emek ürünlerinin orantılı bir biçimde mübadele edildiği veri ölçüm birimleriyle karşılaştırarak eşitlendiği biçiminde sunmak bu nedenle hatalıdır. Meta üreten kapitalist ekonominin anarşik, spontane niteliğini ihmâl eden bu bakış açısıyla işe başlayarak, iktisatçılar, iktisat teorisinin görevinin, piyasadaki mübadelede çeşitli ürünlerin miktarını karşılaştırma ve ölçmede *pratik olarak* bir *standart* değer bulmayı mümkün kılması olduğunu sıklıkla düşünmüşlerdir. Bu onlara, emek değer teorisinin emeği kesinlikle bu pratik değer standardı olarak vurgulamış gibi görünmektedir. Yönelttikleri eleştirinin, emeğin, yoğunluk, nitelik, ölüm tehlikesi v.s. olarak birbirinden farklı emek şekillerini ölçerek belirlenen emek birimleri olmamasından dolayı uygun bir değer standardı olarak kabul edilemeyeceğini göstermeyi amaçlaması bu nedenledir.

Yukarıda belirtilen iktisatçılar, politik iktisatta kendisine bir yer edi-

nen ve değer teorisine kendisine ait olmayan yani pratik bir değer standardı bulma görevi veren bir yanlış fikrin uzağında duramamıştır. Gerçekte, değer teorisinin pratik değil de, teorik olan tümüyle farklı bir görevi vardır. Piyasada emek ürünlerinin eşitlenmesini *mümkün* kılan pratik bir değer standardı bulmaya ihtiyacımız bulunmamaktadır. Bu eşitlenme, *gerçekte* her gün mübadele sürecinde yer almaktadır. Bu süreçte, spontane olarak, bu eşitliğin ayrılmaz bir unsuru olan bir değer standardı yani para ortaya çıkmaktadır. Bu piyasa mübadelesi, iktisatçılar tarafından düşünülen herhangi bir türden standarda ihtiyaç duymamaktadır. Değer teorisinin görevi, tamamen farklıdır yani piyasada, üretim sürecindeki toplumsal emeğin eşitlenmesi ve dağılımıyla yakından bağlantılı olarak yani bu süreçler ve bu süreçlerin değişmesine neden olan kanunlar arasındaki *nedensel* ilişkiyi ortaya çıkarmak üzere düzenli bir biçimde yer alan emtia eşitlenme sürecini *teorik olarak* kavrama ve açıklama görevi vardır. *Çeşitli emtia ve çeşitli emek şekillerinin fiilen gerçekleşen eşitlenme süreci* ve bunların karşılaştırılmaları için pratik standartların bulunması çabasına girilmemesi -değer teorisinin görevi budur.

Smith'in çalışmasındaki değer standardı ve değerde meydana gelen değişmelere ilişkin kanuna ilişkin temel karışıklık, politik iktisatta büyük bir hasar yaratmıştır ve bu, bugün de hissedilmektedir. Ricardo'nun yapmış olduğu en büyük hizmet, pratik bir değer standardı bulma sorununu bir tarafa bırakması ve değer teorisini, emek üretkenliliğinde meydana gelen değişmelere bağlı olarak piyasa fiyatlarında meydana gelen nedensel analizinin kesin bilimsel temeline oturtmasıdır.[1] Bu anlamda Ricardo'yu izleyen, emeğin 'değişmez değer standardı' olduğu görüşlerini sert bir biçimde eleştiren Marx'tır. 'Değişmez değer standardı sorunu, gerçekte, değerin bizzat kendisinin kavramları ve doğasına yönelik araştırmaların hatalı bir biçimde ifade edilmesidir' (*Theorien über den Mehrwert, III*, s. 159). 'Karşı çıkışlarıyla birlikte, Bailey'in yapmış olduğu hizmet, 'değer standardını' (para yani diğer emtiayla birlikte varolan bir meta olarak temsil edilir), değerin mündemiç standardı ve özüyle karıştırması gerçeğinden oluştuğunu açığa vurmasıdır' (*Ibid.*, s. 163). Değer teorisi, değerin 'yüzeysel bir standardını' değil de,

1) Bakınız I. Rubin, *Istoriya ekonomicheskoi mysli* (History of Economic Thought), 2nd Edition, 1928, XXII. ve XXVIII. Kısımlar.

'nedenini' yani 'başlangıcını' ve 'mündemiç doğasını' bulma peşindedir (*Ibid.*, s. 186, 195). Emek üretkenliğinde meydana gelen değişmelere bağlı olan emtia değerlerinde meydana gelen değişmelerin nedensel yani bu gerçek olayların *niteliksel* ve *niceliksel* bakış açısından analizi, Marx'ın değerin '*özü*' ve '*mündemiç standardı*' adını verdiği analizdir. 'Mündemiç standart' burada ölçüm birimi olarak alınan miktar değil de, 'bir tür mevcudiyet ya da bir tür nitelikle bağlantılı miktar' anlamına gelmektedir.[2] Marx'ın, emeğin, değerin bir mündemiç standardı olduğu biçimindeki ifadesi sadece ürünün üretilmesi için gerekli emekte meydana gelen niceliksel değişmelerin, ürünün değerinde niteliksel değişmeleri ortaya çıkarması biçiminde anlaşılmalıdır. Bu nedenle, 'mündemiç standart' kavramı, Marx tarafından, diğer birçok kavramla birlikte, felsefeden politik iktisada aktarılmıştır. Bu kavramın yüzeysel bir biçimde ele alınması, okuyucunun olaylarda meydana gelen niceliksel değişmelerin nedensel analizinden ziyade esas itibariyle bir eşitleme ölçüsü düşünmesine neden olması çerçevesinde tam anlamıyla başarılıdır denemez. Bu başarılı olmayan terminolojinin *Capital*'in ilk sayfalarında yer alan Marx'ın uslamlamasının yanlış yorumlanmasıyla bağlantılı hale getirilmesi, Marksistlerin bile değer teorisine, bu teoriye yabancı yani pratik bir değer standardı bulma biçiminde bir sorunun sokulmasına yol açmıştır.

Meta üreten bir ekonomide emeğin eşitlenmesi daha önceden belirlenmiş kimi ölçüm birimleriyle değil de, mübadelede emtianın eşitlenmesiyle sağlanır. Mübadele süreci nedeniyle, meta üreticisinin emeği kadar ürün de önemli değişmelere konu olur. Burada doğal yani maddî değişikliklerden söz etmemekteyiz. Cübbenin satılması, ne cübbenin bizzat kendisinin doğal şeklinde, ne terzinin emeğinin kötüleşmesinde ve ne de hâlihazırda sona ermiş somut emek sürecinin bütününde bir değişmeye neden olur. Ancak, ürünün satılması, ürünün değer şeklini yani toplumsal işlevini ya da şeklini değiştirir. Satış doğrudan doğruya meta üreticilerinin çalışma faaliyetlerini etkiler. Meta üreticilerinin emeğini, aynı meslekte çalışan diğer meta üreticilerinin emeğiyle belirli bir ilişkiye sokar yani emeğin toplumsal işlevini değiştirir. Mübadele

2) O. Bauer, 'Istoriya Kapitala', *Sbornik Osnovnye problemy politicheskoi ekonomii* (Basic Problems of Political Economy), 1922, s. 47. Bu, Hegel'in ünlü ölçü tanımıdır. Bakınız Kuno Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie, Vol. 8*, Heidelberg: C. Winter, 1901, s. 490 ve G. F. Hegel, *Samtliche Werke, Vol. III, Book I*, Leipzig: F. Meiner, 1923, s. 340.

sürecine konu olan emek ürünü aracılığıyla meydana gelen değişmeler şu şekilde nitelendirilebilir: 1) ürün, toplumsal emeğin bir başka ürünüyle doğrudan doğruya mübadele kapasitesini elde eder yani ürün, toplumsal bir ürün olma niteliğini ortaya koyar; 2) ürün bu toplumsal niteliğini, ürünün, *diğer tüm* ürünlerle doğrudan doğruya mübadele edilebilme niteliğine sahip olan belli bir ürünle (altın) eşitlenmesi şeklinde elde eder; 3) tüm ürünlerin birbirleriyle, altınla (parayla) karşılaştırılmasıyla sağlanan eşitliği aynı zamanda farklı *nitelik* düzeyleriyle yani eğitim süresinin uzunluğu, farklılaşan çeşitli emek şekillerinin eşitlenmesini de işin içine dâhil eder ve 4) farklı teknik koşullarda yani farklı *tekil* emek miktarlarının harcanmasıyla üretilen veri tür ve nitelikteki ürünlerin eşitlenmesi.

Ürünün mübadele süreci yoluyla maruz kaldığı sıralanan değişmeleri, meta üreticisinin emeğinde meydana gelen benzer değişmeler izler; 1) birbirinden ayrı özel meta üreticilerinin emeğinin niteliği *toplumsal* emek olarak ortaya çıkar; 2) veri *somut* emek şekli, diğer tüm somut emek şekliyle eşitlenir. Emeğin çok yönlü eşitlenmesine şunlar da dâhildir: 3) *nitelikleri* cinsinden farklılık gösteren farklı emek şekillerinin eşitlenmesi ve 4) veri bir tür ve nitelikte ürün örneklerinin üretiminde harcanan farklı *tekil* emek harcamalarının eşitlenmesi. Mübadele süreciyle bu çerçevede *özel* emek toplumsal emek, *somut* emek *soyut* emek şeklinde bir nitelik kazanır, *karmaşık* emek *basit* emeğe ve *tekil* emek *toplumsal olarak gerekli* emeğe indirgenir. Bir başka deyişle, üretim sürecinde doğrudan doğruya özel, somut, nitelikli (yani kimi durumda sıfıra eşit olduğu söylenebilecek belli bir nitelik düzeyiyle farklı) ve tekil emek şeklini alan meta üreticisinin emeği, mübadele sürecinde meta üreticisinin emeğini toplumsal, soyut, basit ve toplumsal olarak gerekli emek olarak nitelendirilen toplumsal özelliklere sahip olur.[3] Kimi analistlerin sorunu ortaya koydukları gibi, birbirinden ayrı dört dönüşüm süreciyle ilgilenmemekteyiz. Bu dönüşüm süreçleri, emek ürünlerinin değerler olarak eşitlenmesiyle sağlanan aynı emek eşitleme sürecinin farklı yönleridir. Emtianın değerler olarak eşitlenmesi biçiminde

3) Meta üretiminde yani üretimin peşinen mübadele için yapılmasında, emek, mübadele sürecinde gerçekleşmesi gereken sadece 'gizli' ya da 'potansiyel' özellikler aracılığıyla doğrudan üretim sürecinde yukarıda belirtilen toplumsal özellikleri elde eder. Bu nedenle, emek ikili bir niteliğe sahiptir. Emek doğrudan doğruya özel, somut, nitelikli ve tekil emek ve aynı zamanda da potansiyel olarak toplumsal, soyut, basit ve toplumsal olarak gerekli emek olarak ortaya çıkar (bir sonraki kısma bakınız).

birleştirilmiş girişim emeğin özelliklerini özel, somut, nitelikli ve tekil olarak bir tarafa koyar ve ortadan kaldırır. Tüm bu yönler birbiriyle öylesine karşılıklı ilişki içindedir ki, *A Contribution to the Critique of Political Economy*'de Marx yine de bunların arasında yeterli ayırıma gitmemiştir ve soyut, basit ve toplumsal olarak gerekli emek arasındaki sınırları ortadan kaldırmıştır (*Critique*, s. 24-26). Diğer taraftan, *Capital*'de bu tanımlar Marx tarafından okuyucunun bunlar arasındaki ilişkiyi, emeğin dağılım sürecindeki eşitliğinin farklı yönlerinin ifadesi olarak kavramasını sağlamak için böylesine bir açıklık ve özenle geliştirilmiştir. Bu sürecin varsayımları şunlardır: 1) tüm emek süreçleri arasındaki karşılıklı bağlantı (toplumsal emek); 2) tekil üretim süreçlerinin ya da emek süreçlerinin (soyut emek) eşitlenmesi; 3) emek şekillerinin farklı niteliklerle (basit emek) eşitlenmesi ve 4) tekil işletmelerde veri üretim alanında kullanılan emeğin eşitlenmesi (toplumsal olarak gerekli emek).

Değer yaratan emeğe (yukarıda belirtildi) ilişkin dört tanım arasında, soyut emek kavramı merkezi bir yere sahiptir. Bu, meta üreten bir ekonomide, daha sonra da göreceğimiz gibi, emek sadece soyut emek şeklinde toplumsal hale gelmesi gerçeğiyle açıklanmıştır. Bunun ötesinde, nitelikli emeğin basit emeğe dönüşümü, somut emeğin soyut emeğe dönüşüm sürecinin sadece bir kısmıdır. Son olarak, tekil emeğin toplumsal olarak gerekli emeğe dönüşümü, somut emeğin soyut emeğe dönüşümü biçimindeki aynı sürecin sadece niceliksel yönüdür. Kesinkes bu nedenle, soyut emek kavramı Marx'ın değer teorisinde merkezî bir kavramdır.

Sıklıkla belirtmiş olduğumuz gibi, bir taraftan, tekil meta üreticileri arasındaki biçimsel bağımsızlık ve diğer taraftan da, söz konusu üreticilerin çalışma faaliyetleri arasındaki maddî karşılıklı ilişkiler meta üreten ekonomiyi nitelendirir. Bununla birlikte, tekil meta üreticisinin özel emeğinin toplumsal emek mekanizmasına dâhil edilmesi ve hareketinden sorumlu olması ne şekilde olacaktır? *Özel* emek nasıl *toplumsal* emek haline gelir ve özel iktisadî birimlerin birbirinden ayrı, dağınık olması, politik iktisadın ele aldığı düzenli bir biçimde tekrarlanan kitle olgusuyla nitelendirilen nispî olarak birleştirilmiş toplumsal ekonomiye nasıl dönüştürülecektir? Politik iktisadın temel yani meta üreten kapitalist ekonominin varlığının tam da olması muhtemel sorunu ve koşulu budur.

Örgütlü bir ekonomiye sahip bir toplumda, bir bireyin somut şekildeki emeği doğrudan doğruya örgütlenmiş ve bir toplumsal organ tarafından yönlendirilmiştir. Bu da, toplam toplumsal emeğin yani toplumsal emeğin bir parçası olarak kendini gösterir. Meta üreten bir ekonomide özel mülkiyete dayanan otonom bir meta üreticisinin emeği ilk olarak özel emek olarak ortaya çıkar. 'Toplumsal emek olarak bireylerin emeğinden değil, aksine, mübadele sürecinde sadece kendisine ait orijinal niteliğinden kendisini uzak tutarak evrensel toplumsal emek olarak ortaya çıkan bireylerin kendine özgü emeği üzerinden hareket ediyoruz. Bu nedenle, evrensel toplumsal emek, emre amade varsayım olmayıp, gelişen bir sonuçtur' (*Critique*, s. 46). Meta üreticilerinin emeği toplumsal niteliğini, üretim sürecinde harcanan somut emek olarak değil de, mübadele sürecinde diğer tüm emek şekilleriyle eşitlenesi gereken emek olarak ortaya koyar.

Bununla birlikte, emeğin toplumsal niteliği mübadelede nasıl ifade edilebilir? Bir cübbe, bir terzinin özel emeğinin ürünüyse, cübbenin satışının ya da altınla mübadele edilmesinin, terzinin emeğinin bir başka emek şekliyle yani altın üreticisinin emeğiyle eşitlenmesi olduğu düşünülebilir. Bir *özel* emeğin, bir başka *özel* emekle eşitlenmesi, başta ifade edilen özel emeğe bir toplumsal nitelik kazandırması nasıl mümkün olur? Bu sadece altın üreticisinin özel emeğinin hâlihazırda diğer tüm somut emek şekilleriyle eşitlendiğinde yani altın üreticisinin ürünü yani altın bir başka ürünle mübadele edilebilecekse ve sonuçta da, genel bir eşdeğer ya da para rolünü oynayabilecekse gerçekleşir. Terzinin emeği altın üreticisinin emeğiyle eşitlendiğinden, aynı zamanda da *tüm* somut emek şekilleriyle de eşitlenmiş ve söz konusu emek şekillerine bağlanmıştır. Tüm somut emek şekilleriyle emek şekli olarak eşitlenmiş olması bunları eşitlemiştir, terzinin emeği somut emekten genel ya da *soyut* emeğe dönüşmüştür. Tüm somut emek şekilleriyle birleşmiş toplam toplumsal emek sistemine bağlanmış olmakla, terzinin emeği özel emekten *toplumsal* emeğe dönüşmüştür. Tüm somut emek şekillerinin (para aracılığıyla) kapsamlı bir biçimde eşitlenmesi ve söz konusu emek şekillerinin soyut emeğe dönüşümü özel emeği toplumsal emeğe dönüştürerek, bu emek şekilleri arasında eşanlı toplumsal bir bağ yaratır. 'Tek bir bireyin emek zamanı mübadelede doğrudan doğruya *evrensel emek zamanı* olarak ifade edilir ve tekil emeğin bu *evrensel niteliği toplumsal niteliğinin* ortaya konmasıdır' (*Critique*, s. 26-27. İtalikler

Marx'a aittir).[4] Emek sadece 'evrensel niteliğiyle' bir *toplumsal nitelik* haline gelir (*Ibid.*). Marx sıklıkla 'evrensel emek ve bu şekilde toplumsal emek' demektedir. *Capital*'in birinci kısmında Marx değerin eşdeğer şeklinin üç özelliğini sıralamıştır: 1) kullanım değeri, değerin ifade edildiği bir şekil haline gelir; 2) somut emek, soyut emeğin bir şekli olarak ortaya çıkar ve 3) özel emek doğrudan doğruya toplumsal emek şeklini elde eder. (*Capital*, *I*, s. 56-60). Marx analizine piyasada maddî şekillerde yer alan olguyla başlar: işe kullanım değeri ve mübadele değeri arasındaki zıtlıkla girişir. Marx bu zıtlığın açıklamasını, somut ve soyut emek arasındaki zıtlıkta arar. Emeğin örgütlenmesinin toplumsal şekillerinin belirtilen analizini sürdürerek, kendisine ait iktisat teorisinin merkezi sorununa yani özel ve toplumsal emek arasındaki zıtlığa geri döner. Meta üreten ekonomide *özel* emeğin *toplumsal* emeğe dönüşmesi, somut emeğin soyut *emeğe* dönüşmesiyle örtüşmektedir. Tekil meta üreticilerinin çalışma faaliyeti arasındaki toplumsal bağ sadece tüm somut emek şekillerinin eşitlenmesiyle gerçekleşir ve bu eşitlenme tüm emek ürünlerinin değerler olarak eşitlenmesi şeklinde sağlanır. Tersine, değişik emek şekillerinin eşitlenmesi ve bunların somut özelliklerinden soyutlanması, özel iktisadî birimlerin bütününü birleşmiş bir toplumsal ekonomiye dönüştüren yegâne toplumsal ilişkidir. Bu, Marx'ın teorisinde soyut emek kavramına vermiş olduğu özel önemi açıklamaktadır.

4) *A Contribution to the Critique of Political Economy*'de Marx soyut emeği 'evrensel' emek olarak adlandırmaktadır.

On Dördüncü Kısım

SOYUT EMEK

Soyut Emek teorisi, Marx'ın değer teorisinin ana noktalarından bir tanesidir. Marx'a göre, soyut emek değer 'yaratır'. Marx somut ve soyut emek arasındaki ayırıma özel bir önem vermektedir. 'Emtiada bulunan emeğin bu ikili niteliğini ilk işaret eden ve inceleyen benim. Bu husus, Politik İktisadın net bir biçimde kavranmasının ekseni olduğundan, daha ayrıntıya girmeliyiz' (*Capital*, *I*, s. 41). *Capital*'in birinci cildinin yayınlanmasından sonra, Marx Engels'e şunları yazmıştır: 'Kitabımın en iyi noktaları şunlardır: 1) kullanım değeri ya da mübadele değerinde ifade edilip edilmemesine göre *emeğin ikili niteliği*. (Gerçeklere ilişkin anlayışın *tümü* buna dayanmaktadır) Bu husus *birinci* kısımda ele alınmıştır; 2) artı değerin, kendisini oluşturan belli kısımlarından kâr, faiz, toprak rantı, v.s. olarak bağımsız bir biçimde ele alınması'.[1]

Marx'ın soyut emek teorisine vermiş olduğu özel önemi gördüğümüzde, bu teorisinin Marksist literatürde neden bu kadar az dikkat çekmiş olduğunu merak etmemiz gerekir. Kimi yazarlar bu konu hakkında tamamen sessiz kalmıştır. Örneğin, A. Bogdanov soyut emeği,

---

1) Marx'ın Engels'e yazmış olduğu 24 Ağustos 1867 tarihli mektup. Karl Marx and Frederick Engels: *Selected Correspondence*, Moscow: Progress Publishers, 1965, s. 192.

'soyut basit emeğe' dönüştürmüş ve somut ve soyut emek sorununu bir tarafa bırakarak, kendini basit ve nitelikli emek sorunuyla sınırlandırmıştır.[2] Marksizme yönelik eleştirilerin birçoğu, örneğin, Karl Diehl, basit emeği, soyut emek yerine koymayı yeğlemiştir.[3] Marx'ın değer teorisinin yaygın sunumlarında, yazarlar, *Capital*'in 1. Kısmının 'Emtiada Cisimleşmiş Emeğin İkili Niteliği' başlığını taşıyan ikinci alt kesiminde Marx tarafından yapılan tanımları kendilerine ait sözcüklerle açıklamışlardır. Kautsky şunları yazmaktadır: 'Emek, bir taraftan, genelde insanın emek gücünün üretken bir biçimde harcanması, diğer taraftan da, veri bir nesneyi elde etmek için gösterilen kendine özgü insan faaliyeti olarak karşımıza çıkmaktadır. Emeğin ilk yönü, insan tarafından gerçekleştirilen tüm üretken faaliyetlerin ortak unsurunu şekillendirir'.[4] Genel olarak kabul edilen bu tanım şu şekilde basit bir ifadeye indirgenebilir: somut emek, insan enerjisinin belli bir şekilde harcanmasıdır (elbise yapımı, dokumacılık, v.s.). Soyut emek ise insan enerjisinin veri şekillerden bağımsız bir biçimde harcanmasıdır. Bu şekilde tanımlandığında, soyut emek kavramı, tüm toplumsal ve tarihî unsurlardan yoksun *fizyolojik* bir kavramdır. Soyut emek kavramı tüm tarihî çağlarda şu ya da bu toplumsal üretim şeklinden bağımsız olarak bulunur.

Marksistler soyut emeği genellikle fizyolojik enerjinin harcanması anlamında tanımlasalar da, bu tanımın antiMarksist literatürde yaygın olduğuna hayret etmememiz gerekmektedir. Örneğin, P. Struve'e göre: 'Fizyokratlardan onları izleyen İngilizlere kadar, Marx, değerin özü olarak kendisine ait değer teorisinde oldukça çarpıcı olan mekanik-doğal bakış açısını kabul etmiştir. Bu teori, tüm *nesnel* değer teorilerinin baş tacıdır. Söz konusu teori, tıpkı fizikî şeyin özünün fizikî bir konu olması gibi, değeri, iktisadî malların iktisadî özüne dönüştürerek, değeri maddîleştirir. İktisadî öz yani değeri yaratan emek, Marx tarafından tam anlamıyla fizikî anlamda soyut bir sinir ve kas enerjisinin harcanması olarak anlaşıldığından, sonsuz çeşitlilik çerçevesinde ayırt edilen söz konusu enerjinin harcanmasını somut maksatlı içeriğinden bağımsız maddî bir şeydir. Marx'ın soyut emeği, fizyolojik yani ideal ve son ana-

2) A. Bogdanov, *Kurs politicheskoi ekonomii* (Course of Political Economy), *Vol. II, Part 4*, s. 18.

3) Karl Diehl, *Sozialwissenschaftliche Erlauterungen zu David Ricardos Grundgesetzen der Volkswirtschaft und Besteurung, Vol. I*, Leipzig: F. Meiner, 1921, s. 102-104.

4) K. Kautsky, *The Economic Doctrines of Karl Marx*, London: A. & C.Black, 1925, s. 16.

lizde mekanik çalışmaya indirgenebilecek bir kavramdır' (*Struve'un Capital'in birinci cildinin Rusça baskısına yazmış olduğu önsöz*, 1906, s. 28). Struve'a göre, soyut emek Marx açısından fizyolojik bir kavramdır; yani soyut emek tarafından yaratılan değerin maddî bir şey olması bu nedenledir. Bu yorum, Marx'a yönelik olarak yapılan eleştiriler tarafından da paylaşılır. Gerlach, Marx'a göre 'değer, tüm emtiada ortak olan bir şeydir, söz konusu emtianın mübadele edilebilirliğinin koşuludur ve *soyut insan emeğinin maddîleşmesini* temsil eder'[5] biçiminde bir hususa dikkat çekmiştir. Gerlach eleştirel gözlemlerini, Marx'ın değer teorisinin bu noktasına yöneltmiştir: '*Fizyolojik olarak insan emeğini basit emeğe indirgemek tamamen imkânsızdır*... İnsan emeği daima bilinçlilikle bir arada görüldüğünden ve söz konusu bilinçlilikten etkilendiğinden, kasların ve sinirlerin hareket etmesi düzeyinde yapılacak bir indirgemeyi reddetmeliyiz. Zira böylesi bir indirgemede daima benzer bir analize uygun bir tür kalıntı ortaya çıkacaktır' (*Ibid.*, s. 49-50). 'İnsan emeğine şâmil ve insan emeğinin kendine özgü ayırt edici özelliği olan soyut emeği *deneysel olarak* gösterme yolunda yapılan ilk girişimler başarıya ulaşmamıştır; emeğin, sinir ve kas enerjisine indirgenmesi mümkün değildir' (*Ibid.*, s. 50). Gerlach'ın, emeğin daima bir bilinç unsurunu içermesi nedeniyle fizyolojik enerji harcamasına indirgenemeyeceğini belirttiği ifadesi, Marx tarafından meta üreten ekonominin özelliklerine ilişkin analizi temelinde yaratılan 'soyut emek' kavramıyla hiçbir şekilde ilişkilendirilemez. Bununla birlikte, Gerlach'ın bu argümanları Marx'ın değer teorine yöneltilen eleştiriler tarafından sıklıkla tekrar edildiğinden oldukça tatmin edici görünmektedir.[6] L. Buch'un çalışmasında doğaya uygun soyut emek anlayışına daha çarpıcı bir biçime rastlamaktayız: soyut haliyle emek, 'potansiyel enerjinin, mekanik çalışmaya dönüştürülme süreci' olarak ele alınır.[7] Burada gözler, çok fazla harcanan fizyolojik enerji miktarına değil de, elde edilen mekanik emek miktarına çevrilmektedir. Ancak, sorunun teorik temeli, emek sürecinin toplumsal yönünü tümüyle önemsemeyen bir biçimde tamamen doğaya uygun yani kesinlikle politik iktisadın doğrudan doğruya konusu olan yönü biçimdedir.

---

5) Otto Gerlach, *Über die Bedingungen wirtschaftlicher Thatigkeit*, Jena:G. Fischer, 1890, s. 18.

6) Örneğin, K. Diehl, *op. cit.*, s. 104.

7) Leo von Buch, *Über die Elemente der politischen Oekonomie*, 1 Theil: *Intensitat der Arbeit, Wert und Preis der Waren*, Leipzig: Duncker & Humblot, 1896, s. 149.

Soyut emeğin niteliklerinin hiçbir şekilde farklı emek harcamalarının bir fizyolojik eşitliğiyle örtüşmediğini sadece birkaç analist anlamıştır. 'Emeğin evrensel niteliği, sadece fizyolojik bir içeriği içinde barındıran bir doğal bilim kavramıdır. Özel emek, buna sahip olanların faaliyetinin bir ifadesi olarak soyut evrensel ve aynı zamanda da, toplumsaldır'.[8] Ancak, Marx'ın değer teorisinin *Wertgesetz*'i (Değer Kanunu) değil de *Wertbetrachtung*'u (Değerin ölçülmesi) temsil ettiğini ifade eden Petry'nin genel anlayışı, 'nesnelerdeki gerçek sürecin' değil de, 'bilginin öznel koşulunun' (*Ibid.*, s. 50) açıklanmasıdır. Bu ise Petry'nin soyut emek sorununu doğru bir biçimde formüle etme ihtimâlini ortadan kaldırmaktadır.[9]

Soyut emek kavramı içine bir toplumsal bakış açısı yerleştirme konusunda yapılan bir başka girişim, A. Nezhdanov'un (Cherevanin) çalışmasında yer almaktadır. Nezhdanov'a göre, soyut emek kavramı emek harcamalarına ilişkin bir fizyolojik eşitlik değil de, üretimde farklı emek şekillerinin eşitlenmesine yönelik toplumsal bir süreci ifade etmektedir. Bu, 'her bilinçli sosyo-ekonomik örgüt tarafından sağlanan önemli ve zorunlu toplumsal süreçtir... Farklı emek şekillerinin soyut emeğe indirgenmesini nitelendiren bu toplumsal süreç, meta üreten bir ekonomide bilinçsizce yerine getirilir'.[10] A. Nezhdanov soyut emeği her ekonomide emeğin eşitlenme sürecinin bir ifadesi olarak ele alarak, meta üreten bir ekonomide emek eşitliğinin elde ettiği belli şekli göz önüne almamaktadır; burada bu süreç doğrudan doğruya üretim süreciyle değil de, mübadeleyle sağlanmaktadır. Soyut emek kavramı, emek eşitliğinin kendine özgü *tarihî* şeklini ifade etmektedir.

Yazarların çoğu soyut emeği basitleştirilmiş hali çerçevesinde -fizyolojik emek anlamında- anlamaktadır. Bunun nedeni, söz konusu yazarların kendilerini Marx'ın soyut emek teorisinin bütünlüğüne uyarlamamalarıdır. Bunu yapmak için, Marx'ın çalışmasında yer alan meta feti-

8) F. Petry, *Der soziale Gehalt der Marxschen Werttheorie*, Jena, 1916, s. 23-24.

9) Petry'nin kitabının mükemmel bir analizi ve eleştirisi R. Hilferding tarafından Grunberg'in *Archiv fur die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, 1919, adlı çalışmasında s. 439-448'de yer alan makalesinde ortaya konmuştur. Aynı zamanda bakınız *Sovremennye ekonmisty na Zapade* (Contemporary Economists in the West), 1927.

10) 'Teoriya tsennosti i pribyli Marksa pered sudom Fetishista' (Marx's Theory of Value and Profit before the Judgment of Fetishists), *Nauchnoye Obozrenie* (Scientific Survey), 1898, No. 8, s. 1393.

şizmiyle ilgili kesimin ve özellikle de Marx'ın bu teoriyi tam anlamıyla geliştirdiği *A Contribution to the Critique of Political Economy* adlı kitabın ayrıntılı bir analizine girmiş olmaları gerekirdi. Bunun yerine, bu yazarlar kendilerini Marx'ın *Capital*'in 1. Kısmının ikinci kesiminde soyut emeğe ayırdığı birkaç cümlenin tekrarıyla sınırlandırmışlardır.

Marx, *Capital*'in belirtilen bu kesiminde, gerçekte, soyut emeğe fizyolojik bir biçimde bir yorum getirmiş gibi görünmektedir. 'Üretken faaliyet, aldığı kendine özgü biçimi yani emeğin yararlı niteliğini bir yana koyarsak, insanın emek gücünün harcanmasından başka bir şey değildir. Terzilik ve dokumacılık, nitelik olarak farklı üretken faaliyetler olsa da, her biri insan beyninin, sinirlerinin ve kaslarının üretici harcamasıdır ve bu anlamda, insan emeğidir' (*Capital*, *I*, s. 44). Konuyu sonlandırırken Marx bu fikri daha da keskin bir biçimde vurgulamaktadır: 'Bir taraftan, tüm emek, fizyolojik olarak ele alırsak, insanının emek gücünün harcanmasıdır ve özdeş soyut insan emeği olma niteliği çerçevesinde, emtianın değerini yaratır ve emtiayı şekillendirir. Diğer taraftan, tüm emek, insanın emek gücünün kendine özgü bir biçimde ve belli bir amaçla harcanmasıdır ve bu da, somut yararlı emek niteliğiyle kullanım değerlerini üretir (*Capital*, *I*, s. 46). Marx'ı savunanlar kadar karşı çıkanlar da, alıntı yapmış olduğumuz pasajda kendi görüşlerine ilişkin destek bulurlar ve soyut emeği fizyolojik anlamda anlarlar. Savunanlar, bu tanımı eleştirel bir biçimde analiz etmeden tekrarlayıp dururlar. Diğerleri ise söz konusu tanıma bir dizi itiraz geliştirirler ve kimi zaman da, bu tanımı emek değer teorisini çürütme yolunda atılacak adımda başlangıç noktası olarak alırlar. Ne savunanlar ve ne de karşı çıkanlar, basitleştirilmiş soyut emek kavramının (yukarıda belirttik) ilk bakışta Marx'ın ifadelerinin sözel olarak yorumlanmasına dayandığını ve *Capital*'den tek tek yapılan bir dizi alıntı çerçevesine Marx'ın değer teorisiyle tümüyle tutarlı hale getirilemeyeceğine dikkat etmişlerdir.

Marx, değerin toplumsal bir olgu olduğunu yani değerin varlığının (*Wertgegenstandlichkeit*) 'tam anlamıyla toplumsal bir gerçeklik' olduğunu bıkmadan ve usanmadan tekrarlamış (*Capital*, *I*, s. 47) ve konuya ilişkin tek bir zerreyi dahi işin içine dâhil etmemiştir. Buradan, değeri yaratan soyut emeğin, içinde tek bir zerresini dahi bile bulamayacağımız bir toplumsal kategori olarak anlaşılması gerektiği sonucu ortaya çıkmaktadır. İki hususun birinin olması muhtemeldir: soyut emek insan enerjisinin fizyolojik şekilde harcanmasıysa, bu durumda, değer,

somutlaşmış maddî bir niteliğe sahiptir. Ya da değer, toplumsal bir olgudur ve bu durumda, soyut emek, belli bir toplumsal üretim şekline bağlanmış toplumsal bir olgu olarak anlaşılmalıdır. Fizyolojik bir soyut emek kavramıyla, söz konusu emeğin yarattığı değerin tarihî niteliğini uzlaştırmak mümkün değildir. Enerjinin fizyolojik olarak bu şekilde harcanması, her çağda aynıdır ve bu enerjinin her çağda değer yarattığı söylenebilir. Değer teorisinin, Marx'ın teorisiyle çelişen en kaba yorumuna ulaşmış bulunmaktayız.

Bu zorluklardan kurtulmanın tek bir yolu bulunmaktadır: değer kavramı Marx'ın çalışmasında toplumsal ve tarihî bir niteliğe sahip olduğundan (ve bu kesinlikle Marx'ın kendine ait teoriyle vermiş olduğu bir hizmet olup, teorisinin ayırt edici veçhesidir), bu durumda, değeri yaratan soyut emeği aynı temelde inşa etmemiz gerekir. Marx'ın, çalışmasının ilk sayfalarında vermiş olduğu ilk tanımlamalarla yetinmeyeceksek ve düşüncelerindeki gelişmeyi izlemeyi sürdüreceksek, Marx'ın çalışmasında sosyolojik soyut emek teorisi için yeterli unsurların olduğunu göreceğiz.

Marx'ın soyut emek teorisini doğru dürüst kavramak için, onun soyut emek kavramını değer kavramıyla sıkı sıkıya bağlantılı bir biçimde ele aldığını bir an için bile unutamayız. Soyut emek değer 'yaratır', bu ise değerin 'içeriği' ya da 'özüdür'. Marx'ın görevi (sık sık belirttiğimiz gibi) değeri analitik olarak soyut emeğe indirgemek olmayıp, değeri diyalektik olarak soyut emekten türetmektir. Soyut emek fizyolojik anlamda emekten başkaca bir şey olmadığı biçiminde anlaşılırsa, bu mümkün değildir. Bu nedenle, fizyolojik soyut emek yorumunu sürdüren yazarların Marx'ın teorisiyle tam anlamıyla çelişen sonuçlara ulaşmaya zorlanmaları yani somut emeğin bizzat kendisinin değer yaratmadığı sonucuna varmaları tesadüfî değildir.[11] Marx'ın, soyut emeğin değer yarattığı ve değer olarak ifade edildiği şeklindeki meşhur ifadesini benimsemek isteyenler, fizyolojik soyut emek kavramından vazgeçmemelidir. Ancak, bu, her toplumsal ekonomi şeklinde kişilerin çalışma faaliyetlerinin fizyolojik enerjinin harcanmasıyla gerçekleştirildiğine ilişkin açık gerçeği inkâr etmemiz anlamına gelmemektedir. Fizyolojik

11) I. I. Rubin, *Ocherki po teorii stoimosti Marksa* (Essays on Marx's Theory of Value), Moskva: Gosudarstvennoe Izdatel'stvo, 1928'in üçüncü baskısına eklenen 'Otvet kritikam' (Answer to Critics).

emek, kişiler fizyolojik enerji harcamıyorlarsa, soyut emekten söz edilemeyeceği anlamında soyut emeğe ilişkin varsayımdır. Ancak, fizyolojik enerjinin harcanması kesinkes bir varsayım olup, analizimizin nesnesi değildir.

Her toplumsal ekonomi şeklinde, insan emeği aynı zamanda maddî-teknik ve fizyolojik emektir. Maddî-teknik emek olma niteliği, emeğin, belli bir teknik plâna konu olması ve insan ihtiyaçlarının tatmin edilmesi için gerekli ürünlerin üretimine yönlendirilmesi ölçüsünde sahip olduğu niteliktir. Fizyolojik emek olma niteliği ise emeğin, insanın organizmasında birikmiş fizyolojik enerjinin harcanmasını ve düzenli olarak yenilenmesi gereken bir enerjiyi temsil etmesi anlamında sahip olduğu bir niteliktir. Emek yararlı ürünler yaratmamışsa ya da bu iş insan organizmasının enerjisiyle birlikte gerçekleştirilmemişse, insanlığın iktisadî yaşamına ilişkin durum şu anki durumdan çok farklı olabilirdi. Bu nedenle, bu ya da şu toplumsal ekonomi örgütlenmesinden yalıtılarak ele alınan emek, tüm iktisadî faaliyetin biyolojik olduğu kadar maddî-teknik varsayımıdır. Ancak, iktisadî araştırmaya ilişkin bu varsayım, analizin nesnesi haline dönüştürülemez. Fizyolojik enerjinin bu şekilde harcanması soyut emek değildir ve değer de yaratmaz.

Buraya kadar, soyut emeğin fizyolojik versiyonunu en kaba haliyle inceledik. Soyut emeğin bu kaba şeklinin savunucuları, ürünün değerinin, fizyolojik enerjinin belli bir toplamının harcanması olarak soyut emek tarafından yaratıldığı düşüncesindedir. Ancak, bu fizyolojik yorumun hemen hemen, ürünlerin değerler olarak eşitliğinin, fizyolojik enerji harcamalarıyla her türlü insan emeğinin eşitliğiyle yaratıldığı düşüncesini benimsemiş daha hassas formülâyonları bulunmaktadır. Burada emek artık basitçe fizyolojik enerjinin belli bir toplamının harcaması olarak değil de, diğer tüm insan emeğiyle birlikte fizyolojik homojenliği çerçevesinde ele alınmaktadır. Yine insan organizması üzerinde yalnızca genelde fizyolojik enerjinin kaynağı olarak değil de, emeği herhangi bir soyut emek şekliyle donatabilecek bir kaynak olarak da durulmaktadır. Genelde fizyolojik emek kavramı *fizyolojik olarak eşit emek* ya da *homojen emek* kavramına dönüşmüştür.

Bununla birlikte, söz konusu fizyolojik olarak homojen emek, iktisadî araştırmanın nesnesi değil, daha ziyade varsayımdır. Gerçekte, fizyolojik enerjinin harcanması olarak emek herhangi bir beşerî ekonominin biyolojik bir varsayımıysa, bu durumda, emeğin fizyolojik homojenliği

de herhangi bir toplumsal işbölümünün biyolojik bir varsayımıdır. İnsan emeğinin fizikî homojenliği kişilerin bir emek şeklinden bir başka emek şekline aktarılmasının ve bu nedenle de, toplumsal emeğin toplumsal yenidendağılım süreci ihtimâlinin vazgeçilmez varsayımıdır. Kişiler, arılar ve karıncalar gibi, çalışma kapasiteleri baştan tek bir faaliyette bulunmayla sınırlanan belli bir çalışma içgüdüleriyle doğmuş olsalardı, bu durumda, işbölümü de toplumsal bir gerçek değil de, biyolojik bir gerçek olurdu. Toplumsal emek şu ya da bu üretim alanında uygulanacaksa, kişi bir emek şekilden bir başka emek şekline geçebilecek durumda olmalıdır.

Bu nedenle, emeğin fizyolojik eşitliği, genelde emeğin toplumsal olarak eşitlenmesi ve dağılımı için gerekli bir koşuldur. Bir faaliyetten diğerine geçme sadece insan emeğinin fizyolojik eşitliği ve homojenliği yani kişilerin çalışma faaliyetinin çeşitliliği ve esnekliği temelinde mümkündür. Toplumsal işbölümü sisteminin ve özellikle de, meta üretim sisteminin kaynağı sadece bu çerçevede mümkündür. Bu nedenle, soyut emekten söz ettiğimizde, toplumsal olarak eşitlenmiş emek varsayımında bulunmaktayız. Emeğin toplumsal eşitliği ise toplumsal bir süreç olarak toplumsal işbölümü olmaksızın emeğin fizyolojik homojenliği varsayımına yönelmektedir.

İnsan emeğinin fizyolojik homojenliği biyolojik bir varsayım olup, toplumsal işbölümünün gelişiminin bir nedeni değildir. (Bu varsayım, daha sonra da, insanın uzun soluklu gelişiminin ve özellikle de, emek araçlarının ve insan bedenindeki el ve beyin gibi bazı organların gelişiminin bir sonucudur). Toplumsal işbölümünün gelişiminin ve şekillerinin tam anlamıyla toplumsal nedenler tarafından belirlenmesi ve söz konusu gelişimin ve şekillerin de, insan organizmasının ortaya koyabileceği çalışma biçimi çeşitliğinin boyutunu belirlemesi, fiilî olarak toplumun üyeleri olarak insanın çalışma biçimi çeşitliliği olarak ortaya çıkar. Zorlamanın hâkim olduğu kast sisteminde, insan emeğinin fizyolojik homojenliğini gerektiği gibi ifade edebilmek mümkün değildir. İşbölümüne dayanan küçük bir toplulukta, emeğin fizyolojik eşitliği küçük bir çevre dâhilinde ortaya çıkar ve emeğin beşerî niteliği ifade edilemez. Sadece gelişmiş mübadeleyle nitelenen meta üretimi temelinde, bireylerin bir faaliyetten diğerine kitlesel olarak aktarılması ve bireylerin somut emek şekline gelme yönünde kayıtsız kalmaları, tüm çalışma biçiminin homojen niteliğini genelde insan emeğinin şekilleri olarak

geliştirmeyi mümkün hale getirir. İnsan emeğinin fizyolojik homojenliği toplumsal işbölümünün gerekli bir varsayımı olmakla birlikte bireyin emeğinin genelde insan emeğinin bir şekli olarak ortaya çıkması belli bir toplumsal gelişme düzeyinde ve belli bir toplumsal ekonomi şeklinde mümkün olur. Genelde insan ve insan emeği kavramlarının belki de meta üreten ekonomide ortaya çıktığını söylemişsek, işi abartmış olduğumuz düşünülmemelidir. Bu ise Marx'ın, emeğin genel beşerî niteliğinin soyut emek biçiminde ifade edildiğini belirttiğinde kesinlikle işaret etmek istediği hususdur.

Genelde fizyolojik emeğin ya da fizyolojik olarak eşit emeğin, soyut emeğin varsayımları olmasına rağmen soyut emek olmadıkları sonucuna gelmiş bulunmaktayız. Değer eşitliği biçiminde ifade edilen eşit emek, toplumsal olarak eşitlenmiş emek olarak ele alınmalıdır. Emek ürününün değeri doğal değil de toplumsal bir işlev olduğundan, bu değeri yaratan emek fizyolojik değil de, 'toplumsal bir özdür'. Marx bu düşünceyi *Wages, Price and Profit* adlı çalışmasında açıkça ve kısaca şöyle ifade etmiştir: 'Emtianın *mübadele edilebilir* değerleri bu şeyin sadece *toplumsal işlevi* olduğundan ve bu şeyin *doğal nitelikleri* üzerinde durmadığından, ilk önce, tüm emtianın ortak *toplumsal özü* nedir? sorusunu sormalıyız'. Bu toplumsal öz, *Emek*tir. Bir metayı üretmek için, söz konuyu meta belli bir miktarda emekle donatılmalıdır ya da söz konusu metayı etkilemelidir. Burada bunun sadece *Emek* olduğunu değil, *toplumsal emek* olduğunu da söylüyorum'.[12] Söz konusu emek eşit, ele alınan durum çerçevesinde toplumsal olarak eşit ya da toplumsal olarak eşitlenmiş emektir.

Bu nedenle, kendimizi emeğin eşit olması niteliğiyle sınırlandırmayarak, On Birinci Kısımda belirttiğimiz üç tür eşit emeği ortaya koymamız gerekmektedir:

1) *fizyolojik olarak eşit emek*,
2) *toplumsal olarak eşit emek*,
3) *soyut ya da soyut evrensel* emek yani meta üreten bir ekonomide kendine özgü bir şekil kazanan toplumsal olarak eşitlenmiş emek.

Soyut emek bir metanın kendine özgü bir özelliği olsa da, toplumsal olarak eşitlenmiş emeğe, örneğin, sosyalist bir komünde de rastlamak

12) Karl Marx and Frederick Engels, *Selected Works in Two Volumes*, Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1962, Volume I, s. 417'de *Wages, Price and Profit*.

mümkündür. Soyut emeğin fizyolojik olarak eşit emekle örtüşmemesinin yanı sıra hiçbir şekilde toplumsal olarak eşitlenmiş emekle de özdeşleştirilemez (On Birinci Kısma bakınız). Soyut emek, toplumsal ve toplumsal olarak eşitlenmiş emek olmakla birlikte toplumsal olarak eşitlenmiş emek, soyut emek olarak düşünülemez. Toplumsal olarak eşitlenmiş emeğin meta üreten ekonomideki soyut emeğin niteliğinin kendine özgü şeklini alması için, Marx'ın da doğru bir biçimde göstermiş olduğu gibi iki koşul gereklidir: 1) farklı türden emek ve bireylerin eşitliğinin, 'bağımsız bir biçimde sürdürülen özel emeğin kendine özgü toplumsal niteliğini' ifade etmesi gerekir (*Capital*, *I*, s. 74) yani emek sadece eşit emek olduğunda toplumsal emek haline gelir ve 2) bu emek eşitliğinin maddî bir şekilde olması gerekir yani 'üründe değer şekline bürünür' (*Ibid.*).[13] Bu koşullar söz konusu olmadığında, emek, fizyolojik olarak eşittir. Emek toplumsal olarak eşitlense de, soyut evrensel emek değildir.

Kimi yazarlar soyut emek ve fizyolojik olarak eşit emeği hatalı bir biçimde birbirine karıştırırsa, diğer yazarlar da, bu kadar kaba olmasa da, aynı derecede kabul edilemez hata yaparlar. Uslamlamaları şu ifadelere indirgenebilir: daha önce de görmüş olduğumuz gibi, sosyalist bir komünün organı emeğin hesaplanması ve dağılımı amacıyla farklı şekillerdeki ve kişilere ait emeği eşitler yani tüm emek kaçınılmaz bir biçimde soyut olan genel bir birime indirgenir; böylelikle, emek, soyut emek niteliğini elde eder.[14] Bu yazarlar toplumsal olarak eşitlenmiş emeği 'soyut emek' olarak adlandırmada haklı oldukları hususunda ısrarcı olsalardı, böyle davranmakta haklı olduklarını kabul edebilirdik: her yazar, keyfî terminoloji kullanma bilimde çok tehlikeli olabilecek ve karmaşa yaratabilecekse de, bir olguya ilişkin olarak seçtiği kavramı kullanma hakkına sahiptir. Ancak, argümanımız, toplumsal olarak eşitlenmiş emeğe verilen kavram üzerinde olmayıp, farklı bir çerçevededir. Marx'ın teorisine göre, değer yaratan ve değer olarak ifade edilen 'soyut emek' kavramından ne anladığımız biçiminde bir durumla karşı karşı-

13) 'Ele aldığımız özel üretim şeklinde yani emtia üretiminde bağımsız olarak sürdürülen özel emeğin kendine özgü toplumsal niteliği, her türlü emeğin, insan emeği olması nedeniyle, üründe değer şeklini alan niteliğinin eşitliğine dayanır...'. (*Capital*, *I*, s. 74).

14) Yaklaşık olarak aynı görüş, I. Dashkovski, 'Abstraktnyi trud i ekonomicheskie kategorii Marksa' (Abstract Labor and Marx's Economic Categories), *Pod znamenem marksizma* (Under the Banner of Marxism), 1926, No. 6'da yer almaktadır. Dashkovski aynı zamanda soyut emekle fizyolojik emeği birbirine karıştırmıştır. (Bakınız I. I. Rubin, 'Otvet kritikam', *loc. cit.*).

ya kalmaktayız. Marx'ın analitik olarak değeri emeğe indirgemenin yanı sıra analitik olarak emekten değer elde etmeyi de istediğini bir kez daha belirtmemiz gerekmektedir. Bu bakış açısından, ne fizyolojik olarak eşit ve ne de toplumsal olarak eşitlenmiş emeğin değer yarattığı açıktır. Marx'ın ele almış olduğu soyut emek, sadece toplumsal olarak eşitlenmiş emek olmayıp aynı zamanda da, meta üreten ekonominin niteliği olan kendine özgü toplumsal olarak eşitlenmiş emektir. Marx'ın sisteminde, soyut emek kavramı, meta üreten ekonominin temel nitelikleriyle de ayrı ele alınamaz bir biçimde ilişkilidir. Bunu ispatlamak için, Marx'ın soyut emeğin niteliğine ilişkin görüşlerini ayrıntılarıyla açıklamamız gerekmektedir.

Marx işe, iki yönünü birbirinden ayırdığı emtia analiziyle başlamaktadır: maddî-teknik ve toplumsal (yani kullanım değeri ve değer). Emtiada cisimleşmiş emeğe ilişkin olarak Marx söz konusu emeğin iki yönünü birbirinden ayırt etmiştir. Somut ve soyut emek, emtiada cisimleşmiş tek ve aynı emeğin iki yönüdür (maddî-teknik ve toplumsal). Bu emeğin, değer yaratan ve değer olarak ifade edilen toplumsal yönü soyut emektir.

Marx'ın somut emeğe ilişkin olarak ortaya koymuş olduğu tanımla işe başlıyoruz. 'Bu nedenle, kullanım değerinin yaratıcısı olarak emek, yararlı emektir, *tüm toplum şekillerinden bağımsız olarak*, insan neslinin varlığı için zorunlu bir koşuldur; bu, olmadığında, insan ve doğa arasında maddî mübadelenin ve dolayısıyla da, yaşamın olamayacağı ebedî bir doğal zorunluluktur' (*Capital*, *I*, s. 42-43; İtalikler I. I. Rubin'e aittir). Soyut emeğin, somut emeğin zıddı olduğu açıktır. Soyut emek belli bir 'toplumsal şekille' ilgilidir ve üretim sürecinde insanlar arasındaki belirlenmiş ilişkileri ifade eder. Somut emek, emeğin *maddî-teknik özellikleri* cinsinden tanımıdır. İnsan emeğinin örgütlenmesinin *toplumsal şekillerinin* tanımı soyut emeğe dâhildir. Bu, emeğin jenerik ve kendine özgü tanımı olmamakla birlikte emeğin iki açıdan analizidir: maddî-teknik ve toplumsal. Soyut emek kavramı, meta üreten bir kapitalist toplumda emeğin toplumsal örgütlenmesinin niteliklerini ifade eder.[15]

15) 'Emeğin, bir taraftan, yararlılık üretmesi, diğer taraftan da, değer yaratması arasındaki fark, bir meta analizinde keşfettiğimiz bu farkın, kendini üretim sürecinin iki yönü arasında bir ayırıma indirgediğini görüyoruz' (*Capital*, *I*, s. 197), yani teknik ve toplumsal yönü arasındaki fark. Bakınız F. Petry, *Der soziale Gehalt der Marxschen Werttheorie*, Jena, 1916, s. 22.

Somut ve soyut emek arasındaki karşıtlığın doğru bir biçimde yorumlanması için, Marx'ın özel ve toplumsal emek arasında çizmiş olduğu ve bizimde yukarıda incelediğimiz karşıtlıkla işe başlanması gerekir.

Emek, toplam homojen toplumsal emek kütlesinin bir parçası olarak ele alınırsa ya da Marx'ın da sıklıkla söylediği gibi, 'toplumun toplam emeğiyle olan ilişkisi' olarak değerlendirilirse toplumsaldır. Büyük bir sosyalist toplulukta, söz konusu topluluğun üyelerinin soyut şekliyle (örneğin, bir ayakkabı üreticisinin emeği) emeği, doğrudan doğruya toplumun tek başlık altında toplanan çalışma mekanizmasına dâhil edilir ve belli bir sayıdaki toplumsal emek birimiyle eşitlenir (bireylerin emeğinin toplum tarafından değerlendirildiği sosyalist bir ekonominin ilk aşamasına başvurursak -bu konunun daha da ayrıntılı bir incelemesi için bu kısmın sonuna bakınız). Somut şekli temelinde emek, bu durum çerçevesinde doğrudan doğruya toplumsal emektir. Bu durum, üreticilerin somut emeğinin dolaysız toplumsal emek değil de, üretim araçlarının sahibi olan ve iktisadî faaliyetin otonom bir örgütleyicisi olan özel yani özel meta üreticisinin emeği olduğu meta üreten ekonomide farklıdır. Bu özel emek sadece diğer tüm emek şekilleriyle ürettikleri ürünlerin eşitlenmesiyle toplumsal hale gelir. (yukarıda On Birinci Kısma bakınız). Bir başka deyişle, somut emek, somut kullanım değerleri, örneğin, ayakkabı üreten somut emek şekline sahip olduğundan değil de, söz konusu ayakkabılar veri bir para toplamıyla değerler olarak (ve para aracılığıyla değerler olarak diğer tüm ürünlerle) eşitlenirse toplumsal hale gelir. Bu nedenle, ayakkabılarda maddileşen emek diğer tüm emek şekilleriyle eşitlenir ve sonuç olarak da, ayakkabıların belli somut şeklini değiştirir ve tüm homojen toplumsal emek kütlesinin bir zerresi olarak kişisel olmayan emek haline gelir. Benzer şekilde, emeğin ürettiği somut ürünlerin (örneğin, ayakkabılar) niteliğini sadece ürün, emeğin somut şeklini değiştirirse ve veri bir somut para birimleri toplamıyla eşitlendiğinde değerler olarak, dolayısıyla da, ürünün içerdiği özel ve somut emeğin niteliğini sadece emek, ürünün somut şeklini değiştirirse ve veri oranda diğer her tür emek şekliyle yani veri miktarda kişisel olmayan, homojen, soyut emek yani 'genelde emekle' eşitlendiğinde toplumsal emek olarak göstermesi gibi. *Özel* emeğin *toplumsal* emeğe dönüşmesi sadece *somut* emeğin, *soyut* emeğe dönüştürülmesiyle sağlanır. Diğer taraftan, somut emeğin, soyut emeğe dönüşmesi halihazırda somut emeğin homojen toplumsal emek kütlesine dâhil olma-

sı yani somut emeğin toplumsal emeğe dönüşmesi anlamına gelir. Soyut emek, toplumsal emek türü ya da genelde toplumsal olarak eşitlenmiş emektir. Meta üreten bir ekonomide sahip olduğu kendi özgü şekil çerçevesinde toplumsal ya da toplumsal olarak eşitlenmiş emektir. Soyut emek sadece toplumsal olarak eşitlenmiş emek yani somut özelliklerinden soyutlanmış, kişisel olmayan ve homojen emek değildir. Sadece kişisel olmayan ve homojen emek olarak toplumsal emek haline gelen emektir. Soyut emek kavramı, *kişisel olmayan emek haline gelme ya da emeğin eşitlenme süreci, emeğin 'toplumsallaştığı'* yani toplumsal emek kütlesine dâhil edildiği *birleşmiş bir süreçtir*. Emeğin zihinsel ve tahmini olarak eşitlenmesi, mübadeleden *önce* doğrudan üretim süresinde ortaya çıkar. Ancak, gerçekte, söz konusu eşitlenme, ürünün mübadele edilmesiyle yani veri emeğin belli bir para toplamıyla eşitlenmesiyle (zihinsel ve tahmini olarak olsa da) gerçekleşir. Bu eşitlenme mübadeleden önce olursa, söz konusu eşitlik yine de fiilî mübadele sürecinde gerçekleşmelidir.

Tanımladığımız emeğin rolü meta üreten bir ekonomide kesinkes kendisine ait bir nitelik olup, özellikle de, meta üreten toplum diğer ekonomi şekilleriyle karşılaştırılırsa çarpıcıdır. 'Ortaçağdaki angaryaları ve aynî yükümlülükleri ele alalım. *Her birey tarafından doğal şekliyle ortaya konan emeğin kendine özgü*[16] *türü, emeğin belli ve evrensel olmayan*[17] *yönü, toplumsal bağı oluşturur*. Ya da son olarak, tüm [kültürlerin] tarihin şafağında gördüğümüz gibi, ilkel doğal şekliyle komünal emeği ele alalım. Bu durumda, emeğin toplumsal niteliğini, bireyin emeğinin evrensel emeğin soyut şekline ya da ürününün evrensel bir eşdeğerine bürünmesi gerçeği çerçevesinde elde etmediği açıktır. Komünal sistemde üretimin tam da doğası, bireyin emeğinin özel emek ve ürününün de özel bir ürün hakline gelmesini imkânsız hale getirir; aksine, bireysel emeği, toplumsal bir organizmanın bir üyesinin dolaysız işlevi olarak gösterir. Bunun tersine, mübadele değeri olarak ifade edilen emek, baştan tecrit edilmiş bireyin emeği olarak ortaya çıkar. *Söz konusu emek sadece tam da karşıtının yani soyut emek şeklini aldığında toplumsal emek haline gelir*' (*Critique*, s. 29-30; İtalikler I. I. Rubin'e aittir). Aynı görüş

16) Marx 'kendine özgü' (*osobennyi*) (*Besonderheit*) yani emeğin somut niteliği biçiminde yazmıştır (*Critique*, s. 29). Çevirmenler 'besondere' (kendine özgü ya da somut) kelimesinin çevirisini 'özel' biçiminde çevirerek sıklıkla karmaşa yaratmıştır.

17) Daha önce de belirttiğimiz gibi Marx *Critique* adlı çalışmasında soyut emeği 'evrensel' olarak adlandırmıştır.

Marx tarafından *Capital*'de tekrarlanmıştı: Ortaçağdaki toplumla ilgili olarak şunları söylemektedir: 'Burada emeğin kendine özgü ve doğal şekli ve emtia üretime dayalı bir toplumdaki durumuna benzemeyen bir biçimde, genel soyut şekli, emeğin mevcut toplumsal şeklidir' (*Capital*, I, s. 77). Benzer şekilde, ataerkil bir köylü ailesi tarımsal üretiminde, 'hububat, hayvan yetiştiriciliği, eğiricilik, dokumacılık ve giyecek gibi çeşitli ürün üreten farklı türden emeğin olduğu gibi dolaysız toplumsal işlevlerdir' (*Ibid.*, s. 78).

Bu nedenle, emeğin somut şeklinin dolaysız toplumsal niteliğe sahip olduğu ataerkil aile ya da feodalitenin aksine meta üreten toplumda bağımsız, özel iktisadî birimler arasındaki yegâne toplumsal ilişki, çok yönlü mübadele ve emeğin en çok değişen somut şeklinin ürünlerinin eşitlenmesiyle yani somut özelliklerinden soyutlanması, somut emeğin soyut emeğe dönüşmesiyle gerçekleşir. İnsan enerjisinin fizyolojik anlamda harcanması, değer yaratan emek niteliği kendisine ait öncül olsa da, soyut emek değildir. *Emeğin somut şeklinden soyutlanmasıyla, birbirinden ayrı meta üreticiler arasındaki temel toplumsal ilişki* soyut emeği nitelendiren husustur. Soyut emek kavramı, meta üreten bir ekonomide belli bir toplumsal emek örgütlenmesi varsayımında bulunur: tekil meta üreticileri bizzat üretim sürecinde birbirlerine, bu sürecin somut çalışma faaliyetlerinin tümünü temsil etmesi çerçevesinde, dolaysız olarak bağlanmaz; bu bağlantı mübadele süreciyle yani bu somut özelliklerden soyutlanarak gerçekleşir. Soyut emek fizyolojik değil, *toplumsal* ve *tarihî* bir kategoridir. Soyut emek, negatif özelliklerinin (somut emek şeklinden soyutlanması) yanı sıra pozitif özelliğiyle de (tüm emel şekillerinin emek ürünlerinin çok yönlü mübadelesinde eşitlenmesi) somut emekten ayrılır. 'Emtia değerlerinde gerçekleşen emek, fiilî çalışmanın her türlü somut şekli ve yararlı özelliklerinden soyutlanmış bir emek olarak olumsuz yönüyle gösterilmesinin yanı sıra olumlu niteliğinin de açıkça ortaya koyması biçiminde de ortaya konur. Genel değer şekli, her türlü fiili emeğin hepsinde bulunan ortak özelliğe yani genel olarak insan emeğine yani insanın emek gücünün harcanmasına indirgenmesidir' (*Capital*, *I* s. 67). Diğer pasajlarda Marx, somut emek şekillerinin soyut emeğe indirgenmesinin kesinlikle mübadele süresinde gerçekleştiğini vurgulamaktadır. Bununla birlikte, doğrudan üretim sürecinde, üretim mübadele için gerçekleştirildiğinden, bu indirgeme beklenen ya da ideal niteliğe sahiptir. Marx'ın değer teorisinde, somut

emeğin soyut emeğe dönüşümü, genel bir ölçme birimi bulma amacıyla yapılan teorik bir soyutlama girişimi değildir. Bu dönüşüm gerçek bir toplumsal olaydır. Bu toplumsal olayın teorik ifadesi yani farklı emek şekillerinin *fizyolojik eşitliği* değil de, *toplumsal eşitliği*, soyut emek kategorisidir. Soyut emeğin bu pozitif yani toplumsal doğasını ihmâl etmek, işi, soyut emeğin fizyolojik anlamda emek harcamalarının hesaplanması yani somut emeğin kendine özgü şekillerinden tam anlamıyla negatif özelliğin soyutlanması olduğu biçimde bir yoruma götürür.

Soyut emek, mübadelenin üretim sürecinin toplumsal şekli haline gelmesi ve dolayısıyla da, üretim sürecini meta üretimine dönüştürme ölçüsünde ortaya çıkar ve gelişir. Üretimin toplumsal şekli olarak mübadele olmadığında, soyut emekten söz edilemez. Bu nedenle, piyasa ve mübadele alanının yaygın olması, tekil iktisadî birimlerin mübadeleye çekilmesi, söz konusu birimlerin tek bir toplumsal ekonomiye ve daha sonra da dünya ekonomisine dönüştürülmesi ölçüsünde, soyut emek olarak adlandırdığımız emeğin kendine özgü nitelikleri güçlendirilir. Böylelikle Marx, şu ifadeleri ortaya koymuştur: 'sadece dış ticaret, piyasanın bir dünya ekonomisi olarak gelişmesi, paranın dünya parasına ve soyut emeğin somut emeğe dönüşümü. Soyut servet, değer, para sonuç itibariyle *soyut* emek, somut emeğin dünya pazarının değişik emek şekillerinin bütünlüğünü kapsayacak biçimde gelişmesiyle gelişir' (*Theorien über den Mehrwert, III*, s. 301; İtalikler Marx'a aittir). Mübadele ulusal sınırlarlar içine hapsolduğunda, soyut emek en gelişmiş şekliyle yer almaz. Emeğin soyut niteliğini elde etmesi, uluslararası ticaret tüm ülkeleri birbirlerine bağladığında ve bir araya getirdiğinde ve ulusal emeğin ürünü kendine özgü özelliklerini, söz konusu ürünler dünya pazarı tarafından alınması ve en farklı ulusal sanayilerin emek ürünleriyle eşitlenmesi nedeniyle kaybettiğinde mümkün hale gelir. Bu soyut emek kavramı, gerçekte, çalışma faaliyetinin niteliksel özelliklerine ya da emek örgütlenmesinin toplumsal şekillerine bakılmaksızın fizyolojik anlamda emek harcamaları kavramının çok uzağındadır.

Mübadele temelli üretimde, üretici, ürettiği ürünün kullanım değeriyle değil de, söz konusu ürünün değeriyle ilgilenir. Ürünler üreticiyi somut emeğin değil de, soyut emeğin sonuçları olması çerçevesinde yani kendilerinde varolan yararlı şekli terk edip paraya dönüşmesi ve para aracılığıyla sınırsız farklı kullanım değerlerine dönüşmesi ölçüsünde ilgilendirmektedir. Değer açısından, veri bir iş, bir başka işten daha az

avantajlıysa, meta üreten ekonomide tam emek mobilitesi olduğu varsayımıyla üretici somut bir faaliyetten bir başka faaliyete geçer. Mübadele üreticinin somut işi karşısında kayıtsız kalması (açıkça karşı koyan etkilerle duraksatılan ve zayıflatılan bir eğilim biçiminde) sonucunu ortaya çıkarır. 'Belli bir emek türü karşısında kayıtsız kalınması, bireylerin, çalışacakları belli bir iş türünü önemsizleştirerek bir işten diğerine geçtiği bir toplum şekline tekabül eder. Emek burada sadece kategorik olarak değil ama aynı zamanda da gerçekten servet yaratan bir araç haline gelir ve bireyin belli bir hedefe kitlenmiş olması çerçevesinde gelişme göstermez. Bu durum, en modern burjuva toplumlarında, örneğin Birleşik Devletler'de en üst düzeyde gelişir. Sadece bu durumda, modern politik iktisadın başlangıç noktası olan 'emek' kategorisinin soyutlanması yani genelde emek, uygulama alanında gerçekleşmiş olur. Böylelikle, modern politik iktisadın başlangıç noktası olarak aldığı ve antik çağa kadar giden ve tüm toplum şekillerinde görülen en basit soyutlama, gerçek anlamda bu soyutlamada en modern toplumun bir kategorisi olarak ortaya çıkar... Emeğe ilişkin bu örnek, tüm çağlara uygulanabilir olsa da, soyut kategorilerin bile nasıl -soyut nitelikleri nedeniyle- tam da soyutlamanın kesinliği çerçevesinde tarihî koşulların bir ürünü olduğunu ve bu koşullara ve bu koşullarda tam anlamıyla uygulanabileceğini çarpıcı bir biçimde göstermektedir'.[18] Bu uzun alıntıyı Marx'ın bu pasajda 'soyut emeği' ya da genelde emeği fizyolojik olarak tanımlamanın imkânsızlığını kesin bir biçimde göstermiş olması nedeniyle yaptık. 'Genelde emek' ilk bakışta tüm toplum şekillerinde mevcut olmakla birlikte gerçekte meta üreten bir ekonominin tarihî koşullarının bir ürünüdür ve sadece bu tür bir ekonomide 'tam anlamıyla bir öneme sahip' olur. Soyut emek, mübadele ve farklı emek şekillerinin ürünlerinin eşitlenmesiyle gerçekleşirse, toplumun üyeleri arasında toplumsal bir ilişki halini alır: 'emtia dünyasında, tüm emeğin *insan* emeği niteliğinde olması, kendine özgü toplumsal niteliğini oluşturur' (*Capital*, *I*, s.67) ve sadece emeğin bu toplumsal niteliğinin somut özelliklerden soyutlanması, değer yaratan soyut emeğin niteliğini ortaya çıkarır. Değerde, 'tekil emeğin genel niteliği', kendisine ait toplumsal nitelik olarak ortaya çıkar -Marx bu düşünceyi *A Contribution to the Cri-*

18) K. Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Chicago: Charles Kerr, 1904, s. 299-300 'Introduction to the Critique of Political Economy'. Aynı zamanda bakınız I. I. Rubin, 'Otvet kritikam', *loc. cit.*

tique of Political Economy adlı kitabında sürekli olarak tekrarlamıştır.

Bu nedenle, değerin diyalektik olarak emekten türetilmesi ölçüsünde, emek dendiğinde, meta üreten bir ekonomide varolan belli toplumsal şekilde örgütlenmiş emeği anlamamız gerekmektedir. Fizyolojik olarak eşit ya da genelde toplumsal olarak eşitlenmiş emekten söz ettiğimizde, bu emek değer yaratmaz. Konuya bir başka açıdan yani işin değerin emeğe tam anlamıyla analitik indirgenmesiyle sınırlandırılarak daha az somut emek kavramıyla yaklaşılması mümkündür. İşe (belli bir açıklama gerektirmeyen) nihaî yani emek ürününü veri toplumsal şekliyle başlarsak ve bu değerin hangi emeğe indirgenebileceğini sorarsak, vereceğimiz cevap kısaca şöyle olacaktır: eşit emeğe. Bir başka deyişle, değer sadece somut bir toplumsal şekille ayırt edilen soyut emekten diyalektik olarak elde edilebiliyorsa, değerin analitik olarak emeğe indirgenmesi, genelde toplumsal olarak eşitlenmiş emek niteliği[19] ya da fizyolojik eşit emek tanımıyla sınırlandırılabilir. Bunun kesinlikle *Capital*'in 1. Kısmının ikinci alt kesiminde yer alan ve Marx'ın değeri emeğe analitik yöntemle indirgemesi ve emeğin niteliğinin altını fizyolojik olarak eşit emek şeklinde çizmesi gerçeğinin, meta üreten ekonomide emek örgütlenmesinin toplumsal şekline dayanmadığını açıklaması mümkündür.[20] Diğer taraftan, Marx nerede olursa olsun değeri diyalektik olarak soyut emek-

19) Yukarıda Marx'ın toplumsal olarak eşitlenmiş emeği değerin özü olarak değerlendirdiği alıntının yer aldığı On İkinci Kısma bakınız.

20) *Capital*'in Almanca birinci baskısında, Marx somut ve soyut emek arasındaki farkı şu şekilde özetlemiştir: 'Buraya kadar söylenenlerden hareketle, bir meta iki farklı emek şekline değil de, emeğin *ürününün* emtianın kullanım değeriyle ya da emeğin *maddi* ifadesinin meta değeriyle ilgili olup olmamasına bağlı olarak farklı ve hatta aksi yönde tanımlanan *tek ve aynı emeğe* sahiptir' (*Kapital, I*, 1867, s. 13. İtalikler Marx'a aittir). Değer, emeğin ürünü olmayıp, kişilerin çalışma faaliyetinin bir maddî yani fetiş ifadesidir. Ne yazık ki, Marx ikinci baskıda, toplumsal emeğin toplumsal niteliğinin altını çizen bu özet yerine, birçok yorumcunun soyut emeği fizyolojik anlamda anlamanın temeli olarak görülen Birinci Kısmın iki alt kesiminin meşhur son cümlesini koymuştur: 'fizyolojik olarak konuşursak, 'tüm emek, insan emek gücünün harcanmasıdır' (*Capital, I*, s. 46). Marx'ın bizzat kendisinin *Capital*'in ikinci baskısında soyut emeğe ilişkin ilk nitelendirmenin hatalı olduğunu bilmektedir. Bu en çarpıcı ispatı *Capital*'in (1875) Fransızca baskısının birinci cildi olup, Marx söz konusu nitelendirmeyi 18. sayfada tamamlamanın gereli olduğunu hissetmiş, eşanlı olarak soyut emeğe ilişkin her iki tanımlamayı da ortaya koymuştur. İlk olarak, *Capital*'in birinci cildinde yer alan yukarıdaki tanımlamayı tekrarlamış ve sonra da bunu ikinci tanım izlemiştir. Genel bir kural olarak, *Capital*'in Fransızca baskısında Marx'ın yapmış olduğu sunumu basitleştirmiş ve kimi yerleri de kısaltmış olduğu unutulmamalıdır. Bununla birlikte, bu noktada, soyut emeğin nitelendirilmesine ilâvede bulunulmasının ve güçlendirilmesinin gerekli olduğunu düşünmüş, bu nedenle de, ikinci baskıda verilen soyut emek tanıma ilişkin hatanın farkına varmıştır.

ten elde etmek istediğinde, meta üreten ekonomideki emeğin toplumsal şeklini, soyut emeğin niteliği olarak vurgulamıştır.

Soyut emeğin toplumsal doğasını ve mübadele süreciyle olan ilişkisini açıkladığımızdan, soyut emek kavramımıza karşı geliştirilen belli kritik gözlemleri cevaplandırmamız gerekmektedir.[21] Kimi eleştiriler, ortaya koymuş olduğumuz kavramımızın, soyut emeğin sadece mübadelede, bunu takiben de değerin de mübadeleden kaynaklandığı sonucuna götürdüğünü söylemektedir. Bununla birlikte, Marx'ın bakış açısından, değer ve dolayısıyla da, aynı zamanda da soyut emek, üretim sürecinde yer almalıdır. Bu, üretim ve mübadele arasındaki çok ciddi ve derin sorunu sınırlamaktadır. Bu sorunu nasıl çözmemiz gerekir? Bir taraftan, değer ve soyut emek mübadele sürecinde yer almalıdır, diğer taraftan da, Marx birkaç pasajda, soyut emeğin mübadele süreci varsayımında bulunmayı gerektirdiğini söylemektedir.

Birkaç örnek verebiliriz. Marx'a göre, Franklin emeği soyut olarak algılamakla birlikte emeğin tekil emeğin tam anlamıyla yabancılaşmasından doğan soyut olarak genel yani toplumsal emek olduğunu anlamamıştır. (*Critique*, s. 62-64). Böylelikle, Franklin'in temel hatası, soyut emeğin, tekil emeğin yabancılaşmasından kaynaklandığı gerçeğini hesaba katmamasıdır.

Bu durum, Marx'ın çalışmasında tecrit edilmiş bir safhaya ilişkin değildir. *Capital*'in daha sonraki baskılarında, Marx, giderek keskinleşerek, meta üreten bir ekonomide sadece mübadelenin somut emeği soyut emeğe donüştürdüğü düşüncesinin altını çizmiştir.

Daha önce belirtmiş olduğumuz meşhur bir alıntıyı inceleyebiliriz: 'emek ürünlerimiz değerler olarak birbirleriyle ilişkiye sokmamız, söz konusu ürünlerde homojen insan emeğinin maddî kaynağını görmemiz nedeniyle değildir. Tam da tersine, mübadele yoluyla farklı ürünlerimizi değerler olarak eşitlediğimizde, aynı zamanda da bunlara harcanan farklı emek çeşitlerini de eşitlemiş oluyoruz' (*Capital*, *I*, s. 74). *Capital*'in birinci baskısında, bu pasaj kesinlikle farklı bir anlama sahiptir. Marx'ın orijinal çalışmasında bunu şu şekilde ortaya koymaktadır: 'İnsanlar ürünlerini, söz konusu ürünlerin kendileri açısından sadece homojen insan emeğinin maddî olarak kovan unsuru olması ölçüsünde, değerler olarak birbirleriyle ilişkilendirir' (*Kapital*, *I*, 1867, s. 38).

21) Bakınız I. I. Rubin'in 'Otvet kritikam', *loc. cit.*

Kişilerin bilinçli bir biçimde emeklerini peşinen soyut emek olarak eşitledikleri biçiminde yorumlanmaktan sakınmak için, Marx ikinci baskıda cümlenin anlamını tümüyle değiştirmiş ve emeğin soyut emek olarak eşitlenmesinin sadece emek ürünlerinin mübadelesiyle gerçekleşeceğinin altını çizmiştir. Bu husus, birinci ve ikinci baskı arasındaki önemli bir farktır.

Ancak, daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi, Marx kendini *Capital*'in birinci cildinin ikinci baskısıyla sınırlandırmamıştır. 1875 yılındaki Fransızca baskısı için metni düzeltmiştir. Marx söz konusu baskıya, Almanca ikinci baskıya dâhil edemediği değişiklikleri koyduğunu belirtmiştir. Bu temelde Marx *Capital*'in Fransızca baskısına, Almanca orijinal baskısındakine paralel bağımsız bir bilimsel değer ilâve etmiştir.

Capital'in ikinci baskısında şu meşhur cümleyi görmekteyiz: 'En farklı emek türlerinin eşitlenmesi sadece söz konusu emek türlerinin eşitsizliklerinden soyutlanması ya da ortak bir paydaya yani insan emek gücünün harcamasına ya da soyut insan emeğine indirgenmesiyle gerçekleşebilir' (*Capital*, *I*, s. 73). Fransızca baskıda Marx bu cümlenin sonunda şunları ilâve etmiştir: 'farklı emek türlerinin ürünlerinin birbirlerine eşitlik temelinde karşı durması çerçevesinde mübadele bu indirgemeyi mümkün hale getirir' (*Capital*'in Fransızca baskısı, *Capital*, 1875, s. 29). Araya konan bu cümle önemlidir ve çarpıcı bir biçimde Marx'ın soyut emeğin fizyolojik yorumunun ne kadar da uzağında olduğunu göstermektedir. Marx'ın başka yerlerde de olduğunu gösterebileceğimiz bu ifadelerini, değerin üretimde yaratıldığına ilişkin temel görüşüyle nasıl bir araya getirebiliriz?

Bu görüşleri uzlaştırmak zor değildir.

Sorun, mübadele ve üretim arasındaki ilişki sorununu ele alırken, mübadeleye ilişkin iki kavramın uygun bir biçimde birbirinden ayrılmamasında yatmaktadır. Yenidenüretim sürecinin toplumsal bir şekli olarak mübadeleyi, doğrudan üretim süreci aşamasını izleyen bu yenidenüretim sürecinin kendine özgü safhası olarak ortaya çıkan mübadeleden ayırt etmemiz gerekmektedir.

İlk bakışta, mübadele, yenidenüretim sürecinin ayrı bir aşaması olarak görülmektedir. İlk olarak doğrudan üretim sürecinin ortaya çıktığını ve daha sonra da mübadelenin geldiği görülebilir. Burada mübadele üretimden ayrıdır ve birbirinin karşısında yer almaktadır. Ancak, mübadele yenidenüretim sürecinin sadece ayrı bir safhası değildir; kendi-

sine özgü izleri tüm yenidenüretim sürecinde göstermektedir. Mübadele, toplumsal üretim sürecinin kendine özgü bir toplumsal şeklidir. Üretim, özel mübadeleye dayanır -bunlar, Marx'ın sıklıkla meta üreten bir ekonomiyi nitelendirdiği kelimelerdir. Bu bakış açısından, 'ürünlerin emtia olarak mübadele edilmesi, toplumsal emeğin ya da toplumsal üretimin belli bir şeklidir' (*Theorien über den Mehrwert, III*, 1921, s. 153). Mübadelenin üretim sürecinin toplumsal bir şekli yani bizzat üretim sürecinin gidişatına damgasını vuran bir şekil olduğu gerçeğine dikkat edersek, Marx'ın birçok ifadesi tam anlamıyla belirgin hale gelecektir. Marx sürekli olarak soyut emeğin sadece mübadelenin bir sonucu olduğunu tekrar ettiğinde, bu, soyut emeğin veri bir toplumsal üretim sürecinin toplumsal şeklinin sonucu olduğu anlamına gelmektedir. Üretim sürecinin meta üretim yani mübadeleye dayanan üretim şeklini elde etmesi ölçüsünde, emek soyut emek şeklini ve emek ürünleri de değer şeklini elde eder.

Bu nedenle, mübadele her şeyin ötesinde bir üretim süreci şekli ya da bir toplumsal-emek şeklidir. Mübadele fiilî olarak üretim sürecinin hâkim şekli olduğundan, doğrudan üretim aşamasına damgasını vurur. Bir başka deyişle, bir kişi mübadele ilişkisine girdikten sonra, bir sonraki mübadeleden önce üretime giriştiğinden, doğrudan üretim süreci, mübadeleye dayanan meta üreten ekonomi örgütlenmesine tekabül eden belli bir toplumsal özellik kazanır. Meta üreticisi hâlâ işyerinde olsa ve de veri bir anda toplumun diğer üyeleriyle mübadeleye girmese de, son analizde, piyasaya kendisinden mal alanların, rakibi olanların, rakiplerinden mal alanların v.s.'nin yani toplumun tüm üyelerinin baskısını üzerinde hisseder. Doğrudan doğruya mübadelede gerçekleşen bu iktisadî ilişki ve üretim ilişkileri, veri somut mübadele girişimleri sona erdikten sonra bile etkilerini sürdürmeye devam eder. Söz konusu mübadele girişimlerinin bireyin ve söz konusu kişinin emek ürününün üzerinde bıraktığı etki keskindir. Tam da doğrudan üretim sürecinde, üretici, *meta üreticisi* olarak ortaya çıkar, emeği *soyut emek* ve ürünü de *değer* niteliğine sahiptir.

Bununla birlikte, burada, şu hatalardan sakınılması gereklidir. Birçok yazar, doğrudan üretim süreci belli toplumsal özelliklere sahip olduğundan, bu, doğrudan üretim aşamasında emek ürünlerinin ve emeğin, mübadele aşamasında bunları niteleyen aynı toplumsal özellikler tarafından aşama aşama nitelendirildiği anlamına geldiğini düşünmektedir.

Böylesi bir varsayım, her iki aşama da (üretim aşaması ve mübadele aşaması) birbiriyle yakından ilişkili olsa da, üretim aşaması mübadele aşaması haline geleceği anlamına gelmeyeceğinden hatalıdır. Her iki aşama arasında belli bir benzerlik olmakla birlikte belli bir farklılık da varlığını sürdürmektedir. Bir başka deyişle, mübadele, toplumsal emeğin hâkim şekli haline geldiği ve kişiler özellikle de mübadele için üretimde bulunduğu andan itibaren, değer olarak emeğin ürününün niteliğinin doğrudan üretim aşamasında göz önünde tutulduğunu görmekteyiz. Ancak, değere olarak emeğin ürününün bu niteliği yine de gerçekte para karşılığında mübadele edildiğinde yani Marx'ın anlatımıyla 'ideal' değeri 'gerçek' değere dönüştürüldüğünde ve emtianın toplumsal şekli, paranın toplumsal şekliyle ikâme edildiğinde kazanmış olduğu nitelikte değildir.

Bu, emek için de geçerlidir. Meta üreticilerinin üretim faaliyetlerinde piyasanın ve doğrudan üretim sürecinde talebin durumunu hesaba kattıklarını biliyoruz. Söz konusu üreticiler münhasıran ürünlerini paraya ve dolayısıyla da, özel ve somut emeklerini toplumsal ve soyut emeğe dönüştürmek için üretimde bulunurlar. Ancak, bireyin emeğinin tüm toplumun çalışma mekanizmasına dâhil edilmesi sadece ön hazırlık ve zan niteliğindedir: iş, mübadele sürecindeki veri meta üreticisinin olumlu ya da olumsuz sonuçlarla karşılaşmasına neden olan çok kaba bir doğrulamaya konu teşkil etmektedir. Böylelikle, meta üreticilerinin üretim aşamasındaki çalışma faaliyeti doğrudan doğruya özel ve somut emektir ve Marx'ın da ortaya koyduğu gibi toplumsal emek sadece dolaylı ya da gizli emektir.

Bu nedenle, Marx'ın çalışmasını ve özellikle de, mübadelenin değer ve soyut emeği nasıl etkilediğine ilişkin tanımlamalarını okuduğumuzda, veri durumda Marx'ın aklından nelerin geçtiği -bizzat üretim aşamasının şekli olarak mübadele mi yoksa üretim safhasının zıddı olan ayrı bir aşama olarak mübadele mi- sorusunu sormamız gerekir. Mübadeleyi üretim sürecinin bir şekli olarak ele alması ölçüsünde, Marx çok açık bir biçimde mübadele olmadan ne soyut emeğin ve ne de değerin olacağını söylemektedir. Emek, soyut emek niteliğini sadece mübadelenin gelişmesi ölçüsünde kazanır. Marx mübadeleden üretimin karşısında duran ayrı bir aşama olarak söz ettiğinde, mübadele sürecinden önce emek ve emeğin ürününün belli toplumsal niteliklere sahip olmakla birlikte bu niteliklerin mübadele sürecinde gerçekleşmesi gerektiğini

söylemektedir. Doğrudan üretim sürecinde emek, kelimenin tam manasıyla yine de soyut emek değildir, soyut emek haline gelmelidir (*werden*). Marx'ın çalışmasında bu etkiye ilişkin sayısız ifadeye rastlanabilir. *Critique*'den iki pasaja atıfta bulunabiliriz: 'Aslında, belli kullanım değerlerinde temsil edilen tekil emekler, söz konusu kullanım değerlerinin içerdikleri emek zamanıyla orantılı olarak mübadele edildiklerinde evrensel ve aynı zamanda da, toplumsal emek haline hale gelir [*werden*]. Toplumsal emek zamanı, doğrusunu söylemek gerekirse, söz konusu emtiada gizli olarak yer almaktadır ve ilk kez mübadele sürecinde ortaya çıkar' (*Critique*, s. 46). Bir başka yerde Marx şunları yazmaktadır: 'Emtia çifte kapasiteye sahip bir biçimde karşı karşıya gelir: fiilî olarak kullanım değerleri ve ideal olarak da mübadele değerleri. Emtianın içerdiği emeğin ikili yönü karşılıklı ilişkilerinde kendini gösterir; evrensel soyut emek zamanı ideal olarak emtianın fiyatında temsil edilirken, belli bir somut emek hemen hemen söz konusu emtianın kullanım değeri olarak ortaya konur,' (*Ibid.*, s. 80).

Marx emtia ve paranın farklılıklarını, her metanın para dönüştürülmesi gerektiği gerçeği nedeniyle kaybetmediği düşüncesini taşımaktadır; bunların her biri gerçekte neyin diğer ideal olduğu ve ideal olarak neyin gerçek olduğudur. Tüm bu ifadeler, sorunu harfiyen düşünmemiz gerektiğini göstermektedir. Doğrudan üretim sürecinde meta üreticileri üretim ilişkileriyle doğrudan doğruya birbirlerine bağlandığından, söz konusu üreticilerin ürünlerinin ve emeklerinin dolaysız bir toplumsal niteliğe sahip olduğunu düşünmemeliyiz. Gerçek böyle değildir. Meta üreticilerinin emeği dolaysız bir biçimde özel ve somut olmakla birlikte soyut genel ve toplumsal emek şeklinde bir ilâve, 'ideal' ya da 'gizli' toplumsal özellik kazanır. Marx, ortadan kalkacağı rüyasını gören ve 'bireyin tecrit edilmiş emeğinin [bir metada] bulunmasının dolaysız toplumsal emek' (*Critique*, s. 106) olduğu dogmasına inanan Utopiklere daima gülmüştür.

Şimdi şu soruya cevap vermeliyiz: tam anlamıyla bir 'toplumsal öz' olarak ele alınan soyut emek *niceliksel* bir belirlenişe yani belli bir *büyüklüğe* sahip midir? Marx'ın teorisi açısından, soyut emeğin belli bir büyüklüğe sahip olduğu ve kesinlikle de bu nedenle, emeğin ürününün toplumsal değer şeklini elde etmesinin yanı sıra belli bir büyüklükte değere sahip olduğu da açıktır. Soyut emeğin niceliksel olarak nitelendirilme ihtimâlini kavramak için, soyut emek ve sosyalist bir ekonomide

görülen toplumsal olarak eşitlenmiş emek karşılaştırmasına bir kez daha başvurmamız gerekmektedir. Sosyalist toplumun organlarının farklı türden ve farklı kişilere ait emeği eşitlediğini varsaymaktayız. Örneğin, bir günlük basit emek 1 birim ve bir günlük nitelikli emek 3 birim olarak değerlendirilmektedir; deneyimli işçinin emeği, A, deneyimsiz işçinin, B, iki günlük emeğiyle v.s. eşitlenmektedir. Bu genel ilkeler temelinde, toplumsal değerlendirme organları, işçi A'nın toplumsal üretim sürecinde 20 birim emek harcadığını ve işçi B'nin 10 birim emek harcadığını bilmektedir. Bu, A'nın B'den iki kat daha fazla çalıştığı anlamına mı gelmektedir? Asla. Bu hesaplama A'nın B'den iki kat daha fazla fizyolojik enerji harcadığı anlamına da gelmemektedir. A ve B'nin çalışma zamanının fiilî uzunluğu açısından, eşit süre çalışmaları mümkündür. Emek sürecinde harcanan fizyolojik enerji miktarı açısından, A'nın B'den daha az enerji harcaması da mümkündür. Bununla birlikte, A'nın payına düşen 'toplumsal emek' miktarı, B'nin payına düşen emek miktarından daha büyüktür. Bu emek, tam anlamıyla bir 'toplumsal özü' temsil etmektedir. Söz konusu emeğe ilişkin birimler, toplumsal organlar tarafından hesaplanan ve eşitlenen homojen bir toplumsal emek kütlesinin birimleridir. Aynı zamanda, bu toplumsal emek tamamen belirlenmiş bir büyüklük olmanın yanı sıra (unutulmamalıdır ki) tam anlamıyla toplumsal niteliği olan bir büyüklüktür. A'nın payına düşen 20 birimlik emek çalışma saatleri miktarını temsil etmemektedir ve fiilî olarak harcanan bir fizyolojik enerji toplamı da olmamakla birlikte toplumsal emek birimi miktarıdır yani bir *toplumsal büyüklük*tür. Soyut emek kesinlikle bu türden bir toplumsal büyüklüktür. Spontane bir meta üreten ekonomide, toplumsal olarak eşitlenmiş emeğin bilinçli bir biçimde örgütlenmiş sosyalist ekonomide oynadığı rol gibi bir rol üstlenir. Böylelikle Marx, sürekli olarak soyut emeğin 'toplumsal bir öz' ve büyüklüğünün de 'toplumsal bir büyüklük' olduğundan söz etmektedir.

Marx'ın soyut emeğin değer 'yarattığı' ya da ifadesini değer şeklinde bulduğu biçimindeki temel önermesi, soyut emeğin sadece böylesi bir sosyolojik yorumlaması çerçevesinde anlaşılabilir. Fizyolojik soyut emek kavramı bizi kolaylıkla doğal değer kavramına yani Marx'ın değer teorisiyle tam anlamıyla çelişen kavrama götürür. Marx'a göre, soyut emek ve değer aynı toplumsal doğa aracılığıyla birbirinden ayırt edilir ve tam anlamıyla toplumsal büyüklükleri temsil eder. Soyut emek, 'emeğin toplumsal belirlenişi' ve değer, emeğin ürününün toplumsal

özelliği anlamına gelmektedir. Değer yaratan maddî-teknik ya da fizyolojik anlamda emek değil ama sadece kişiler arasındaki belli üretim ilişkileri varsayımında bulunan soyut emektir.[22] Soyut emek ve değer arasındaki ilişkiler, fizikî nedenler ve fizikî etkiler arasındaki ilişkiler olarak düşünülemez. Değer, meta üreten bir ekonomide emeğin sahip olduğu kendine özgü biçim yani soyut emek çerçevesinde toplumsal emeğin maddî bir ifadesidir. Bu, değer, 'cisimleşmiş' emek yani 'yalnızca homojen insan emeğinin cisimleşmesi', emeğin 'toplumsal özünün kristalleri' anlamına gelmektedir. (*Capital*, *I*, s. 38). Bu açıklamalar için Marx'a sıklılıkla saldırılmış ve 'doğal' değer teorisi kurmakla suçlanmıştır. Ancak, bu açıklamalar, sadece, Marx'ın meta fetişizmi teorisi ve toplumsal ilişkilerin 'maddîleşmesiyle' karşılaştırıldığında doğru bir biçimde kavranabilir. Marx'ın ilk varsayımı, kişiler arasındaki toplumsal üretim ilişkilerinin maddî bir şekilde ifade edildiğidir. Bunu, toplumsal (yani soyut) emeğin değer cinsinden ifade edilmesi izler. Böylelikle, değer 'somutlaşmış' yani 'maddîleşmiş' *emek*tir ve eşanlı olarak da, *kişiler arasındaki* üretim *ilişkilerinin* bir ifadesidir. Fizyolojik emek üzerinde durulursa, değerin bu iki tanımı birbiriyle çelişir; ancak, *toplumsal* emek üzerinde durulursa, bu iki tanım tam anlamıyla birbirini tamamlar. Soyut emek ve değer, maddî-teknik ya da fizyolojik değil de, toplumsal bir doğaya sahiptir. Soyut emeğin değerin temeli olan 'toplumsal bir öz' olması gibi, değer de emek ürününün toplumsal bir özelliğidir (ya da toplumsal bir şekil). Bununla birlikte, soyut emek, yarattığı değer gibi, niteliksel yönünün yanı sıra niceliksel bir yöne de sahiptir. Soyut emek, sosyalist bir topluluğun organları tarafından göz önüne alınan toplumsal emeğin belli bir büyüklüğe sahip olması anlamında, belli bir büyüklüğe sahiptir.[22] Soyut emeğin niceliksel olarak belirlenmesi sorununun üstesinden gelmek için, ortaya çıkabilecek olası bir yanlış anlamayı

22) Bu, Stolzmann'ın neden hatalı olduğu olduğunu göstermektedir. Stolzmann şunları yazmaktadır: 'Tüm iktisadî olayların anlamı ve niteliği, söz konusu olayların 'toplumsal işlevi' nedeniyle ortaya çıkıyorsa, bu aynı zamanda emek için de neden doğru olmasın, emek niteliğini neden toplumsal işlevinde yani açıklanması gereken mevcut iktisadî düzene ait olan işlevinde bulamasın'. (Stolzmann, *Der Zweck in der Volkswirtschaft*, 1909, s. 533). Aslında, değer yaratan emek Marx tarafından üretimin teknik unsuru olarak değil de, emeğin toplumsal örgütlenmesinin toplumsal şekilleri açısından değerlendirilmiştir. Marx'a göre, emeğin toplumsal şekli boşlukta asılı duran bir şey değildir: üretimin maddî şekliyle yakından ilgilidir. Marx'ın sisteminde emeğin toplumsal şeklinin tam anlamıyla yanlış yorumlanmasıyla, 'Marx için süvari kılıcının üretimin basit bir teknik

açıklamamız gerekmektedir. İlk bakışta, soyut emek, emek ürünlerinin eşitlenmesi yoluyla emeğin toplumsal olarak eşitlenmesinin bir ürünüyse, iki emek harcamasının eşitliği ya da eşitsizliğine ilişkin yegâne kriter mübadele sürecindeki eşitlik (ya da eşitsizlik) gerçeği olarak görünebilir. Bu bakış açısından, iki emek harcamasının mübadele süreci aracılığıyla toplumsal olarak eşitlenmesinden önce eşitliği ya da eşitsizliğinden söz edemeyiz. Diğer taraftan, mübadele sürecinde bu emek harcamaları toplumsal olarak eşitlenirse, söz konusu emek harcamaların doğrudan üretim sürecinde eşit olmasalar da (örneğin, emek saati miktarı çerçevesinde) eşit olarak düşünmemiz gerekmektedir.

Böylesi bir varsayım yanlış sonuçlara götürür. Bu ise bizi, mübadele sürecinde eşit emek miktarlarının ve kimi zaman da çok eşitsiz miktarların (örneğin, çok nitelikli emeğin ürünlerinin, niteliksiz emeğin ürünleriyle mübadele edilmesinde ya da kapitalist bir ekonomide ürünlerin üretim fiyatlarıyla mübadelesinde v.s.) toplumsal olarak eşitlendiğini söyleme hakkından mahrum bırakır. Mübadele sürecinde emeğin toplumsal olarak eşitlenmesinin, doğrudan üretim sürecinde emeği nitelendiren (örneğin, çalışma saatinin uzunluğu, yoğunluğu, veri bir nitelik düzeyinde eğitim süresinin uzunluğu v.s.) niceliksel bakış açısına bağımlılıktan tecrit edilmiş bir biçimde sağlanacağını ve dolayısıyla da, toplumsal eşitlemenin münhasıran piyasa tarafından spontane olarak belirlenmesi nedeniyle bir düzenlilik göstermeyebileceğini kabul etmemiz gerekir.

Daha önce geliştirilen soyut emek teorisinin, belirtmiş olduğumuz hatalı izlenimle hiçbir ortak yanının olmadığını göstermek kolaydır. Bir kez daha sosyalist topluluk örneğine geri dönebiliriz. Sosyalist topluluğun organları A işçisinin katkısının 20 saatlik toplumsal emek ve B işçisinin katkısının da de 10 saatlik toplumsal emek olduğunu bilmekte-

---

unsuru' olduğunu ifade etmek (S. Prokopovich, *K kritike Marksa* (Towards a Critique of Marx), 1901, s. 16) ya da bunu 'Marx'ın değeri emek cinsinden açıklarken farklı emek şekillerinin farklı değerlendirmelerini' bir üretim faktörü olarak aldığını düşünmek mümkündür (G. Cassel, 'Grundriss einer elementaren Preislehre', *Zeitschrift fur die gesamte Staatswissenschaft*, 1899, No. 3, s. 447). Marshall bile Marx'ın hatasının, 'emeğin niteliğini' görmezlikten gelmesinde yattığını ifade etmektedir (Marshall, *Principles of Economics*, 1910, s. 503). İş, emeğin toplumsal mı yoksa teknik özellikleriyle mi ilgilendiğimiz noktasındadır. Marx meta üreten bir ekonomide emeğin toplumsal şekilleri ya da toplumsal eşitliğiyle yani farklı emek şekillerinin teknik özelliklerinden yapılan soyutlama girişiminde ifade edilen şekliyle ilgilenmiştir.

dir. Bu hesaplamalar, üretimin maddî-teknik sürecinde emeği nitelendiren özellikler (örneğin, çalışma saatinin uzunluğu, yoğunluğu, üretilen ürünlerin miktarı, v.s.) temelinde sosyalist topluluğun organları tarafından yapılabilir. Sosyalist topluluğun organları her işçinin niteliksel katkısını belirlemek için her bir işçi tarafından harcanan fizyolojik enerji miktarını (bu miktarın psiko-fizyolojik araştırmayla belirlenebileceğini varsaydık) yegâne kriter olarak alırlarsa, emeğin toplumsal olarak eşitlenmesinin temelinin, emeği maddî-teknik yönüyle değil de, fizyolojik olarak nitelendiren emek özellikleri olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, bu sorunu çözmeyecektir. Her iki durumda da, iki emek harcamasının toplumsal olarak eşitlenmesi girişiminin, bizatihi eşitleme girişiminin dışındaki nitelikler temelinde gerçekleştirildiğini söylememiz gerekir. Ancak, buradan, fizyolojik eşitlikleri temelinde belirlenen iki emek harcamasının toplumsal eşitliğinin, söz konusu iki emeğin fizyolojik eşitliğiyle özdeş olduğu hiçbir şekilde söylenemez. İki toplumsal emek miktarına ilişkin olarak verilen sayısal örneğin (20 saatlik ve 10 saatlik toplumsal emek), iki fizyolojik enerji miktarlarına (20 birimlik ve 10 birimlik fizyolojik enerji) ilişkin sayısal ifadeyle tam olarak örtüştüğünü varsaysak bile, toplumsal emeğin doğası ve fizyolojik enerji harcaması yani emeğin toplumsal olarak eşitlenmesi ve söz konusu emeğin fizyolojik eşitliği arasında temel bir fark söz konusudur. Bu fark, toplumsal eşitleme, emeği, tek bir özellik temelinde değil de, maddî-teknik ya da fizyolojik açılardan nitelendiren bir dizi özellik temelinde düzenlendiği durumlarda daha büyüktür. Bu örnekte, toplumsal olarak eşit emek fizyolojik olarak eşit emekten niteliksel olarak farklı olmasının yanı sıra toplumsal olarak eşit emeğin niceliksel olarak belirlenmesi sadece emeğin toplumsal olarak eşitlenmesi biçiminde anlaşılabilir. Toplumsal emeğin niteliksel olduğu kadar niceliksel nitelikleri, emeğin toplumsal olarak eşitlenmesinin söz konusu olduğu üretim sürecinin toplumsal şeklinin analizi yapılmadan kavranamaz.

Bu, meta üreten bir ekonomide gördüğümüz bir durumdur. İki soyut emek miktarının eşitliği, toplam toplumsal emeği oluşturan kısımlar olarak söz konusu soyut emeklerin eşitliğini - emek ürünlerinin eşitlenmesiyle sadece emeğin toplumsal olarak eşitlenmesi sürecinde kurulan eşitliği- göstermektedir. Bu nedenle, meta üreten bir ekonomide, iki emek harcamasının *toplumsal* eşitliğinin ya da söz konusu emek harcamalarının *soyut* emek seklindeki eşitliğinin mübadele süreciyle kurul-

duğunu ileri sürdük. Ancak, bu bizim, emeği maddî-teknik ve fizyolojik yönleriyle emeği ayırt eden ve mübadele girişiminden önce ve bu girişimden bağımsız bir biçimde soyut emeğin niceliksel olarak belirlenmesini nedensel olarak etkileyen bir dizi niceliksel özellikleri ortaya koymamızın önüne geçemez. Bu özelliklerin en önemlileri şunlardır: 1) *emek harcama süresinin uzunluğu* ya da *çalışma süresi*; 2) emeğin *yoğunluğu*; 3) emeğin *niteliği*; ve 4) bir birim zamanda üretilen *ürünlerin miktarı*. Bu özelliklerin her birini kısaca inceleyebiliriz.

Marx işçi tarafından harcanan *çalışma süresini*, emeğin niceliksel olarak belirlenmesini ortaya koyan temel özellik olarak göz önüne almaktadır. Emek zamanına göre emeğin niceliksel olarak belirleme yöntemi, Marx'ın sosyolojik yönteminin niteliğidir. Emeğin niceliksel olarak belirlenmesini bir psiko-fizyolojik laboratuarda yapmayı düşünseydik, belli bir miktarda harcanan fizyolojik enerjiyi bir emek birimi olarak almamız gerekirdi. Ancak, bireyler ve üretim dalları arasında toplumsal emek dağılımını göz önüne aldığımızda -sosyalist bir ekonomi de bilinçli bir biçimde ve meta üreten bir ekonomide spontane olarak gerçekleştirilen dağılım- farklı miktarlarda *emek*, farklı *emek zamanı* süreleri olarak ortaya çıkar. Bu nedenle, Marx sıklıkla emek yerine emek zamanını kullanmaktadır ve emek zamanını, üründe maddîleşen bir öz olarak incelemektedir (*Critique*, s. 23, 26).

Bu nedenle, Marx, emek zamanını ya da 'emek büyüklüğünün yaygınlığını' temel emek ölçüsü olarak ele almaktadır (*Capital, I*, s. 519). Bu özellikle birlikte Marx emeğin yoğunluğunu, 'emek büyüklüğünün yoğunluğunu' yani 'veri bir zamanda harcanan emek miktarını' tamamlayıcı ve ikincil özellik olarak ortaya koymaktadır (*Ibid.*). Büyük yoğunluğa sahip bir saatlik emek, örneğin, normal yoğunluğa sahip 1 saatlik emekle eşit olarak değerlendirilir. Bir başla deyişle, daha yoğun emek, daha uzun süreli emeğe eşit olarak değerlendirilir. Yoğunluk, emek zamanı birimlerine dönüştürülür ya da yoğun büyüklük yaygın büyüklük olarak hesaplanır. Emek yoğunluğunun emek zamanına indirgenmesi dikkat çekici bir biçimde Marx'ın emeğe özgü özellikleri, toplumsal emek dağılımı sürecinde kesin bir rol oynayan toplumsal nitelikteki özelliklerin olduğu durumda emeğin fizyolojik yönünden ne ölçüde tâlî olarak ele aldığını göstermektedir.

Emek yoğunluğunun emek zamanına göre oynadığı tâlî rol, Marx'ın daha sonraki gözlemlerinde daha da çarpıcı bir biçimde gösterilmiştir.

Marx'a göre, emek yoğunluğu özelliği, soyut emek miktarını belirlemede sadece veri emek harcamaları üç aşağı beş yukarı ortalama düzeyle karşılaştırıldığında farklılık gösterdiğinde hesaba katılır. Ancak, 'emek yoğunluğu her sanayi dalında eşanlı olarak ve eşit bir biçimde artırılacak olsaydı, yeni ve daha yüksek yoğunluk derecesi toplumun normal emek yoğunluğu düzeyi olacak ve bu nedenle de, hesaba katılmayacaktı' (*Capital, I*, s. 525).[23] Bir başka deyişle, veri bir ülkede, bugün ya da elli yıl önce, (her biri sekiz saatlik) bir milyon işgünü her gün üretimde harcanırsa, ortalama emek yoğunluğu yarım yüzyılda örneğin $1\frac{1}{2}$ kez artsa ve dolayısıyla da, harcanan fizyolojik emek miktarı yükselse bile, her gün yaratılan değerlerin toplamı değişmeden kalır. Marx'ın bu uslamlaması fizyolojik emeğin soyut emekle birbirine karıştırılamayacağını ve fizyolojik enerji miktarının, soyut emek miktarını ve yaratılan değerin büyüklüğünü belirleyen temel niteliksel özellik olarak değerlendirilemeyeceğini ispatlamaktadır. Marx emek zamanını emeğin ölçüsü olarak göz önüne almaktadır ve emek yoğunluğu da sadece tamamlayıcı ve tâlî bir role sahiptir.

Bir sonraki kısmı *nitelikli* emeğe ayıracağız. Burada, emek zamanının emeğin ölçüsü olduğuna ilişkin genel görüşüne sadık kalarak, sadece Marx'ın nitelikli emeğin bir gününü basit emeğin veri gün sayısına yani yine emek zamanına indirgemesine işaret edeceğiz.

Buraya kadar, değişik üretim dallarında harcanan emek miktarlarının eşitlenmesini inceledik. Aynı üretim dalında farklı emek harcamaları olduğunu varsayarsak (daha kesin olarak ifade edersek, aynı tür ve nitelikte malların üretimi için yapılan harcamalar), bunların eşitlenmesi şu ilkeye bağlıdır: iki emek harcaması, *veri bir üründen*, gerçekte emek zamanı, yoğunluk, v.s. cinsinden birbirlerinden çok farklı emek harcamaları olduğunda bile *eşit miktarlarda* üretirlerse, eşit olarak değerlen-

23) Marx aynı düşünceyi *Theorien über den Mehrwert, III*, s. 365-366'de daha keskin bir biçimde ifade etmiştir: 'Emeğin bu yoğunlaşması genelleşirse, emtianın değeri, söz konusu emtiaya harcanan daha az bir emek zamanıyla birlikte sürekli olarak azalacaktır'. Emek yoğunluğundaki genel bir artışla birlikte 15 saat harcanan veri ürüne 12 saat harcanırsa, bu durumda, Marx'ın görüşüne göre, ürünün değeri (emek zamanı ve harcanan saatle belirlendiğinden) azalır. Ürüne harcanan fizyolojik enerji miktarı değişmemiştir (yani 15 saatte üretildiğinde harcanan enerji 12 saatte harcanmıştır). Bu nedenle, emek değerinin fizyolojik yorumunu savunanların bakış açısından, ürünün değeri değişmez.

dirilir. Oldukça yüksek niteliklere sahip ya da daha iyi üretim araçlarıyla çalışan bir işçinin işgünü, daha az nitelikli ya da daha yetersiz üretim araçlarıyla çalışan bir işçinin iki günlük emeğiyle, birinci durumda harcanan fizyolojik enerji miktarı ikinci durumda harcanan fizyolojik emek miktarından daha az olsa bile, toplumsal olarak eşitlenir. Burada emeğin soyut ve toplumsal olarak gerekli emek biçimindeki niceliksel niteliğini belirleyen kesin özellik, hiçbir şekilde harcanan fizyolojik enerji miktarını temsil etmez. Burada da Marx, bir işçinin niteliği ya da daha iyi üretim araçları kullanması çerçevesinde ayırt edilen emeğini, *toplumsal olarak gerekli* emek zamanına indirgemekte yani Marx emeği, veri *emek zamanı* miktarıyla eşitlemektedir.

Emeği doğrudan üretim sürecindeki maddî-teknik ve fizyolojik yönleri cinsinden nitelendiren bir dizi özellikler, soyut emeğin niceliksel niteliğini mübadele sürecinden önce ve ondan bağımsız olarak *nedensel olarak etkiler*. Ancak, mübadele sürecinden bağımsız iki veri emek harcaması birbiriden emek zamanının uzunluğu, yoğunluğu, nitelik düzeyi ve teknik üretkenlik cinsinden farklılık gösteriyorsa, meta üreten bir ekonomide söz konusu emek harcamalarının *toplumsal olarak eşitlenmesi* sadece mübadele yoluyla gerçekleşir. *Toplumsal olarak eşitlenmiş* ve *soyut* emek, maddî-teknik ve fizyolojik yönleriyle incelenen emekten niteliksel ve niceliksel olarak farklılık gösterir.

On Beşinci Kısım

NİTELİKLİ EMEK

Mübadele sürecinde, farklı somut emek şekilleri ve dolayısıyla da, emek eşitlenir. Diğer koşullar değişmezse, somut emek şekillerindeki farklılıkların meta üreten ekonomide hiçbir etkisi yoktur ve ayakkabıcının bir saatlik emeğinin ürünü, terzinin bir saatlik emeğinin ürünüyle eşitlenir. Bununla birlikte, farklı emek şekilleri eşit olmayan koşullarda ortaya çıkabilir; bunlar, yoğunlukları, sağlığı tehdit etmeleri, eğitim zamanının uzunluğu ve v.s. göre birbirlerinden ayrılır. Mübadele süreci emek şekillerindeki farklılıkları ortadan kaldırır; söz konusu süreç aynı zamanda, farklı koşulları bertaraf eder ve niteliksel farklılıkları, niceliksel farklılıklara dönüştürür. Bu farklı koşullar nedeniyle, ayakkabıcının bir günlük emeğinin ürünü, örneğin, niteliksiz inşaat işçisinin ya da ekskavatörün iki günlük emeğinin ürünüyle ya da mücevheratçının yarım günlük emeğinin ürünüyle mübadele edilir. Piyasada, eşit olmayan zaman sürelerinde üretilen ürünler değerler olarak eşitlenir. İlk bakışta, bu anlayış, emeğin ürününün değerinin, söz konusu ürünü üretmede harcanan emek zamanıyla orantılı olacağı biçimindeki Marx'ın teorisinin temel varsayımıyla çelişmektedir. Bu çelişkinin nasıl çözümlenebileceğini görelim.

Yukarıda belirtilen farklı emek koşulları arasında, en önemli olanları veri emek şekli ve veri emek şekline ya da mesleğe yönelik olarak gerek-

li eğitim ve hazırlık süresinin uzunluğudur. Emek yoğunluğu sorunu kendine özgü teorik bir sorun değildir ve bunu şöylesine bir ele alacağız. Bununla birlikte, dikkatimizi nitelikli emek üzerinde yoğunlaştıracağız.

İlk olarak, *nitelikli* ve basit emeği tanımlayacağız. Basit emek, 'basit emek gücünün' yani ortalama olarak, herhangi bir özel gelişim olmaksızın her sıradan bireyin organizmasında mevcut olan emek gücünün 'harcanmasıdır' (*Capital*, *I*, s. 44). Basit emeğin aksine, kendine özgü bir eğitim gerektiren yani 'ortalama işçilerin sahip olduğundan uzun ya da profesyonel eğitim ve daha önemlisi genel eğitim'[1] isteyen emeği nitelikli emek olarak adlandıracağız. Basit yani ortalama emeğin, farklı kişiler arasında eşit ve tarihî gelişme sürecinde değişmeyen bir büyüklük olarak düşünülmemesi gerekir. Basit ortalama emek, farklı ülkelerde ve farklı kültürel çağlarda farklı bir niteliğe sahip olmakla birlikte her toplum için gelişiminin veri bir anındaki bir büyüklüğü temsil eder. (*Capital*, *I*, s. 44). İngiltere'de herhangi bir ortalama işçinin gerçekleştirebileceği iş, Rusya'daki işçi açısından bir hazırlık yapılmasını gerektirebilir. Ortalama bir Rus işçisinin şu anda yapabildiği iş, karmaşık olması açısından yüz yıl önce Rusya'da ortalamanın üzerindeki bir işçinin yapabileceği bir iş olarak düşünülebilir.

Nitelikli işçinin basit işçiden farkı: 1) nitelikli işçi tarafından üretilen *ürünlerin değerinin* artması ve nitelikli *emek gücünün* değerinin artması yani nitelikli ücretli işçinin ücretinin artması biçiminde ifade edilir. Bir taraftan, mücevheratçının bir günlük emeğinin ürünün değeri, ayakkabıcının bir günlük emeğinin ürününün değerinden iki kat daha fazla bir değere sahiptir. Diğer taraftan, mücevheratçıda çalışan işçinin bu işle uğraşan girişimciden aldığı ücret, ayakkabıcıda çalışan işçinin girişimcisinden aldığı ücretten daha fazladır. Birinci olgu, meta üreten bir ekonominin özelliğidir ve emtia üreticileri olarak kişiler arasındaki ilişkileri nitelendirir. İkinci olgu, sadece kapitalist ekonominin bir özelliğidir ve kapitalistler ve ücretli işçiler arasındaki ilişkiler çerçevesinde kişiler arasındaki ilişkileri nitelendirir. Meta üreten bir ekonominin özelliklerini ele alan değer teorisinde emek gücünün değerini değil de, sadece emtianın değerini ele aldığımızdan, bu kısımda, nitelikli emek gücünün değeri sorununu bir tarafa bırakıp, sadece nitelikli emek tarafından üretilen ürünlerin değerini göz önüne alacağız.

---

1) Otto Bauer, 'Qualifizierte Arbeit und Kapitalismus', *Die Neue Zeit*, Stuttgart, 1906, Bd. I, No. 20.

Nitelikli emek kavramı, bu kavramla sıklıkla karıştırılan diğer iki kavramdan kesinlikle ayrı tutulmalıdır: *yetenek* (ya da *beceri*) ve *yoğunluk*. Nitelikli emekten söz ederken, aklımızdan geçen, veri emek *şekli* yani veri bir meslek ya da uzmanlık için gerekli ortalama nitelik (eğitim) düzeyidir. Bu ortalama nitelik, *aynı* meslek ya da uzmanlık çerçevesinde tek bir üreticinin *bireysel* niteliğinden ayırt edilmelidir. Mücevheratçının emeği, ortalama olarak, yüksek düzeyde bir nitelik gerektirmekle birlikte farklı mücevheratçılar işlerinde farklı deneyim eğitim ve hüner sergilerler; söz konusu mücevheratçılar birbirlerinden emeklerinin beceri ya da yeteneği cinsinden farklılık gösterir. (*Capital*, *I*, s. 38-39; 197). Ayakkabıcı, ortalama olarak, günde bir çift ayakkabı ve daha muktedir ve eğitimli olan veri bir ayakkabıcı iki çift ayakkabı üretirse, doğal olarak, daha nitelikli ayakkabıcının bir günlük emeği (iki çift ayakkabı), ortalama yeteneğe sahip ayakkabıcının bir günlük ürününden (bir çift ayakkabı) iki kat daha fazla değere sahip olacaktır. Bunun böyle olduğu, bir sonraki kısımda da ayrıntılı bir biçimde ortaya konacağı gibi, değer, üretim için gerekli bireysel emek tarafından değil de, toplumsal olarak gerekli emek tarafından belirlendiği için açıkça görülmektedir. İki farklı ayakkabıcı arasındaki yetenek ya da beceri farklılıkları kesinlikle söz konusu ayakkabıcıların aynı süre içinde (aynı emek araçları ve diğer eşit koşullar veri iken) ürettikleri farklı miktarlardaki ürünler cinsinden ölçülmelidir. Bu nedenle, emeğin yeteneği ya da becerisi, toplumsal olarak gerekli emek teorisine dâhil olur ve kendine özgü teorik zorluklar sergilemez. Nitelikli emek sorunu daha büyük sorunları beraberinde getirir. Bu ise ürünleri birbiriyle karşılaştırılamayacak *farklı* işlerde faaliyette bulunan iki üreticinin aynı zaman içinde ürettikleri ürünlerin farklı değeriyle ilintilidir. Nitelikli emeği yeteneğe indirgeyen analistler sorunun basitçe önüne geçmektedir. Bu nedenle, L. Boudin, nitelikli emeğin ürettiği ürünün sahip olduğu yüksek değerin, söz konusu emeğin ilgili ürünlerden büyük miktarlarda üretmeleri gerçeğiyle açıklanabileceğini düşünmektedir.[2] 'Öğretim ve eğitim süre-

2) Louis B. Boudin, *The Theoretical System of Karl Marx in the Light of Recent Criticism*, Chicago: Charles H. Kerr & Co., 1907.

3) Franz Oppenheimer, *Wert und Kapitalprofit*, Jena: Ct. Fischer, 2nd edition, 1922, s. 63, s. 65-66. Oppenheimer'ın görüşlerinin ayrıntılı bir eleştirisi, *Sovremennye ekonomisty na Zapade* (Contemporary Economists in the West), 1927 künyeli çalışmamızda yer almaktadır.

sinin uzun' olması sonucu 'kazanılmış nitelik' konusu üzerinde yoğunlaşan F. Oppenheimer Marx'ın 'doğuştan varolan' niteliği ihmâl ettiğini söylemektedir. Ancak, vargımıza göre, Oppenheimer bu 'doğuştan varolan' niteliğe, nitelikli emeği değil de, toplumsal olarak gerekli emekle ilgili olan belli üreticilerin bireysel niteliğini dâhil etmiştir.[3]

Diğer analistler nitelikli emeği, daha *yoğun* emeğe indirgemeyi denemiştir. Emeğin yoğunluğu ya da şiddeti, bir zaman biriminde harcanan emek miktarıyla belirlenir. Aynı işte faaliyette bulunan iki üretici arasında emek yoğunluğu konusunda bireysel farklılıkları nasıl gözlemleyebiliyorsak, iki farklı işteki ortalama emek yoğunluğu farklılığını da gözlemleyebiliriz. (*Capital*, *I*, s. 409, 524, 561). Emeğin aynı sürede ve fakat farklı yoğunlukta ürettiği mallar, soyut emek miktarının harcanan emek zamanının uzunluğunun yanı sıra emek yoğunluğuna da bağlı olması nedeniyle farklı değere sahiptir. (Bir önceki kısmın sonuna bakınız).

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, kimi analistler nitelikli emek sorununu, nitelikli emeğin yüksek yoğunluklu olduğunu görerek çözmeye çalışmıştır. Liebknecht şunları söylemektedir: 'Karmaşık emek, basit emekten sadece basit emekten daha yoğun olduğu durumlarda daha büyük değer üretebilir'.[4] Bu yüksek yoğunluğa sahip nitelikli emek, ilk önce, yüksek yoğunluklu zihnî enerjinin harcanması yani üst düzeyde 'dikkat, entelektüel çaba ve zihnî harcama' biçiminde ifade edilir. Ayakkabıcının bir birimlik kas gücü için zihnî enerjinin $\frac{1}{4}$'ünü, mücevheratçının da $1\frac{1}{2}$'sini harcadığını varsayalım. Bu örnekte, ayakkabıcının bir saatlik emeği, enerjisinin $1\frac{1}{2}$ biriminin (kas gücü olduğu kadar zihnî enerjisi de) ve mücevheratçının bir saatlik emeği de enerjisinin $2\frac{1}{2}$ biriminin harcanmasını yani mücevheratçının emeğinin daha fazla değer yarattığını göstermektedir. Liebknecht böylesi bir varsayımın 'hipotetik' bir nitelik taşıdığının farkındadır.[5] Biz ise bu varsayımın temelsiz olduğu kadar gerçekler çerçevesinde yanıltıcı da olduğunu düşünüyoruz. Biz ise eğitim süresinin uzunluğundan dolayı yüksek değere sahip emtia yaratan nitelikli emek şekillerini hesaba katıyoruz. An-

---

4) Wilhelm Liebknecht, *Zur Geschichte der Werttheorie in England*, Jena: G. Fischer, 1902, s. 102. Bu kitabın yazarı Wilhelm Liebknecht'ın oğlu ve Karl Liebknecht'ın erkek kardeşidir. Liebknecht'in görüşlerinin ayrıntılı bir eleştirisi, Liebknecht'in *History of the Theory of Value in England* adlı çalışmasının Rusça çevirisine yazmış olduğum giriş kısmında yer almaktadır.

5) *Ibid.*, s. 103.

cak, yoğunluk açısından, nitelikli emek şekilleri, daha düşük yoğunluklu emek şekillerinden fazla değildir. Yoğunluk düzeyinden *bağımsız* olarak nitelikli emeğin neden daha yüksek değerli bir meta ürettiğini açıklamamız gerekmektedir.[6]

Şöyle bir sorunla karşılaşmaktayız: farklı ortalama nitelik düzeyine sahip (eğitim süresinin uzunluğu) iki işte eşit emek zamanının harcanması neden farklı değerlerde emtia yaratmaktadır? Marksist literatürde bu sorunu çözmeye yönelik iki yaklaşımdan söz etmek mümkündür. Bunlardan bir tanesi A. Bogdanov'un çalışmasında yer almaktadır. Bogdanov nitelikli emek gücünün 'normal olarak işçinin bizzat kendisinin çok önemli ve değişen ihtiyaçlarının tatmin edilmesi koşuluyla yani farklı ürünlerden büyük miktarlarda tüketmesi koşuluyla işlevini yerine getirdiğine işaret etmektedir. Bu nedenle, karmaşık emek gücünün *emek değeri büyüktür* ve toplum açısından emek maliyeti yüksektir. Bu emek gücünün topluma daha karmaşık yani 'çoğaltılmış' canlı emek aktarmaları bu nedenledir.[7] Nitelikli işçi, basit işçiden beş kat daha fazla tüketim malı ve sonuç itibariyle de, toplumsal enerji tüketirse, bu durumda, nitelikli emeğin bir saatlik emeği, basit emeğin bir saatlik emeğinin ürettiği değerin beş katı daha fazla bir değer üretecektir.

Bogdanov'un argümanının, ilk önce, yöntemi nedeniyle kabul edilemez olduğunu düşünüyoruz. Özü itibariyle, Bogdanov nitelikli emeğin yüksek değerli ürün ürettiği sonucunu, nitelikli emek gücünün yüksek değerli olmasından çıkarmaktadır. *Emtianın* değerini, *emek gücünün* değeri cinsinden açıklamaktadır. Bununla birlikte, Marx'ın analitik olarak izlediği yol tam da bunun tersidir. Marx, değer teorisinde, nitelikli emek tarafından üretilen emtianın değerini açıklarken, meta üreticileri olarak kişiler arasındaki ilişkileri ya da basit meta ekonomisini analiz etmektedir; incelemenin bu aşamasında, genelde emek gücünün değeri ve özelde de nitelikli emeğin değeri Marx açısından söz konusu değil-

6) P. Rumyantsev'in, Marx'ın *A Contribution to the Critique of Political Economy* adlı çalışmasının Rusça çevirisinde karmaşık emek, 'yüksek miktar içeren emek' olarak adlandırılmaktadır. (1922, s. 38). Bu ifade Marx'a ait olmadığından, okuyucunun kafasını karıştırmamalıdır. Orijinal baskıda Marx bunu 'yüksek potansiyele sahip emek' olarak adlandırmıştır. (s. 6).

7) A. Bogdanov and I. Stepanov, *Krus politicheskoi ekonomii* (Course in Political Economy), *Vol. II*, No. 4, s. 19. İtalikler Bogdanov'a aittir.

dir (*Capital*, *I*, s. 44, dipnot).[8] Marx'ın çalışmasında, emtianın değeri, bizzat kendisi bir toplumsal miktarı temsil eden ve değeri olmayan soyut emel tarafından belirlenir. Bununla beraber, Bogdanov'un çalışmasında, değeri belirleyen emek ya da emek zamanı da değere sahiptir. Emtianın değeri, emtiada cisimleşmiş emek zamanı tarafından belirlenir ve söz konusu emek zamanının değeri de, işçinin geçimliği için gerekli tüketim mallarının değeri tarafından belirlenir.[9] Bu nedenle, düşüncemize göre, ikna edici olmayan bir argüman aracılığıyla A. Bogdanov'un içinden çıkmaya çalıştığı fasit daire içine düşmekteyiz.[10]

Bu yöntemsel hatalardan bağımsız olarak, Bogdanov'un sadece nitelikli emeğin ürünlerinin gidemeyeceği minimal mutlak sınıra işaret ettiğini belirtmemiz gerekmektedir. Tüm koşullarda, değer, nitelikli emek gücünü önceki düzeyinde korumaya yeterli olmalıdır, bu nedenle de, niteliksiz hale gelmeye (düşük nitelik düzeyine inmeye) zorlanmamalıdır. Ancak, işaret ettiğimiz gibi, minimal *mutlak* sınır dışında, farklı emek şekillerinin *nispî* avantajı meta üreten ekonomide kesin bir rol oynamalıdır.[11] Veri nitelikli emek tipinin ürününün değerinin tam anlamıyla üreticinin nitelikli emek gücünü sürdürmesi için yeterli olmakla birlikte veri işte emeği daha kısa eğitim süresi gerektiren diğer işlerdeki emekten nispî olarak daha avantajlı hale getirmek için yeterli olmadığını varsayalım. Bu koşullarda, veri işten başka işlere doğru emeğin aktarımı başlayacaktır; bu aktarım, veri işteki emeğin değeri, üretim koşullarında nispî bir eşitlik ve *farklı emek şekilleri arasında* bir denge sağlayan bir düzeye yükseltilinceye kadar devam edecektir. Nitelikli emek sorunlarının analizinde, başlangıç noktası olarak, veri emek şeklinin tüketim ve üretkenliği arasındaki dengeyi değil de, farklı emek şekilleri arasındaki dengeyi seçmemiz gerekir. Bu nedenle, Marx'ın değer teorisinin temel başlangıç noktasını yani toplumsal emeğin, toplumsal ekonominin farklı dalları arasındaki dağılımını ele alacağız.

Önceki kısımlarda, farklı emek şekillerinin ürünlerinin değerleri cinsinden mübadelesinin, veri iki üretim dalı arasındaki denge durumuna

---

8) Marx pasajda her zaman kullandığı yöntemden uzaklaşmış ve nitelikli emeğin ürününün değerini, nitelikli emek gücünün değerine bağlı olduğu bir biçimde ele almıştır. Bakınız *Theorien über den Mehrwert*, *III*, s. 197-198.

9) Bakınız F. Engels, *Anti-Duhring*, New York: International Publishers, 1966, s. 210.

10) *op. cit.*, s. 20.

11) A. Bogdanov'a yönelik benzer eleştirilerimiz için elinizdeki kitabın On Birinci Kısmına bakınız.

tekabül ettiği düşüncesini geliştirdik. Bu genel durum, iki emek şeklinin yani farklı nitelik düzeyine sahip emek şekillerinin ürünlerinin mübadele edildiği durumlara tam anlamıyla uygulanabilir. Nitelikli emeğin ürününün değeri, basit emeğin (ya da genelde daha az nitelikli emeğin) ürününün değerini, farklı üretim koşullarını telâfi eden ve bu emek şekilleri arasında denge kuran değer miktarı kadar aşmalıdır. Mücevherat ve ayakkabı üreten üretim dalları arasındaki emek dağılımına ilişkin denge kesinkes veri mübadele oranlarında kurulacağından ve bir üretim dalından diğerine doğru emek aktarımı duracağından, mücevheratçının bir saatlik emeğinin ürünü piyasada ayakkabıcının iki saatlik emeğiyle eşitlenir. Nitelikli emek sorunu, *nitelik cinsiden farklılık gösteren farklı emek şekilleri arasındaki denge koşullarının* analize indirgenir. Bu sorun hâlihazırda çözülmemiş olmakla birlikte doğru bir biçimde ortaya konmuştur. Sorduğumuz soruya henüz cevap vermediğimiz halde, kullanacağımız yöntemin yani bizi hedefimize götürmede izleyeceğimiz yolun çerçevesini çizmiş bulunmaktayız.

Çok sayıda Marksist analist bu yolu izlemiştir.[12] Söz konusu analizler bütün dikkatlerini, nitelikli emeğin ürününün, söz konusu ürünün üretiminde doğrudan harcanan emeğin yanı sıra veri işte işçinin *eğitimi* için gerekli emeğin de bir sonucu olduğu gerçeği üzerinde yoğunlaştırmıştır. İşçinin *eğitimi* için gerekli emek de ürünün değerine dâhildir ve buna binaen de ürünü daha pahalı hale getirir. '[İşçinin *eğitimi* için gerekli emeğin] nitelikli emeğin ürününe yapması gereken katkı karşılığında toplumun sonuç itibariyle ödeyeceği bedel', [söz konusu emeğin] nitelikli emek gücünün eğitimine harcanmayıp da, '[yaratılacak] değeri nitelikli emek gerçekleştirmiş olsaydı, toplumun bu değeri doğrudan tüketmesi sonucunda ödeyeceği bedelin eşdeğeri kadardır' (Köşeli parantez içinde yer alan ifadeler U. S. Akalın'a aittir).[13] Bu emek süreçleri, veri bir işte işçinin eğitimi için harcanan zanaatkârın ve öğretmenin emeğinden ve eğitim süresi içinde yer alan öğrencinin emeğinden oluşmaktadır. Öğretmenin emeğinin nitelikli işçinin ürünün değerine dâhil

12) R. Hilferding, *Bohm-Bawerk's Criticism of Marx* (New York: Augustus M. Kelley, 1949). H. Deutsch, *Qualifizierte Arbeit und Kapitalismus*, Wien: C.W. Stern, 1904. Otto Bauer, *op. cit.*, V.N. Poznyakov, *Kvalifitsirovannyi trud i teoriya tsennosti Marksa* (Qualified Labor and Marx's Theory of Value), 2nd edition.

13) Hilferding, *op. cit.*, s. 145.

olup olmayacağı sorununu inceleme konusunda, O. Bauer'in uslamlamasına ilişkin olarak farklı üretim dalları arasındaki denge koşullarını başlangıç noktası olarak seçmesi gerçekten doğrudur. O. Bauer şu sonuçlara ulaşmaktadır: 'Doğrudan üretim sürecinde harcanan emek tarafından yaratılan değer ve öğretmeden nitelikli emek gücüne transfer edilen değerin yanı sıra eğitim süresinde öğretmenin yarattığı değer de, basit meta üretimi aşamasında nitelikli emek tarafından üretilen ürünlerin değerinin belirlenmesinde yer alan unsurlardan bir tanesidir'.[14]

Bu nedenle, veri işteki üreticileri eğitmek için harcanan emek, nitelikli emeğin ürününün değerine dâhil olur. Ancak, emeğin sahip olduğu yüksek nitelik ve daha karmaşık olması temelinde farklılık gösteren işlerde, işçilerin eğitimi genellikle daha yetenekli olanlar arasından yapılacak seçimle gerçekleştirilir. Mühendislik okuyan üç öğrenci arasından belki de sadece bir tanesi mezun olacak ve amacına ulaşacaktır. Bu nedenle, üç öğrencinin harcadığı emek ve bu öğrencilere ders veren öğretmenin artan emek harcaması, bir mühendisin yetiştirilmesi için gereklidir. Böylece, sadece üçte birinin amaca ulaşma şansının olduğu öğrencilerin veri mesleğe girmesi, veri işteki ürünlerin artan değeri kaçınılamaz (ve bir ölçüye kadar da heba olmuş) emek harcamalarını telâfi edebilirse yeterli bir boyuta ulaşacaktır. Diğer koşullar değişmeden kaldığında, eğitimin çok sayıda rakip tarafından emeğin harcanmasını gerektiren mesleklerdeki bir saatlik emeğin ürününün ortalama değeri, bu zorlukların söz konusu olmadığı mesleklerdeki bir saatlik emeğin ürününün ortalama değerinden daha büyük olacaktır.[15] Bu durum, ol-

14) Bauer, *op. cit.*, s. 131-132.

15) Adam Smith'in de sahip olduğu bu görüş özellikle L. Lyubimov *Kurs politicheskoi ekonomii* Course of Political Economy, 1923, s. 72-78'de vurgulanmıştır. Ne yazık ki, L. Lyubimov, yüksek nitelikli bir mesleğin, örneğin, mühendisler, artistler, v.s.'nin ürünlerin ortalama değerini neyin belirlediği sorusunu, veri bir yenidenüretilemeyecek nesnenin (Raphael'in yağlı boya tablosu) fiyatını neyin belirlediği sorusuyla birbirine karıştırmıştır. L. Lyubimov yenidenüretilebilir kütlesel üretilen malları (örneğin, bir mühendisin emeği, -çok küçük istisnalar dışında- homojen ve yenidenüretilebilir ürünler üreten emek olarak değerlendirilebilir) ele aldığında, bir birim ürünün değerini, veri bir mesleğin gerçekleştirdiği tüm ürünün değerini söz konusu meslekte üretilen homojen ürünlerin sayısına bölerek elde edebiliriz. Ancak, bu hesaplama, yenidenüretilemeyecek nesneler için mümkün değildir. Rapheal'in ya da Salvador Rosa'nın tablolarının fiyatına ulaşamayan binlerce ressamın boşa harcanmış emek harcaması gerçeği, ressamın bir saatlik emeğinin ürününün ortalama değerinin hiçbir şekilde basit emeğin beş saatlik ürününün ortalama değerine eşit ol-

dukça nitelikli emeğin ürününün değerini yükseltecektir.[16]

Görebileceğimiz gibi, nitelikli emeğin basit emeğe indirgenmesi, kapitalist toplumda, emtianın piyasada eşitlenmesi yoluyla sağlanan farklı emek şekillerinin nesnel toplumsal eşitlenme sürecinin sonuçlarından bir tanesidir. Bizim de, 'toplumsal sürecin zora dayanarak gerçekleştirdiği farklı emek türlerinin nesnel eşitliğinin, bireylerin emeklerinin öznel eşitliği olduğu hatasına düşen' (*Critique*, s. 68) Adam Smith'in hatasını tekrarlamamız gerekmemektedir. Mücevheratçının bir saatlik emeği, mücevheratçı emeğinin ayakkabıcının emeğinden iki daha fazla değerli olduğunu düşünmesi nedeniyle ayakkabıcının iki saatlik emeğiyle mübadele edilemez. Aksine, öznel yani üreticilerin bilinçli değerlendirmeleri, farklı emtianın nesnel eşitlenme süreci ve emtia aracılığıyla piyasada farklı emek şekillerinin eşitlenmesi tarafından belirlenir. Son olarak, mücevheratçı peşinen ürününün, ayakkabıcının emeğinin ürününden iki kat daha fazla değerli olduğunu hesaplaması onu harekete geçiren unsurdur. Mücevheratçının bilinçliliğinde, piyasada ne olacağını tahmin etmesi sadece bilinçliliği önceki deneyimini onaracak ve genelleştirecek olması nedeniyledir. Burada olup biten, Marx'ın, kendine özgü risk, zorluk v.s. ile bağlantılı kapitalist ekonominin söz konusu dallarında kazanılan kâr oranlarını açıkladığında tanımladığı hususa benzemektedir. 'Ortalama fiyatlar ve bu fiyatlara tekabül eden piyasa fiyatlarının bir süreliğine istikrarlı hale gelmesinden sonra, iş, bi-

---

duğu gerçeğinden elde edilemez (ressamın emeğinin her saati, ressamın eğitimine harcanan bir saatlik emek ve belirtilen hedefe ulaşamayan üç ressamın eğitimine harcanan üç saatlik emeğe ilâve edilir). L. Lyubimov değer kanunu temelinde oldukça nitelikli bir emeğin ürününün değerini ele alma konusunda tamamen haklıdır. Ancak, yenidenüretilemeyen nesnelerin fiyatıyla ilgili olarak tekel gerçeğini inkâr edememiştir. P. Maslov tam tersi bir hatadan söz etmektedir. P. Maslov tekelci niteliği oldukça nitelikli emeğin ürünlerinin ortalama değerine de bağlamaktadır. (P. Maslov'un *Kapitalizm* -Capitalism- 1914, s. 191-192'ye bakınız). Marx'ın amacı değer kanunu çerçevesinde yenidenüretilemeyen nesnelerin fiyatını ele almak olmamıştır. Değer kanunu kesinlikle insanın üretken faaliyetlerinin kanunu açıklaması gerektiği biçimindeki basit bir neden çerçevesinde Marx bunu yapmamıştır. Marx değer teorisinde, 'belli ustalar tarafından yapılan antika ve sanat çalışmaları, v.s. gibi emek tarafından üretilemeyen' (*Capital, III*, s. 633) ürünlerin değerini ele almamıştır.

16) Kapitalist toplumda, eğitim harcamaları kimi zaman ilâve edilir; kimi durumlarda bu yatırılmış sermaye olarak ele alınır. Bakınız Maslov, *op. cit.*, s. 191 ve Bauer, *op. cit.*, s. 142. Bununla birlikte, burada yer alan husus, yeni değerin yaratılması değil de, daha önce üretilen değerin yeniden dağılımıdır.

reysel kapitalistlerin bunu eşitleyen dengelerin *belli farklar* olduğunun *bilinçliliğine* varması noktasına ulaşır, dolayısıyla da, bu durumu karşılıklı hesaplamalarında göz önüne alırlar' (*Capital, III*, s. 209, italikler Marx'a aittir). Tam da aynı şekilde, mücevheratçı mübadelede üstün niteliğini baştan hesaba katar. Bu üstün nitelik 'ilk ve son kez telâfi için geçerli bir temel olarak hesaba katılır' (*Capital, III*, s. 210). Ancak, bu hesaplama, sadece çok sayıda meta ürecisinin birbirlerine karşı kılıçlarını çektikleri hamle biçiminde gelişen toplumsal mübadele sürecinin bir sonucudur. Niteliksiz bir işçinin emeğini (kazmacı) basit emek ve bu emeğin bir saatini birim olarak ele alırsak, bu durumda, mücevheratçının bir saatlik emeği, mücevheratçının emeğini değerlendirip 4 birimlik değer vermesinin yanı sıra emeği piyasada 4 birimlik basit emekle eşitlenmesi nedeniyle de 4 birime eşit olur. Mübadele sürecinde yer alan karmaşık emeğin basit emeğe indirgenmesi gerçek bir süreçtir ve son analizde, toplumsal emeğin dağılımında farklı emek şekillerinin farklı değerlendirmelerine ya da farklı *emek değerlerinin* tanımına değil de, *farklı emek şekillerinin eşitlenmesine* indirgenir.[17] Meta üreten bir ekonomide farklı emek şekillerinin eşitlenmesi, farklı emek şekillerinin değerler olarak eşitlenmesi yoluyla gerçekleştiğinden, nitelikli emeğin basit emeğe indirgenmesi, emek ürünlerinin eşitlenmesi dışında başkaca bir yolla gerçekleşemez. 'Bir meta en nitelikli emeğin ürünü olabilir, ancak, değerinin basit niteliksiz emeğin ürününe eşitlenmesi, tek başına basit niteliksiz emeğin belli bir miktarını temsil eder' (*Capital, I*, s. 44). 'En çok değişen emtianın değeri her yerde para olarak yani belli bir altın ya da gümüş miktarı biçiminde ifade edilir. Kesinlikle *bu nedenle* de, bu değerler tarafından temsil edilen farklı emek şekilleri farklı oranlarda basit emeğin tek ve aynı şeklinin belli miktarlarına yani altın ya da gümüş üreten emeğe indirgenir'.[18] Nitelikli emeğin basit emeğe indirgenmesi varsayımı, emek ürünlerinin eşitlenmesi Marx'ın değer teorisinin tam da temelini göz önünde bulundurulmasını sağlamak için baştan ve mübadeleden önce yapılmalıdır.

Görebileceğimiz gibi, nitelikli emeğin yüksek değerini açıklamak için emek değer teorisini reddetmemiz gerekmemektedir; sadece söz konu-

17) Oppenheimer ve diğerlerinin de belirttiği gibi. Bakınız Oppenheimer, *Wert und Kapitalprofit*, 2nd edition, 1922, s. 69-70.

18) [Rubin, V. Bazarov and I. Stepanov tarafından çevrilen *Capital*'in birinci cildinin Rusça baskısına (1923, s. 170) atıfta bulunmaktadır].

su teorisinin temel fikrini, meta üreten kapitalist ekonomide toplumsal emeğin denge ve bölüşüm kanununu analiz eden bir teori olarak açıkça anlamamız gerekmektedir. Bu bakış açısından, nitelikli emek sorununu saldıracakları temel hedef olarak seçen ve bunu da, Marx'ın teorisinin en savunmasız kısmı olarak gören Marx'a yönelik eleştirilerin argümanlarını[19] değerlendirebiliriz. Bu eleştirilere yönelik itirazlar iki temel önermeye indirgenebilir: 1) Marksistler nitelikli emeğin ürünlerinin yüksek değerinin *nedenlerini* nasıl açıklarlarsa açıklasınlar, eşit olmayan miktarlardaki emeğin ürünlerinin değer teorisiyle çelişen eşdeğerler olarak mübadele edildiği, mübadelenin bir gerçeği olarak varlığını sürüdür; 2) Marksistler bir birim nitelikli emeğin, örneğin, mücevheratçının bir saatlik emeğini, basit emeğin belli birimiyle eşitleyebilmemizi sağlayan kriter ya da *standart* gösterememişlerdir.

İlk itiraz, emek değer teorisinin emtia eşitliğini, söz konusu emtianın üretimi için gerekli emek harcamalarının münhasıran fizyolojik eşitliğine bağımlı kılan hatalı izlenimine dayanmaktadır. Emek değer teorisinin bu yorumuyla birlikte, mücevheratçının bir saatlik ve ayakkabıcının dört saatlik emeğinin, fizyolojik bakış açısından, eşit olmayan emek miktarlarını temsil ettiği gerçeği inkâr edilemez. Bir saatlik nitelikli emeğin fizyolojik olarak yoğunlaştırılmış emek ve enerji açısından da, birkaç saatlik basit emeğe eşit olduğunu gösterme konusunda yapılan her girişim ümitsiz ve yöntem olarak yanlış görünmektedir. Nitelikli emek, gerçekte, yoğunlaştırılmış, çoğaltılmış, potansiyel emektir; fizyolojik olarak değil de, toplumsal olarak yoğunlaştırılmıştır. Emek değer teorisi *fizyolojik eşitliği* değil de, emeği maddî-teknik ve fizyolojik yönleriyle nitelendiren özellikler temelinde varolan emeğin *toplumsal eşitliğini* doğrulamaktadır (bir önceki kısmın sonuna bakınız). Piyasada, ürünler eşitlik esasına göre değil de, eşitlenmiş emek miktarları cinsinden mübadele edilir. Görevimiz, toplumsal emek dağılımı sürecindeki çeşitli emek şekillerinin toplumsal eşitliği kanunlarını analiz etmektir. Söz konusu kanunlar, mücevheratçının bir saatlik emeğinin, niteliksiz işçinin emeğinin dört saatlik emeğiyle eşitlenmesinin nedenlerini açıklarsa, bu durumda, sorunumuz fizyolojik eşitliğe ya da söz konusu emeğin toplumsal olarak eşitlenmiş miktarlarına bakılmaksızın çözülür.

19) Bakınız Böhm-Bawerk, *op. cit.*

Marx'a yönelik eleştirilerin ikinci itirazı, iktisat teorisine, farklı emek türlerinin birbirleriyle işlevsel olarak karşılaştırılmasını mümkün kılan bir standart bulma gibi kendisine hiç de uygun olmayan bir görev yüklemeksidir. Bununla birlikte, değer teorisi, bir *işlevsel* eşitlik *standardını* analiz etmeyle ya da bulmayla uğraşmaz; esasen meta üreten bir ekonomide yer alan farklı emek şekillerinin *nesnel* eşitlenme sürecinin *nedensel* bir açıklaması bulmaya çalıştığı şeydir.[20] Kapitalist toplumda, bu süreç örgütlü bir biçimde değil, spontane olarak gelişir. Farklı emek şekillerinin eşitlenmesi doğrudan gerçekleşmeyip, emek ürünlerinin piyasada eşitlenmesi yoluyla kurulan çok sayıda meta üreticisinin karşılıklı mücadelesinin bir sonucudur. Bu koşullarda, 'fiyatların yüksekliğini ve bunun için de kullanacağı rekabet yöntemini hesaplama konundaki tek uzman toplumdur'.[21] Basit emeğe pratik bir standart ve emeğin eşitlenmesine yönelik bir birim olma rolü veren Marx eleştirileri, esas itibariyle kapitalist ekonomide örgütlü bir ekonomi ortaya koyar. Örgütlü bir ekonomide, farklı emek şekillerinin piyasa mübadelesi ya da rekabet yani şeyin değerler olarak piyasada eşitlenmesi olmaksızın birbirleriyle doğrudan eşitlenir.

Teorik ve pratik bakış açısı karışıklığını reddederek ve sürekli olarak teorik bakış açısını benimseyerek, değer teorisinin tam anlamıyla uygun bir biçimde oldukça nitelikli emeğin yüksek değerinin nedeni kadar bu değerdeki değişmeleri de açıkladığını görmekteyiz. Eğitim süreci kısaltılırsa ya da genelde, veri meslek için gerekli eğitim için gerekli emek harcamaları kısaltılırsa, ilgili mesleğin ürünlerinin değeri düşer. Bu ise iktisadî yaşama ilişkin bir dizi olayı açıklar. Bu nedenle, örneğin, 19. yüzyılın ikinci yarından başlayarak, tezgâhtarların ürünlerinin değeri kadar emek güçleri de önemli ölçüde azalmıştır. Bu ise 'gerekli eğitim, ticarî uygulamalara ilişkin bilgi, dil v.s.'nin bilim ve eğitimin gelişmesiyle çok ve çok daha hızlı, kolay, evrensel ve ucuz yenidenüretilebileceği' gerçeğiyle açıklanabilir (*Capital, III*, s. 300).

Önceki kısımda olduğu gibi, bu kısımda da, çeşitli toplumsal üretim dalları ve farklı emek şekilleri arasındaki bir denge durumunu hareket noktası olarak aldık. Ancak, meta üreten kapitalist ekonomi, dengenin

---

20) Elinizdeki kitabın On Üçüncü Kısmına bakınız.

21) Rudolf Hilferding, *Böhm-Bawerk's Criticism of Marx* (Eugen von Bohm-Bawerk'le birlikte basılmıştır, *Karl Marx and the Close of his System*), New York: Augustus M. Kelley, 1949, s. 146-147.

sürekli olarak yıkıma uğratıldığı bir sistemdir. Denge sadece karşı koyan unsurlar tarafından yıkıma uğratılan ve ertelenen bir eğilim şeklinde görünür. Nitelikli emek alanında, farklı emek şekilleri arasında denge kurma eğiliminin uzun dönem niteliği ya da veri meslekte yüksek eğitim maliyetleri çerçevesinde daha zayıf olması, emeğin bir meslekten diğerine yani daha basit bir mesleğe aktarılması hususuna büyük engeller çıkarır. Teorik bir şemayı yaşanan bir gerçeğe uyguladığımızda, bu engellerin ertelenen etkisi hesaba katılmalıdır. Daha yüksek bir işe kabul edilmedeki güçlükler söz konusu meslekleri tekel haline getirir. Diğer taraftan, ulaşılan nokta, 'bayağı türden birkaç [meslek] düşük ücretli işçilerle dolup taşar' biçimde ortaya konmaktadır (*Capital*, *I* s. 440). Sıklıkla, yüksek nitelikli mesleklere kabul edilme güçlüğü ve bu kabulde uygulanan seçme birçok başarısız rakipleri daha düşük mesleklere doğru savurur, bu nedenle de, bu mesleklerde aşırı arz durumunun daha da yükselmesine neden olur.[22] Buna ilâveten, kapitalist üretim sürecinin artan teknik ve örgütsel karmaşıklığı, nitelikli emek gücüne ve bu emek gücünün ürünlerine yapılacak ödemeleri orantısız bir biçimde yükselterek, nitelikli yeni emek gücü şekilleri talebini yoğunlaştırır. Doğrusunu söylemek gerekirse, bu, nitelik kazanmak için harcanan zamanla (kısa ya da uzun olabilir) ilgili elde edilen bir primdir. Bu prim, emeğin niteliğindeki dinamik bir değişme süreci biçiminde ortaya çıkar. Ancak, piyasa fiyatlarının değerlerden sapmasının değer kanununu çürütmeyip de, söz konusu kanunun gerçekleşmesini mümkün kılması gibi, farklı emek şekilleri arasında dengenin olmaması anlamına gelen 'nitelik primi' de, nitelikli emek artışı ve üretken güçlerin toplumsal ekonominin dengeye ulaşması doğrultusunda dağılımını beraberinde getirir.

22) Maslov, *Kapitalizm* (Capitalism), s. 192.

On Altıncı Kısım

TOPLUMSAL OLARAK GEREKLİ EMEK

Önceki kısımlarda esas itibariyle değeri yaratan emeğin *niteliksel* yönünün analizi üzerinde yoğunlaştık; şimdi de, emeğin *niceliksel* yönünün daha doğrudan analizine dönebiliriz.

Bilindiği gibi, Marx emtianın değerinin büyüklüğünde meydana gelen değişmenin, söz konusu emtianın üretiminde harcanan emek miktarında meydana gelen değişmeye dayandığını ortaya çıkardığında düşündüğü şey, veri metanın üretiminde, veri bir üreticinin olgusal olarak harcadığı tekil emek değil de, *üretken unsurların veri bir gelişme düzeyinde* veri ürünün üretimi için gerekli ortalama emek miktarı olmuştur. 'Normal üretim koşullarında ve o anda hâkim olan ortalama nitelik derecesi ve yoğunluğunda bir şeyi üretmek için gerekli olan emek zamanı, toplumsal olarak gerekli emek zamanıdır. Buharla işleyen dokuma tezgâhlarının İngiltere'ye girişi, belirli bir miktar ipliği kumaş haline getirmek için gerekli emek zamanını belki de yarı yarıya indirmişti. Aslında, el tezgâhında çalışan dokumacılar, önceden olduğu gibi aynı zamana gerek duymuşlardır; ancak, tüm bu değişiklikten sonra emeklerinin bir saatlik ürünü değişiklikten sonra sadece yarım saatlik toplumsal emeği temsil etmiş ve bunun sonucu olarak da, önceki değerinin yarısına düşmüştür' (*Capital*, *I*, s. 39).

Toplumsal olarak gerekli emek zamanı, geniş anlamda maddî ve beşerî üretim faktörlerinin bütünü olarak anlaşılan üretken güçlerin gelişme düzeyi tarafından belirlenir. Toplumsal olarak gerekli emek zamanı 'üretim koşullarında' yani maddî-teknik ve örgütsel faktörlerde meydana gelen değişmelerin yanı sıra emek gücündeki yani 'emeğin kabiliyet ve yoğunluğunda' meydana gelen değişmelerle ilişkili olarak değişir.

Marx, analizinin ilk aşamasında, veri bir ürün çeşidinin tüm örnekleri eşit, normal, ortalama koşullarda üretildiğini varsaymıştır. Her ürün örneğine harcanan tekil emek niceliksel olarak toplumsal olarak gerekli emekle ve tekil değer de, toplumsal ya da piyasa değeriyle örtüşmektedir. Burada, tekil emek ve toplumsal olarak gerekli emek, tekil değer ve toplumsal (piyasa) değeri arasındaki fark henüz daha hesana katılmamıştır. Bu nedenle, Marx bu pasajlarda 'piyasa değerinden' değil de, basitçe 'değerden' söz etmektedir (piyasa değeri *Capital*'in birinci cildinde belirtilmemiştir).

Marx analizinin daha sonraki aşamalarında, veri bir meta çeşidinin farklı örneklerinin farklı teknik koşullarda üretildiğini varsaymıştır. Burada, *tekil* ve *toplumsal* (*piyasa*) değeri arasındaki fark ortaya çıkmaktadır. Bir başka deyişle, değer kavramı daha ileri düzeyde geliştirilmiş ve toplumsal ya da piyasa değeri olarak daha doğru bir biçimde tanımlanmıştır. Benzer şekilde, *toplumsal olarak gerekli* emek zamanı, aynı üretim dalında faaliyette bulunan işletmelerde farklılık gösteren *tekil* emek zamanın karşıtıdır. Bu nedenle, meta ekonomisinin özelliğini, piyasada mübadele edilen veri bir tür ve nitelikteki tüm emtia için oluşturulan *aynı fiyat* olarak ifade etmekteyiz. Bu, söz konusu emtianın üretildiği tekil teknik koşullardan ve farklı işletmelerde belirtilen emtianın üretiminde harcanan tekil emek miktarından bağımsızdır. Meta ekonomisine dayanan bir toplum, doğrudan kişilerin çalışma faaliyetini düzenlemez ama söz konusu faaliyeti emek ürünlerinin değeriyle yani emtia yoluyla düzenler. Piyasa, tekil iktisadî birimler biçiminde tekil meta üreticilerinin çalışma faaliyetindeki tekil özellikleri ve sapmaları hesaba katmaz. 'Her meta, bu bağlamda, ait olduğu sınıfın ortalama bir örneği olarak düşünülmelidir' (*Capital, I*, s. 39). Her meta tekil değerine göre değil de, Marx'ın *Capital*'in üçüncü cildinde *piyasa değeri* olarak adlandırdığı ortalama toplumsal değere göre satılır.

Aynı üretim dalındaki tüm işletmeler, en üretken olanından başlayıp, en geri kalmış olanına kadar sahip oldukları teknik gelişme düzeyleri-

ne göre bir dizi içinde düzenlenebilir. Bu işletmelerin her birindeki ya da her işletme grubundaki (basitlik sağlamak amacıyla, Marx'ın yapmış olduğu yüksek, ortalama ve düşük üretkenliğe sahip üç işletme türü ayırımına gidiyoruz) ürünün değerindeki farklılıklara bakılmaksızın, bunların ürettikleri mallar, ortalama ya da piyasa değeri tarafından (sapma ve ortadan kaldırılma süresince) son analizde belirlenen aynı fiyattan piyasada satılmaktadır: 'tekil değeri piyasa değerinden düşük olan emtia ekstra artı değer ya da ekstra artı kâr elde ederken, tekil değeri piyasa değerinin üstünde olan emtia içerdikleri artı değerin bir kısmını gerçekleştirmeye gücü yetmemektedir' (*Capital, III*, s. 178). Farklı emek üretkenlik düzeylerine sahip işletmelere çeşitli üretim avantajları yaratan piyasa değeri ve tekil değer arasındaki bu fark, kapitalist toplumda teknik ilerlemenin itici gücüdür. Her kapitalist işletme, ortalama piyasa değeriyle karşılaştırıldığında üretimin değerini düşürmek için, en son teknik gelişmeleri kullanmaya ve süper kâr elde etme ihtimâlini elde etmeye çalışır. Geri bir teknolojiye sahip işletmeler, ürünlerinin değerini, eğer mümkünse piyasa değerine düşürmeye çalışır; bunu yapmazlarsa, daha üretken işletmelerin rekabet tehdidiyle karşılaşacak ve iktisadî çöküşle karşı karşıya geleceklerdir. Büyük ölçekli üretimin küçük ölçekli üretim karşısındaki zaferi, teknik ilerlemenin hızlanması ve teknik olarak daha mükemmel olan işletmeler, emtianın piyasada tekil değerinden bağımsız olarak ortalama piyasa değerinden satılmalarının sonuçları olarak ortaya çıkar.

Veri bir üretim dalında üretken güçlerin veri bir gelişme düzeyinde olduğu varsayımında bulunursak (üretim dalı, farklı üretkenlik düzeylerinde işletmeler bütünü olarak tanımlanmaktadır), piyasa değeri belli bir büyüklükte olacaktır. Ancak, piyasa değerinin büyüklüğünün peşinen veri olduğunu ya da oluşturulduğunu yani veri bir teknik temelinde hesaplandığını düşünmek hatalı olacaktır. Belirtildiği gibi, farklı işletmelerin teknikleri farklıdır. Piyasa değeri, çok sayıda satıcı yani farklı üretim koşullarında üretim yapan ve farklı tekil değerlere sahip emtiayı piyasaya süren meta üreticileri arasındaki piyasa çelişkisinin bir sonucu olarak oluşan büyüklüktür. On Üçüncü Kısımda da belirtilmiş olduğu gibi, bireysel emeğin toplumsal emeğe dönüşümü, aynen özel ve somut emeği, toplumsal ve soyut emeğe dönüştüren mübadele süreci yoluyla gerçekleşir: 'farklı tekil değerler, yukarıda belirtilen piyasa değeri şeklinde tek bir toplumsal değer olarak eşitlenmelidir ve bu, ay-

nı tür emtia üreten üreticiler arasındaki ve benzer şekilde, söz konusu üreticilerin ürünlerini satmak üzere getirdikleri ortak bir pazarın varlığını işaret etmektedir' (*Capital, III*, s. 180). Piyasa değeri, veri bir üretim dalında çeşitli üreticiler arasındaki piyasa mücadelesinin bir bileşkesidir (burada, arz ve talep dengesi ve dolayısıyla da, veri üretim dalları arasında ve diğer üretim dallarında dengenin olduğu varsayımında bulunan normal piyasa koşullarını hesaba katıyoruz; bu aşağıda ele alınacaktır). Benzer şekilde, piyasa değerini belirleyen toplumsal olarak gerekli emek, farklı işletmelerdeki *farklı emek üretkenlik düzeylerinin* bir bileşkesidir. Toplumsal olarak gerekli emek, emtia değerini sadece piyasanın veri üretim dalındaki tüm üreticileri bir arada toplaması ve aynı piyasa mübadele koşullarını sunması ölçüsünde belirler. Piyasanın genişliğine ve birbirinden ayrı meta üreticilerinin piyasa güçlerinin tahakkümü altında olmasına bağlı olarak, yaratılan piyasa değeri, veri tür ve miktarda tüm emtia için aynıdır. Benzer şekilde, toplumsal olarak gerekli emek önem kazanır. Piyasa değeri, aynı üretim dalındaki üreticiler arasındaki rekabet yoluyla oluşur. Ancak, gelişmiş kapitalist ülkede, farklı üretim dallarına yatırılan sermaye arasında da rekabet söz konusudur. Sermayenin bir üretim dalından diğerine aktarılması yani 'sermayenin farklı alanlardaki rekabeti...farklı alanlarda kâr oranlarını eşitleyen üretim fiyatlarını üretir' (*Ibid.*). Piyasa değeri, üretim fiyatı şeklini alır.

Piyasa değeri sadece farklı üretkenlik düzeylerine sahip işletmeler arasındaki toplumsal rekabet sürecinin sonucu olarak oluşursa, bu piyasa değerini hangi işletme grubunun belirlediği sorusunu sormamız gerekir. Bir başka deyişle, piyasa değerini belirleyen toplumsal olarak gerekli ortalama emeği temsil eden büyüklük nedir? 'Bir taraftan, piyasa değeri, tek bir piyasada üretilen ortalama emtia değeri ve diğer taraftan da, kendi alanlarındaki ortalama koşullarda üretilen ve bu alandaki ürünler kümesini oluşturan emtianın her birinin değeri olarak görülmelidir' (*Capital, III*, s. 178). *Veri bir üretim dalında* emtia bütünü açısından piyasa değerinin, tekil değerlerle örtüştüğü (piyasa değeri, tekil örneklerin her birinin değerinden sağsa bile) biçiminde bir basitleştirici varsayımda bulunursak, bu durumda, emtianın piyasa değeri, veri üretim dalındaki emtia değerlerinin emtia sayısına bölünerek elde edilen emtiaya ilişkin tekil değerlerin toplamına eşit olacaktır. Ancak, analizin daha sonraki aşamasında, üretim dalının arka plânında, piyasa de-

ğerleri toplamının, tekil değerlerin toplamından (örneğin, tarım sektöründe) sapabileceği varsayımında bulunmamız gerekir; bu iki toplamın örtüşmesi sadece *tüm* üretim dallarının bütünü ya da toplumsal ekonomini *tümüne* yönelik olarak sürdürülür. Bu durumda, piyasa değeri artık tam anlamıyla veri türden bir emtia sayısına bölünerek elde edilen tüm tekil değerlerin toplamıyla örtüşmez. Belirtilen durumda, piyasa değerinin niteliksel olarak belirlenmesi şu kanunların konusu haline gelir. Marx'a göre, normal koşullarda, piyasa değeri veri bir üretim dalındaki *hâkim üretim kütlesinin* tekil değerine yaklaşır. Emtianın büyük bir kısmı ortalama emek üretkenliğine sahip işletmelerde ve sadece önemsiz sayılacak bir kısmı kötü koşullarda üretilirse, bu durumda, piyasa değeri ortalama üretkenliğe sahip işletmeler tarafından düzenlenecektir yani piyasa değeri bu tür işletmeler tarafından üretilen ürünlerin tekil değerine yaklaşacaktır. En sık rastlanan durum budur. 'Emtianın daha elverişsiz koşullarda üretilen kütlesi, emtianın ortalama olarak üretilen kütlesi ve diğer ekstremle yani daha iyi koşullarda üretilmiş olan kütleyle karşılaştırıldığında nispî olarak önemli bir miktardaysa', bu durumda, 'daha elverişsiz koşullarda üretilen emtia kütlesi piyasa ya da toplumsal değeri düzenler' (*Capital, III*, s. 183) yani söz konusu emtianın tekil değerlerine yaklaşır (örneğin, tarımda olduğu gibi, sadece belli durumlarda söz konusu değerlere yaklaşır). Son olarak, en elverişli koşullarda üretilen emtia piyasaya hâkim olursa, bu durumda, söz konusu emtia piyasa değeri üzerinde kesin bir etkiye sahip olacaktır. Bir başka deyişle, *toplumsal olarak gerekli* emek, *ortalama* üretkenliğe sahip emeğe olduğu kadar (çoğu durumda olan budur) *daha yüksek* ya da *daha düşük* üretkenliğe sahip emek üretkenliğine de yaklaşacaktır. Daha yüksek (ya da daha düşük) üretkenliğe sahip emeğin piyasaya sadece daha büyük miktarda emtia sürmesi yani veri üretim dalında ortalama emek (ortalama üretkenliğin yanı sıra en yaygın üretkenlik olması anlamında) haline gelmesi gereklidir.[1]

1) K. Diehl yanlış bir biçimde Marx'ın sadece ortalama üretkenliğe sahip işletmelerde harcanan emeği toplumsal olarak gerekli emek biçiminde ele aldığını ifade etmiştir. Ancak, veri üretim dalında, en kötü koşullarda üretilen ürün kütlesi hâkimse, piyasa değeri, düşük üretkenliğe sahip emek tarafından belirlenecektir. 'Belli arz koşullarının bir sonucu olarak, burada toplumsal olarak gerekli emek zamanı kesin bir unsur değil ama büyük bir büyüklüktür' (K. Diehl, *Über das Verhältnis von Wert und Preis im ökonomischen System von Marx*, Jena, 1898, s. 23-24). Böylesi bir görüş, sadece fiyatların piyasa değerlerinden sapmasına neden olan arz ve talep arasında farklılık ol-

Ortaya koymuş olduğumuz uslamlamasına göre, Marx, emtia arzı ve efektif talep arasındaki uyuma yani alıcıların, veri türden tüm emtiayı normal piyasa değerlerinden aldığı duruma ilişkin varsayımda bulunmaktadır. Daha önce de görmüş olduğumuz gibi, piyasa değeri, yüksek, ortalama ya da düşük emek üretkenliği tarafından belirlenmektedir; tüm bu emek şekilleri, veri bir üretim dalındaki teknik yapı ve söz konusu üretim dalında farklı üretkenlik düzeyinde faaliyette bulunan işletmeler arasındaki karşılıklı ilişkiye bağlı olarak toplumsal olarak gerekli emeği temsil edebilir. Ancak, normal arz ve talep koşullarında piyasa değerlerinin belirlendiği tüm bu farklı durumlar, piyasa fiyatının piyasa değerinden yüksek olduğunda (aşırı talep) ya da piyasa fiyatının piyasa değerinden düşük olduğunda (aşırı arz) arz ve talep arasında meydana gelen sapmadan kesin bir biçimde ayırt edilmelidir. 'Burada, en uygun koşullarda üretilen emtianın ilgili kısmının daima piyasa fiyatını düzenlediği, aşırı stokun hâkim olduğu piyasayı dikkate almıyoruz. Burada, biz piyasa değerinden farklı olduğu sürece, piyasa fiyatıyla değil de, bizzat piyasa değerinin çeşitli belirlenişleri üzerinde duruyoruz' (*Capital*, *III*, s. 183). Şu ya da bu (yüksek, ortalama ya da düşük üretkenliğe sahip) işletme gruplarının sayısal hâkimiyetine dayanan piyasa değerlerinde meydana gelen değişmeleri nasıl açıklayabiliriz?

Bu sorunun cevabı, toplumsal üretimin farklı dalları arasındaki emek dağılımı ve dengesi mekanizmasında bulunabilir. Piyasa değeri, farklı üretim dalları arasındaki tanımlanan denge durumuna tekabül eder. Emtia piyasa değerlerine göre satılırsa, denge sağlanır yani veri bir üretim dalındaki üretim, diğer üretim dallarının zararına olacak bir biçim-

---

duğu durumlar için geçerlidir: böylesi durumlarda, toplumsal olarak gerekli emek kesin değil ama söz konusu emeği aşan ya da bu emekten daha düşük bir büyüklüktür. Ancak, Diehl, Marx'ın uslamlamasının, fiyatların piyasa değerlerinden sapması durumuna değil de, kesinlikle 'genel ürün kütlesinin toplumsal ihtiyaçlara uygunluğuna' (*Ibid.*, s. 24) yani veri üretim dalı ve diğer üretim dalları arasındaki dengeyi işaret ettiği gerçeğini kavramıştır. Ancak, bu denge, piyasa değeri düşük üretkenliğe sahip emek tarafından belirlendiğinde gerçekleşirse, bu emek toplumsal olarak gerekli emek olarak düşünülür.

Diehl sadece ortalama üretkenliğe sahip emeği toplumsal olarak gerekli emek olarak düşünürse, diğer yazarlar, en iyi teknik koşullarda harcanan yüksek üretkenliğe sahip emeği, toplumsal olarak gerekli emek olarak kabul etmeye istekli olacaktır. 'Tüm değerlerin fiili mübadele değeri, en gelişmiş üretim teknikleri çerçevesinde gerekli emek zamanına yani 'toplumsal olarak gerekli' emek zamanına bağlıdır' C. W. Liebknecht, *Zur Geschichte der Werttheorie in England*, Jena, 1902, s. 94). Metinde anlaşılacağı üzere, bu fikir, Marx'ın teorisiyle uyuşmamaktadır.

de büyümez ya da küçülmez. Farklı üretim dalları arasındaki denge, toplumsal üretimle toplumsal ihtiyaçlar arasındaki uyum ve piyasa fiyatlarının piyasa değeriyle örtüşmesi -tüm bu unsurlar karşılıklı olarak birbirleriyle ilgili ve birbirlerine eşlik eder. 'Her biri farklı koşullarda üretilmiş olsalar da, özdeş emtianın herbirinin piyasa fiyatının piyasa değerine tekabül etmesi ve bu değerin üstüne çıkarak ya da altına düşerek herhangi bir sapma göstermemesi için, farklı satıcıların birbirleri üzerinde yarattığı baskıların, piyasaya, toplumsal gereksinmeleri karşılamaya yetecek yani toplumun, piyasa değerini ödeyebileceği miktarda emtia getirmelerini sağlayacak düzeyde olması gerekir. (*Capital, III*, s. 180-181). Fiyatların, piyasa değerleriyle örtüşmesi, farklı üretim dallarındaki dengeye tekabül eder. Piyasa değerinin yüksek, ortalama ya da düşük emek üretkenliği çerçevesinde belirlenmesine ilişkin farklılıklar, dikkatimizi piyasa değerlerinin emek dağılımı ve dengesi mekanizmasındaki rolü üzerinde yoğunlaştırırsak anlaşılır hale gelecektir. Yüksek üretkenliğe sahip işletmeler hâkimse, daha doğrusu, daha iyi koşullarda üretilen ürün kütlesi hâkimse, piyasa değeri, ortalama ya da elverişsiz koşullardaki üretimin değeri tarafından düzenlenemez. Nedeni ise bunun, yüksek üretkenliğe sahip işletmelerde artı kârları artıracak ve söz konusu işletmelerde üretimin önemli ölçüde artmasını beraberinde getirecek olmasıdır. Üretimdeki bu artış (bu söz konusu işletme grubunun hâkim rolü durumunda) piyasada aşırı talep ve fiyatların, yüksek üretkenliğe sahip işletmelerin değer düzeyine doğru yönelmesine neden olacaktır. Benzer uslamlama, bir başka işletme grubunun sayısal üstünlüğü durumuna yani ortalama ya da düşük üretkenliğe sahip işletmelerin söz konusu olduğu duruma uygulanabilir. *Piyasa değerleri düzenlemelerine* ilişkin (ya da aynı anlama gelmek üzere toplumsal olarak gerekli emeğin belirlenmesi) farklı durumlar, *veri üretim dalının diğer üretim dallarıyla olan* farklı *denge koşullarıyla* açıklanabilir. Bu denge, farklı üretkenlik düzeylerine sahip işletmelerin hâkimiyetine yani son analizde, *üretken güçlerin* gelişme düzeyine bağlıdır.

Bu nedenle, veri üretim dalındaki emtianın piyasa değerini belirleyen toplumsal olarak gerekli emek, yüksek, ortalama ya da düşük üretkenliğe sahip emek olabilir. Hangi toplumsal olarak gerekli emek, veri üretim dalındaki üretken güçlerin gelişme düzeyine ve öncelikle de, farklı üretkenlik düzeylerine sahip işletmelerin niceliksel hâkimiyetine bağlıdır (yukarıda da belirttiğimiz gibi, işletme sayısıyla değil de, söz konu-

su işletmelerin ürettikleri emtia kütlesini ele alıyoruz).[2] Ancak, her şey bununla bitmemektedir.

İki üretim dalının tam anlamıyla farklı üretkenlik düzeylerine sahip eşit niceliksel işletme dağılımına sahip olduğunu varsayıyoruz. İşletmelerin tümü, yüzde 40'ının ortalama üretkenliğe sahip işletmelerden ve geriye kalan yüzde 60'ının her biri yüzde 30'luk paya sahip sırasıyla yüksek ve düşük üretkenliğe sahip işletmelerden oluştuğunu belirtelim. Bununla birlikte, iki üretim dalı arasında şu temel farklılıklar söz konusudur. Birinci üretim dalında, daha iyi donamımla üretim yapan işletmeler hızlı ve önemli bir gelişmeye açıktır (örneğin, üretimin yoğunlaşması nedeniyle; gerekli makineleri yurtdışından satın alma ya da hızla ülkede üretme yeteneği nedeniyle; hammadde bolluğu, fabrika üretime uygun emek gücünün bulunması nedeniyle ve v.s. nedenlerle). Diğer üretim dalında, büyük ölçekli üretim daha yavaş ya da daha küçük ölçekte artırılabilir. Birinci üretim dalında piyasa değerinin (tabi ki koşullar aynıysa) ikinci üretim dalından daha düşük düzeyde oluşacağı baştan söylenebilir yani birinci üretim dalında piyasa değeri, yüksek üretkenliğe sahip işletmelerin emek harcamalarına yaklaşacaktır. Bununla birlikte, ikinci üretim dalında piyasa değeri yükselebilecektir. Birinci üretim dalındaki piyasa değeri, ikinci üretim dalındaki piyasa değeri kadar yükselirse, sonuç, yüksek üretkenliğe sahip işletmelerde hızlı ve önemli bir üretim artışı yani piyasada aşırı arz, arz ve talep arasındaki dengenin bozulması, fiyatların düşmesi olacaktır. Birinci üretim dalı açısından, diğer üretim dallarıyla olan dengenin korunması, piyasa değerinin yüksek üretkenliğe sahip işletmelerin harcamalarına yaklaşması varsayımını gerektirir. İkinci üretim dalında, toplumsal ekonominin dengesi, yüksek piyasa değeri düzeyi söz konusu olduğunda yani fiyatlar ortalama ve düşük üretkenlik düzeyine sahip işletmelerin harcamalarına yaklaştığında mümkündür.

Son olarak, toplumsal ekonomi dengesinin, piyasa değerinin veri bir işletmeler grubunda (örneğin, yüksek üretkenliğe sahip işletmelerden oluşan grup) tekil emek harcamaları tarafından belirlenmediği koşullarda değil de, veri işletmeler grubu artı bu gruba en yakın grupta orta-

2) 'Son analizde, hangi grupta yer alan işletmelerin (farklı üretkenlik düzeylerindeki -I. I. Rubin) ortalama değeri belirleyeceği, veri üretim dalındaki işletmeler arasındaki sayısal karşılıklı ilişkiler ya da oransal niceliksel karşılıklı ilişkilere bağlıdır' (*Theorien über den Mehrwert, Vol. II, Book I*, s. 56).

lama emek harcamaları tarafından belirlendiği durumlar da mevcuttur. Bu durum, veri bir üretim dalında, varsaydığımız gibi, işletmelerin üretkenliklerine göre üç gruba değil de, yüksek ve düşük üretkenlik olmak üzere iki gruba ayrıldığında sıklıkla ortaya çıkar. Burada, 'ortalama değerin' aritmetik bir ortalama olarak düşünülmediği açıktır: 'ortalama değer', veri üretim dalı ve diğer üretim dalları arasındaki denge koşullarına bağlı olarak, yüksek ya da düşük üretkenliğe sahip işletme grubunun emek harcamalarına yakın olabilir. Bu nedenle, L. Boudin, teknik gelişmelerin ve yeni üretim yöntemlerinin kullanılması durumunda, 'üretilen emtianın değeri...ortalama emek harcamaları tarafından değil de, eski ya da yeni üretim yöntemi tarafından ölçülür'[3] dediğinde sorunu aşırı derece basitleştirmektedir.

Bu nedenle, piyasa değerinin farklı bir biçimde belirlenmesi (yani toplumsal olarak gerekli emeğin belirlenmesi), üretken güçlerin gelişme düzeyine bağlı olarak veri üretim dalı ve diğer üretim dalları arasındaki farklı denge koşulları tarafından açıklanır. Veri bir üretim dalında, bu üretim dalı ve diğer üretim dalları arasındaki *denge koşullarını* değiştiren *emeğin üretken gücünün* gelişmesi, *toplumsal olarak gerekli* emeğin ve *piyasa değerinin* büyüklüğünü değiştirir. Emek zamanı 'emek üretkenliğinde meydana gelen her değişmeyle birlikte değişir' (*Capital, I*, s. 40). 'Genelde, emek üretkenliği ne kadar yüksekse, bir malı üretmek için gerekli emek zamanı, bu malda kristalize olmuş emek miktarı o kadar az ve bu malın değeri o kadar düşüktür; ya da *vice versa*, emek üretkenliği ne kadar düşükse, bir malı üretmek için gerekli emek zamanı o kadar fazla ve bu malın değeri o kadar yüksektir' (*Ibid.*). Marx'ın teorisinde, *toplumsal olarak gerekli emek* kavramı, *emeğin üretken gücü* kavramıyla yakından ilgilidir. Meta üreten bir ekonomide, üretken güçlerin gelişimi iktisadî ifadesini, toplumsal olarak gerekli emekte meydana gelen değişmeler ve toplumsal olarak gerekli emek tarafından belirlenen her bir metanın piyasa değerinde meydana gelen değişmelerde bulur. Değerin piyasadaki hareketi, emek üretkenliğindeki gelişme sürecinin bir yansımasıdır. Bu düşünceye ilişkin çarpıcı bir formülâsyon, *Capital*'in üçümcü cildinde yer verilen ünlü makalesinde ortaya konmuştur. 'Değer, toplumsal emeğin üretken gücünü ifade eden, son ana-

3) Louis B. Boudin, *The Theoretical System of Karl Marx*, Chicago: Charles H. Kerr & Co., 1907, s. 70.

lizde, tüm iktisadî olguyu yöneten kendine özgü tarihî bir şekildir'.[4] Bununla birlikte, Sombart, Marx'ın değer teorisinin tüm içeriğini toplumsal olarak gerekli emek teorisinde görme hatasına düşmüştür. Toplumsal olarak gerekli emek teorisi değerin niteliksel yönünü değil de, sadece niceliksel yönünü içermektedir. 'Emtianın içerdiği emek miktarının, emtianın üretimi için *toplumsal olarak gerekli* bir miktar olduğu ve emek zamanın da, *gerekli emek zamanı* olması gerçeği -bu tanım sadece değerin büyüklüğünden söz etmektedir' (*Theorien über den Mehrwert, III*, s. 160-161). Sombart kendini, değerin büyüklüğünde meydana gelen değişmelerin, maddî üretim sürecinin hareketine bağlı olduğunu açıklayan Marx'ın teorisiyle sınırlandırmış ve Marx'ın teorisinin orijinal kısmına yani 'değer şekli' teorisine dikkat etmemiştir.[5]

Yukarıda, piyasa değerinin belirlenmesine ilişkin farklı durumların, aşırı arz ya da aşırı talep nedeniyle fiyatlarının piyasa değerlerinden sapması sonucunu doğuran durumundan kesinlikle ayırt edilmesi gerektiğine işaret edilmiştir. Piyasa değeri normal koşullarda ortalama değerler tarafından belirlenirse, aşırı talep söz konusu olduğunda, piyasa fiyatı yukarı yönlü olarak düşük üretkenlikle çalışan işletmelerin harcamalarına yaklaşma biçiminde piyasa değerinden sapacaktır. Aşırı arz olduğunda, bunun tersi bir durum meydana gelecektir. Piyasadaki ürünlerin miktarı, 'söz konusu ürünlere olan talepten az ya da çok olsa da, piyasa fiyatı piyasa değerinden sapacaktır' (*Capital, III*, s. 185). Marx, piyasa değerinin, örneğin, çok fazla emtia üretilmesi nedeniyle yüksek üretkenliğe sahip işletmelerdeki emek harcamaları tarafından belirlendiği durumla, piyasa değerinin normal koşullarda ortalama değer tarafından belirlenmekle beraber aşırı arz nedeniyle, piyasa fiyatı piyasa değerinden yüksek olduğu ve yüksek üretkenliğe sahip işletmelerin emek harcamaları tarafından belirlendiği durumu kesinli bir biçimde birbirinden ayırmıştır. (Bakınız, *Capital, III*, s. 182 ve 185-186). Malların yüksek üretkenliğe sahip işletmelerdeki emek harcamalarına göre satılması biçiminde ortaya konan birinci durum, piyasada işlerin *normal*

4) Werner Sombart, 'Zur Kritik des Oekonomischen Systems von Marx', *Braun's Archiv fur soziale Gesetzgebung u. Statistik*, 1894, *Vol. VII*, s. 577.

5) Sombart'ın yorumundaki temel yetersizlik, S. Bulgakov'un 'Chto takoe trudovaya tsennost' (What is Labor Value), *Sborniki pravovedeniya i obshchestvennykh znanii* (Essays on Jurisprudence and Social Science), 1896, *Vol. VI*, s. 238 künyeli makalesinde belirtilmiştir.

seyrinde gittiğini ve veri üretim dalıyla diğer üretim dalları arasında dengenin kurulduğunu ifade eder. Piyasadaki *anormal* aşırı arz, malların aynı emek harcamalara göre satılması biçiminde ortaya konan ikinci durumu etkiler ve kaçınılmaz olarak veri üretim dalında üretimin azalmasına neden olur yani bu durum, tekil üretim dalları arasında bir *dengenin olmadığını* gösterir. Birinci durumda, emtia, *piyasa değerlerine* göre satılır. İkinci durumda ise *emtia fiyatları*, toplumsal olarak gerekli emek tarafından belirlenen piyasa değerlerinden sapar.

Bu çerçevede, piyasada aşırı arz durumunda bile (ya da emtia yetersizliği) emtianın, üretiminde harcanan toplumsal olarak gerekli emeğe göre satıldığını söyleyen Marx yorumcularının içine düştükleri hatayı açıkça görebiliriz. Bu yorumcuların toplumsal olarak gerekli olan emekten anladıkları şey, üretken güçlerin veri bir gelişme düzeyinde üretim için gerekli emeğin yanı sıra toplumun bir bütün olarak veri bir türden bir metanın üretiminde harcanabilen emek toplamıdır. Üretken güçlerin veri bir gelişme düzeyinde, toplum ayakkabı üretimi için 1,000,000 işgünü harcayabiliyorsa (1,000,000 çift ayakkabı üretilmesi için) ve fakat toplum 1,250,000 gün harcamışsa, bu durumda, 1,250,000 çift ayakkabının üretilmesi sadece 1,000,000 günlük toplumsal olarak gerekli emeği ve de bir çift ayakkabı da 0,8 günlük emeği temsil eder. (Bir günlük emeğin 10 rublelik bir değer yarattığını varsayarsak) bir çift ayakkabı 10 rubleden değil de, 8 rubleden satılır. Ayakkabı üretim tekniği hiçbir şekilde değişmediği halde, aşırı üretim nedeniyle bir çift ayakkabının içerdiği toplumsal olarak gerekli emek miktarının değiştiğini söyleyebilir miyiz? Ya da belki de, şunu söylememiz gerekir: bir çift ayakkabı üretimi için toplumsal olarak gerekli emek miktarı değişmese bile, ayakkabılar, aşırı arz nedeniyle, toplumsal olarak gerekli emek tarafından belirlenen piyasa değerinin altında bir piyasa fiyatından satılır. Marx'ı yorumlayanlar soruyu ilk anlamıyla cevaplandırırlar ve bu nedenle de, gerekli emeğe ilişkin bir 'iktisadî' kavram ortaya koyarlar yani toplumsal olarak gerekli emeğin, emeğin üretken gücünde meydana gelen değişmelerin yanı sıra toplumsal arz ve talep arasındaki dengede meydana gelen değişmelerle de değişeceğini kabul ederler. Toplumsal olarak gerekli emeğin, emeğin üretken gücüne bağımlılığını tanımlayarak, soruyu ikinci anlamıyla cevaplandırdık. Burada şöylesi bir durum olabilir. Tekniğin gelişmesi nedeniyle, bir çift ayakkabı üretmek için gerekli zaman 10 saatten 8 saate düşmüştür. Bu,

sürekli yani normal bir olgu olarak, toplumsal olarak gerekli emeğin azalması, değerin düşmesi, ayakkabı fiyatlarında genel bir düşme anlamına gelmektedir. Bir başka durum daha söz konusudur. Bu da, aşırı ayakkabı arzına bağlı olarak, önceden olduğu gibi, bir çift ayakkabı üretmek için 10 saate ihtiyaç olsa da, 8 rubleden satıldığında ortaya çıkmaktadır. Bu, piyasada, ayakkabı üretiminin azalmasına neden olacak anormal bir durumdur; ayakkabı fiyatları geçici olarak düşer ve daha önceki düzeyine geri dönme eğilimine girer. Birinci durumda, üretim koşulları yani gerekli emek zamanı değişmiştir.[6] İkinci durumda, 'ürünün maliyeti, toplumsal olarak gerekli emek zamanı olsa da (burada üretimin diğer koşullarının değişmeden kaldığını varsayıyoruz), bu üretim dalında genel olarak üretilen kütle için gerekli olandan daha fazla miktarda olduğunu belirtebileceğimiz aşırı toplumsal emek miktarı harcanmıştır'.[7]

Toplumsal olarak gerekli emek kavramını genişletmek isteyenler şu temel yöntemsel hataları yapmıştır:

1) Piyasadaki normal bir durumu, anormal bir durumla yani farklı üretim dalları arasındaki *denge* kanunlarını, sadece geçici olabilecek dengenin *bozulduğu* durumlarla birbirine karıştırmışlardır.

2) Bunu yaparak, veri üretim dalı ve diğer üretim dalları arasında denge olduğu varsayımında bulunan *toplumsal olarak gerekli* emek kavramını yok etmişlerdir.

3) Malların piyasada anormal koşullarda herhangi bir fiyattan satılmasını değere tekabül eden satış olarak uygun olmayan bir biçimde ele alarak, piyasa fiyatlarının değerlerden sapma mekanizmasını ihmâl etmişlerdir. *Fiyat*, *değer*le karıştırılmıştır.

4) Toplumsal olarak gerekli emek ve *emeğin üretken gücü* kavramları arasındaki sıkı ilişkiyi ortadan kaldırıp, emeğin üretken gücünde değişme meydana gelmeden, toplumsal olarak gerekli emeğin değişebileceği düşüncesinin önünü açmışlardır.

Bir sonraki kısımda, toplumsal olarak gerekli emeğin 'iktisadî' versiyonunun ayrıntılı bir analizine yöneleceğiz.

---

6) K. Marx, *Theories of Surplus Value* [Rusça çevirisi V. Zheleznov, *Vol. I*, s. 151; Rusça çevirisi Plekhanov, *Vol. I*, s. 184-185].

7) *Ibid.*

On Yedinci Kısım

DEĞER VE TOPLUMSAL İHTİYAÇ

1. Değer ve Talep

Toplumsal olarak gerekli emek zamanı olarak adlandırılan 'iktisadî' kavramı savunanlar şunu söylemektedir: bir meta sadece veri bir türden üretilen emtianın genel miktarı, söz konusu üretilen mallara olan toplumsal ihtiyaca tekabül ettiğinde ya da aynı anlama gelmek üzere, veri üretim dalında fiilen harcanan emek miktarı, üretken güçlerin veri bir gelişme düzeyi çerçevesinde, veri emtia türünün üretiminde harcanan emek miktarıyla örtüştüğünde değeri üzerinden satılır. Bununla birlikte, bu son belirtilen emek miktarının, veri ürünlere yönelik toplumsal ihtiyaç hacmine ya da söz konusu ürünlere olan talep miktarına bağlıdır. Bu, emtianın değerinin emek üretkenliğinin (veri yani ortalama teknik koşullarda, emtia üretimi için gerekli emek miktarını ifade eden) yanı sıra toplumsal ihtiyaç hacmine ya da talebe de bağlı olduğu anlamına gelmektedir. Bu kavramlaştırmaya karşı olanlar, emek üretkenliğinde ya da üretim tekniğinde meydana gelen değişmelerle birlikte gelişme göstermeyen talepteki değişmelerin, piyasa fiyatlarının piyasa değerlerinden sadece geçici olarak sapmasına neden olacağına, ancak uzun dönemde ortalama fiyatlarda sürekli bir değişme olmayacağına yani değerin bizzat kendisinde değişme meydana getirmeyeceğine itiraz etmektedir. Bu sorunu anlamak için, arz ve talep mekanizmasının (ya

da rekabet) etkisini incelemek gereklidir.[1]

'Arz ve talep söz konusu olduğunda...arz, belli bir tür metanın satıcılarının ya da üreticilerinin toplamına ve talep de, aynı tür metanın alıcılarının ya da tüketicilerinin toplamına eşittir' (*Capital, III*, s. 193). İlk önce talep üzerinde duralım. Talebi daha doğru bir biçimde tanımlamamız gerekmektedir: talep, alıcılar toplamının, söz konusu alıcıların her birinin satın aldığı ortalama emtia miktarıyla çarpımına eşittir yani talep, piyasada alıcı bulabilen emtia toplamına eşittir. İlk bakışta, talep hacmi, veri bir ürünün toplumsal ihtiyaç hacmine bağlı olarak doğru bir biçimde belirlenen miktar gibi görünmektedir. Ancak, durum bu değildir. 'Belli toplumsal istekler çok esnek ve değişkendir. Bunların sabit olmaları sadece görüşüştedir. Geçimlik araçları *ucuzsa* ya da parasal ücretler *yüksekse*, işçiler söz konusu geçimlik araçlardan daha fazla satın alacaklar ve bunlara yönelik 'toplumsal ihtiyaç' artacaktır' (*Capital, III*, s. 188; İtalikler I. I. Rubin'e aittir). Görebileceğimiz gibi, talep hacmi, bugünün veri ihtiyacının yanı sıra gelirin büyüklüğü ya da alıcıların *ödeme kabiliyeti* ve emtia *fiyatları* tarafından belirlenir. Köylü nüfusun pamuk talebi, 1) köylü nüfusun evde dokunan keten bezi yerine pamuğa olan ihtiyacının artmasıyla (ihtiyaçlarda meydana gelen değişmelerin iktisadî ya da toplumsal nedenlerini bir tarafa bırakıyoruz); 2) köylüler arasında gelir ya da satın alma gücünde meydana gelen bir artışla; pamuk fiyatının düşmesiyle artırılabilir. Veri bir ihtiyaç yapısı ve veri satın alma gücü varsayımı altında (yani toplumdaki gelir dağılımı veri olduğunda), belli bir metaya olan talep, söz konusu metanın fiyatında meydana gelen değişmeyle birlikte değişir. Talep, 'fiyat düştüğünde artış ya da *vice versa* göstererek, fiyattaki değişme yönünün tersine hareket eder' (*Capital, III*, s. 191). 'Piyasanın genişlemesi ya da daralması tekil meta fiyatına bağlıdır ve bu fiyatta meydana gelen yükselme ya da düşmeyle ters yönlüdür' (*Ibid.*, s. 108). Emtianın belirtilen ucuzlamasının, söz konusu emtianın artan tüketiminin üzerindeki etkisi, bu ucuzlama geçici değil de, uzun solukluysa yani emtianın ucuzlaması veri üretim dalındaki emek

1) Okuyucu, Toplumsal olarak gerekli emeğin 'teknik' ya da 'iktisadî' versiyonunun tarihini şu kitaplarda bulabilir: T. Grigorovichi, *Die Wertlehre bei Marx und Lasalle*, Wien, 1910; Karl Diehl, *Sozialwissenschaftliche Besteuerungen zu David Ricardos Grundgesetzen der Volkswirkschaft und Besteuerung, Vol. I*, Leipzig; F. Meiner, 1921; aynı zamanda *Pod znamenem marksizma* (*Under the Banner of Marxism*) for 1922-23 adlı dergide özellikle M. Dvolaitski, A. Mendelson, V. Motylev'in makalelerine bakılabilir.

üretkenliğindeki bir artış ve ürünün değerindeki bir azalmanın sonucuysa daha yoğun olacaktır. (*Capital, III*, s. 657).

Bu nedenle, veri bir metanın talep hacmi, metanın fiyatı değiştiğinde değişecektir. *Talep sadece emtianın veri fiyatı tarafından belirlenir.* Talep hacminin fiyatta meydana gelen değişmelere olan bağımlılığı, farklı emtia için eşit olmayan bir niteliğe sahiptir. Geçimlik mallar talebi, örneğin, ekmek, tuz, v.s. düşük esnekliğe sahiptir yani bu emtianın tüketim hacmindeki dalgalanmalar ve dolayısıyla da, bu emtiaya olan talep, bu talebe tekabül eden fiyat dalgalanmaları kadar önemli değildir. Ekmek fiyatı yarı yarıya düşerse, ekmek tüketimi iki kat değil de, daha az artar. Bu, ekmeğin ucuzlamasının, ekmek talebini artırmadığı anlamına gelmemektedir. Doğrudan ekmek tüketimi belli bir ölçüde yükselmiştir. Bunun ötesinde, 'hububatın bir kısmı brendi ya da bira biçiminde tüketilebilir; ve brendi ve bira tüketiminin artması, hiçbir şekilde dar sınırlar içine hapsedilemez' (*Capital., III*, s. 657). Son olarak, 'buğday üretimine ilişkin fiyat azalışı, çavdar ya da yulaf üretimi yerine buğdayı', buğday talebini artıran 'kitlelerin temel tüketim malı haline gelmesiyle sonuçlanabilir' (*Ibid.*) Bu nedenle, geçimlik mallar *tüketim* hacmine göre genel kanunla sınıflandırılsa bile, veri bir metanın *talep* hacmi, bu malın *fiyatı*ndaki değişmeyle *ters yönde* değişme gösterir. Nüfus kütlesinin satın alma gücünün sınırlı niteliğini ve kapitalist toplumdaki işçi sınıfını hatırımıza getirirsek, talebin fiyata olan bağımlılığı tam anlamıyla belirgin hale gelir. İşçi sınıfı için elverişli olan mallar sadece ucuz emtiadır. Belli emtianın ucuz hale gelmesi ölçüsünde, söz konusu emtia nüfusun büyük bir kısmının tüketim kalıbı içine girer ve kitlesel talebin nesnesi haline gelir.

Kapitalist toplumda, genelde toplumsal ihtiyaç ve satın alma gücüyle de desteklenmiş toplumsal ihtiyaç ya da bu ihtiyaca tekabül eden talep, görmüş olduğumuz gibi, sabit yani kesin belli bir büyüklüğü temsil etmez. Belli bir talebin büyüklüğü, veri bir fiyatla belirlenir. Veri bir ülkede bir yılda kumaş talebinin 240,000 arshin olduğunu söylersek, bu durumda, 'veri bir fiyattan' örneğin arshini 2 ruble 75 kopek'ten ifadelerini de ilâve etmemiz gerekir. Bu nedenle, talep, farklı fiyatlardan, farklı talep miktarlarını gösteren bir şedülde gösterilebilir. Aşağıdaki kumaş talep şedülünü inceleyelim:[2]

2) Değerler ve talep artış oranı tamamıyla keyfîdir.

TABLO 1	
FİYATLAR (Ruble) (arshin başına)	TALEP (arshin olarak)
7 r. - k.	30,000
6 r. - k.	50,000
5 r. - k.	75,000
3 r. 50 k.	100,000
3 r. 25 k.	120,000
3 r. - k.	150,000
2 r. 75 k.	240,000
2 r. 50 k.	300,000
2 r. - k.	360,000
1 r. - k.	450,000

Bu şedül üzerinde yukarı ya da aşağı yönlü hareket edilebilir: emtia, toplumun zengin sınıflarından çok az sayıda alıcı bulduğunda yukarı yönlü; nüfusun büyük bir çoğunluğunun kumaş talebi, kumaşın daha da ucuzlamasının talebin daha da artmasına neden olmayacak bir biçimde tatmin edilmiş olması durumunda aşağı yönlü. Bu iki uç arasında, sonsuz sayıda talep hacmi ve mümkün fiyatlar düzeyi bileşimleri bulunmaktadır. Gerçekte bu bileşimlerden hangisi gerçekleşir? Arshin başına 7 rubleden 30,000 arshinlik talep hacminin, arshin başına 1 rubleden 450,000 arshinlik talep hacmine göre ya da bu iki ekstrem arasında yer alan bir bileşimin gerçekleşeceğinin daha mümkün olduğunu sadece talep temelinde göremeyiz. *Gerçek talep hacmi*, bir arshin kumaşın *değeri* olarak ifade edilen *emek üretkenliğinin* büyüklüğü tarafından belirlenir.

Kumaşın üretildiği koşullara dönelim. Tüm kumaş fabrikalarının aynı teknik koşullarda kumaş ürettiğini varsayalım. Kumaş imalâtındaki emek üretkenliği, 1 arshin kumaş üretmek için (hammaddelere, makinelere, v.s. yapılan harcamalar da dâhil olmak üzere) $2\frac{3}{4}$'lük emek zamanının harcanmasını gerekli kılan bir düzeydedir. Bir saatlik emeğin, bir rubleye eşit değer yarattığını varsayarsak, 1 arshin kumaş için, 2 ruble 75 kopek'lik bir piyasa değeri elde ederiz. Kapitalist bir ekonomide, ortalama kumaş fiyatı, emek değerine değil de, üretim fiyatına eşit-

tir. Bu durumda, üretim fiyatının 2 ruble 75 kopek'e eşit olduğunu varsayıyoruz. Yapacağımız daha öte analizde, piyasa değerini, emek zamanına ya da üretim fiyatına eşit olarak ele alacağız. 2 ruble 75 kopek'lik bir piyasa değeri, kumaş fiyatının uzun bir süre düşük kalamayacağı bir minimumdur. Zira fiyatta meydana gelecek bir düşüş, kumaş üretiminin azalmasına ve sermayenin diğer üretim dallarına gitmesine neden olacaktır. 1 arshin kumaşın değerinin, az ya da çok kumaş üretilmiş olmasına bakmaksızın 2 ruble 75 kopek'e eşit olduğunu da varsayıyoruz. Bir başka deyişle, artan kumaş üretimi, emek miktarını ya da 1 arshin kumaş üretimine harcanan üretim maliyetini değiştirmemektedir. Bu durumda, 2 ruble 75 kopek'lik piyasa değeri, 'üreticilerin benimseyecekleri ve aynı zamanda da,...fiyatın uzun bir süre yükselemeyeceği maksimumdur'.[3] Zira bir fiyat artışı sermayenin diğer üretim dallarına gitmesine ve kumaş üretiminin artmasına neden olacaktır. Bu nedenle, mümkün olan sonsuz talep hacmi ve fiyat bileşimlerinden sadece *bir* bileşim yani *piyasa değerinin* fiyata eşit olduğu bileşim -Tablo 1'de baştan 7. bileşim- *uzun süreli olarak* varlığını sürdürür: 2 ruble 75 kopek-240,000 arshins. Bu bileşim açık bir biçimde belirtilmemekle birlikte dengeyi yani fiilî piyasa fiyatlarının fiilî talep hacminin etrafında dalgalandığı ortalamayı göstermektedir. 2 ruble 75 kopek'in piyasa değeri, efektif talep hacmi olan 240,000 arshin'i belirlemektedir ve arz (yani üretim hacmi) bu düzeye çekilecektir. Üretimin, örneğin, 300.000 arshin'e yükselmesi, Tablo 1'den de görüleceği gibi, fiyatın, üreticilerin dezavantajına olacak ve onları üretimi azaltmaya yöneltecek yaklaşık olarak 2 ruble 75 kopek düzeyindeki piyasa değerinin altına düşmesini beraberin de getirecektir. Üretimin 240,000 arshin'in altına düşmesi söz konusu olduğunda anlatılan durumun tersi ortaya çıkacaktır. Normal üretim ya da arz oranları 240,000 arshin'e eşit olacaktır. Bu nedenle, şedülümüzde biri dışında, anormal piyasa koşullarını ifade eden ve piyasa fiyatının piyasa değerinden sapmasını gösteren tüm bileşimler sadece geçici olarak varlığını sürdürebilecektir. Mümkün olan tüm bileşimler arasında, piyasa değerine tekabül eden tek bileşim: 2 ruble 75 kopek-240,000 arshin denge durumunu temsil etmektedir. 2 ruble 75 kopek'lik piyasa değeri *denge fiyatı* ya da normal fiyat ve 240,000 arshin

3) John Stuart Mill, *Principles of Political Economy*, New York: Augustus M. Kelley, 1965, s. 451452.

ise aynı zamanda normal talep ve normal arzı temsil eden *denge miktarı*[4] olarak adlandırılabilir.

Sonsuz sayıda istikrarsız talep bileşimleri arasında, *denge fiyatı* (*değer*) ve buna tekabül eden *denge miktarından* oluşan tek bir istikrarlı denge bileşimi bulunmaktadır. Bu bileşimin istikrarı denge miktarının istikrarı cinsinden değil de, üretim fiyatı (değer) cinsinden hesaplanabilir. Kapitalist ekonomi mekanizması, talep hacminin yukarı ve aşağı yönlü dalgalanmalarını göz önüne alınmaksızın neden 240,000 arshin olma eğilimde olduğunu açıklamamaktadır. Ancak, bu mekanizma, piyasa fiyatlarının, tüm dalgalanmalara rağmen piyasa fiyatlarının 2 ruble 75 kopek değerine (ya da üretim fiyatına) meyletmesi gerektiğini tam olarak açıklamaktadır. Böylelikle, talep hacmi de 240,000 arshin'e doğru meyletmektedir. *Teknolojinin durumu* ürünün *değerini* ve *değer* de, veri bir ihtiyaç düzeyi ve nüfusa ilişkin veri bir gelir düzeyini varsayarsak, *talebin normal hacmini* ve buna tekabül eden *normal arz miktarını* belirlemektedir. Fiilî arzın normal arzdan sapması (yani aşırıüretim ya da eksiküretim), piyasa fiyatının değerden sapmasına neden olur. Bu fiyat sapması da, fiilî arzın normal arz yönünde değişme eğilimine girmesini beraberinde getirir. Tüm bu dalgalanmalar sistemi ya da bu arz ve talep mekanizması, üretim tekniği tarafından belirlenen sabit miktarlar-değerler etrafında salınım gösterirse, üretken güçlerin gelişmesinin sonucu olarak ortaya çıkan bu değerlerdeki değişmeler, tüm arz ve talep mekanizmasında değişmelere neden olur. Yeni çekim merkezi, piyasa mekanizması içinde oluşturulur. Değerde meydana gelen değişmeler, normal talep hacmini değiştirir. Üretken güçlerdeki gelişmeler nedeniyle, 1 arshin kumaş üretmek için gereken toplumsal olarak gerekli emek miktarının azalarak 2 $\frac{3}{4}$'ten, 2 $\frac{1}{2}$ 'ye ve bu nedenle de, 1 arshin kumaşın değerinin 2 ruble 75 kopek'ten, 2 ruble 50 kopek'e inerse, bu durumda, (nüfusun ihtiyaçları ve satın alım gücü değişmeden kalırsa) normal talep ve normal arz miktarı 300.000 arshin düzeyinde kurulacaktır. *Değerde meydana gelen değişmeler, arz ve talepte değişmeleri ortaya çıkaracaktır.* 'Bu nedenle, arz ve talep piyasa fiyatını ya da daha ziyade piyasa fiyatının piyasa değerinden sapmasını düzenlerse, bu durumda, piyasa değeri de arzın talebe oranını ya da arz ve talep dalgalanma-

4) 'Denge fiyatı' ve 'denge miktarı' terimleri Marshall tarafından *Principles of Economics*, 1910, s. 345'de kullanılmıştır. 'Normal' sıfatı burada olması gereken bir şey anlamında değil de, denge durumuna tekabül eden ve fiyat hareketlerindeki bir düzenliliği ifade eden anlamda kullanılmıştır.

larının piyasa fiyatlarının etrafında salınacağı merkezi düzenler' (*Capital, III*, s. 181). Bir başka deyişle, değer (ya da normal fiyat) normal talep ve normal arzı belirler. Fiilî talep ya da arzın normal düzeylerinden sapması, 'piyasa fiyatlarını ya da daha kesin olarak söylemek gerekirse, piyasa fiyatının piyasa değerinden sapmasını' yani dengeye doğru bir hareketi beraberinde getiren sapmaları belirler. Değer, normal talep ve normal arz yoluyla fiyatı düzenler. Arz ve talep arasındaki denge aşamasını, emtianın değerlerine göre satıldığı durum olarak adlandıracağız. Emtianın değerlerinden sayılması farklı üretim dalları arasındaki denge durumuna tekabül ettiğinden, şu sonuçlara ulaşırız: *değişik üretim dalları arasında denge varsa, arz ve talep arasında denge kurulur*. Arz ve talep arasındaki dengeyi iktisadî analizin başlama noktası olarak almış olsaydık, yöntemsel bir hata yapmış olurduk. Toplumsal emeğin farklı üretim dalları arasındaki dağılımındaki denge, daha önceki analizimizde olduğu gibi, başlangıç noktasıdır.

Marx'ın arz ve taleple ilgili olarak *Capital*'in üçüncü cildinin 10. kısmında (ve başka yerlerde) ifade ettiği görüşleri bölük pörçükse de, bu, Marx'ın çalışmalarında arz ve talep mekanizmasını yukarıda belirtildiği anlamıyla anladığı gerçeğini gösteren bir gösterge bulamadığımız anlamına gelmemektedir. Marx'a göre, piyasa fiyatı, satıcıların 'piyasaya toplumsal gereksinimleri karşılamaya yetecek emtia getirmeleri yani toplumun piyasa değerini ödeyebileceği bir miktarı sağlamaları' koşuluyla, piyasa değerine tekabül eder (*Ibid.*). Marx'ın ifadeleriyle, 'toplumsal gereksinimler', alıcıların piyasada değerine eşit fiyattan bulduğu emtia miktarına yani 'normal talep' ya da 'normal arz' olarak adlandırdığımız miktara bağlıdır. Bir başka yerde Marx, 'üretilen emtia miktarı ve söz konusu emtianın piyasa değerinden satıldığı miktar arasındaki farktan' yani fillî ve 'normal talep' arasındaki farktan söz etmektedir (*Ibid.*, s. 186). Bu nedenle, Marx'ın çalışmalarında, 'alışılagelmiş' toplumsal gereksinimler ve 'alışılmış' talep ve arz hacminden söz ettiği değişik pasajlar açıklanmıştır. Aklında olan husus, veri bir değere tekabül eden ve değer değişirse değişen 'normal talep' ve 'normal arzdır'. Marx bir İngiliz iktisatçı için şunları söylemiştir: 'İyi kalpli bir insan, *talebin* değişmesine ve ele alınan durumda, arz ile talep arasında oransal bir değişmeye -talepteki bu değişme *arz*da da bir değişmeye neden olabilir- neden olacak şeyin, kesinkes *üretim maliyetinde* ve dolayısıyla da, *değer*de meydana gelen bir değişme olduğunu kavrayamıyor. Bu, bizim iyi kalpli dü-

şünürümüzün ispatlamak istediği şeyin tam da tersini ispatlayacaktır. Bu durum, üretim maliyetinde meydana gelen bir değişmenin, hiç bir şekilde, talep ile arz arasındaki oran nedeniyle değişmediğini, daha ziyade bu oranı belirlediğini ispatlar' (*Capital, III*, s. 191, dipnot; italikler I. I. Rubin'e aittir).

Değerde meydana gelen değişmelerin (nüfusun gereksinimleri ve satın alma gücü değişmezse) normal talep hacmini değiştireceğini gördük. Şimdi de, ters bir ilişki varsa ne olduğunu görelim: üretim tekniği değişmeden kaldığında, talepteki uzun soluklu bir değişme, değeri değiştirirse. Sadece piyasa fiyatını etkileyen geçici değişmeleri değil de, talepte uzun soluklu kararlı değişmelerden söz ediyoruz. Ürünün değerinde meydana gelen değişmelerden bağımsız böylesi uzun soluklu değişmeler (örneğin, veri bir ürüne yönelik olarak talepteki artış) nüfusun satın alma gücündeki bir artış ya da veri bir ürüne yönelik gereksinimlerin artması sonucunda ortaya çıkabilir. Bu ihtiyaçların yoğunluğu, toplumsal ya da doğal nedenlerle (örneğin, iklim koşullarında meydana gelen uzun soluklu değişmeler kışlık giyeceğe yönelik talebi artırabilir) artabilir. Bu sorunu aşağıda ayrıntılı bir biçimde ele alacağız. Şimdilik, kışlık giyeceklere yönelik artan gereksinim nedeniyle, kumaş talep şedülünün değiştiğini veri olarak kabul edeceğiz. Bu şedülde meydana gelen değişmeler, çok sayıda alıcının kumaş için daha yüksek fi-

TABLO 2

FİYATLAR, (Ruble) (arshin başına)	TALEP (arshin olarak)
7 r. - k.	50,000
6 r. - k.	75,000
5 r. - k.	100,000
3 r. 50 k	.150,000
3 r. 25 k.	200,000
3 r. - k.	240,000
2 r. 75 k.	280,000
2 r. 50 k.	320,000
2 r. - k.	400,000
1 r. - k.	500,000

yat ödemeye razı olduğu yani her kumaş fiyatı düzeyinde çok sayıda alıcı ve büyük bir talebin ortaya çıkacağı gerçeğiyle ifade edilir.

Tablo 1'de değere tekabül eden piyasa fiyatı 2 ruble 75 kopek ve normal talep ve arz hacmi de 240,000 arshin'di. Tablo 2'de gösterilen talepteki değişme, piyasada sadece 240,000 arshin kumaş olduğundan, doğrudan doğruya arshin başına kumaş fiyatını yaklaşık olarak 3 ruble civarına yükseltmiştir. Şedülümüze göre, bu, alıcıların 3 rubleden almak istedikleri miktardır. Tüm üreticiler emtiasını önceden olduğu gibi 2 ruble 75 kopek'den değil de, 3 rubleden satmaktadır. (Varsayımımız çerçevesinde) üretim tekniği değişmediğinden, üreticiler arshin başına 25 kopek süper kâr elde etmişlerdir. Bu, üretimde bir artışı ve belki de, sermayenin başka alanlardan bu alan (bankaların kumaş sanayine verdikleri kredi yoluyla) gelmesine neden olur. Üretim, kumaş sanayi ve diğer üretim dalları arasındaki denge yeniden kuruluncaya kadar artacaktır. Bu denge ise kumaş sanayi üretimini 240,000 arshin'den 280,000 arshin'e yükseltilip önceki fiyat olan 2 ruble 75 kopek'e geldiğinde yeniden kurulur. Bu fiyat mevcut tekniğe ve piyasa değerine tekabül etmektedir. *Talep*teki artış ya da azalış, üretimin teknik koşulları değişmezse ürünün *değer*inde bir yükselme ya da düşmeye neden olmayabilir, ancak, bir üretim dalında üretim *artışını* ya da *azalışını* beraberinde getirebilir. Bununla birlikte, ürünün değeri münhasıran üretken güçlerin gelişme düzeyi ve üretim tekniği tarafından belirlenir. Sonuç olarak da, talep değerin büyüklüğünü etkilemez; daha ziyade kısmen değer tarafından belirlenen taleple birlikte değer veri bir üretim dalında üretim hacmini yani üretken güçlerin dağılımını belirler. 'İhtiyaçların aciliyeti toplumdaki üretim güçlerinin dağılımını etkilemekle birlikte farklı ürünlerin nispî değerleri, söz konusu ürünlerin üretiminde harcanan emek tarafından belirlenir.'[5]

*Talep*te meydana gelen değişmenin, üretim *hacm*ini artış ve azalış yönünde etkilediğini kabul edersek, ekonominin gelişmesinin üretim koşulları, üretim güçlerinin bileşimi ve gelişimi düzeyi tarafından belirlendiği biçiminde ortaya konan Marx'ın iktisat teorisinin temel kavramıyla çelişkiye düşer miyiz? Asla böyle bir şey olmaz. Veri bir metanın talebinde meydana gelen bir değişme söz konusu metanın üretimini etkilerse, talepte meydana gelen bu değişmeler, şu gelişmeleri ortaya çı-

5) P. Maslov, *Teoriya razvitiya narodnogo khozyaistva* (Theory of the Development of the National Economy), 1910, s. 238.

karır: 1) veri bir metanın *değer*inde değişmeler, örneğin, veri bir üretim dalında üretken güçlerin gelişiminin bir sonucu olarak azalması; 2) farklı toplumsal grupların *satın alma gücü* ya da gelirinde değişmeler; bu, talebin, farklı toplumsal sınıfların geliri tarafından belirlendiği anlamına gelmektedir (*Capital, III*, s. 194-5) ve üretken güçlerdeki değişmeyle ilintili olarak değişen 'esas itibariyle farklı sınıfların karşılıklı ilişkilerine ve söz konusu sınıfların iktisadî durumlarına bağlıdır' (*Ibid.*, s. 181); 3) son olarak da, veri bir metaya yönelik ihtiyaçların yoğunluğu ya da aciliyeti. İlk bakışta, son belirtilen durumda, tüketime bağlı bir üretim gerçekleştiriyormuş gibi görünüyoruz. Bununla birlikte, veri bir metaya yönelik ihtiyaçların aciliyetindeki değişmelere neyin neden olduğunu sormamız gerekir. Pulluk fiyatı ve nüfusun satın alma gücü aynı kaldığında ve tarımda pulluğun karasabanın yerine ikâme edilmesi nedeniyle pulluk ihtiyacının arttığını varsayarsak, artan pulluk ihtiyacı pulluğun piyasa fiyatının değerinin üstünde geçici olarak artmasını ve sonuç olarak da, pulluk üretiminin artmasını beraberinde getirir. Bununla birlikte, bu talep artışı, veri üretim dalında değil de (pulluk üretim dalı), diğer üretim dallarındaki (tarımda) üretken güçlerin gelişimi nedeniyle ortaya çıkar. Tüketim mallarıyla ilgili bir başka örneği ele alalım. Başarılı bir içki karşıtı propaganda, alkollü içecek talebini azaltır; alkollü içeceklerin fiyatı geçici olarak değerinin altına düşer ve sonuç olarak da, içki fabrikalarının üretimi azalır. Üretimin iktisadî nitelikte değil de, ideolojik temelli toplumsal nedenler çerçevesinde azaldığı bir örneği bilerek seçtik. İçki karşıtı propagandada elde edilen başarıların, iktisadî, toplumsal, kültürel ve farklı toplumsal grupların içinde bulunduğu karmaşık bir dizi toplumsal koşulların sonucunda değişen bir düzey olan ahlâkî düzeylerinin sonucunda elde edildiği aşikârdır. Bu toplumsal koşullar, son analizde, toplumdaki üretken faaliyetlerin gelişimiyle açıklanabilir. Son olarak, talebin değişmesine neden olan iktisadî ve toplumsal koşullardan, kimi koşullarda talep hacmini etkileyen doğal koşullara geçebiliriz. İklim koşullarında meydana gelen keskin ve uzun soluklu değişmeler, kışlık giyeceklere olan ihtiyacı güçlendirebilir ya da zayıflatabilir ve kumaş üretiminde artış ya da azalışa neden olabilir. Burada, talepte meydana gelen değişmelerin tam anlamıyla doğal nedenlerle ortaya çıktığını ve toplumsal nedenlerin çok nadiren görüldüğünü söylemeye gerek yok. Ancak, bu durumlar bile, üretimin tüketimin önce geldiği görüşüyle çelişmemektedir. Bu görüş, üretimin, bi-

yolojik ihtiyaçlara (yiyecek, soğuktan korunma, v.s.) dayanan çeşitli ihtiyaçlarıyla birlikte toplumun dışında yaşayan kişilerin bulunduğu bir tür boşlukta otomatik olarak gerçekleştiği anlamında anlaşılmamalıdır. Ancak, insanoğlunun ihtiyaçlarını tatmin ettiği *nesneler* ve bu ihtiyaçlarını tatmin etme *tarzı*, *üretimin gelişmesiyle* belirlenir ve bu da, veri *ihtiyaçların* niteliğini değiştirip, *yeni* ihtiyaçların ortaya çıkmasına neden olabilir. 'Açlık, açlıktır; ancak, çatal ve bıçakla pişmiş bir etin yenmesiyle tatmin edilen açlık, haşlanmış etin eller, tırnaklar ve dişler kullanılarak tatmin edilen açlıktan farklı bir açlıktır'.[6] Kendine özgü bu açlık şekli, uzun tarihî ve toplumsal bir gelişmenin sonucudur. Aynı şekilde, iklim koşullarındaki değişmeler, veri mallara, kumaşa yani belli bir nitelik ve mamul olma özelliği taşıyan kumaşa yönelik olan ve niteliği toplumun daha önceki gelişimi ve son analizde de, söz konusu toplumun üretken güçleri tarafından belirlenen ihtiyacı beraberinde getirir. Kumaş talebindeki niceliksel artış, çeşitli toplumsal sınıflar açısından farklıdır ve söz konusu toplumsal sınıfların gelirine bağlıdır. Veri bir üretim döneminde, veri bir kumaş ihtiyacı düzeyi (biyolojik gereksinimlere dayalı bir ihtiyaç), peşinen ya da üretimin önkoşulu olarak veri olan bir gerçekse, bu durumda, böylesi bir kumaş ihtiyacı, önceki toplumsal gelişmenin bir sonucudur. 'Tam da üretim süreciyle, bunlar [üretimin önkoşulları] doğal olmaktan çıkıp tarihî hale gelir ve bir dönemde üretimin doğal önkoşulu olarak ortaya çıkarsa, tarihî sonucu diğer dönemlerde şekillenir' (*Ibid.*, s. 287). Veri bir ürüne yönelik bir ihtiyacın niteliği ve değişmesi, esas itibariyle biyolojik gereksinim olsa bile, bugün ya da daha önceki tarihî dönemlerde veri üretim alanında ya da diğer üretim alanlarında yer alan üretken güçlerin gelişimi tarafından belirlenir. Marx ne tüketimin üretim üzerindeki etkisini ve ne de aralarındaki karşılıklı ilişkiyi inkâr etmiştir (*Ibid.*, s. 292). Ancak, amacı, ihtiyaçların değişmesi hususunda, son analizde üretken güçlerin gelişiminin düzenliliği cinsinden açıklanabilecek bir toplumsal düzenlilik bulmaktır.

2. Değer ve Emeğin Orantısal Dağılımı

Veri bir ürünün talep hacminin ürünün değeri tarafından belirlendi-

6) Karl Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Chicago: 1904, içinde s. 279'da 'Introduction to the Critique of Political Economy',

ği ve değer değiştiğinde (ihtiyaçlar ve nüfusun üretken güçleri veriyse) değiştiği sonucuna ulaşmış olduk. Veri bir üretim dalında üretken güçlerin gelişimi, bir ürünün değerini ve bu nedenle de, ürüne yönelik toplumsal talebi değiştirir. Tablo I'deki talep şedülünden de görüleceği gibi, belli bir talep hacmi, ürüne ilişkin veri bir değere tekabül eder. Talep hacmi, veri fiyat düzeyinde satın alınmak istenen ürün sayısına eşittir. (*Üretimin teknik koşulları tarafından belirlenen) birim başına değer çarpı veri değerden satılacak birim sayısı, veri ürüne ödemenin yapılabileceği toplumsal ihtiyacı ifade eder.*[7] Bu, Marx'ın, veri ürüne yönelik 'niceliksel olarak belli toplumsal ihtiyaçlar' (*Capital, III*, s. 635), 'toplumsal istek miktarı' (*Ibid.*, s. 185), 'veri toplumsal istek miktarı' (*Ibid.*, s. 188) dediği hususlur. 'Çeşitli üretim dallarında belli toplumsal çıktı miktarı' (*Ibid.*) yani 'yenidenüretimde her zaman görülen artış' (*Ibid.*), bu toplumsal ihtiyaca tekabül eder. Bu her zamanki yani normal üretim, 'emeğin farklı alanlar arasında niceliksel olarak sınırlanan toplumsal ihtiyaçlarla uyumlu olarak orantılı bir biçimde dağıtılıp dağıtılmaması tarafından belirlenir' (*Capital, III*, s. 635).

Böylelikle, bir metanın bir biriminin değerinin veri büyüklüğü, alıcıların bulduğu emtia sayısını belirler ve bu iki sayının sonucu (değer çarpı miktar), Marx'ın daima ödemenin yapılacağı toplumsal ihtiyaç olarak anladığı toplumsal ihtiyaç hacmini ifade eder (*Capital, III*, s. 180-181, s. 188, s. 192-193). 1 arshin'in değeri 2 ruble 75 kopek'se, piyasada aranan kumaş miktarı 240,000'e eşittir. Toplumsal ihtiyaç hacmi şu şekilde ifade edilir: 2 ruble 75 kopek x 240,000 = 660,000 ruble. Emeğin belli üretim dalları arasındaki orantısal dağılımı veri iken, 1 ruble, bir saatlik emek tarafından yaratılan değeri gösterirse, bu durumda, kumaş üretimi için 660,000 saatlik ortalama toplumsal emek harcanmıştır. Kapitalist toplumda bu büyüklüğü peşinen kimse belirleyemez; kimse kontrol etmez ve kimse söz konusu büyüklükle ilgilenmez. Söz konusu büyüklük sadece piyasa rekabeti sonucunda yani Marx'ın defalarca 'şans ve kaprisin tam anlamıyla rol oynağı' (*Capital, I*, s. 188)

7) Toplumsal ihtiyaç demekle Marx çoğu kez piyasada aranan mal miktarını anlatmak istemiştir. Ancak, bu terminolojik farklılıklar, burada bizi ilgilendirmemektedir. Amacımız bu terimleri tanımlamak olmayıp, şu kavramları yani 1) bir birim metanın değeri; 2) veri bir değerden piyasada aranan bir birim metanın miktarları; 3) bir birim metanın değeri çarpı veri değerden piyasada aranan birim sayısı. Burada önemli olan, veri türden ürünlerin toplumsal ihtiyaç hacminin metanın bir biriminin değerinden bağımsız olmadığını ve bu değeri önceden varsaydığını vurgulamaktır.

biçiminde ifadelendirdiği sürekli olarak sapmalar ve çöküşlerin duraksattığı bir süreç çerçevesinde oluşur. Bu büyüklük sadece ortalama düzeyi ya da fiilî talep ve arz hacminin etrafında dalgalandığı istikrarlı bir merkezi ifade eder. Bu büyüklüğe sahip (660,000) toplumsal ihtiyaç miktarı münhasıran bir tanesi üretken teknikler tarafından belirlenen ve piyasa fiyatlarının etrafında dalgalandığı istikrarlı merkezi ifade eden bir birim meta değeri olan (2 ruble 75 kopek) iki sayının bir bileşimi ya da çarpımıyla açıklanır. Diğer büyüklük olan 240,000 arshin birincisine bağlıdır. Veri üretim dalında toplumsal talep ve toplumsal üretim hacmi, piyasa fiyatlarının kesinkes 2 ruble 75 kopek'lik değerin etrafında dalgalanması nedeniyle 660,000'lik büyüklüğün etrafında dalgalanır. Veri toplumsal ihtiyaç hacminin istikrarı, piyasa fiyatlarının dalgalandığı bir merkez olan veri değer büyüklüğünün istikrarının sonucudur.[8]

Toplumsal olarak gerekli emek zamanının 'iktisadî' yorumunu savunanlar, söz konusu zamanın nihaî sonucu olan 660,000 rubleyi yani veri bir üretim dalındaki tüm emtia kütlesinin değerine ilişkin tüm süreci analizlerinin başlangıç noktası olarak zihinlerine yerleştirmiştir. Şunu söylemektedirler: üretken güçlerin belli bir gelişme düzeyi veri iken, toplum kumaş üretimi için 660,000 emek saati harcayabilir. Bu emek saati, 660,000 ruble'lik bir değer yaratır. Bu nedenle, veri üretim dalındaki emtianın değeri, ne bir eksik ve ne de bir fazla, 660,000 rubleye eşit olmalıdır. Kesin bir biçimde belirlenmiş bu sabit miktar, bir metanın bir biriminin değerini belirler: söz konusu birim değer ise 660,000'in üretilen birim sayısına bölünmesiyle elde edilen sayıya eşittir. 240,000 birim kumaş üretilmişse, bir arshin kumaşın değeri 2 ruble 75 kopek'e eşittir; üretim 264,000 arshin'e yükselirse, bir birim kumaşın değeri 2 ruble 50 kopek'e düşer; bununla birlikte, üretim 220,000 arshin'e düşerse, bu durumda bir birim kumaşın değeri 3 ruble'ye yükselir. Bu bileşimlerden her biri (2 r. 75 k. x 240,000; 2 r. 50 k. x 264,000; 3 r. x 220,000) 660,000'e eşittir. Üretim tekniği değişmese bile, ürünün bir biriminin değeri değişebilir (2 r. 75 k., 2 r. 50 k. ya da 3 r.). Tüm ürünlerin genel değeri sabit ve istikrarlı bir niteliğe sahiptir. Veri bir üretim dalında gerekli olan genel emek miktarı yani emeğin ve-

8) Veri koşullar içinde istikrarı düşünüyoruz. Bu ise koşulların değişmesini işin dışında tutmamaktadır.

ri bir oransal dağılımı da (660,000 emek saati) istikrarlı ve sabit bir niteliğe sahiptir. Veri koşullarda, bu sabit büyüklük farklı yollardan iki unsurla bir araya getirilebilir: metanın bir biriminin değeri ve mamûl mal sayısı (2 r. 75 k. x 240,000 = 2 r. 50 k. x 264,000 = 3 r. x 220,000 = 660,000). Bu yolla, metanın değeri, *bir birim meta üretimi için* gerekli emek miktarı tarafından değil de, *veri üretim alanına tahsis edilen toplam emek miktarının*[9], mamûl mal sayısına bölünmesiyle belirlenir.

Toplumsal olarak gerekli emeğin 'iktisadî' versiyonu olarak adlandırılan hususun savunucularının argümanlarına ilişkin bu özet, bize göre, aşağıda belirtilen nedenler çerçevesinde eksiktir:

1) Analizin *başlangıç noktası* olarak, veri bir üretim dalına tahsis edilen emek miktarıyla işe başlayarak (karmaşık piyasa rekabet sürecinin sonucu), 'iktisadî' versiyon kapitalist toplumu, oransal emek dağılımının *işin başında hesaplandığı* örgütlü bir sosyalist topluma göre zihninde canlandırmaktadır.

2) Yorum, veri bir üretim alanına tahsis edilen ve kapitalist bir toplumda, kimsenin belirlemediği ve kimsenin de bilinçli bir biçimde devam ettirmediği bir miktar olan emek miktarını neyin belirlediği sorusunu incelememiştir. Böylesi bir analiz, belirtilen emek miktarının, birim değer çarpı veri bir fiyattan piyasada talep edilen ürün miktarının sonucu ya da ürünü olduğunu gösterecektir. *Değer, veri bir alanda* emek miktarı tarafından belirlenmeyip, daha ziyade miktar, üretim tekniğine bağlı olan bir büyüklük olarak değeri *önceden göz önüne alır.*

3) İktisadî yorum, veri bir alana tahsis edilmiş (veri koşullarda) *istikrarlı* yani sabit emek hacmini (660,000 emek saati), bir birim metanın *istikrarlı* değerinden (2 ruble 75 kopek ya da 2 $\frac{3}{4}$ emek saati) elde etmemektedir. Bunun yerine, söz konusu yorum veri alana ilişkin toplam ürün kütlesinin değerinin istikrarlı niteliğini, iki farklı unsuru birbiriyle çarparak (birim değer ve miktar) elde etmektedir. Bu, söz konusu yorumun, bir birim ürünün değerinin büyüklüğünün (2 ruble 75 kopek, 2 ruble 50 kopek, 3 ruble) *istikrarsız* ve değişen nitelikte olduğu sonucuna ulaşması anlamına gelmektedir. Bu nedenle, iktisadî yorum, fiyat dalgalanmalarının çekim merkezi ve kapitalist ekonominin temel düzenleyicisi olarak bir birim ürünün değerinin önemini tümüyle reddetmektedir.

9) Burada ve aşağıda bu terimden anladığımız, veri üretim alanına tahsis edilen emek miktarı yani emeğin veri bir oransal dağılımı yani denge durumudur.

4) İktisadî yorum, veri teknikle (ve özellikle de, bir arshin kumaş üretimi için toplumsal olarak gerekli $2\frac{3}{4}$'lik saatin harcanmasıyla) 660,000 ruble sağlayan mümkün olan tüm bileşimlerin arasında sadece bir tanesinin istikrarlı olduğu gerçeğini hesaba katmamaktadır: sürekli dengeye ilişkin bileşim 2 r. 75 k. x 240,000 = 660,000'dir. Bununla birlikte, diğer bileşimler geçici yani dengesizliğe ilişkin geçişken bileşimlerdir. İktisadî yorum, *denge* ve *bozulmuş denge* durumunu yani değer ve fiyatı birbirine karıştırmaktadır.

İktisadî yorumun iki yönü birbirinden ayırt edilmelidir: birincisi, bu yorum, belli *gerçekleri* ortaya çıkarmaya ve ikincisi de, söz konusu gerçekleri teorik olarak *açıklamaya* çalışmaktadır. Söz konusu yorum, üretim hacminde meydana gelen her değişmenin (teknik değişmezse), veri ürünün piyasa fiyatında ters yönlü oransal bir değişmeyi ortaya çıkaracağını öne sürmektedir. Her iki miktarda da meydana gelen değişmedeki bu ters yönlü orantılılık nedeniyle, bu iki miktarın çarpılmasıyla elde edilen büyüklük değiştirilmemiş yani sabit bir büyüklüktür. Bu nedenle, kumaş üretimi $\frac{11}{12}$ oranında 240,000 arshin'den 220,000 arshins'e düşerse, arshin başına kumaş fiyatı da $\frac{12}{11}$ oranında 2 r. 75 k.'den 3 r.'e yükselir. Her iki durumda da, emtia sayısı çarpı birim fiyat 660,000'e eşittir. Bunu açıklamaya devam edersek, iktisadî yorum, veri bir üretim alanına tahsis edilen emek miktarının (660,000 emek saati) sabit bir büyüklük olduğunu ve veri üretim alanında tüm ürünlerin değerler toplamını ve piyasa fiyatını belirlediği tespitini yapmaktadır. Bu büyüklük sabit olduğundan, veri bir üretim alanında üretilen ürün sayısı, ürünün bir biriminin değerinde ve piyasa fiyatında ters yönlü oransal bir değişmeye neden olmaktadır. Veri üretim alanında harcanan emek miktarı, ürünün birim fiyatı kadar değeri de düzenler.

İktisadî yorum, ürün miktarında meydana gelen değişmelerin, ürünün birim fiyatında meydana gelen değişmelerle ters yönlü ve orantılı olarak değiştiği gerçeğini tespit etmişse de, ortaya koymuş olduğu teorik açıklama yine de yanlıştır. Üretimin 240,000 arshin'den 220,000 arshin'e inmesi durumunda, bir arshin kumaşın fiyatının 2 r. 75 k.'den, 3 r.'ye yükselmesi, teknik koşullar değişmeseydi değişmeyecek olan 2 r. 75 k.'lik kumaşın piyasa fiyatında bir değişmenin meydana gelmesi ve değerinden sapması anlamına gelecektir. Bu yolla, veri üretim alanına tahsis edilen emek miktarı, bir birim ürünün *değerinin* düzenleyicisi olmamakla birlikte sadece söz konusu ürünün piyasa *fiyatını* düzenler.

Herhangi bir anda ürünün piyasa fiyatı, belirtilen emek miktarının mamûl malların sayısına bölünmesiyle elde edilir. 'Teknik' yorum yapanların belli sözcülerinin sorunu ortaya koyma yolu budur; miktarda meydana gelen değişme ve bir ürünün fiyatı arasındaki ters yönlü orantılılığı kabul etmelerine rağmen iktisadî yorum tarafından yapılan açıklamaları reddeder.[10] Veri bir üretim alanındaki ürünlerin piyasa fiyatlarının toplamının, tüm fiyat dalgalanmalarına rağmen söz konusu üretim alanına tahsis edilen emek miktarı tarafından belirlenen sabit bir miktarı temsil ettiğini belirten bu yorumun, Marx'a ilişkin gözlemler yapanlar tarafından desteklendiği hususunda da hiçbir şüphe söz konusu değildir.[11] Bununla birlikte, miktarda meydana gelen değişmeler ve ürünün piyasa fiyatı arasındaki *ters yönlü orantılılığa* ilişkin görüşün bir dizi çok ciddi itirazlara maruz kaldığını düşünüyoruz:

1) Bu görüş, örneğin, emtia sayısı ikiye katlandığında, piyasa fiyatı önceki fiyat düzeyinin yarısı kadar bir düzeye inmeyip, farklı ürünlerin farklı miktarları için söz konusu fiyatın üstünde ya da altında gerçekleştiğini gösteren *ampirik* gerçeklerle çelişmektedir. Bu bağlamda, geçimlik mallar ve lüks mallar arasında kendine özgü keskin bir farklılık gözlemlenebilir. Kimi hesaplamalara göre, ekmek arzının ikiye katlanması, ekmek fiyatını dört ya da beş kat düşürür.

2) Ürünlerin fiyat ve miktarında meydana gelen değişme arasındaki ters yönlü orantılılığın *teorik* olarak kavranması ispatlanmamıştır. Ürün hacmi, önceki hacmin $\frac{11}{12}$'si kadar azalıp 240,000 arshin'den 220,000 arshin'e düştüğünde, fiyat, neden (ilk fiyat düzeyinin 'i kadar yükselerek) normal fiyatın ya da 2 r. 75 k.'den 3 r.'lik değerin üstüne çıkmaktadır? (Kumaş imalâtında) 3 r.'lik fiyatın (orantılılık teorisinin varsaydığı gibi) 220,000 arshin'lik üretim miktarına değil de, Tablo 1'de gösterildiği gibi, 150,000 arshin'lik üretim miktarına tekabül etmesi mümkün değil midir? Kapitalist toplumda, kumaşın piyasa fiyatını değişmez bir biçimde 660,000 rubleye eşitleyen mekanizma nerededir?

3) Son sorulan soru, bakmış olduğumuz teorinin *yöntemsel* olarak zayıflığını ortaya koymaktadır. Kapitalist toplumda, iktisadî olguya ilişkin kanunlar, tıpkı ev başımıza çöktüğünde kendini hissettiren 'yerçekimi kanunu' gibi yani eğilimler, dalgalanmaların ve düzenli sapmaların

10) L. Lyubimov, *Kurs politicheskoi ekonomii* (Course in Political Economy), 1923, s. 244-245.
11) *Theories of Surplus Value*'da.

merkezleri olma biçiminde benzer etkilers sahiptir (*Capital*, *I*, s. 75). Üzerinde tartışmakta olduğumuz teori, olayları düzenleyen bir eğilim ya da kanunu, ampirik bir gerçeğe dönüştürmektedir: piyasa fiyatlarının toplamı yani piyasa değerleri toplamı sadece denge koşullarında değil, fakat *herhangi* bir piyasa koşulunda ve herhangi bir zamanda, veri üretim alanına tahsis edilen emek miktarıyla tam anlamıyla örtüşür. 'Önceden oluşturulmuş uyum' varsayımı hem kanıtlanamamıştır ve hem de Marx'ın kapitalist ekonomiye ilişkin teorisinin genel yöntemsel temellerine tekabül etmemektedir.

Sıraladığımız itirazlar bize, ürünlerin miktar ve fiyatlarında meydana gelen değişmeler arasındaki ters yönlü orantılılık tezini yani veri bir üretim alanında ürünün piyasa fiyatlarının toplamına ilişkin ampirik tezi bir tarafa atmamız yönünde baskı yapmaktadır. Görüşümüze göre, Marx'ın bu bağlamda ortaya koymuş olduğu ifadeler, tam anlamıyla *ters yönlü orantılılık* olarak değil de, ürünlerin miktar ve piyasa fiyatlarında meydana gelen değişmeler arasındaki *ters yönlü* ilişkiler biçiminde anlaşılmalıdır. Normal hacmi üstündeki her üretim artışı, fiyatı değerin altına düşürür ve üretimde meydana gelen bir azalma, fiyatta bir artış meydana gelmesine neden olur. Bu unsurların her ikisi de (ürünlerin miktarı ve söz konusu ürünlerin fiyatı), ters yönlü orantılılık biçiminde olmasa da, ters yönlü olarak değişir. Bu nedenle, veri üretim alanına tahsis edilen emek miktarı, denge merkezi yani piyasa fiyatları toplamının meylettiği ortalama dalgalanma düzeyi olma rolünü oynamanın yanı sıra bir ölçüye kadar da, günlük olarak değişen piyasa fiyatları toplamının matematiksel bir ortalamasını temsil eder. Ancak, matematiksel ortalamanın bu niteliği hiçbir şekilde iki miktarın birbiriyle tam anlamıyla örtüşmediği ve buna ilâveten de, belli bir teorik önemi olmadığı anlamına gelmemektedir. Marx'ın çalışmasında, ürünlerin miktarı ve söz konusu ürünlerin piyasa fiyatların da meydana gelen ters yönlü değişmelere ilişkin genel olarak çok dikkatli formülâsyonlara rastlamaktayız. (*Capital*, *III*, s. 178; *Theorien über den Mehrwert*, *III*, s. 341). Marx'ı, çalışmasında kimi zaman ürünlerin miktarı ve söz konusu ürünlerin fiyatları arasında meydana gelen değişmeler arasında doğrudan doğruya bir ters yönlü orantılılığa yer vermemesine tanık olmamız nedeniyle, bu anlamda yorumlamamız hususunda kendimizi çok daha haklı görmekteyiz. Marx hasadın zayıf olduğu durumda, 'azalan hububat arzının toplam fiyatının, hububat arzının fazla olduğu durumdaki

toplam arz fiyatından daha yüksek olduğuna' işaret etmiştir' (*Critique*, s. 134). Bu ise hububat üretiminin önceki miktar düzeyinin yarısı kadar azalmasının, yiyecek fiyatını önceki fiyat düzeyinin iki katı yükselteceği[12], bu nedenle de, toplam hububat fiyatının artacağını biçiminde yukarıda belirtilen kanunun bir ifadesidir. Bir başka pasajda, Marx, ürünün değerinin, önceki ürün miktarının iki katına çıkmasıyla birlikte üretimin gelişme göstermesinden dolayı önceki değerinin yarısına düşeceği biçimindeki Ramsey'in teorisini reddetmektedir: '(Emtianın) değeri azalmasına rağmen bu azalama, ürün miktarında meydana gelen artışla orantılı bir biçimde gelişmez. Örneğin, miktar iki katına çıkabilmesine rağmen emtianın her birinin değeri 2'den 1'e değil de, 1 $\frac{1}{4}$ 'e düşebilir (*Theorien über den Mehrwert, III*, s.407). Ürünün üretiminin iki katına çıkmasıyla birlikte emtia (tekniğin gelişmesi nedeniyle) 2 r.'den 1 $\frac{1}{4}$ r.'ye düşerek ucuzlayabiliyorsa, o zaman, ters yönlü orantılılık tezinin gerekli kıldığı gibi, üretimin anormal bir biçimde iki katına çıkması da fiyatın 2 r.'den 1'e değil de, 1$\frac{1}{4}$ r.'ye düşmesiyle birlikte gelişme gösterecektir.

Bu nedenle, (iktisadî yorumu savunanların benimsediği) *veri bir üretim alanına* ve bu alanda *üretilen* her ürüne tahsis edilen emek miktarının, ürünün bir biriminin değerini belirlediği ya da (iktisadî yorumu savunanların ve teknik yorumu savunanların bazılarının benimsediği) söz konusu ürünün bir biriminin *piyasa fiyatı*yla kesinlikle örtüştüğü biçimindeki görüşle ilgili olarak yanlış düşüncelere sahibiz. Ürünün bir biriminin *değeri*, söz konusu ürünü *üretmek* için toplumsal olarak gerekli emek miktarı tarafından belirlenir. Teknik veriyse, bu ise mamûl malların miktarıyla ilintili olarak değişmeyen sabit bir büyüklüğü temsil eder. *Piyasa fiyatı, üretilen mal* miktarına ve miktardaki bu değişmenin *aksi yönünde* (ancak, *ters yönlü olarak orantılı bir biçimde değil*) meydana gelen değişmeye bağlıdır. Bununla birlikte, piyasa fiyatı, üretilen mal miktarı çerçevesinde veri alana tahsis edilen emek miktarının bölüşülmesi sonucu ortaya çıkan oranla tam olarak örtüşmez. (Orantılı bir emek dağılımı veri iken), veri bir üretim alanına tahsis edilen emek miktarını tümüyle ihmâl ettiğimiz anlamına mı gelmektedir? Hayır, hiçbir şekilde bu anlama gelmemektedir. Üretken güçlerin genel düzeyine bağlı farklı üretim alanları arasındaki orantılı bir emek dağılı-

12) [36.11 libreye eşit bir ağırlık birimi].

mı eğilimi (belli yani istikrarlı[13] bir emek dağılımı demek daha doğru olacaktır), incelememize konu olan iktisadî yaşamın temel bir olayını temsil etmektedir. Ancak, bir çok kez gözlemlediğimiz gibi, üretim anarşisi içindeki kapitalist bir ekonomide, söz konusu eğilim iktisadî sürecin başlangıç noktasını değil de, daha ziyade söz konusu sürecin nihaî sonucunu temsil etmektedir. Bu sonuç, kesinkes ampirik gerçeklerde ortaya çıkmamakla birlikte sadece söz konusu gerçeklere ilişkin dalgalanmaların ve sapmaların merkezi olma işlevini görmektedir. (Orantılı bir emek dağılımı veri iken), veri bir alana tahsis edilen emek miktarının kapitalist bir ekonomide belli bir role sahip olmakla birlikte bunun; 1) hiçbir şekilde ampirik olayların yani piyasa fiyatlarının tam anlamıyla ifade edilişi anlamında değil de, bir *eğilim*, bir denge düzeyi, dalgalanmaların merkezi olması anlamında bir düzenleyici olduğunu ve 2) daha da önemlisi, söz konusu düzenleyicinin, tüm düzenleyiciler sistemine ait olduğunu ve piyasa fiyatlarının dalgalanmasının merkezi olarak, bu sistemin temel düzenleyicisinin -*değerin*- bir sonucu olduğunu kabul ediyoruz.

Bir örnekle işe başlayalım ve a) bir arshin kumaş üretmek için toplumsal olarak gerekli *emek miktarının* 2 saate eşit olduğunu ya da bir arshin kumaşı değerinin 2 ruble'ye eşit olduğunu; bu değer veri iken, piyasada satılabilecek *kumaş miktarının*, dolayısıyla da, normal *üretim hacminin*, 100 arshin kumaştan oluştuğunu varsayalım. Buradan hareketle: c) veri üretim alanı için gerekli olan emek miktarı 2 saat x 100 = 200 ruble'dir ya da veri alandaki ürünün toplam değeri 2 r. x 100 = 200 ruble'dir. Üç düzenleyici ya da üç düzenleyici büyüklükle karşılaşmaktayız ve bunların her biri belli, ampirik, fiilî büyüklükteki dalgalanmalarının bir merkezi durumundadır. Birinci büyüklüğü inceleyelim: (a_1) birinci büyüklüğün bir arshin kumaş üretimi için gerekli *emek miktarını* (iki saatlik emek) ifade etmesi çerçevesinde, söz konusu büyüklük kumaş sanayinde yer alan farklı işletmelerin fiilî emek harcamalarını etkileyecektir. Düşük üretkenliğe sahip veri bir işletme grubu arshin başına iki saat değil de, üç saat harcarsa, söz konusu grup daha yüksek teknik düzeye geçmedikçe, daha üretken gruplar tarafından tedrici ola-

13) Oransal terimi, kapitalist toplumda varolamayan rasyonel yani önceden belirlenmiş emek dağılımı anlamında anlaşılmamalıdır. Üretken güçlerin gelişme düzeyine bağlı olarak tekil üretim dallarındaki (günlük dalgalanmalar ve sapmalar dışındaki) bir düzenliliğe yani sürekliliğe ve istikrara atıfta bulunmaktayız.

rak piyasanın dışına çıkma yönünde zorlamayla karşı karşıya kalacaktır. Veri bir işletme grubu iki saat değil de, $1\frac{1}{2}$ saat harcarsa, bu grup tedrici olarak daha geri durumda bulunan işletmeleri oyunun dışına çıkmaya zorlayacak ve zaman içinde, toplumsal olarak gerekli emek miktarını $1\frac{1}{2}$ saate indirecektir. Kısaca, tekil ve toplumsal olarak gerekli emek (örtüşmeseler bile) eşitlenme yönünde bir eğilim gösterecektir. (a_2) Aynı büyüklük üretimin bir biriminin değeri gösterirse (2 ruble), bu durumda, söz konusu büyüklük piyasa fiyat dalgalanmalarının merkezi durumundadır. Piyasa fiyatı 2 ruble'nin altına düşerse, üretim azalır ve sermayenin veri alandan çıkması söz konusu olur. Fiyatlar değerlerin üstündeyse, belirtilen durumun tam da tersi meydana gelir. Değer ve piyasa fiyatları örtüşmemekle birlikte değer, piyasa fiyatlarının düzenleyicisi yani dalgalanmaların merkezidir.

Şimdi de, b harfiyle ile gösterilen ikinci düzenleyici büyüklüğe bakalım: *normal üretim hacmi* yani 100 arshin kumaş, veri üretim alanındaki fiilî üretim hacmindeki dalgalanmaların merkezidir. 100 arshin kumaştan fazla üretilirse, fiyat, arshin başına 2 ruble'nin altına düşer ve üretim azalmaya başlar. Eksiküretim durumunda ise bunun tersi meydana gelir. Görebileceğimiz gibi, ikinci düzenleyici (b) birinci düzenleyiciye (a_2) (nüfusun ihtiyaç yapısı ve satın alma gücü veri iken) sadece değer büyüklüğünün üretim hacmini belirlemesi anlamında değil, aynı zamanda da, üretim hacmindeki bozulmanın (aşırıüretim ya da eksiküretim), piyasa fiyatlarının değerden sapmasıyla düzeltileceği anlamında bağlıdır. Normal üretim hacmi yani 100 arshin kumaş (b), 2 ruble'nin piyasa fiyatlarındaki dalgalanmaların kesinkes merkezi olması nedeniyle fiilî üretim hacmindeki dalgalanmaların merkezidir.

Son olarak, ilk iki büyüklüğün çarpımı yani 200 = 2 x 100 ya da c = ab'yi temsil eden üçüncü büyüklüğe c bakalım. Bununla birlikte, daha önce de görmüş olduğumuz gibi, a'nın iki anlamı vardır: a, bir arshin kumaş üretimine harcanan (2 saat) emek miktarını, a_2, bir arshin kumaşın değerini (2 ruble) temsil eder. a_1b = 2 saatlik emek x 100 = 200 saatlik emek eşitliğini ele alırsak, veri üretim alanına tahsis edilen emek miktarını ya da veri üretim alanındaki fiilî emek harcamalarındaki dalgalanmaların merkezini elde ederiz. a_2b = 2 ruble x 100 = 200 ruble eşitliğini ele alırsak, bu durumda da, veri üretim alanındaki ürünlerin değerlerinin toplamını ya da veri üretim alanındaki ürünlerin piyasa değerlerinin toplamındaki dalgalanmaların merkezini elde ederiz. Bu ne-

denle, üçüncü büyüklüğün, c = 200, düzenleme yani dalgalanmaların merkezi rolü oynağını hiçbir biçimde inkâr edemeyiz. Bununla birlikte, söz konusu büyüklüğün rolünü bileşenleri olan a ve b'den elde ettik. Görebileceğimiz gibi, c = ab ve c'nin düzenleyici rolü, a ve b'nin düzenleyici rollerinin sonucudur. 200 saatlik emek, veri üretim alanında harcanan emek miktarındaki dalgalanmaların merkezidir. Bunun nedeni ise kesinkes 2 saatlik emeğin birim ürün başına düşen ortalama emek harcamasını ifade etmesi ve 100 arshin kumaşın üretim hacmindeki dalgalanmaların merkezi olmasıdır. Aynı şekilde, 200 ruble, veri üretim alanındaki piyasa fiyatları toplamındaki dalgalanmaların merkezidir. Bunun nedeni ise kesinlikle 2 ruble'nin ya da değerin, birim ürün başına düşen piyasa fiyatlarındaki ve 100 arshin kumaşın da, üretim hacmindeki dalgalanmaları merkezi olmalarıdır. Tüm bu üç düzenleyici büyüklük (a, b ve c), c'nin, a ve b'nin sonucu olması ve a'da meydana gelen değişmeye bağlı olarak değiştiği bir düzenleyici sistemi temsil etmektedir. Son büyüklük olan (a) yani bir birim ürün üretmek için gerekli olan *toplumsal olarak gerekli emek miktarı* (2 saatlik emek) ya da bir birim ürünün *değeri* (2 ruble), kapitalist ekonominin denge sisteminin *temel düzenleyici büyüklüğü*dür.

c = ab olduğunu gördük. Bu, c'nin, a'da ya da b'de meydana gelen değişmeyle ilintili olarak değişebileceği anlamına gelebilmektedir. Yine bu, veri bir üretim alanında harcanan emek miktarının, normal bir düzeye sahip mamûl mallar miktarı veri iken, birim başına düşen emek miktarının, toplumsal olarak gerekli emek miktarından az ya da çok olması ya da birim başına düşen normal bir emek harcaması veri iken, üretilen ürün miktarının, normal üretim miktarıyla karşılaştırıldığında çok az ya da çok alması nedeniyle denge durumundan uzaklaşacağı anlamına gelmektedir. Birinci durumda, 100 arshin kumaş, örneğin, ortalama teknik düzeyin altına olabilecek teknik koşullarda ve arshin başına üç saatlik emek harcanmasıyla üretilmiştir. İkinci durumda, arshin başına harcanan emek, normal büyüklüğe, (2 saatlik emek) sahip olmakla birlikte 150 arshin kumaş üretilmiştir. Her iki durumda da, veri üretim alanında harcanan toplam emek, normal 200 saat yerine 300 saatten oluşmaktadır. Bu temelde, iktisadî yorum taraftarları her iki durumun da eşit olduğunu düşünmektedir. Söz konusu kişiler, aşırıüretimin, birim üretim başına düşen aşırı emek harcamasının eşdeğeri olduğunu ileri sürmektedir. Bu iddia, söz konusu kişilerin tüm dikkatleri-

nin münhasıran elde edilen düzenleyici büyüklük olan c üzerinde yoğunlaşmış olması gerçeğiyle açıklanmaktadır. Bu bakış açısı çerçevesinde, her iki durumda da, veri üretim alanında aşırı emek harcanmıştır: 200 saatlik emek yerine 300 saatlik emek harcanmıştır. Ancak, elde edilen bu büyüklükte ısrar etmeyip, söz konusu büyüklüğün bileşenlerine yönelirsek, temel düzenleyici büyüklükler sonra da resim değişir. Birinci durumda, ayrılmanın nedeni, a alanında (çıktı başına düşen emek harcaması), ikinci durumda ise b alanında (üretilen malların miktarında) yatmaktadır. Birinci durumda, veri üretim alanında farklı üretkenlik düzeylerine sahip işletmeler arasındaki denge bozulur. İkinci durumda, *veri üretim alanı* ve diğer üretim alanları yani *farklı üretim alanları* arasındaki denge bozulur. Birinci durumda, dengenin, veri üretim alanı içinde üretken güçlerin teknik olarak geri olan işletmelerden daha üretken işletmelere doğru yeniden dağılımıyla, ikinci durumda ise dengenin, üretken güçlerin farklı üretim alanları arasında yeniden dağılımıyla kurulacak olmasının nedeni budur. İki durumu birbirine karıştırmak, yüzeysel bir benzetişim için iktisadî olayların bilimsel analiziyle elde edilecek kazançlardan fedakârlıkta bulunma ve Marx'ın da sıklıkla ifade ettiği gibi, 'zorunlu soyutlamalar' uğruna yani farklı bir iktisadî doğa olgusunu toplumsal olarak gerekli emek kavramı içine sıkıştırma arzusu anlamına gelir.

Bu nedenle, 'iktisadî yorumun' temel hatası, (orantılı bir emek dağılımı veri iken), veri üretim alanına tahsis edilen emek miktarının düzenleyici rolünün farkına varamamasında değil de, 1) kapitalist bir ekonomide, düzenleyicinin rolünü bir *denge düzeyi* yani dalgalanmaların merkezi olmaktan çıkarıp, *ampirik gerçeğin bir yansımasına* dönüştürerek hatalı bir biçimde yorumlaması ve 2) söz konusu düzenleyici, tüm düzenleyiciler sistemine ait ve fiilen *türetilmiş* bir niteliğe sahipken, ona *bağımsız ve temel bir nitelik* atfetmesi gerçeğinde yatmaktadır. Değer, emek miktarının, emek üretkenliğini yansıtan değerdeki değişmelerle ilintili olarak değişmesi nedeniyle, veri bir üretim alanına tahsis edilen emek miktarından elde edilemez. Savunanların iddialarına rağmen 'iktisadî yorum' 'teknik' yorumun tamamlayıcısı olmayıp, daha ziyade (değişmeyen bir teknik veri iken) değerin, üretilen malların sayısıyla ilintili olarak değiştiği iddiasında bulunarak ve emek üretkenliğine dayanan bir büyüklük olarak değer kavramını reddederek, 'teknik' yorumu saf dışı bırakmaktadır. Diğer taraftan, 'teknik yorum', toplumdaki oran-

tılı emek dağılımı olgusunu ve veri bir üretim alanına tahsis edilen emek miktarının düzenleyici rolünü yani savunucularına göre, iktisadî yorumun sözüm ona çözdüğü olguyu tümüyle açıklayabilme yeteneğine sahiptir.

3. Değer ve Üretim Hacmi

Yukarıdaki arz ve talep şedülümüzde, çıktı yükseldiğinde, bir birim çıktı üretimi için gerekli emek harcamalarının değişmeden kaldığını varsaydık. Şimdi ise yeni bir varsayımda yani öncekinden daha kötü koşullarda ilâve ürün miktarının üretildiği varsayımında bulunuyoruz. Ricardo'nun diferansiyel rant teorisini hatırlayabiliriz. Bu teoriye göre, nüfus artışı nedeniyle artan hububat talebi, daha az verimli topraklarda ya da piyasanın oldukça uzağında bulunan alanlarda ekim yapılmasını gerekli kılmaktadır. Bu nedenle, en elverişsiz koşullarda hububat üretimi için (ya da hububatın nakliyesi için) gerekli emek miktarı artar. Bu emek miktarı üretilen tüm hububat kütlesinin değerini belirlediğinden, hububatın değeri yükselir. Aynı olguyu, zengin madenlerden daha fakir madenlere doğru gidildiğinde gözlemlemek mümkündür. Önceden, çıktının bir biriminin değerini, ürün miktarından bağımsız olarak ele aldığımız halde, üretim artışı, bir birim çıktının değerinde artışa koşut bir biçimde gelişme gösterir. Benzer bir durum, üretimin farklı üretkenlik düzeylerine sahip işletmelerde gerçekleştiği imalât dallarında ortaya çıkabilir. Malları en düşük fiyattan arz edebilecek en yüksek üretkenliğe sahip işletmelerin, böylesi bir düşük fiyattan piyasada talep edilecek mal miktarını üretemeyeceğini varsayacağız. Üretimin ortalama ve düşük üretkenliğe sahip işletmelerde de gerçekleşmesi gerektiği gerçeği

TABLO 3

ÜRETİM HACMİ (arshin)	ÜRETİM FİYATI (ya da değer) (ruble)
100,000	2 r. 75 k.
150,000	3 r. - k.
200,000	3 r. 25 k.

çerçevesinde, emtianın piyasa değeri, ortalama ya da daha az elverişli koşullarda üretilen emtianın değeri tarafından belirlenir (toplumsal olarak gerekli emek kısmına bakınız). Burada da, *üretim artışı*, bir *değer artışı* ve dolayısıyla da, birim çıktı fiyatındaki bir artış anlamına gelmektedir. Aşağıda arz şedülü yer almaktadır:

Fiyat 2 r. 75 k.'nin altındaysa, üreticilerin hiçbir şekilde üretmeyeceğini ve üretimi duraksatacaklarını (belki de, hesaba katılmayan önemsiz düzeyde üreticiler grubu dışında) varsayıyoruz. Fiyatın 3 r. 25 k.'e yükseltilmesi ölçüsünde, ortalama ve düşük üretkenliğe sahip işletmeler için üretim cazip hale gelecektir. Bununla birlikte, 3 r. 25 k.'in üstündeki bir fiyat, bu fiyat düzeyindeki sınırsız üretimle sınırlı talep karşılaştırıldığında girişimcilere yüksek kâr sağlayacaktır. Bu nedenle, fiyatlar 2 r. 75 k. ilâ 3 r. 25 k. ve üretim de, 100,000 ilâ 200,000 arshin aralığında dalgalanacaktır. Bununla birlikte, fiyat ve üretim hacmi hangi düzeyde oluşacaktır?

Şimdi Tablo 1'de geri dönüp, söz konusu şedülü arz şedüyle karşılaştıracağız. Fiyatın 3 ruble ve ve ürerim hacminin de 150,000 arshin düzeyinde kurulduğunu görebiliriz. Arz ve talep arasındaki denge kurulmuştur ve fiyat, ortalama üretkenliğe sahip işletmelerde yapılan emek harcamasıyla belirlenen emek değeriyle (ya da üretim fiyatıyla) örtüşmektedir. Şimdi de, (yukarıda da yapmış olduğumuz gibi), bu ya da şu nedenle (nüfusun satın alma gücündeki artış ya da ihtiyaçların aciliyetinin yoğunlaşması nedeniyle), kumaş talebinin arttığını varsayıyoruz ve bu da, Tablo 2'de yer alan talep şedülüyle gösterilmiştir. 3 ruble'lik fiyat, bu fiyat düzeyinde arz 150,000 arshin kumaş ve talep de 240,000 arshin kumaş olduğunda sürdürülemez. Bu aşırı talep nedeniyle fiyat 3 r. 25 k.'e gelinceye kadar yükselecektir. Bu fiyat gerçekleştiğinde, arz ve talep 240,000 arshin kumaşa eşit olacak ve denge oluşacaktır. Aynı zamanda, 3 r. 25 k. düzeyine ulaşan yeni fiyat, üretimin 150,000 arshin kumaştan 200,000 arshin kumaşa yükselmesi nedeniyle düşük üretkenliğe sahip işletmelerdeki emek harcamaları tarafından düzenlenen artan yeni değerle (ya da üretim fiyatıyla) örtüşmektedir.

Yukarıda, talepteki artışın, değerin büyüklüğünü etkilemeyip (önceden üretimin 240,000 arshin kumaştan 280,000 arshin kumaşa yükselmesi 2 r. 75 k.'lik fiyattan gerçekleşmiştir), üretim hacmini etkilediğini söylemiş olsaydık, bu durumda, talepteki artış, üretimin 150,000 arshin kumaştan 200,000 arshin kumaşa yükselmesine neden olacak ve bu da,

değerin 3 r.'den 3 r. 25 k.'e yükselmesiyle birlikte gerçekleşecektir. Talep bir şekilde değeri belirlemektedir.

Bu sonuç, Marshall da[14] dâhil olmak üzere politik iktisattaki Anglo-Amerikan ve matematikçi okulların temsilcileri açısından belirleyici bir öneme sahiptir. Bu iktisatçıların bazıları, Ricardo'nun kendisine ait emek değer teorisini, yine kendisine ait rant teorisiyle yıkmış olduğunu ve reddetmiş olduğu arz ve talep teorisinin ve son analizde de, değerin büyüklüğünü ihtiyaçların büyüklüğü cinsinden tanımlayan bir teorinin önünü açtığını düşünmektedir. Bu iktisatçıların kullandıkları argüman şudur. Değer, en kötü toprakta ya da en elverişsiz koşullarda yapılan emek harcamaları tarafından belirlenmektedir. Bu ise değerin, üretimin en kötü toprağa, en az üretken işletmelere doğru genişlemesiyle yani üretim artışıyla birlikte yükseldiği anlamına gelmektedir. Üretimdeki artış, talepteki bir artışla gerçekleştiğinden, bu durumda, değer, Ricardo ve Marx'ın da düşünmüş olduğu gibi, arz ve talebi düzenlemeyip, değer bizzat arz ve talep tarafından belirlenir.

Bu argümanın savunucuları çok önemli bir durumu unutmuştur. Üzerinde konuştuğumuz örnekte, *üretim hacminde* meydana gelen değişmeler aynı zamanda aynı üretim dalındaki *üretimin teknik koşullarında* meydana gelen değişmeler anlamına gelmektedir. Şimdi de, konuya ilişkin üç örneği inceleyelim.

Birinci durumda, üretim sadece 2 r. 75 k.'lik fiyattan 100,000 arshinlik kumaş üretimiyle en iyi işletmelerde yapılmaktadır. İkinci durumda (analize başladığımız örnek), üretim, 3 r.'lik fiyattan 150,000 arshinlik kumaş üretimiyle en iyi ve ortalama işletmelerde yapılmaktadır. Üçüncü durumda, üretim, en iyi, ortalama ve en kötü işletmelerde yapılmakta ve 3 r. 75 k.'lik fiyattan 200,000 arshinlik kumaş düzeyine ulaşmaktadır. Tablo 3'deki şedüle tekabül eden her üç durumda, üretim hacminin yanı sıra veri üretim alanındaki üretimin teknik koşulları da farklıdır. Değer, kesinlikle veri üretim alanındaki üretim koşullarının değişmesi nedeniyle değişmiştir. Bu örnekten hareketle, değerde meydana gelen değişmelerin üretimin teknik koşulları tarafından değil de, talep

14) Rusçada bu okullarla ilgili bilgi şu kitaplarda yer almaktadır: I. Blyumin, *Subyektivnaya shkola v politicheskoi ekonomii* (The Subjective School in Political Economy), 1928; N. Shaposhnikov, *Teoriya tsennosti i raspredeleniya* (Theory of Value and Distribution), 1912; L. Yurovskii, *Ocherki po teorii tseny* (Essays on the Theory of Price), Saratov, 1919; A. Bilimovich, *K voprosu o rastsenke khozyaistvennykh blag* (On the Question of the Evaluation of Economic Goods), Kiev, 1914.

tarafından belirlendiği sonucu çıkarılamaz. Tersine, ulaşılabilecek yegâne sonuç, talepte meydana gelen değişmelerin veri üretim dalında üretimin teknik koşullarını hiçbir biçimde değiştirmeksizin değerin büyüklüğünü etkileyemeyeceği biçimindedir. Bu nedenle, değerde meydana gelen değişmelerin münhasıran teknik koşullarda meydana gelen değişmeler tarafından belirlendiği biçimindeki Marx'ın teorisinin temel önermesi geçerliliğini korumaktadır. Talep, değeri doğrudan değil de, sadece dolaylı olarak yani üretim hacmini ve dolaysıyla da, üretimin teknik koşullarını değiştirerek etkileyebilir. Talebin değer üzerindeki bu dolaylı etkisi Marx'ın teorisiyle çelişmekte midir? Hayır, çelişmemektedir. Marx'ın teorisi değerde meydana gelen değişmeler ve üretken güçlerin gelişimi arasındaki nedensel ilişkiyi tanımlar. Ancak, üretken güçlerin gelişimi, toplumsal, siyasî ve hatta kültürel koşullar gibi (örneğin, okuryazarlığın ve teknik eğitimin emek üretkenliği üzerine etkisi) bir dizi etkilere konu olmaktadır. Marksizm gümrük politikası ya da ticarî olan ya da olmayan engellerin üretken güçlerin gelişimini etkilediği hususunu hiç reddetmiş midir? Bu unsurlar, dolaylı olarak ürünlerin değerinde bir değişmeye de neden olabilir. Ucuz yabancı hammaddelerin ithalatının yasaklanması ve bunların ülke içinde yüksek emek harcamalarıyla üretme gerekliliği, söz konusu hammaddelerin işlenmesiyle üretilen ürünlerin değerini yükseltir. Köylüleri daha kötü ve daha uzak alanlara yönelten ticarî olan ya da olmayan engeller, hububat fiyatında bir artışı beraberinde getirir. Bu, değerde meydana gelen değişmeleri, üretimin teknik koşulları değil de, ticarî olan ya da olmayan engellerin ya da gümrük politikalarının etkilediği anlamına mı gelmektedir? Aksine, buradan hareketle, talepte meydana gelen değişmeler de dâhil olmak üzere çeşitli iktisadî ve toplumsal koşullar değeri, üretim teknik koşullarıyla birlikte değil de, sadece üretimin teknik koşullarında meydana gelen değişmeler yoluyla etkileyebilir. Bu nedenle, üretim tekniği, değeri belirleyen yegâne unsur olarak varlığını sürdürür. Marx, talebin (üretimin teknik koşullarında meydana gelen değişmeler yoluyla) değer üzerinde böylesi bir dolaylı etkisinin tümüyle mümkün olduğunu düşünmüştür. Bir pasajda Marx, incelediğimiz daha iyi üretim koşullarından daha kötü üretim koşullarına geçişe işaret etmiştir. 'Bazı üretim kollarında uzun ya da kısa bir dönemde arzu edilen ürünlerin bir kısmının kötü koşullar altında üretilmek zorunda kalınması, piyasa değerinin bizzat kendisinde bir yükselme meydana getirebilir' (*Capital, III*,

s. 190-191).[15] Diğer taraftan, talebin düşmesi de, bir ürünün değerinin büyüklüğünü etkileyebilir. 'Örneğin, talep ve bu nedenle de, piyasa fiyatı düşerse, sermaye geri çekilebilir, bu da arzı daraltır. Piyasa değerinin bizzat kendisinin, gerekli emek zamanını azaltan buluşların bir sonucu olarak daralması ve piyasa fiyatlarıyla dengeye gelmesi de söz konusu olabilir' (*Ibid.*, s. 190). 'Bu durumda, emtia fiyatları, arz yani üretim maliyeti üzerindeki etki nedeniyle değerini değiştirmiş olmalıdır'.[16] Ürünlerin değerini azaltan üretime ilişkin yeni teknik yöntemlerin kriz ve satışlar azaldığında kullanılmaya başlanıldığı bilinmektedir. Bu durumlarda değerdeki azalmanın üretimin teknik koşullarındaki gelişmeler nedeniyle değil de, talebin azalmasıyla ortaya çıktığını kimse söyleyemez. Yukarıda verdiğimiz örnekten harekete ederek, değerdeki artışın, veri üretim dalındaki üretimin ortalama teknik koşullarının kötüleşmesi nedeniyle değil de, talep artışının sonucu olduğunu söyleyebilmemiz de zordur.

Aynı soruyu başka bir açıdan inceleyelim. Talep ve arz teorisinin savunucuları, fiyatlar düzeyini sadece rekabetin ya da talep ve arz eğrilerinin kesişmesinin belirlediğini ileri sürerler. Emek değer teorisinin savunucuları, talep ve arz eğrilerinin kesişme noktasının ve arz ve talep dengesinin tesadüfî olarak değişememekle birlikte üretimin teknik koşulları tarafından belirlenen veri bir düzey etrafında dalgalandığını iddia ederler. Vermiş olduğumuz örnek yardımıyla sorunu inceleyelim.

Talep şedülü, çok sayıda mümkün olan talep hacmi ve fiyat bileşimlerini gösterir; gerçekte varolan bileşimlere ilişkin hiçbir gösterge ortaya koymaz. Hiçbir bileşim, diğer bileşimlere göre daha fazla şansa sahip değildir. Ancak, arz şedülüne baktığımızda, güven içinde söyleyebileceğimiz husus şudur: veri üretim dalının teknik yapısı ve bu yapı içindeki emek üretkenliği düzeyi, 2 r. 75 k. ve 3 r. 25 k. arasındaki değer dalgalanmaları baştan sınırlanmıştır. Talep hacmi ne olursa olsun, fiyatların 2 r. 75 k.'in altına düşmesi veri teknik koşullarda daha öte bir üre-

15) Marx orijinalinde şunları söylemektedir: 'Sadece piyasa değeri kısa ya da uzun dönem için yükselir' (*Kapital, III*, 1894, Part 1, s. 170). Kötü üretim koşullarına geçiş nedeniyle talep artışının birim ürünün değerini yükseltmesi biçiminde Marx'ın sözünü ettiği durum Ricardo'ya ait olduğu bilinmektedir. Ricardo (Piero Sraffa, *The Works and Correspondence of David Ricardo*, London: Cambridge University Press, 1962, s. 93 içinde *Principles of Political Economy and Taxation*, Volume I). *Capital ve Theorien über den Mehrwert* içinde diferansiyel rantla ayrılan sayısız örnek yer almaktadır.
16) Marx, *Teorii pribavochnoi stoimosti* (Theories of Surplus Value), *Vol. II*, Petersburg, 1923, s. 132.

tim dezavantajına neden olur ve üretimi imkânsız hale getirir. Bununla birlikte, fiyatın 3 r. 25 k.'in üstüne çıkması, çok büyük arz artışına ve fiyatların ters yönde hareket etmesine neden olur. Bu, veri üretim dalındaki teknik koşullar tarafından belirlenen sadece üç arz bileşiminin, mümkün olan sonsuz sayıda taleple karşılaşacağı anlamına gelmektedir. Mümkün olan *maksimum* ve *minimum* değer değişmeleri baştan oluşturulur. Arz ve talep analizindeki temel görevimiz, 'düzenleyici sınırları ya da sınırlayıcı büyüklükleri' bulmamızdan oluşmaktadır (*Capital, III*, s. 363).

Buraya kadar sadece değerde meydana gelen değişmelerin sınırlarını bilmekle birlikte hâlihazırda değer 2 r. 75 k., 3 r. ya da 3 r. 25 k.'e eşit olduğunda ne olacağını bilmiyoruz. Üretim hacminde meydana gelen değişmeler (100,000 arshin, 150,000 arshin ya da 200,000 arshin) ve üretimin kötü durumdaki işletmelere yayılması çıktı başına toplumsal olarak gerekli ortalama büyüklüğü yani değeri (ya da üretim fiyatını) değiştirir. Bu değişiklikler, veri bir üretim dalındaki teknik koşullarla açıklanır.

Mümkün olan üç değer düzeyi arasında gerçekte varolan düzey, arz hacminin talep hacmin e eşit olduğu düzeydir (Tablo 1'deki talep şedülünde bu düzey 3 ruble ve Tablo 2'deki talep şedülünde de 3 r. 25 k.'dir). Her iki durumda da, değer tam anlamıyla *üretimin teknik koşullarına* tekabül etmektedir. Birinci durumda, 150,000 arshin'lik üretim en iyi işletmeler tarafından gerçekleştirilmektedir. İkinci durumda, 200,000 arshin'lik bir üretimin gerçekleştirilebilmesi için kötü durumda bulunan işletmelerin de üretmesi gerekmektedir. Bu ise toplumsal olarak gerekli ortalama emek harcamalarını ve dolayısıyla da, değeri artırır. Bu nedenle de, talebin sadece dolaylı olarak üretim hacmini etkilediği biçimindeki önceki sonucumuza ulaşırız. Ancak, üretim hacminde meydana gelen bir değişme, (üretim dalındaki teknik özellikler veri iken) üretimin ortalama teknik koşullarında meydana gelen değişmelerin eşdeğeri olduğundan, bu durum değerin yükselmesine neden olur. Veri olan her durumda, değerde mümkün olan değişmelerin ve gerçekte oluşan değerin büyüklüğünün sınırları (açıkça piyasa fiyatlarındaki dalgalanmaların merkezi olarak), tam anlamıyla üretimin teknik koşulları tarafından belirlenir. Bir dizi güçleştirici koşullarla ve dolambaçlı yollarla ilişkili olmaksızın, (amacı, ilk bakışta, talep ve arzdaki tesadüfî ilişkiler biçimindeki fiyat hareketlerinde ve rekabette görünen kaos-

taki düzenliliği keşfetmek olan) analizimiz bizi doğrudan doğruya, meta üreten kapitalist ekonomide, değerin kendi toplumsal özgü şekli ve değer büyüklüğündeki meydana gelen değişmelerde yansımasını bulan üretken güçlerin gelişme düzeyine götürür.[17]

4. Talep ve Arz Denklemi

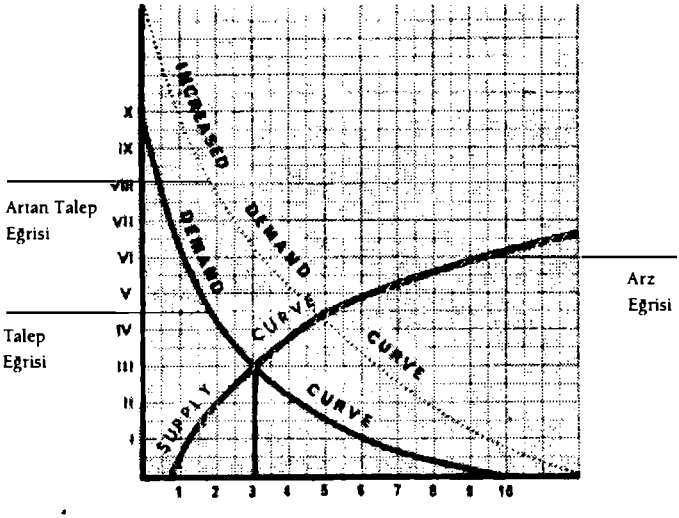
Önceki analizden sonra, matematikçi okulun fiyat teorisini formüle ettiği meşhur 'talep ve arz denklemine' göre değeri belirlemek bizim için zor olmayacaktır. Bu okul, eski arz ve talep teorisini yeniden diriltmiştir. Bunu da, söz konusu teorinin içsel mantıkî çelişkilerini yeni bir yöntemsel temelde ayıklayarak gerçekleştirmiştir. Önceki teori, fiyatın talep ve arz arasındaki karşılıklı ilişkiler tarafından belirlendiği düşüncesinde olduğu halde, modern matematikçi okul bunu, talep ve arzın fiyata bağlı olduğu biçiminde anlamıştır. Bu yolla, fiyatın talep ve arza nedensel bağımlılığı biçimindeki ifade fasit daire haline gelmektedir. Emek değer teorisi, bu fasit daireden doğmakta, fiyat arz ve talep tarafından belirlense de, değer kanunu arzı düzenlemektedir. Arz, üretken güçlerdeki gelişme ve toplumsal olarak gerekli emek miktarındaki değişmeyle birlikte değişmektedir. Matematikçi okul bu fasit daireden çıkmada farklı bir yol bulmuştur: bu okul, tam da fiyat olguları arasındaki nedensel bağımlılığı reddetmiş ve kendini, bir taraftan, fiyat ve diğer taraftan da, talep ve arz hacmi arasındaki işlevsel bağımlılığın matematiksel formülâsyonuyla sınırlandırmıştır. Bu teori, fiyatların *neden* değiştiğini sormamakla birlikte fiyat ve talepte (ya da arz) meydana gelen eşanlı değişmelerin *nasıl* gerçekleştiğini ortaya koymakta ve olgular arasındaki bu işlevsel bağımlılığı bir şekille şöyle resmetmektedir.[18]

Yatay eksende yer alan 1, 2, 3, v.s. gibi sayılar (yatay koordinatlar)

17) Üretim maliyetinin üretim hacminde meydana gelen bir artışla birlikte artacağı gerçeği (birim çıktının hesaplandığı), Ricardo'nun rant teorisinin temelidir ve Anglo-Amerikan ve matematikçi okulun temsilcileri tarafından vurgulanmıştır. Değer teorisi konusunda bu soruya ilişkin teorik ilgi nedeniyle, bu teoriye özel bir dikkat çekmenin gerekli olduğunu düşündük. Bununla birlikte, imalât bağlamında, üretim miktarı arttığında (birim çıktının hesaplandığı), üretim maliyetlerinin *azaldığı* durumlarla sık sık karşılaşmaktayız.

18) Rusçada bu diyagram şu kitaplarda bulunabilir: Charles Gide, *Osnovy politicheskoi ekonomii* (Principles of Political Economy), 1916, s. 233ve yine aynı yazarın *Istoryiya ekonomicheskikh uchenii* (History of Economic Doctrines), 1918, s. 413; N Shaposhnikov, *Teoriya tsennosti i raspredeleniya* (Theory of Value and Distribution), 1910, Chapter 1.

DİYAGRAM 1

çıktı birim fiyatını göstermektedir: 1 ruble, 2 ruble, 3 ruble v.s. Dik eksende yer alan Romen rakamıyla I, II, III v.s. gibi değerler talep ya da arz miktarını göstermektedir, örneğin, *I* 100,000, *II* 200,000 anlamına gelmektedir. Talep eğrisi aşağı yönlü eğilimlidir; düşük fiyatlarda çok yüksek düzeydedir; fiyat sıfıra yakınsa, talep *X*'den büyüktür yani 1,000,000'dur. Fiyat 10 ruble'yse, talep sıfıra düşmektedir. Her fiyata tekabül eden bir talep hacmi vardır. Talep hacmini bilmek için, örneğin, fiyat 2 ruble olduğunda, bu fiyat düzeyinden talep eğrisini kestiği noktaya kadar bir dik çizgi çizmemiz gerekmektedir. Ordinat yaklaşık olarak *IV*'tür yani fiyat 2 ruble olduğunda, talep 400,000 olacaktır. Arz eğrisi, talep eğrisinin aksi yönünde hareket etmektedir. Arz eğrisi, fiyat artarsa, yükselmektedir. Talep ve arz eğrilerinin kesiştiği nokta, emtia fiyatlarını belirlemektedir. Bu noktadan yatay eksene bir dik çizersek, 3'e yani fiyatın 3 olduğu noktaya ulaşırız. Dik eksen koordinatı ise yaklaşık olarak *III*'e eşittir yani fiyat 3 ruble olduğunda, talep ve arz yaklaşık olarak 300,000'dir yani talep ve arz birbirini dengelemektedir; talep ve arz dengededir. Bu, fiyat 3 ruble olduğunda ortaya çıkan arz ve talep eşitliğidir. Bu fiyatın dışındaki fiyatlarda denge mümkün değildir. Fiyat 3 ruble'nin altındaysa, talep arzdan büyüktür; fiyat 3 ruble'nin üstündeyse, arz talebi aşacaktır.

Diyagramdan da görüleceği gibi, fiyat münhasıran talep ve arz eğrilerinin kesiştiği noktada belirlenmektedir. Bu nokta, eğrilerden biri, örneğin, talep eğrisinin her topyekûn yer değiştirmesinde değiştiğinden, ilk bakışta, üretim koşullarında değişme olmasa bile, talep değişmelerinde meydana gelen değişmeler, fiyatı değiştirmiş gibi görünmektedir. Örneğin, talepte meydana gelen bir artış durumunda (diyagramda noktalı olarak gösterilen talep eğrisi), talep eğrisi, arz eğrisini miktarın 5'e eşit olduğu farklı bir noktada kesecektir. Bu, talep ve arz arasındaki dengenin, 5 ruble'lik fiyat düzeyinde gerçekleşeceği anlamına gelmektedir. Ortaya çıkan bu durum çerçevesinde, fiyat, üretim koşulları tarafından değil de, münhasıran talep ve arz eğrileri tarafından belirlenmiş gibi görünmektedir. Tek başına talepte meydana gelen değişmeler, değerle özdeşleştirilen fiyatı değiştirmektedir.

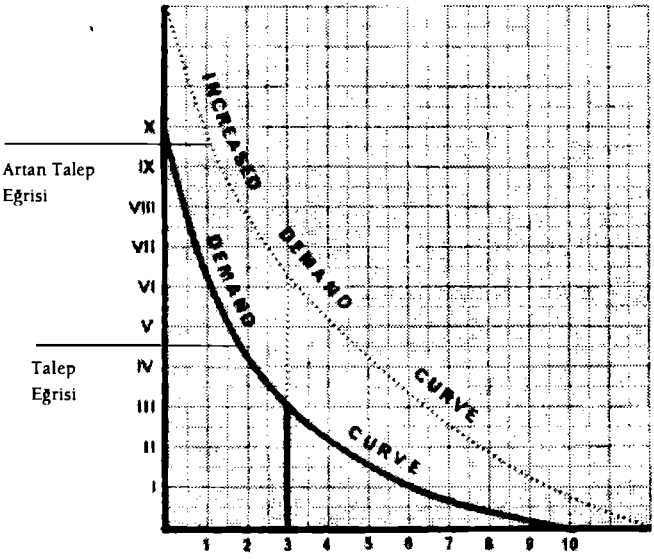
Böylesi bir sonuç, arz eğrisinin hatalı bir biçimde oluşturulmasının bir sonucudur. Söz konusu eğri, talep eğrisinin biçimine göre en düşük fiyattan başlayarak ve ters yönde oluşturulmuştur. Aslında, matematikçi iktisatçılar, fiyat sıfıra yakınsa, mal arz olmadığını gerçeğini benimseler. Arz eğrisini sıfırdan değil de, diyagramımızda $\frac{2}{3}$ olarak gösterilen ve 1'e yaklaşan yani 66 $\frac{2}{3}$ kopek'ten başlatmaları bu nedenledir. Fiyat 66$\frac{2}{3}$'se, arz *I*'ya doğru orta noktaya yaklaşmaktadır yani 50,000'e eşittir; fiyat 3 ruble'ysa, arz *III* yani 300,000'dir. Fiyat 10 ruble olduğunda, eğri *VI-VII*'ye yükselmektedir yani bu da, yaklaşık olarak 650,000 birime eşittir. *Veri* bir andaki bir piyasa durumunu ele alıyorsak, böylesi bir arz eğrisi mümkündür. Normal fiyatın 3 ruble ve normal arz ise 300,000 ise, fiyatlar sert bir biçimde 66$\frac{2}{3}$'e düşerse, çok az sayıda üretici böylesi düşük bir fiyattan yani bu fiyattan 50,000 birim mal satmaya zorlanabilecektir. Diğer taraftan, fiyatların alışılmadık bir biçimde 10 ruble'ye yükselmesi, üreticilerin tüm stok ve envanterlerini piyasaya göndermelerine ve mümkünse üretimi artırmalarına neden olacaktır. Pek muhtemel olmasa da, bu yolla, üreticiler piyasaya 650,000 birim arz edebilirler. Ancak, bir günlük tesadüfî fiyattan, *sabit, ortalama, normal talep ve arz hacmini* belirleyen sürekli, istikrarlı *ortalama fiyata* ulaşırız. Diyagramda ortalama fiyat düzeyi ve ortalama talep ve arz hacmi arasında işlevsel bir ilişki bul*mak* istersek, acilen yanlış oluşturulmuş arz eğrisine dikkat edeceğiz. 300,000 birimlik bir ortalama arz hacmi, 3 ruble'lik ortalama bir fiyata tekabül ederse, önceki üretim tekniği veri iken, fiyatların 66$\frac{2}{3}$'e düşmesi ortalama arzın 50,000 birime düşme-

siyle sonuçlanmayıp, toplam arzı ve veri üretim dalından diğer üretim dallarına sermaye aktarımını durduracaktır. Diğer taraftan, (üretim koşullarının değişmemesi veri iken) ortalama fiyat 3 ruble'den 10 ruble'ye yükselirse, bu durum, sermayenin diğer üretim dallarına sürekli olarak aktarılmasına neden olacak ve ortalama arz hacminde meydana gelen bir artış, 650,000 birim düzeyinde kalmayıp, bu büyüklüğün çok ötesine geçecektir. Teorik olarak, arz, bu üretim dalı, diğer tüm üretim dallarını tamamıyla ortadan kaldırıncaya kadar artacaktır. Uygulamada, arz edilen miktar, herhangi bir talep hacminden çok daha fazla olabilir ve biz de bunu, sınırsız bir büyüklük olarak görebiliriz. Görebileceğimiz gibi, diyagramda gösterilen talep ve arz arasındaki kimi denge durumları çeşitli üretim dalları arasında kaçınılmaz bir biçimde dengenin ortadan kalkmasına yani üretken güçlerin bir üretim dalından diğerine aktarılmasına yol açar. Böylesi bir aktarım arz hacmini değiştireceğinden, bu da, arz ve talep arasındaki dengenin yok olmasını beraberinde getirir. Sonuç itibariyle, diyagram sadece *anlık piyasa durumunu resmetmekle* birlikte sadece *değişik üretim dalları arasındaki denge* olarak anlaşılabilecek arz ve talep arasındaki *uzun soluklu* yani *istikrarlı dengeyi* göstermez. Toplumsal emeğin değişik üretim dalları arasında dağılımdaki denge açısından, arz eğrisinin şekli Diyagram 1'de gösterilen arz eğrisinin şeklinden tamamen farklı olması gerekir.

İlk önce, teknik koşullar sabitse, (bu kısmın başında yapmış olduğumuz gibi) çıktı başına üretim fiyatının (ya da değerin) üretim hacminden bağımsız veri büyüklük (örneğin, 3 ruble) olduğunu varsayalım. Bu, fiyat 3 ruble olduğunda, veri üretim dalı ve diğer üretim dalları arasında dengenin kurulduğu ve bir üretim dalından diğer üretim dalına sermaye aktarımının durduğu anlamına gelmektedir. Fiyatın 3 ruble'nin altına düşmesi, sermayenin veri üretim alanından çıkmasını ve veri metanın toplam arzının durma eğilimini beraberinde getirecektir. Bununla birlikte, fiyatın 3 ruble'nin üstüne çıkması, sermayenin diğer üretim alanlarından, veri üretim alanına akmasını ve üretimin sınırsız bir biçimde artma eğilimini ortaya çıkaracaktır (daha önce yapmış olduğumuz gibi, fiyatın geçici olarak artması ya da azalmasından değil de, sabit, uzun soluklu fiyat düzeyinden ve ortalama, uzun soluklu arz ve talep hacminden söz ettiğimize işaret edelim). Böylelikle, fiyat 3 ruble'nin altındaysa, arz tümüyle duracak ve fiyat 3 ruble'nin üstündeyse, arz, taleple ilintili olarak sınırsız olarak ele alınacaktır. Arz eğrisini hiç

göstermedik. Arz ve talep arasındaki denge sadece fiyatlar düzeyi değerle (3 ruble) örtüşürse kurulacaktır. *Değerin büyüklüğü* (3 ruble) *veri bir metanın efektif talep hacmini ve buna tekabül eden arz hacmini* (300,000 birimlik çıktı) belirler. Aşağıdaki diyagram bu durumu göstermektedir:

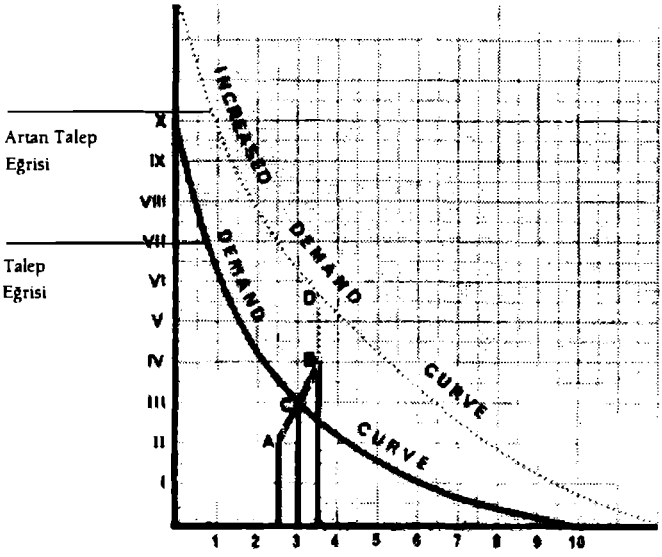
DİYAGRAM 2

Diyagramdan da görebileceğimiz gibi, üretimin teknik koşulları (ya da teknik anlamda toplumsal olarak gerekli emek) değeri ya da ortalama fiyat hareketlerinin etrafında döndüğü merkezi (kapitalist ekonomide böylesi bir merkez emek değeri değil, daha ziyade üretim fiyatıdır) belirler. Dik eksen koordinatı sadece 3 ruble'lik bir değeri gösteren 3 birimlik miktarla oluşturabilir. Bununla birlikte, talep eğrisi sadece dik eksen koordinatı yani diyagramda *III.* miktara yani 300,000 birime yaklaşan efektif talep hacmi ve üretim hacmi tarafından ifade edilen noktayı belirler. Talep eğrisinde meydana gelen topyekûn değişme, örneğin, şu ya da bu nedenle talepteki bir artış, sadece arz hacmini artırmakla birlikte (verilen örnekte, diyagramdaki noktalı olarak çizilen eğriden de görüleceği gibi *VI*'e yani 600,000 birim) 3 ruble düzeyinde değişmeden kalan ortalama fiyatı yükseltmez. Bu fiyat münhasıran emek üretkenliği ya da üretimin teknik koşulları tarafından belirlenir.

(Daha önce de yapmış olduğumuz gibi) işin içine ilâve bir koşulu daha koyalım. Veri üretim alanında, yüksek üretkenliğe sahip işletmelerin piyasaya sadece sınırlı bir mal miktarı arz edebileceğini varsayalım; geriye kalan mallar, ortalama ve düşük üretkenliğe sahip işletmeler tarafından üretilmelidir. 2 r. 50 k.'lik fiyat, en iyi işletmedeki üretim fiyatıysa (ya da değer), arz hacmi 200,000 birim olacaktır; fiyat 3 ruble'yse, arz hacmi 300,000 birim ve fiyat 3 r. 50 k. olduğunda ise arz hacmi 400,000 birimdir. Ortalama fiyat 2 r. 50 k.'in altındaysa, üretimin durma eğilimi hâkim olacaktır. Ortalama fiyat 3 r. 50 k.'ten yüksekse, arzın sınırsız bir biçimde artma eğilimi hâkim olacaktır. Bu nedenden dolayı, ortalama fiyat dalgalanmaları baştan minimum 2 r. 50. k ve maksimum 3 r. 50 k. düzeyiyle sınırlandırılacaktır. Bu sınırlar içinde, üç ortalama fiyat düzeyi ya da değeri mümkündür: 2 r. 50 k., 3 r. ve 3 r. 50 k. Bunların her biri belli bir üretim hacmine (200,000, 300,000 ve 400,000) ve bu nedenle de, veri bir üretim tekniğine tekabül etmektedir. Bu durumda, diyagram şu hale gelmektedir:

DİYAGRAM 3

Diyagram 2'de, mal arzı (üreticiler açısından) 3 ruble'lik bir fiyattan gerçekleşmişse, şimdi de fiyat sadece 2 r. 50 k. olduğunda söz konusu olmaktadır. Bu yeni durumda, arz *II*'ye yani 200,000 birime eşittir (ordinatta A harfinin izdüşümüyle ifade edilen miktar). Fiyat 3 ruble olur-

sa, arz *III*'e yani 300,000 birime yükselecektir. Bu da diyagramda C harfine tekabül etmektedir. Fiyat 3 r. 50 k. olursa, arz *IV*'e yani 400,000 birime eşit olmaktadır (B noktasının dikey koordinatına tekabül etmektedir). ACB eğrisi arz eğrisidir. Bu arz eğrisinin, talep eğrisini kestiği nokta (C noktası), fiilî arz hacmini buna tekabül eden değer ya da fiyat dalgalanmalarının mekezini belirlemektedir. Verilen bu örnekte, fiyat 3 ruble düzeyinde oluşmakta ve üretim hacmi de *III*'e yani 300,000 birime eşittir. Üretim daha iyi ve ortalama işletmelerde yapılmaktadır. Üretimin böylesi teknik koşullarında, değer ve ortalama fiyat 3 ruble'ye eşittir. Ortalama talep eğrisi, talebin uzun soluklu azalması nedeniyle aşağı doğru topyekûn yer değiştirseydi, arz eğrisiyle A noktasında kesişecek; bu durumda, ortalama arz hacmi 200,000 birime eşit olacak ve üretim sadece daha iyi işletmelerde gerçekleşecek; değer 2 r. 50 k.'e düşecekti. Talep eğrisi, talepteki bir artış nedeniyle yukarı doğru topyekûn yer değiştirseydi, arz eğrisini B noktasında kesecek; ortalama arz hacmi *IV*'e yani 400,000 birime eşit ve değer, 3 r. 50 k. olacaktı. Diyagram 1'de gösterilen matematikçi okul tarafından formüle edilen talep ve arz eğrileri arasındaki karşılıklı ilişki, gerçekte (talep ve arzın ortalama fiyat ve ortama hacmi üzerinde duruyorsak) sadece 2 r. 50 k. ve 3 r. 50 k. arasındaki dar fiyat dalgalanmaları yani tümüyle farklı üretkenlik düzeylerine sahip işletmelerdeki *üretim teknikleri* ve bu işletmelerde arasındaki *niceliksel karşılıklı ilişkiler* yani *veri bir üretim dalındaki ortalama teknik düzey* tarafından tümüyle oluşturulan sınırlarda söz konusu olacaktır. Arz eğrisinin şekli, sadece bu dar sınırlar içinde yukarı doğru yükselen bir eğri biçimindedir. Bu eğri üzerindeki her nokta üretim miktarı ve buna tekabül eden fiyatı göstermektedir. Talep eğrisinin arz eğrisini kestiği noktanın topyekûn yer değiştirmesine (A, C B noktaları) neden olan sadece bu dar sınırlar içindeki talepteki değişmeler üretimi değiştirecektir. Böylesi değişmeler, toplam ürün kütlesinin üretildiği ortalama teknik koşulları ve dolayısıyla da, değerin büyüklüğünü (2 r. 50 k., 3 r., 3 r. 50 k.) etkileyecektir. Talebin değer üzerinde yaratmış olduğu böylesi bir etki sadece üretimin teknik koşullarında meydana gelen değişmeler yoluyla ortaya çıkar ve veri üretim dalının teknik yapısına bağlı olarak dar sınırlar içinde tutulur. Sadece talep bu sınırların ötesine geçebileceğinden, değer üzerindeki (üretim tekniği yoluyla) doğrudan etkileri sona erer. Örneğin, diyagramda noktalı eğriyle gösterildiği gibi, talebin arttığını varsayalım. Matematikçi iktisatçılar tarafın-

dan tasarlanan Diyagram 1'de, böylesi bir talep artışı, talep eğrisinin arz eğrisini 5 ruble'ye tekabül eden noktada kesmesini beraberinde getirecektir. Talepteki artış, doğrudan doğruya meta arzını artırmış gibi görünmektedir. Bununla birlikte, Diyagram 3'te, böylesi bir artış arzda sınırsız bir artış eğilimi meydana getireceğinden yani arz talebi aşacağından, ortalama fiyat, 3 r. 50 k.'den daha yüksek olmayacaktır. Arz eğrisi B noktasının ötesine geçemez. Bu nedenle, yükselen talep eğrisi, arz eğrisini kesemez; bu eğri, B noktasından geçen projeksiyon arz eğrisiyle kesişecek ve burada da maksimum ortalama fiyat 3 r. 50 k. olacaktır. Bu, üretim hacmi talep artışı nedeniyle *VII*'ye yani 700,000 birime yükselirse, değer ve ortalama fiyat önceden olduğu gibi 3 r. 50 k. düzeyinde değişmeden kalacaktır (daha kesin bir biçimde edecek olursak, fiyat 3 r. 50 k.'den biraz daha *büyük* olacak ve fiyat 3 r. 50 k. olursa, üretim miktarının 400,000 birim olduğu biçiminde bir varsayımda bulunduğumuzdan, *yukarıdan* bu değere doğru meyledecektir). Bu nedenle, Diyagram 1 ve Diyagram 3 arasında şu fark bulunmaktadır:

Diyagram 1'de, üretimin koşulları tarafından düzenlenmeyen iki eğrimiz (talep ve arz) yer almaktadır. Sadece bu eğrilerin konumlarına bağlı olarak *herhangi* bir noktada birbirleriyle kesişmektedirler; sonuç olarak da, kesişme noktası, rekabet sonucunda *herhangi bir düzeyde* oluşmaktadır. Talepte meydana gelen her değişme, değerle özdeş olduğu düşünülen fiyatı doğrudan doğruya değiştirmektedir.

Diyagram 3'te, arz, sonsuz sayıda kesiş noktası imkânı sağlayan bir eğri şekline sahip olmamakla birlikte, *üretimin teknik koşulları* tarafından belirlenen kısa bir ACB doğru parçası biçimindedir. *Rekabet, üretimin koşulları tarafından belirlenmektedir.* Bu koşullar, değerde ya da fiyatta meydana gelen değişmelerin *sınırlarını* oluşturmaktadır. Diğer taraftan, her durumda bu sınırlar içinde oluşturulan değer, veri üretim hacmine eşlik eden *üretimin koşullarına* tam olarak tekabül etmektedir. Talep, değeri doğrudan doğruya ve sınırsız bir biçimde değil de, *üretimin teknik koşullarında* meydana gelen değişmeler ve aynı zamanda bu teknik koşullar tarafından belirlenen *dar sınırlar* yoluyla sadece *dolaylı* olarak etkiler. Sonuçta, Marx'ın temel varsayımı geçerliliğini sürdürür: değer ve değerde meydana gelen değişmeler münhasıran *emek üretkenliğinin* düzeyi ve gelişimi ya da veri ortalama teknik koşullarda bir birim çıktı üretmek için gerekli toplumsal emek miktarı tarafından belirlenir.

On Sekizinci Kısım

DEĞER VE ÜRETİM FİYATI

Marx meta üreticileri arasındaki (değer teorisi) ve kapitalistler ve işçiler arasındaki (sermaye teorisi) üretim ilişkilerini incelemeyi bitirdikten sonra, *Capital*'in üçüncü cildinde farklı üretim dalları arasındaki (üretim fiyatları teorisi) sanayi kapitalistleri arasındaki üretim ilişkilerini analiz etmeye yönelmiştir. Sermayenin farklı üretim alanları arasındaki rekabet, genel bir yani ortalama kâr oranının oluşumunu ve üretim maliyetleri artı kâra eşit olan üretim fiyatlarından emtia satışını beraberinde getirir ve niceliksel olarak, bunlar birbirleriyle örtüşmez. Üretim maliyetlerinin büyüklüğü ve ortalama kâr kadar bunlarda meydana gelen değişmeler, emek üretkenliğinde ve emtianın emek değerinde meydana gelen değişmeler tarafından açıklanır; bu, üretim fiyatlarındaki değişmelere ilişkin kanunların işe sadece emek değeri kanunuyla başlarsak anlaşılabileceği anlamına gelmektedir. Diğer taraftan, sermayenin üretimin değişik dalları arasındaki dağılımının düzenleyicileri olan ortalama kâr oranı ve üretim fiyatı, toplumsal emeğin üretimin farklı alanları arasındaki dağılımını dolaylı olarak (sermayelerin dağılımı yoluyla) düzenler. Kapitalist ekonomi, dinamik bir ekonomi içinde bölüştürülmüş bir sermaye sistemi olmasının yanı sıra dinamik bir denge içinde olan bölüştürülmüş bir emek sistemidir. Bu husus, işbölümü-

ne dayanan herhangi bir ekonomi için de geçerlidir. *Sermayenin* gözle görülür bölüşüm süreci altında sadece toplumsal *emeğin* gözle görülmeyen dağılım sürecini görmek gereklidir. Marx, bu iki süreç arasındaki bağlantıyı sağlayan kavramı yani sermayenin *organik bileşimini* açıklayarak, söz konusu iki süreç arasındaki ilişkiyi açıkça ortaya koyma başarısını elde etmiştir. Veri sermayenin değişmeyen ve değişken sermaye biçimindeki dağılımını ve artı değer oranını bilirsek, söz konusu sermayenin harekete geçirdiği emek miktarını kolaylıkla belirleyebiliriz ve sermayenin dağılımından, emeğin dağılımına kolaylıkla geçebiliriz.

Böylelikle, Marx, *Capital*'in üçüncü cildinde *üretim fiyatları* teorisini, sermayenin dağılımının düzenleyicisi olarak ortaya koymuş, daha sonra da, bu teori, değer teorine iki şekilde bağlanmıştır: bir taraftan, üretim fiyatı, emek değerinden elde edilmektedir; diğer taraftan, sermaye dağılımı, toplumsal emeğin dağılımını beraberinde getirmektedir. Basit bir meta ekonomisine ilişkin şema yerine: *emek üretkenliği-soyut emek-değer-toplumsal emeğin dağılımı*, kapitalist bir ekonomi için daha karmaşık bir şema elde ederiz: *emek üretkenliği-soyut emek-değer-üretim fiyatı-sermayenin dağılımı-toplumsal emeğin dağılımı*. Marx'ın üretim fiyatları teorisi, değer teorisiyle çelişmemektedir. Söz konusu teori, emek değer teorisine dayanmakta ve bu teoriyi, bileşenleri arasına dâhil etmektedir. Emek değer teorisinin, kişiler arasındaki (meta üreticileri arasındaki) üretim ilişkilerinden bir tanesini analiz ettiğini hatırlarsak, bu husus daha açık hale gelecektir. Bununla birlikte, üretim fiyatları teorisi, kapitalist toplumdaki kişiler arasındaki üç tür temel üretim ilişkisinin hepsinin varolduğunu varsaymaktadır (meta üreticileri arasındaki ilişkiler, kapitalistler ve işçiler arasındaki ilişkiler, her bir sanayi kapitalistleri grubu arasındaki ilişkiler.) Kapitalist ekonomiyi bu üç tür üretim ilişkileriyle sınırlandırırsak, söz konusu ekonomi, bir durumu sadece üç boyutlu ya da üç alanlı olarak belirlemenin mümkün olduğu üç boyutlu alana benzer bir ekonomi haline gelir. Üç boyutlu alan tek alana indirgenmeyeceğinden, kapitalist ekonomi teorisi de tek bir teoriye yani emek değer teorisine indirgenemez. Üç boyutlu alanda olduğu gibi, her noktanın, üç alandan uzaklığını belirlemek gerekir, dolayısıyla da, kapitalist ekonomi teorisi, meta üreticileri arasında üretim ilişkileri olduğunu yani emek değer teorisini önceden varsayar. Emek değer teorisi ve üretim fiyatları teorisi arasında bir çelişki olduğunu gören Marx'ın teorisine yönelik eleştiriler, Marx'ın yöntemini kavramamışlar-

dır. Bu yöntem, kişiler ya da daha doğrusunu söylemek gerekirse, çeşitli toplumsal boyutlar arasındaki çeşitli üretim ilişkileri türlerinin uygun bir analizinden oluşmaktadır.

1. Sermayenin Dağılımı ve Dengesi

Daha önce görmüş olduğumuz gibi, Marx, meta üreticilerinin faaliyetleriyle yakından ilgili olan emtia değerinde meydana gelen değişmeleri analiz etmiştir. İki emek ürününün emek değerlerinden mübadele edilmesinin anlamı, veri iki üretim dalı arasında dengenin varolduğu anlamına gelmektedir. Bir ürünün emek değerinde meydana gelen değişmeler, bu emek dengesini yok etmekte ve toplumsal ekonomide üretken güçlerin yenidendağılımını beraberinde getirerek, emeğin bir üretim dalından, diğerine geçmesine neden olmaktadır. Emeğin üretken gücünde meydana gelen değişmeler, veri malın üretimi için gerekli emek miktarında, emtia değerlerinde artış ya da azalışa tekabül edecek artış ya da azalışa neden olmaktadır. Değerde meydana gelişmeler de, emeğin veri üretim dalı ve diğer üretim dalları arasında yeni bir dağılımını ortaya çıkarmaktadır. Emek üretkenliği, emek değeriyle toplumsal emek dağılımını etkilemektedir.

Ürünlerin emek değeri ve toplumsal emeğin dağılımı arasındaki bu üç aşağı beş yukarı doğrudan nedensel ilişki, ürünlerin emek değerinde meydana gelen değişmelerin doğrudan doğruya üreticileri yani üretimi örgütleyenleri, bunların bir üretim alanından diğerine geçmesine neden olup, sonuçta da, emeğin yenidendağılımını beraberinde getirerek etkilediğini varsaymaktadır. Bir başka deyişle, üretimin örgütleyicisinin doğrudan bir üretici, bir işçi ve aynı zamanda da, üretim araçlarının sahibi, örneğin, bir zanaatkâr ya da bir köylü olduğunu varsaymaktadır. Bu küçük üretici emeğini, veri emek miktarının kendisine piyasada oldukça değerli bir ürün sağlayan üretim alanına yönlendirmeye çalışır. Toplumsal emeğin farklı üretim alanları arasındaki dağılımıyla ortaya çıkan sonuç, eşit yoğunluk, nitelik ve v.s.'deki belli bir emek miktarının, tüm üretim alanlarında üreticiye yaklaşık olarak eşit piyasa değeri sağlamasıdır. Zanaatkâr canlı emeğini ayakkabı üretiminde ya da terzilikte kullanır. Söz konusu zanaatkâr, aynı zamanda da, faaliyetlerinde üretimi için gerekli geçmiş yani birikmiş emeği de yani emek araçlarını ve malzemelerini (ya da bu ifadeler şeklinde en geniş anlamıyla üretim araçlarını) kullanmaktadır. Bu üretim araçları genellikle

çok karmaşık değildir; değerleri nispî olarak önemsizdir ve böylelikle de, doğal olarak, tekil el zanaatları üretim alanları arasında önemli farklılıklara neden olmaz. Tekil üretim dalları arasındaki emek dağılımı (canlı emek), bu tekil üretim alanları arasındaki üretim araçlarının (geçmiş emek) dağılımıyla birlikte gelişme gösterir. Emek değeri tarafından düzenlenen *emek dağılımı*, öncelikli yani *temel* bir niteliğe sahiptir; emek araçlarının dağılımı ikincil yani *türetilmiş* bir niteliktedir.

Kapitalist ekonomide emek dağılımı tümüyle farklıdır. Üretimin örgütleyicileri bu durumda sanayi kapitalistleri olduğundan, üretimin genişlemesi ya da daralması yani üretken güçlerin dağılımı söz konusu kapitalistlere bağlıdır. Kapitalistler sermayelerini en kârlı üretim alanına yatırırlar. Sermayenin veri üretim alanına aktarımı, söz konusu üretim alanında emek talebinde ve sonuçta da, ücretlerde bir artış meydana getirir. Canlı emek için söz konu veri üretim dalı cazip hale gelir.[1] Üretken güçlerin, toplumsal ekonominin tekil alanları arasındaki dağılımı, söz konusu alanlarda sermayelerin dağılımı şeklini alır. Sermayenin bu dağılımı da, canlı emeğin ya da emek gücünün dağılımını beraberinde getirir. Veri bir ülkede, kömür madenine yatırılan sermayede ve bu madende istihdam edilen işçi sayısında bir artış gözlemlersek, kendimize bu iki olaydan hangisinin diğerini etkilediği sorusunu sorarız. Kimsenin verilen cevap konusunda fikir ayrılığına düşmeyeceği açıktır: sermayenin aktarılması, emek aktarımını beraberinde getirir ve bunun tersi söz konusu değildir. Kapitalist toplumda, *emek dağılımı sermaye dağılımı tarafından düzenlenir*. Bu nedenle de, amacımız (önceden olduğu gibi), toplumsal ekonomide toplumsal emeğin dağılımının kanunlarını incelemekse, *sermaye dağılımına* ilişkin *kanunların* ilk analizini yapmalıyız.

Basit meta üreticisi emeğini üretimde harcar ve ürününe harcadığı emeğiyle orantılı bir piyasa değeri elde etmeye çalışır. Bu piyasa değeri, kendisi ve ailesinin geçimliği ve üretimin önceki düzeyde devamlılığını sağlamaya yetecek düzeyde ya da harcadığı emeğin biraz üstünde olmalıdır. Bununla birlikte, kapitalist, üretim için sermayesini harcar. Yatırdığı ilk sermayeden daha büyük sermaye elde etmeye çalışır. Marx bu

1) 'Sermayenin boyunduruğu altındaki ücretli emek... sermayenin ihtiyaçlarına uygun olarak dönüştürülmek ve bir üretim alanından, bir diğer üretim alanına aktarılmaya boyun eğmek zorundadır' (*Capital, III*, p. 195).

farkı, meşhur basit meta ekonomisi çevriminde, C-M-C (meta-para-meta) ve kapitalist ekonomi çevriminde, M-C-M+m (para-meta-artan para) formüle etmiştir. Bu kısa formülü açarsak, basit meta ekonomisi ve kapitalist ekonomi arasındaki teknik (küçük ve büyük ölçekli üretim) ve toplumsal farkları (toplumsal sınıfların örgütlediği üretim) göreceğiz. Üretimin farklı niteliği ve üreticinin farklı toplumsal durumunun sonuçları olarak üreticilerin güdülerindeki farklılıkları (zanaatkâr geçimliği, kapitalist değeri artırmak için çaba gösterir) göreceğiz. 'M-C-M çevriminin nesnel temeli ya da kaynağı olan değerin büyümesi, kendisinin öznel amacı haline gelir' (*Capital, I*, s. 152). Kapitalist sermayesini, sermayenin veri alanda artacak olması ölçüsünde şu ya da bu üretim alanına yönlendirir. Sermayenin farklı üretim alanları arasındaki dağılımı, sermayenin söz konusu üretim alanlarındaki artış oranına bağlıdır.

Sermayenin artış oranı; m yani artan sermaye ve M yani yatırılan sermaye arasındaki ilişki tarafından belirlenir. Basit meta ekonomisinde, emtia değeri C = c + (v + m)[2] formülüyle ifade edilir. Zanaatkâr, kullandığı üretim araçlarının değerini yani c'yi, nihaî malların değerinden çıkarır ve emeğiyle katkıda bulunduğu geriye kalan kısmı (v + m) kısmen kendisi ve ailesinin geçimlik malları (v) için harcar ve bu büyüklüğün geri kalan kısmı ise tüketim ya da üretim artışına ayrılan fonu (m) temsil eder. Kapitalist için ürün ayrı değere yani C = (c + v) + m şekline sahiptir. Kapitalist yatırılan sermayenin (c + v) = k kadar kısmını ya da üretim maliyetini meta değerinden çıkarır. Bu kısım, üretim araçları (c) ya da emek gücü (v) alımına harcanmıştır. Geriye kalan kısmın yani m'nin ise kârı[3] olduğunu düşünür. Sonuç olarak, c + v = k ve m = p. Bu formül C = (c + v) + m, C = k + p formülüne yani 'bir metanın değeri = maliyet fiyatı + kâra dönüştürülür' (*Capital, III*, s. 36). Bununla birlikte, kapitalist kârın mutlak miktarıyla değil de, kârın yatırılan sermayeyle olan ilişkisiyle yani kâr oranıyla, $p' = \frac{p}{k'}$, ilgilenir. kâr oranı, 'toplam yatırılan sermayenin kendi kendine genişleme derecesini' ifade eder (*Capital, III*, s. 45). Sermaye dağılımının, değişik üretim alanların-

2) C, metanın değeri, c, değişmeyen sermaye, v değişken sermaye, k, tüm sermaye, m, artı değer, m' artı değer oranı, p, kâr, p', kâr oranı anlamına gelmektedir. c, v ve m kategorileri sadece kapitalist ekonomiye uygulandığında anlamlıdır. Bu kategorileri, basit meta ekonomisine uyguladığımızda, koşullu olarak kullanıyoruz.

3) Burada tüm artı değeri, kâra eşit olarak ele alıyoruz.

daki artışına bağlıdır biçimindeki önceki ifademiz, *kâr oranının, sermaye dağılımının düzenleyicisi* olduğu anlamına gelmektedir.

Sermayenin düşük kâr oranlı üretim dalından, yüksek kâr oranlı üretim dalına aktarılması, tüm üretim dallarında kâr oranlarının eşitlenmesine doğru genel bir kâr oranı eğiliminin oluşturulması biçiminde bir eğilim yaratır. Örgütlenmemiş bir kapitalist ekonomide, üretimin değişik dalları arasında tam bir denge söz konusu olmadığından, bu eğilimin söz konusu ekonomide hiçbir zaman gerçekleşmeyeceği açıktır. Ancak, kâr oranındaki farklılıklarla birlikte gelişme gösteren söz konusu dengenin olmaması, sermaye aktarımına neden olur. Bu aktarım, kâr oranlarını eşitleme ve üretimin farklı üretkenliğe sahip dalları arasında denge kurma eğilimine girer. 'Sürekli sapmaların aralıksız dengelenmesi' (*Capital, III*, s. 196), sermayeyi daha yüksek kâr oranları elde etme amacıyla uğraş vermesi yönünde harekete geçirir. Kapitalist üretimde, 'sorun daha çok, üretim amacıyla yatırılmış sermaye karşılığında, aynı büyüklükte herhangi diğer bir sermaye kadar ya da hangi üretim dalında kullanılırsa kullanılsın, kendi büyüklüğüyle *pro rata* bir artı değer ya da kâr gerçekleştirilmesi sorunudur...Bu sermaye şekli, her kapitalistin toplam toplumsal sermayedeki payı ile orantılı olarak bu güce katıldığı bir *toplumsal güç* olarak kendi bilincine varır' (*Capital, III*, s. 195). Böylesi bir genel ortalama kâr oranı oluşturmak için, farklı üretim dallarında faaliyette bulunan kapitalistler arasında rekabetin varolması gereklidir. Bir üretim dalından, bir diğer üretim dalına sermaye aktarımı gereklidir, ancak, bu olmazsa, farklı üretim dallarında çeşitli kâr oranları oluşturulabilir. Sermayenin böylesi rekabeti mümkünse, farklı üretken dallar arasında denge olduğu teorik olarak sadece bu üretim dallarında yaklaşık olarak eşit kâr oranları durumunda varsayılabilir. Bu üretken dallarda ortalama yani toplumsal olarak gerekli koşullarda çalışan kapitalist genel yani ortalama kâr oranı elde eder.

Farklı üretim alanlarına yatırılan *eşit değere sahip sermayeler aynı* kârı elde eder. Farklı büyüklükteki sermayeler, *büyüklükleriyle* orantılı *kâr* elde ederler. Yatırılan sermayeler K ve K_1 ve kârlar da P ve P_1 ise

Bu durumda,

$$\frac{p}{k} = \frac{p_1}{k_1}$$

p' genel yani ortalama kâr oranıdır. Ancak, kapitalist bu kârı nasıl elde etmiştir? Metasını satarak, kapitalistin kârı, p, artı değerdir: metanın sa-

tış fiyatı eksi üretim maliyeti. Bu nedenle, farklı emtianın satış fiyatları, kapitalistlerin yani emtia üreticilerinin satış fiyatından bir artı değer yani üretim maliyetlerini karşıladıktan ya da ödedikten sonra yatırdıkları sermayeyle orantılı bir kâr elde ettikleri düzeyde oluşmalıdır. Malların, üretim maliyetlerini karşılayan ve yatırılan sermayenin tümü üzerinden ortaklama bir kâr sağlayan satış fiyatına üretim fiyatı adı verilir. Bir başka deyişle, üretim fiyatı, kapitalistlerin yatırdıkları sermayeden ortalama bir kâr elde ettikleri emtia fiyatıdır. Daha önce de görmüş olduğumuz gibi, farklı üretim dallarındaki denge, tüm üretim dallarındaki kapitalistlerin ortalama bir kâr elde ettiğini önceden varsaydığından, farklı üretim dalları arasındaki denge, ürünlerin üretim fiyatından satıldığını önceden varsayar. Üretim fiyatı, kapitalist ekonominin dengesine tekabül etmektedir. Bu, sermayenin bir üretim dalından bir başka üretim dalına aktarımının söz konusu olmadığı teorik olarak tanımlanan ortalama fiyatlar düzeyidir. *Emek değeri*, çeşitli üretim dalları arasındaki *emek dengesine* tekabül ederse, bu durumda, *üretim fiyatı* da, farklı alanlara yatırılan *sermaye dengesine* tekabül etmektedir. '...üretim fiyatı...her tekil üretim alanında arzın yani emtianın yenidenüretiminin önkoşuludur' (*Capital, III*, s. 198) yani kapitalist ekonominin farklı alanları arasındaki denge koşuludur.

Üretim fiyatı, kimi zaman bu fiyatı aşan, kimi zamanda altına düşen bir biçimde yukarı ve aşağı olmak üzere dalgalanan piyasa fiyatıyla karıştırılmamalıdır. Üretim fiyatı, teorik olarak tanımlanan denge merkezidir yani piyasa fiyatlarının sabit dalgalanmalarının bir düzenleyicisidir. Bir kapitalist ekonominin koşullarında, üretim fiyatları, emek harcamaları tarafından belirlenen piyasa fiyatlarının basit meta üretiminde gerçekleştirdiği toplumsal işlevin aynısını gerçekleştirir. Üretim fiyatları kadar piyasa fiyatları da 'denge fiyatları' olmakla birlikte emek değeri, basit meta üretiminin çeşitli alanları arasındaki denge durumuna ve üretim fiyatları da, kapitalist ekonominin farklı alanları arasındaki sermaye dağılımının denge durumuna tekabül eder. Sermaye dağılımı da daha sonra belli emek dağılımına işaret eder. Rekabetin de ekonominin farklı toplumsal şekillerinde emtianın farklı bir fiyat düzeyinin oluşmasına neden olduğunu görürüz. Konuyla ilgili olarak Hilferding'in de söylediği gibi, rekabet sadece tekil meta üreticileri için 'iktisadî ilişkilerdeki eşitliğin kurulmasına yönelik eğilimi' açıklar. Ancak, bu iktisadî ilişkiler arasındaki eşitliği oluşturan nedir? Eşitlik, toplumsal ekonomi-

nin nesnel toplumsal yapısına bağlıdır. Bu bazen *emek eşitliği*, bazen de *sermaye eşitliğidir*.

Daha önce de görmüş olduğumuz gibi, üretim fiyatı, üretim maliyeti artı yatırılan tüm sermayeden elde edilen ortalama kâra eşittir. Ortalama kâr veri olsaydı, üretim fiyatını hesaplamak zor olmazdı. Yatırılmış sermayenin 100, ortalama kâr oranının % 25 olduğunu varsayalım. Yatırılan sermaye yıl içinde amortize edilirse, bu durumda, üretim fiyatı tüm sermayeye eşit olacaktır. Üretim fiyatı, 100 + 22 = 122'dir. Sabit sermayenin bir kısmı yıl içinde kullanılırsa, hesaplama daha karmaşık hale gelir. 20 v ve 80 c'den oluşan 100 birimlik sermayenin sadece 50 c'si yıl içinde kullanılırsa, üretim maliyeti 50 c + 20 v = 70'tir. Bu toplama % 22'ye ilâve edilmiştir. Söz konusu yüzde üretim maliyeti, 70, temelinde değil de, yatırılan sermaye, 100, temelinde hesaplanmıştır. Bu nedenle, üretim fiyatı 70 + 22 = 92'dir (*Capital, III*, s. 154-155). 80 c'lik aynı değişmeyen sermayenin sadece 30 c'si yıl içinde kullanılmışsa, o zaman, üretim maliyetleri 30 c + 20 v = 50 olacaktır. Önceden olduğu gibi, bu toplama 22'lik kâr ilâve edilmiştir. Metanın *üretim fiyatı, üretim maliyetleri* artı yatırılan *tüm* sermayeden elde edilen *ortalama* kâra eşittir.

2. Sermayenin ve Emeğin Dağılımı

Hesaplamalarımız kolaylaştırmak için, yatırılan tüm sermayenin yıl içinde kullanıldığını yani üretim maliyetlerinin yatırılan tüm sermayeye eşit olduğunu varsayalım. İki meta K ve K_1 sermayeleri tarafından üretilmişse, bu durumda birinci metanın üretim fiyatı K + p' K'ye ve ikinci sermayenin üretim fiyatı ise K_1 + p' K_1'dir.[4] İki metanın üretim fiyatları birbirleriyle şu şekilde ilişkilidir:

$$\frac{K + p'K}{K_1 + p'K_1} = \left(\frac{K(1+p')}{K_1(1+p')} = \frac{K}{K_1}\right)$$

4 Marx, K'yi sermaye olarak değil de, üretim maliyeti olarak anladığında genellikle K + Kp' formülünü kullanmaktadır. (*Capital, III*, s. 165, s. 173). Ancak, başka bir yerde, 'sabit sermayenin bir kısmı, değeri yükseltme sürecine girmeksizin emek sürecine dâhil olduğu gerçeğini soyutlarsak' (*Theorien über den Mehrwert, III*, s. 76), eşit sermayelerin aynı üretim fiyatına sahip emtia üreteceğinden söz etmektedir. 'Sabit sermayenin kullanılmayan kısmı ürünün içinde hesap edilirse' (*Ibid.*, s. 174), üretim fiyatlarının, yukarıda belirttiğimiz, sermayelerle oranılı olmasına ilişkin formül, sabit sermayenin kısmî tüketim durumunda da kullanılabilir. 100 birimlik birinci sermayenin 80 c + 20 v'den oluştuğunu ve sabit sermaye tüketiminin 50 c ve bir diğer 100 birimlik sermayenin

Emtianın *üretim fiyatları*, emtianın üretildiği *sermayeyle orantılıdır*. Emtia aynı sermayelerle üretilmişse, aynı üretim fiyatına sahiptir. Piyasada, farklı üretim dallarında üretilen iki metanın eşitlenmesi, söz konusu *iki sermayenin eşitlenmesi*yle gerçekleşir.

Eşit sermayelerle üretilen emtianın piyasa eşitliği, *eşit olmayan* emek miktarlarıyla üretilen bir emtia eşitliği anlamına gelmektedir. *Farklı organik bileşime* sahip eşit sermayeler, *farklı* emek miktarlarını harekete geçirirler. 100 birimlik bir sermayenin 70 c ve 30 v'den oluştuğunu varsayalım. Artı değer oranı %100 ise işçilerin canlı emeği, değişken sermayeyle ifade edilen ödenmiş emeğin (yani ücretlerin) iki katı kadardır. Bu nedenle, birinci metanın üretiminde 70 birimlik geçmiş emek ve 60 birimlik canlı emek harcanmıştır -toplam 110. Her iki meta da eşit sermayelerle üretildiğinden, eşit olmayan miktarlarda emekle üretildiklerine bakılmaksızın piyasada birbirleriyle eşitlenir. *Sermayelerin eşitliği*, emeğin *eşit olmaması* anlamına gelmektedir.

Sermayelerin büyüklüğü ve emek miktarı arasındaki fark aynı zamanda sermayenin *değişken kısmının devir zamanındaki fark* nedeniyle de ortaya çıkmaktadır. Her iki sermayenin de organik bileşiminin eşit yani 80 c + 20 v olduğunu varsayıyoruz. Bununla birlikte, birinci sermayenin değişken kısmı yılda bir kez ve ikinci sermayenin değişken kısmı da yılda üç kez dolaşmaktadır yani kapitalist yılda üç kez işçisine 20 v ödemektedir. Yıl boyunca işçilere ödenen ücretler toplamı 60'a eşittir. Birinci metanın emek harcamalarının 80 + 40 = 120 ve ikinci metanın emek harcamalarının 80 + 120 = 200 olduğu açıktır. Ancak, devir zamanındaki farklılıklara rağmen yatırılan sermayeler her iki durumda da 100 olduğundan, her iki meta da eşit olmayan emek miktarlarıyla üretilmiş olsa da, birbirleriyle eşitlenmektedir. 'Devir zamanındaki farkın bizzat kendisinin, veri bir zamanda aynı sermayeye tarafından ele geçi-

---

70 c + 30 v'den oluştuğunu ve sabit sermaye tüketiminin ise 20 c olduğunu varsayalım. Ortalama kâr oranı %20'dir. Birinci ürünün üretim fiyatı 90 birim ve ikinci ürünün üretim fiyatı ise 70 birimdir yani sermayeler eşit olmasına rağmen üretim fiyatları eşit değildir. Bununla birlikte, birinci sermayenin bileşiminde yer alan sabit sermayenin kullanılmayan kısmı yani 30 birimi birinci ürünün üretim fiyatı olan 90 birime ve ikinci sermayenin bileşiminde yer alan sabit sermayenin kullanılmayan kısmı yani 50 birimi ikinci ürünün üretim fiyatı olan 70 birime ilâve edilirse, bu durumda, her iki ürüne ilişkin olarak 120 birime ulaşırız. Sabit sermayenin kullanılmayan kısmının da dâhil olduğu üretim fiyatı sermayeyle orantılıdır. *Theorien über den Mehrwert, III*, s. 74'de yer alan Kautsky'nin ayrıntılı hesaplamasına ve *Capital*, I, s. 213'e ve özellikle de dipnota bakınız.

rilen ve gerçekleştirilen artı emek kütlesini etkilemesi dışında yani *değişken* sermayenin devir zamanındaki farkla ilgileniyorsak, önemli olmadığını' belirtmek gereklidir. (*Capital*, *III*, s. 152). Burada belirtilen olgu yani sermayenin organik bileşimindeki ve devir zamanındaki farklılıklar, son analizde, sermayenin bizzat kendisinin hacminin, harekete geçirdiği canlı emek miktarının bir göstergesi olamayacağı gerçeğine indirgenebilir. Zira söz konusu miktarda emek, 1) değişken sermayenin büyüklüğüne ve 2) söz konusu sermayenin devir zamanına bağlıdır.

Bu nedenle, ilk bakışta, emek değer teorisiyle çelişen bir sonuca ulaşıyoruz. Kapitalist ekonominin temel denge kanunuyla yani tüm üretim alanlarında eşit kâr oranlarıyla yani emtianın eşit kâr oranları içeren üretim fiyatlarıyla satışıyla işe başlayarak, şu sonuçlara ulaşıyoruz. Eşit sermayeler, eşit olmayan emek miktarlarını harekete geçirir. Eşit üretim fiyatları, eşit olmayan emek değerlerine tekabül eder. Emek değer teorisinde, uslamlamamızın temel unsurları, emek üretkenliğinin bir fonksiyonu olarak emtianın *emek değeri* ve denge durumunda farklı üretim alanları arasındaki *emek dağılımı* olmuştu. Ancak, üretim fiyatları emek değeriyle ve sermaye dağılımı da emek dağılımıyla örtüşmez. Bu, kapitalist ekonominin analizinde, emek değer teorisinin temel unsurlarının tümüyle gereksiz olduğu ve bu gereksiz teorik yükü bir tarafa bırakıp, dikkatimizi münhasıran üretim fiyatı ve sermayenin dağılımı üzerinde yoğunlaştırmamız gerektiği anlamına mı gelmektedir? Sırasıyla üretim fiyatları ve sermaye dağılımı analizinin emek değerini önceden varsaydığını yani kapitalist ekonomi teorisinin bu merkezî bağlantılarının, yukarıda ele almış olduğumuz emek değer teorisinin bağlantılarını dışarıda bırakmadığını göstermeye çalışacağız. Aksine, yapacağımız daha öte analizde, üretim fiyatı ve sermaye dağılımına paralel olarak, emek değeri ve emek dağılımının kapitalist ekonominin genel bir denge teorisine dâhil edildiğini göstereceğiz. Sermayelerin dağılımı ve emek dağılımı ve üretim fiyatları ve emek değeri arasında köprü kurmalıyız. İlk olarak, işimizin ilk kısmını ele alalım.

Sermayelerin dağılımının emek dağılımıyla örtüşmediğini yani sermaye eşitliğinin, eşit olmayan emekle örtüşmediğini gördük. Veri bir üretim alanında harcanan 100 birimlik sermaye, bir başka üretim alanında harcanan 100 birimlik sermayeyle piyasada emtia mübadelesiyle eşitlenmişse, sermayelerin organik bileşimleri farklıysa, bu, birinci üretim alanında harcanan veri emeğin, ikinci üretim alanında harcanan ve

birinci üretim alanındaki emek miktarına eşit olmayan emek miktarıyla eşitleneceği anlamına gelmektedir. Farklı üretim alanlarında harcanan *hangi* büyüklüğe sahip emek miktarlarının birbirleriyle eşitlendiğini belirlememiz gerekmektedir. Sermayelerin büyüklüğü, harekete geçirdikleri emek miktarlarıyla niceliksel olarak örtüşmese de, bu, söz konusu sermayeler ve emek arasında yakın ilişki olmadığı anlamına gelmemektedir. Sermayelerin organik bileşimini bilirsek, bu bağlantı gözlemlenebilir. Birinci sermaye 80 c + 20 v'den ve ikinci sermaye de, 70 c + 30 v'den oluşuyorsa ve artı değer oranı da %100 ise bu durumda birinci sermaye 40 birimlik canlı emeği ve ikinci sermaye de, 60 birimlik canlı emeği harekete geçirir. Veri artı değer oranında, 'belli bir miktarda değişken sermaye, harekete geçirilen belli bir emek gücünü ve bu nedenle de, belli bir maddîleşmiş emek miktarını temsil eder' (*Capital, III*, s. 144). 'Böylece, değişken sermaye burada (ücretler veri olduğunda her zaman olan budur), belli bir toplam sermaye tarafından harekete geçirilen emek miktarı indeksi olma işlevini görür' (*Ibid.*). Bu nedenle, birinci üretim alanında, toplam emek harcaması miktarının 120 (80 geçmiş ve 40 canlı) ve ikinci üretim alanında da 130 (70 geçmiş ve 60 canlı) olduğunu biliyoruz. Veri üretim alanları arasındaki sermayelerin dağılımından (her birinde 100 birim) işe başlayarak, sermayenin organik bileşimiyle, toplumsal emeğin söz konusu alanlar arasındaki dağılımına (birinci üretim alanında 120 ve ikinci üretim alanında 130) ulaştık. Birinci üretim alanında harcanan 120 birimlik emek miktarının, ikinci üretim alanında harcanan 130 birimlik emek miktarıyla eşitlendiğini biliyoruz. Kapitalist ekonomi, eşit olmayan emek miktarları eşit sermayeler tarafından harekete geçirilirse, söz konusu eşit olmayan emek miktarları arasında denge kurar. *Sermayelerin dengesi* kanunuyla, *emek dağılımındaki dengeye* gelmek durumundayız. Esasen, basit meta üretimi koşullarında denge, eşit emek miktarları ve bir kapitalist ekonomi koşullarında ise eşit olmayan emek miktarları arasında kurulur. Ancak, bilimsel analizin görevi, bu formül hangi şekle bürünürse bürünsün, denge kanunlarını ve emek dağılımını açıkça formüle etmektir. Emek değeri tarafından belirlenen basit emek dağılımı (bu da emek üretkenliğine bağlıdır) şeması üzerinde duruyorsak, bu durumda, eşit emek miktarları formülünü elde ederiz. Emek dağılımın, nedensel zincirde bir ara bağ olma anlamını taşıyan sermaye dağılımı tarafından belirlendiğini varsayarsak, bu durumda, emek dağılımının formülü ser-

mayelerin dağılımının formülüne bağlı hale gelir: *eşit sermayeler tarafından harekete geçirilen eşit olmayan emek kütleleri birbirleriyle eşitlenir.* Önceden olduğu gibi, analizimizin konusu hâlâ da denge ve toplumsal emeğin dağılımıdır. Kapitalist ekonomide, bu dağılım, sermayelerin dağılımıyla gerçekleştirilir. Emek dengesi formülünün basit meta ekonomisi için daha karmaşık hale gelmesi bu nedenledir; sermayelerin dengesi formülünden elde edilir.

Daha önce de görmüş olduğumuz gibi, şeyin piyasada eşitlenmesi, kapitalist bir toplumda emeğin eşitlenmesiyle de yakından ilintilidir. İki üretim alanındaki ürünler piyasa eşitlenmişse ve eşit sermaye miktarları ve eşit olmayan emek kütleleriyle üretilmişse, bu, toplumsal emeğin farklı üretim dalları arasındaki dağılım sürecinde, eşit sermayeler tarafından harekete geçirilen eşit olmayan emek kütlelerinin birbirleriyle eşitlendiği anlamına gelmektedir. Marx kendini iki metanın eşit olmayan emek değeriyle eşit üretim fiyatları hususuna işaret etmekle sınırlandırmamıştır: üretim fiyatlarının, emek değerlerinden sapmasına ilişkin formülü ortaya koymuştur. Marx aynı zamanda kendini, kapitalist ekonomide, farklı üretim alanlarında harcanan eşit olmayan emek kütlelerinin birbiriyle eşitlendiği hususuyla da sınırlandırmamıştır: emek dağılımının sermayelerin dağılımından sapmasına ilişkin formülü vermiştir yani sermayenin organik bileşimi aracılığıyla bu her iki süreç arasında bir ilişki kurmuştur.

Çizdiğimiz çerçeveyi göstermek için, Marx'ın *Capital*'in üçüncü cildinde yer alan tablonun birinci kısmına atıfta bulunabiliriz (kimi başlıkları değiştirdik). 'Beş farklı üretim alanı ele alalım ve bunların her birindeki sermaye farklı organik bileşime sahip olsun (*Capital, III*, s. 155). Toplam toplumsal sermaye 500 birim ve artı eğer oranı da % 100'dür.

	Sermayenin Dağılımı	Sermayenin Bileşimi	Organik Emek Dağılımı
I.	100	80c + 20v	120
II.	100	70c + 30v	130
III.	100	60c + 40v	140
IV.	100	85c + 15v	115
V.	100	95c + 5v	105

Üçüncü sütunu 'emek dağılımı' olarak adlandırdık. Bu sütün her üretim alanında harcanan emek miktarını göstermektedir. Marx, her üretim alanındaki toplam ürünün emek değeri, her üretim alanında harcanan emek miktarıyla belirlendiğinden, bu sütunu 'Ürünlerin Değeri' olarak adlandırmıştır. Marx'ın teorisine yönelik eleştiriler, 'Ürünlerin Değeri' biçimindeki başlığın hayalî, sunî olarak oluşturulmuş ve teorik olarak gereksiz olduğu görüşünü taşımaktadır. Bu sütunun farklı üretim alanlarındaki emek değerinin yanı sıra *toplumsal emeğin farklı üretim dalları arasındaki dağılımını* da yani iktisat teorisi açısından nesnel olarak varolan ve merkezî önemi olan bir olguyu da gösterdiğini hesaba katmamışlardır. Bu sütunun reddedilmesi, toplumun çalışma faaliyetini analiz eden iktisat teorisinin reddedilmesiyle aynı şeydir. Tablo kesinlikle Marx'ın sermayenin *organik bileşimi* aracılığıyla *sermayenin dağılımı* ve *toplumsal emeğin dağılımı* arasında nasıl bir köprü kurduğunu göstermektedir.[5] Bu nedenle, nedensel bağlantılar zinciri daha derinleşir ve şu şekli alır: *üretim fiyatı-sermayelerin dağılımı-toplumsal emeğin dağılımı*. Şimdi bu zincirin ilk bağı olan üretim fiyatının analize dönelim ve bu bağın diğer bağları yani daha öncelikli bağları önceden varsaymadığında ne olduğunu görelim.

3. Üretim Fiyatı

Yukarıda şu nedensel zincir şemasına ulaştık: üretim fiyatı-sermayelerin dağılımı-emeğin dağılım. Bu şemanın başlangıç noktası üretim fiyatlarıdır. Üretim fiyatlarıyla yetinmeli miyiz yoksa analizimizi daha öteye mi götürmeliyiz? Üretim fiyatı nedir? Üretim maliyeti, artı ortalama kâr. Ancak, üretim maliyeti nelerden oluşmaktadır? Üretimde harcanan değişmeyen sermaye ve değişken sermayeden oluşmaktadır. Değişmeyen sermaye ve değişken sermayenin değeri nedir? sorusunu sorarak bir ikinci adım atalım. Söz konusu sermayelerin değerleri, bileşenleri olan (yani makineler, hammaddeler, geçimlik mallar, v.s.) em-

5) Ne yazık ki, Mrax, sermayelerin dağılımı ve emek dağılımı arasındaki sorunu ayrıntılı bir biçimde geliştirme konusunda başarılı olamamış olmasına rağmen söz konusu soruna yeniden geriye dönmeyi düşündüğü açıktır. Marx, 'emeğin, niceliksel olarak sınırlandırılan bu toplumsal ihtiyaçlarla uyumlu bir biçimde farklı üretim alanları arasında orantılı bir biçimde dağıtılıp dağıtılmadığı' üzerinde durmaktadır. Bir yerde, parantez içinde, şu ifadeleri ilâve etmiştir; 'Bu husus, sermayenin, üretimin farklı alanları arasındaki dağılımında olduğu belirtilmelidir' (*Capital, III*, s. 635-636).

tianın değerlerine eşit olduğu açıktır. Bu yolla tüm argümanlarımız fasit bir daireye dönüşür: emtianın değeri üretim fiyatlarıyla yani üretim maliyetleriyle ya da sermayenin değeriyle ölçülür ve sermayenin değeri de, emtia değerine indirgenir. 'Emtia değerini, sermayelerin değerleriyle belirlemek, emtianın değerini, emtianın değeriyle belirlemekle aynı şeydir' (*Theorien über den Mehrwert, III*, s. 82).

Üretim fiyatının fasit daireye dönüşmesini önlemek için, *üretim fiyatlarında* ve *ortalama kâr oranlarında* değişmelere neden olan koşulları bulmamız gerekmektedir. İşe üretim maliyetleriyle başlayacağız.

Ortalama kâr oranı değişmeden kalırsa, üretim maliyetleri değiştiğinde, emtianın üretim fiyatları da değişecektir. Veri emtianın üretim maliyeti şu durumlarda değişir: 1) üretim araçlarının nispî miktarları ve üretim için gerekli emek değiştiğinde yani sabit fiyatlar veri olduğunda, veri üretim alanındaki emek üretkenliği değiştiğinde; 2) üretim araçlarının fiyatları değiştiğinde; bu, söz konusu üretim araçlarının üretildiği üretim dallarında emek üretkenliğinin değiştiğini önceden varsayar (nispî üretim araçları fiyatları ve emek gücü sabitken). Her iki durumda da, *üretim maliyetleri, emek üretkenliğinde* meydana gelen değişmelerle ve sonuçta da, *emek değerinde* meydana gelen değişmelerle ilintili olarak değişir. Bu nedenle, 'genel kâr oranı değişmeden kalır. Bu durumda, bir metanın üretim fiyatı sadece değeri değiştiğinde değişir. Bu, nihaî şekli çerçevesinde bu metayı üreten emeğin üretkenliğinde meydana gelen bir değişme ya da bu metanın üretimine giren emtiayı üreten emekte meydana gelen bir değişme nedeniyle, söz konusu metayı yenidenüretmek için gereken emeğin daha çok ya da daha az olması nedeniyle olabilir. Pamuk ipliğinin üretim fiyatı, ham pamuğun eskisine göre daha ucuza üretilmesi ya da ipliği eğiren emeğin, gelişmiş makineler nedeniyle daha üretken hale gelmesi ile düşebilir' (*Capital, III*, s. 206; aynı zamanda bakınız s. 165). Niceliksel olarak ifade edilen üretim fiyatlarının söz konusu fiyatların bileşenleri olan emek değerleriyle tam olarak örtüşmediğini belirtmek gerekir. 'Üretim fiyatı, bir metanın değerinden farklı olabileceğinden, bir başka metanın üretim fiyatını içeren bir metanın maliyet fiyatı, metanın üretiminde tüketilen üretim araçlarının değerinden elde edilen toplam değerinin ilgili kısmının üstünde ya da altında olabilir' (*Capital, III*, s. 164-165). Tugan-Baronovsky'nin Marx'ın teorisinin eleştirisinde büyük önem verdiği bu durumun Marx tarafından da çok iyi bilindiğini söyleyebiliriz. Hatta

Marx, 'belli bir üretim alanındaki bir metanın maliyet fiyatının, söz konusu metanın üretiminde tüketilen üretim araçlarının değeriyle özdeş tutulursa daima bir hata ihtimâli vardır' biçiminde uyarıda da bulunmuştur (*Capital*, *III*, s. 165). Ancak, bu sapma hiçbir şekilde emek üretkenliğinde meydana gelen değişmeden etkilenen emek değerindeki değişmelerin, üretim maliyetlerini ve dolayısıyla da, üretim fiyatlarını değiştireceği gerçeğiyle çelişmez. Kesinlikle ispatlanması gereken budur. Farklı olaylar dizisinin farklı olmasının niceliksel ifadesi, ne bunlar arasındaki bir nedensel ilişkiyi ortadan kaldırır ve ne de bir seride meydana gelen değişmelerin diğer seride meydana gelen değişmelere bağlı olduğunu reddeder. Bu bağımlılığın kanunlarını oluşturabilirsek, görevimizi yerine getirmişiz demektir.

Üretim maliyetinin ötesinde, üretim fiyatının ikinci kısmı ortalama kârdır yani *ortalama kâr oranı* çarpı sermaye'dir. Şimdi de, ortalama kârın oluşumu, büyüklüğü ve değişmeleri ayrıntılarıyla incelememiz gerekmektedir.

Kâr teorisi tekil sanayi kapitalistlerinin ve kapitalist grupların gelirlerinin karşılıklı ilişkilerini ve söz konusu gelirlerde meydana gelen değişmelere ilişkin kanunları analiz eder. Ancak, sanayi kapitalistleri ve bu kapitalistlerin dâhil olduğu gruplar arasındaki üretim ilişkileri, kapitalist sınıf ve ücretli işçi sınıfı arasındaki temel üretim ilişkilerinin ön analizi yapılmadan anlaşılamaz. Bu nedenle, sanayi kapitalistleri ve bu kapitalistlerin dâhil olduğu gruplar arasındaki üretim ilişkilerini analiz eden kâr teorisi, Marx tarafından kapitalist sınıf ve ücretli işçi sınıfının gelirleri arasındaki karşılıklı ilişkiyi analiz ettiği artı değer teorisi temelinde kurulmuştur.

Artı değer teorisinden, kapitalist toplumda, bir ürünün değerinin şu üç kısma ayrıldığını biliyoruz. Ürünün değerinin bir kısmı (c), üretimde kullanılan değişmeyen sermayenin değerini telâfi etmektedir -bu, yeni üretilen bir değer değil de, yenidenüretilen bir değerdir. Bu değer, tüm ürünün değerinden çıkarıldığında (C - c), canlı emek tarafından üretilen yani 'yaratılan' değeri elde ederiz. Bu değer, veri üretim sürecinin bir sonucudur. Bu değer ise iki kısımdan oluşmaktadır: birinci kısım (v), işçilere geçimlik mallarının değerinin karşılığı için ödenen büyüklüktür yani işçilerin ücret ödemeleri yani değişken sermayedir. Geriye kalan kısım, $m = C - c - v = C - (c + v) = C - k$, kapitaliste ait olan ve kapitalistin kendi kişisel tüketimi ve üretimini artırmak amacıyla

harcadığı artı değerdir (yani birikimdir). Bu yolla, elde edilen tüm değer, değişmeyen sermayenin (c) yenidenüretimi, emeğin geçimlik fonu ya da emek gücünün yenidenüretimi (v) ve kapitalistin geçimlik ve genişletilmiş yenidenüretim (m) fonuna ayrılır.

Artı değer, üretim sürecinde işçiler tarafından harcanan emek, söz konusu işçilerin geçimlik fonunun üretimi için gerekli emekten büyük olması nedeniyle ortaya çıkar. Bu, *artı değerin*, üretimde harcanan emeğin artması ve işçilerin geçimlik fonunun üretimi için gerekli emeğin azalması ölçüsünde artacağı anlamına gelmektedir. Artı değer, toplam emek ve ödenmiş emek arasındaki fark yani ödenmemiş ya da *artı emek* tarafından belirlenir. Artı değer, artı emek tarafından 'yaratılır'. Bununla birlikte, yukarıda da açıklamış olduğumuz gibi, sorunu, artı emeğin yani maddî bir faaliyetin artı değeri şeyin bir özelliği olarak 'yaratmış' olması gibi göstermek hatalıdır. Artı emek, artı değer olarak 'ifade edilir', 'kendini gösterir', 'temsil edilir' *(sich darstellt)*. Artı değerin büyüklüğünde meydana gelen bir değişme, artı emek miktarında meydana gelen değişmelere bağlıdır.

Artı değerin büyüklüğü ise 1) gerekli yani ödenmiş emeğe yani *artı emek* oranına ya da artı değer; 2) (bu oranı veri olarak alırsak) *işçi sayısına*[6] yani sermayenin harekete geçirdiği canlı emek miktarına bağlıdır. Artı değer oranı veri ise artı değer toplamı, toplam canlı emek miktarına ve sonuç olarak da, artı emeğe bağlıdır. kâr oranının eşitlenme eğiliminde olması nedeniyle eşit kâr sağlayan her biri 100 birimlik iki eşit sermayeyi ele alalım. Söz konusu sermayeler münhasıran emek gücüne (v) yapılan ödemelere harcanırsa, bu sermayeler eşit canlı emek kütlelerini sonuç olarak da, artı emeği harekete geçirir. Buradaki eşit kârlar eşit sermayelere ve aynı zamanda da, eşit artı emek miktarlarına tekabül eder, bu nedenle de, kâr, artı değerle örtüşür. Her iki sermaye, değişmeyen sermaye ve değişken sermaye arasında eşit oranlarda tahsis edildiğinde de aynı sonucu elde ederiz. Değişken sermayelerin eşitliği, bu sermayenin harekete geçirdiği canlı emeğin eşitliği anlamına gelmektedir. Ancak, bir üretim alanındaki 100 birimlik sermaye 70 c + 30 v'ye ve bir başka üretim alanındaki 100 birimlik sermaye de 90 c + 10

6) İşgününün uzunluğunun ve emek yoğunluğunun veri olduğu düşünülmektedir

v'ye eşitse, bu durumda, bu sermayelerin harekete geçirdiği canlı emek kütlesi ve sonuç olarak da, artı emek kütlesi eşit olmayacaktır. Bununla birlikte, eşit olan bu sermayelerin örneğin 20 birim kâr elde etmelerinin nedeni, farklı üretim alanları arasındaki sermayelerin rekabetidir. *Bu sermayelerin elde ettiği kârların, yine bu sermayelerin harekete geçirdiği canlı emek kütlelerine ve sonuç olarak da, artı emek kütlelerine tekabül etmediği* açıktır. *Kârlar, emek kütleleriyle orantılı değildir.* Bir başka deyişle, *söz konusu sermayeler, kârlar artı emekle ya da artı değerle orantılı olsaydı elde edilecek olan kârlardan farklı olan kâr toplamı elde ederler.* Marx'ın, kapitalistler 'bu emtianın üretilmesiyle kendi alanlarında yaratılan artı değeri ve sonuç olarak da kârı güven altına alamazlar' (*Capital, III*, s. 158) biçimindeki ifadesini sadece bu bağlamda anlayabiliriz. Marx'a yönelik eleştirilerin bazıları onu, yukarıda sözü edilen sermayelerin birincisinin ikincisine, birinci sermayenin harekete geçirdiği 10 birimlik emeği 'verdiği' biçimde anlamıştır; artı emeğin ve artı değerin bir kısmı, bir üretim alanından bir başka üretim alanına yani sermayenin organik bileşiminin düşük olduğu üretim alanından, sermayenin organik bileşiminin yüksek olduğu üretim alanına doğru sıvı gibi 'aşırı düzeyde akması': 'Tekil üretim alanındaki işçilerden elde edilen artı değerler, kâr oranları eşit oluncaya ve tüm sermayeler ortalama bir kâr oranı elde edinceye kadar, bir üretim alanından, bir diğer üretim alanına doğru akmalıdır...Bununla birlikte, artı değer, orijinal bir parasal fiyatı değil de, sadece kristalize olmuş emek zamanını temsil ettiğinden, böylesi bir varsayım imkânsızdır. Bu şekilde, artı değer, bir üretim alanından, bir başka üretim alanına akamaz. Ve bundan daha da önemlisi, gerçekte, kâr oranları eşitleninceye kadar bir üretim alanından, bir başka üretim alanına akan artı değer değil de, bizzat sermayelerin kendisidir'.[7] Marx'a göre, kâr oranlarının eşitlenme sürecinin artı değerin bir üretim alanından, bir başka üretim alanına akmasıyla değil de, sermaye aktarımlarıyla ortaya çıktığı tam anlamıyla açıktır ve burada da ispatlanması gerekmemektedir (*Capital, III*, s. 195, 158, 179, 236 ve başka yerlerde). Farklı üretim alanlarında oluşturulan üretim fiyat-

7) Badge, *Der Kapitalprofit*, 1920, s. 48. E. Heimann eleştirisini aynı temelde oluşturmuştur. Heimann, 'Methodologisches zu den Problemen des Wertes', *Archiv für Sozialwissenschaft u. Sozialpolitik*, 1913, B. 37, H. 3, s. 777.

ları eşit kâr oranlarını içerdiğinden, sermaye aktarımı bizi, sermayelerin elde ettiği kârların ne canlı emek miktarlarıyla ve ne de sermayeler tarafından harekete geçirilen artı emekle orantılı olduğu gerçeğine götürür. Ancak, farklı üretim alanlarındaki iki sermayenin kârları arasındaki ilişki, söz konusu sermayelerin kullandığı canlı emekler arasındaki ilişkiyle örtüşmezse, buradan artı emeğin ya da artı değerin bir kısmının bir üretim alanından, bir başka üretim alanına 'aktarıldığı' yani 'aşırı derecede aktığı' sonucu çıkmaz. Marx'ın kimi ifadelerinin bazılarının kelimesi kelimesine yorumuna dayanan böylesi bir algılama, bazen kimi Marksistlerin çalışmalarında gizliden gizliye yer almaktadır; bu durum, değerin, likit olma niteliğine sahip maddî bir nesne olması görüşünden kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte, değer, bir kişiden diğerine akan bir öz değil de, kişiler arasındaki sabitlenmiş yani şeyde 'ifade edilen', 'temsil edilen' bir toplumsal ilişkiyse, bu durumda, değerin bir üretim alanından, bir diğer üretim alanına aşırı derecede akması Marx'ın değer teorisinden değil de, esasen toplumsal bir olgu olarak Marx'ın değer teorisiyle çelişmesinden kaynaklanmaktadır.

Kapitalist toplumda, kapitalistin kârı ve canlı emek miktarı ve dolayısıyla da, sermayenin harekete geçirdiği artı değer arasında doğrudan bir bağımlılık söz konusu değilse, bu, ortalama kârın oluşumuna ilişkin kanunları ve bu kanunların düzeyini etkileyen nedenleri araştırmaktan tamamen vazgeçmemiz gerektiği anlamına mı gelmektedir? Veri bir ülkede ortalama kâr oranı neden % 5 ya da % 25 değil de, % 10'dur? Her durumdaki ortalama kâr oranının hesaplanmasına ilişkin gerekli formül için politik iktisada başvurmayız. Bununla birlikte, analizin başlangıç noktası olarak, (açıklanması gereken bir başlangıç noktası) politik iktisada, veri bir kâr oranı için değil de, ortalama kâr oranının yükselmesinden ya da düşmesinden yani kâr düzeyini belirleyen değişmelerden sorumlu olan olaylar zincirinin temel nedenlerini belirlemeye çalışmak için başvururuz. Bu, Marx'ın, *Capital*'in üçüncü cildinin 9. kısmında yer alan meşhur tablolarının görevidir. Marx'ın tablolarının ikincisi ve üçüncüsü değişmeyen sermayenin kısmî olarak kullanımını ele aldığından, hesaplamaları karmaşık hale getirmemek için, bunu, birinci tablosunun temeli olarak ele alacağız. Bu tabloyu uygun bir biçimde tamamlayacağız. Marx, farklı organik bileşimlere sahip sermayelerin yatırıldığı beş farklı üretim alanını ele almaktadır. Artı değer oranı her yerde % 100'e eşittir.

	Sermayeler	Ürünlerin Emek Değeri	Artı Değer	Ortalama Kâr Oranı	Ürünlerin Üretim Fiyatı	Üretim Fiyatlarının Değerden Sapması (ve Kârın Artı Değerden Sapması)
I.	80c + 20v	120	20	22%	122	+2
II.	70c + 30v	130	30	22%	122	-8
III	60c + 40v	140	40	22%	122	-18
IV.	85c + 15v	115	15	22%	122	+7
V.	95c + 5v	105	5	22%	122	+17
	390c + 110v	610	110	110	610	0
	78c + 22v	----	22	---	-----	----

Toplumun, 390 birimi c ve 110 birimi v olan 500 birimlik toplam sermayesi vardır. Bu sermaye beş üretim alanı arasında 100'er birim olarak dağıtılmıştır. Sermayenin organik bileşimi, her üretim alanında ne kadar canlı emek ve dolayısıyla da, artı emek olduğunu göstermektedir. Ürünün toplam emek değeri 610 toplam artı değer 110 birimdir. Her üretim alanındaki emtia emek değerlerinden satılmalıdır ya da aynı anlama gelmek üzere, her üretim dalındaki kârlar canlı emek miktarına ve dolayısıyla da, söz konusu üretim alanında kullanılan artı emeğe tekabül etmesi gerekirse, bu durumda, her bir üretim alanındaki kâr oranı % 20, % 30, % 40, % 15 ve % 5 olmalıdır. Sermayenin organik bileşiminin düşük olduğu üretim alanları yüksek, sermayenin organik bileşiminin yüksek olduğu üretim alanları düşük bir kâr elde edecektir. Ancak, bildiğimiz gibi, farklı kâr oranları, tüm üretim alanlarında aynı kâr oranı elde edilinceye kadar sermayenin düşük kâr oranlarının hâkim olduğu üretim alanlarından, yüksek kâr oranlarının hâkim olduğu alanlara doğru aktarımına neden olacağından, böylesi farklı kâr oranları kapitalist toplumda mümkün değildir. Veri durumda kâr oranı % 22'dir. 100 birimlik eşit sermayelerle üretilen emtia, eşit olmayan emek miktarlarıyla üretilmiş olsalar da, 122 birimlik eşit üretim fiyatlarından satılmıştır. 100 birimlik her sermaye, farklı üretim alanlarında eşit olmayan artı emeği harekete geçirmişse de, % 22'lik bir kâr elde etmektedir. 'Bileşimi ne olursa olsun, yatırılan her 100 birimlik sermaye bir yılda ya da herhangi bir sürede, her 100 birimlik sermayenin payına, aynı dönemde, toplam sermayenin *n*'inci kısmına düşen kâr kadar kâr getirir. kâr söz konusu olduğunda, çeşitli kapitalistler, kâr paylarının aralarında

her 100 birimlik sermayeye göre eşit bir biçimde bölündüğü bir anonim şirketteki hisse sahipleri gibidir. Böylece, tekil kapitalistler açısından kârlar, söz konusu kapitalistlerin her birinin işletmenin tümüne yatırdığı sermaye miktarına göre yani bir bütün olarak toplumsal üretimdeki yatırımına yani hisse sayısına göre değişir' (*Capital, III*, s. 158).

Bununla birlikte, ortalama kâr oranı düzeyi ne olacaktır? Söz konusu oran neden %22'dir? Tüm üretim alanlarının, her 100 birimlik sermaye tarafından harekete geçirilen canlı emek miktarına bağlı olarak azalan bir dizi biçiminde düzenlendiğini varsayalım. Sermayelerin değişken kısmı (yüzde pay olarak ele alındığında) yukarıdan aşağıya doğru azalmaktadır (ya da sermayenin organik bileşimi yukarıdan aşağıya doğru yükselmektedir). Buna paralel olarak ve aynı ilişki çerçevesinde, kâr oranı yukarıdan aşağıya doğru azalmaktadır. Her bir sermayeye ilişkin kâr oranı, (bu örnekte) sermayenin harekete geçirdiği canlı emek miktarına ya da değişken sermayeye bağlıdır. Ancak, bildiğimiz gibi, kâr oranında böylesi bir fark mümkün değildir. Sermayeler arasındaki rekabet, tüm üretim alanları için ortalama bir kâr oranı oluşturacaktır; söz konusu bu ortalama kâr oranı, azalan kâr oranlarının ortasında bir yerde bulunacaktır. Belirtilen ortalama kâr oranı, ortalama canlı emek miktarını harekete geçiren sermayeye ya da ortalama değişken sermayeye tekabül eder. Bir başka deyişle, 'ortalama kâr oranı...kârın artı değerle örtüştüğü ortalama bileşimin olduğu üretim alandaki kâr yüzdesidir' (*Capital, III*, s. 173). Veri durumda, 500 birimlik tüm toplumsal sermaye 390 c + 110 v'den oluşmaktadır, her bir 100 birimlik toplam sermaye ortalama bileşimi 78 c + 22 v'dir. Artı değer oranı %100 ise ortalama bileşime sahip bu her 100 birimlik sermaye %22'lik artı değer elde etmektedir. Bu artı değerin büyüklüğü, ortalama kâr oranını belirlemektedir. Bu oran, sonuç olarak da, toplumda üretilen *toplam artı değer kütlesinin* (m), *toplam toplumsal sermayeyle* (K) ya da oranıyla olan ilişkisi çerçevesinde belirlenmektedir.

Marx aynı sonuca başka bir yoldan ulaşmakta, kapitalist ekonominin niteliklerini açıklamada sık sık kullandığı karşılaştırma yöntemini kullanmaktadır. Veri sorunda yani ortalama kâr sorununda, gelişmiş kapitalist ekonomiyi, 1) *basit* meta ekonomisiyle ve 2) her sermayenin veri bir üretim alanında sabit olduğu daha açıkçası *farklı* üretim alanlarındaki sermayeler arasında rekabetin olmaması temelinde, gelişmiş kapitalizmden ayrılan *embriyo* ya da *hipotetik* kapitalist ekonomiyle karşılaştırmıştır.

Böylelikle, ilk önce, 390 birimlik emek değerinde üretim araçlarına sahip basit meta üreticilerden oluşan bir toplum varsayabiliriz. Bu toplumun canlı emeğe sahip üyelerinin sayısı 220'dir. 610 birimlik canlı emek ve geçmiş emekten oluşan toplumun üretken güçleri, beş üretim alanı arasında dağıtılmıştır. Canlı emek ve geçmiş emek bileşimi, her üretim alanının teknik özelliklerine bağlı olarak farklıdır. Belirtilen bu bileşimlerin şu şekilde gerçekleştiğini varsayalım (bileşimde yer alan büyüklüklerin birincisi geçmiş emeği ve ikincisi de, canlı emeği temsil etmektedir):

I 80 + 40
II 70 + 60
III 60 + 80
IV 85 + 30
V 95 + 10.

Emek üretkenliğinin, küçük üreticinin kendisinin tüketeceği geçimlik malları emeğinin yarısıyla yenidenüretebileceği bir gelişme düzeyine ulaştığını varsayalım. Bu durumda, üretimin toplam değeri, 610 birim, üretim araçlarının yenidenüretimi fonuna, 390 birim, üreticilerin geçimlik fonuna, 110 birim ve artı değere, 110 birim, gitmektedir. Artı değer, aynı küçük üreticinin elinde kalmaktadır. Söz konusu üreticiler bu artı değeri tüketimlerini ya da üretimlerini artırmak için (ya da kısmen tüketimleri artırmak ve kısmen de üretimleri artırmak) harcayabilirler. 110 birimlik bu artı değer, harcanan emek cinsinden farklı üretim alanları ve tekil üreticiler arasında orantılı bir biçimde dağıtılacaktır. Her bir üretim alanı arasındaki dağılım, 20 birim, 30 birim, 40 birim, 15 birim ve 5 birim olacaktır. Gerçekte, bu artı değer kütleleri, her bir üretim alanına tahsis edilmiş geçmiş emeğe göre değil de, sadece canlı emek kütleleriyle orantılıdır. Artı değer kütleleri, her bir üretim alanındaki tüm emek miktarı (*canlı ve geçmiş*) üzerinden hesaplanırsa, eşit olmayan kâr oranı ortaya çıkacaktır.[8] Ancak, basit meta ekonomisinde, üreticiler kâr kategorisinin farkında değildir. Veri bir kâr oranı sağlaması gereken üretim araçlarını sermaye olarak değil de, her meta üreticisine emeğini diğer meta üreticileriyle eşit koşullarda yani eşit

8) Artı değer ve kâr kategorilerinin basit meta ekonomisinde olduğu anlaşılmaktadır. Burada, kapitalist ekonomi koşullarında, basit meta üreticisi tarafından üretilen emtianın artı değer ya da kâr şeklindeki değeri üzerinde duruyoruz.

canlı emek miktarlarının eşit değer sağladığı eşitlik ya da koşul durumunda devreye sokma ihtimâlini sağlayan emeği harekete geçirici koşul olarak görmektedir.

Küçük meta üreticilerinin değil de, kapitalistlerin ekonomide hâkim durumda olduğunu varsayalım. Diğer koşullar değişmeden kalmıştır. Tüm ürünün değeri ve bu değerin tekil fonlara ayrıldığı kısımların değeri değişmeden kalmıştır. Fark, genişletilmiş tüketime ve genişletilmiş üretime (ya da artı değer) ayrılan 110 birimlik fon doğrudan üreticilerin değil de, kapitalistlerin ellerindedir. Aynı toplam toplumsal sermaye toplumsal sınıflar arasında farklı bir biçimde dağıtılmıştır. Her bir üretim alanındaki ürünlerin değeri değişmediğinden, artı değer önceden olduğu gibi her bir üretim alanı ve tekil kapitalistler arasında aynı oranlarda dağıtılmıştır. Beş üretim alanının her birinde yer alan kapitalistler 20 birim, 30 birim, 40 birim, 15 birim ve 5 birim artı değer elde edeceklerdir. Ancak, söz konusu kapitalistler bu artı değer kütlesini, her bir üretim alanında yatırılan 100 birimlik sermayenin toplamı üzerinden hesaplamaktadır. Sonuç olarak, kâr oranları farklıdır. Bu farklılığın nedeni, her bir üretim alanı arasında rekabetin olmamasıdır.

Son olarak, hipotetik kapitalizmden, farklı üretim alanlarında rekabetin olduğu fiilî kapitalizme geçelim. Bu durumda farklı kâr oranlarının mümkün olmamasının nedeni, sermayenin, tüm üretim alanlarında aynı kâr oranı elde edilinceye kadar bir üretim dalından, diğer üretim alanına doğru hareket edecek olmasıdır. Bir başka deyişle, artı değer kütlesinin farklı üretim alanları ve her bir kapitalist arasındaki önceki dağılımı bu durumda farklı olacaktır; artı değer, her bir üretim alanına yatırılan sermayeyle orantılı olacaktır. Artı değerin dağılımı değişmekle birlikte genişletilmiş tüketim ve genişletilmiş üretime ayrılan fonun toplam değeri değişmeden kalmıştır. Önceki artı değer kütlesi, tekil kapitalistler arasında yatırdıkları sermayenin büyüklüğüne göre dağıtılmıştır. Bu yolla da, *ortalama kâr oranı* elde edilmiştir. *Ortalama kâr oranı, toplam artı değerin, toplam toplumsal sermayeyle olan ilişkisi çerçevesinde belirlenir.*

Basit meta ekonomisinin yani hipotetik bir kapitalist ekonominin gelişmiş kapitalist ekonomiyle karşılaştırılması, Marx tarafından bizim sunmuş olduğunuz biçimde geliştirilmemiştir. Marx basit meta ekonomisinden, *Capital*'in üçüncü cildinin 10. kısmında söz etmiştir. Üretim alanları arasında rekabetin olmadığı ve farklı kâr oranlarının bulundu-

ğu varsayımını yaptığı hipotetik bir kapitalist ekonomiyi, *Capital*'in üçüncü cildinin 8. kısmının analizde ve 9. kısmın tablolarında temel almıştır. Ortaya koyduğumuz üç farklı türden ekonominin karşılaştırılması belli şüpheleri beraberinde getirmiştir. Basit meta ekonomisi canlı emeğin geçmiş emek üzerinde hâkim olduğu ve üretimin değişik alanlarında canlı emek ve geçmiş emek arasında yaklaşık olarak homojen bir ilişki olduğu varsayımında bulunur. Bununla birlikte, şemalarımızda, bu ilişki her bir üretim alanında farklı olduğu varsayılmaktadır. Canlı emek ve geçmiş emek arasındaki farklı ilişkiler (basit meta üretiminin niteliği olmasa da) bu tür bir ekonomiyle mantıkî olarak çelişmediğinden ve teorik bir şemada bir varsayım olarak kullanılabileceğinden, bu itiraz pek büyük bir önem taşımamaktadır. Embriyo ya da hipotetik kapitalist ekonomi şemasıyla ilgili daha ciddi şüpheler ortaya çıkmaktadır. İlgili ekonominin farklı üretim alanlarındaki kapitalistler arasında rekabetin olmaması, emtianın neden üretim fiyatlarına göre satılmadığını açıklarsa, rekabetin olmaması da aynı zamanda malların emek değerlerine göre satılmasına ilişkin açıklama yapılmasını imkânsız hale getirecektir. Basit meta ekonomisinde, malların emek değerlerine göre satılması sadece emeğin bir üretim alanından, bir diğer üretim alanına aktarılabilmesi koşuluyla yani üretim alanları arasında rekabet varsa sürdürülebilir. Marx bir pasajda, malların emek değerlerinden satılmasını, hiçbir doğal ve sunî tekelin birbiriyle çelişen taraflar açısından malları değerin üstünde satılmasını ya da değerinin altında satmaya zorlanması fırsatını vermeyecek gerekli bir koşul olarak kabul etmiştir (*Capital, III*, s. 178). Ancak, sermayeler arasında rekabet yoksa, her sermaye her üretim alanında sabitse, bu durumda tekel ortaya çıkar. Emek değeri üstünde bir fiyattan yapılan satışlar, sermayenin diğer üretim alanlarından veri üretim alanına aktarılmasına neden olmaz. Emek değeri altında bir fiyattan yapılan satışlar, sermayenin veri üretim alanından, diğer üretim alanlarına akmasını beraberinde getirmez. Emtia arasında mübadele oranlarının oluşmasında, söz konusu emtiaya tekabül eden emek değerleri cinsinden bir düzenlilik söz konusu değildir. Embriyo şeklindeki kapitalist ekonomi şeması, farklı üretim alanlarında kapitalistler arasında rekabet yoksa emtia satışlarının emek değerlerine göre gerçekleştiğini hangi temelde kabul etmektedir?

Bu soruya sevap vermek sadece şema yukarıda açıkladığımız biçimde açıklanırsa mümkündür. Diyagram 2 tarihte varolmuş embriyo biçi-

mindeki kapitalizmin bir resmi olmayıp, diğer tüm koşullar değişmeden kaldığında, şemanın sadece tek bir koşulunun değişmesinden oluşan yöntemsel bir prosedür aracılığıyla Diyagram 1'den (basit meta ekonomisi) elde edilen hipotetik bir teorik şemanın resmidir. 1 No'lu şemayla karşılaştırıldığında, 2 No'lu şemada sadece bir koşul değiştirilmiştir. Ekonominin küçük meta üreticileri tarafından değil de, *kapitalistler* tarafından işletildiği varsayılmaktadır. Diğer koşulların *önceden* olduğu gibi aynı olduğu varsayılmaktadır: her üretim alanındaki canlı emek kütlesi ve geçmiş emek kütlesi, toplam ürünün değeri ve artı değer kütlesi ve dolayısıyla da, ürünlerin fiyatı; emek değerlerine göre emtianın satış fiyatı, daha önceden olduğu gibi aynı düzeyde tutulmuştur. Emtianın satılması, 2 No'lu şemadan 1 No'lu şemaya aktarılan teorik bir koşuldur ve sadece bir başka yani ilâve teorik koşul varsa yani farklı üretim alanlarındaki kapitalistler arasında rekabet yoksa mümkündür. Bu nedenle, 2 No'lu şemadan 3 No'lu şemaya (gelişmiş kapitalizm) geçerek bu tek koşulu değiştirdiğimizden yani *sermayelerin rekabeti* varsayımını devreye soktuğumuzdan, malların *emek değerlerinden* satılması, malların, kapitalistler tarafından ortalama bir *kâr oranının* gerçekleştirildiği *üretim fiyatlarına* göre satılmasının yolunu açar. Ancak, aynı yöntemsel prosedürle, bu geçişi, bir koşulu değiştirip, 2 No'lu şemadan 3 No'lu şemaya taşıyarak, diğer koşulları, özellikle de, önceki artı değer kütlesini, değiştirmiyoruz. Bu yolla, genel bir ortalama kâr oranının oluşumunun, daha önceki toplam artı değer kütlesinin kapitalistler arasında *yenidendağılımını* yansıttığı sonucuna ulaşmaktayız. Bu artı değeri toplam toplumsal sermaye içindeki payı, ortalama kâr oranının düzeyini belirler. Bize göre, artı değerin bu 'yenidendağılımının' gerçekten varolmuş ve farklı üretim alanlarında farklı kâr oranlarına sahip bir embriyo şeklindeki kapitalizmin bundan önce yer aldığı tarihî bir süreç olarak anlaşılmaması hususunu tekrarlıyoruz.[9] Bu, kapitalist

9) Gerçek kapitalist ekonomide, farklı üretim alanlarındaki farklı kâr oranlarının sürekli olarak gözlemlenebileceğini inkâr etmediğimiz anlaşılmalıdır. Söz konusu oranlar sermayenin aktarılması yönünde bir eğilim gösterir ve bu da, kâr oranları arasındaki eşitsizliği ortadan kaldırır. Gelişmemiş kapitalizm döneminde, eşit olmayan kâr oranlarının çok önemli olduğu hususunu da inkâr etmemekteyiz. Ancak, söz konusu eşit olmayan kâr oranlarının, emtianın, bir taraftan, emek değerlerine göre satılması ve diğer taraftan da, farklı üretim alanları arasında rekabetin olmaması gerçeği tarafından etkilendiği biçiminde ortaya konan teoriyi de reddediyoruz. Farklı üretim alanları arasındaki rekabetin olmadığını varsayarsak, emtianın neden değerlerine göre satıldığı açıklanamaz hale gelir.

ekonomide kâr dağılımının teorik bir şemasıdır. Söz konusu şema, koşullardaki iki yönlü değişmeyle birinci şemadan (basit meta üretimi) elde edilen şemadır. 1 No'lu şemadan 2 No'lu şemaya geçerek, artı değeri alan *toplumsal sınıfın* değiştiğini varsayıyoruz. 2 No'lu şemadan 3 No'lu şemaya geçerek, aynı kapitalist sınıf bağlamında, sermayeni *yenidendağılımının* farklı üretim alanları arasında gerçekleştiğini varsayıyoruz. Özü itibariyle bu her iki geçiş, bir argümanın iki mantıkî bağını temsil etmektedir. Ayrı ayrı yer almasalar da, açıklık sağlamak amacıyla birbirlerinden ayrılmıştır. Düşüncemize göre, ara mantıkî bağın, 2 No'lu şema, basit meta üretiminden gelişmiş kapitalist ekonomiye bir geçiş biçiminde tarihte varolan bir ekonomi resmine dönüşmesi hatalıdır.

Böylelikle, ortalama kâr oranı niceliksel olarak toplam artı değer kütlesi ve toplam toplumsal sermaye arasındaki ilişki tarafından belirlenir. Marx'ın sisteminde, ortalama kâr oranının büyüklüğünün, Marx'ın çalışması ilk kez okunduğunda düşünülebilecek *farklı kâr oranlarından* değil de, *toplam artı değer kütlesinden* elde edildiğini varsayıyoruz. Ortalama kâr oranının farklı kâr oranlarından elde edilmesi, farklı üretim alanlarında farklı kâr oranlarının mevcudiyetinin mantıkî ya da tarihî olarak ispatlanmadığı gerçeğine dayanan itirazları harekete geçirir. Bu görüşe göre, farklı kâr oranlarını mevcudiyeti, farklı üretim alanındaki ürünlerin değerlerine göre satılması nedeniyledir. Ancak, daha önce yukarıda da görmüş olduğumuz gibi, farklı üretim alanlarındaki farklı kâr oranları, Marx'ın şemasında sadece karşılaştırma yoluyla ortalama kâr oranının oluşumunu ve büyüklüğünü açıklayan teorik bir şema rolünü oynamıştır. Marx bizzat, 'Genel kâr oranı, bu nedenle, iki unsur tarafından belirlenir' sapmasında bulunmuştur;

'1) Farklı üretim alanlarındaki sermayelerin organik bileşimi ve dolayısıyla da, her bir üretim alanındaki farklı kâr oranları.

2) Toplam toplumsal sermayenin bu farklı üretim dalları arasındaki dağılımı ve dolayısıyla da, belli bir alana, bu alanda geçerli olan kendine özgü kâr oranından yatırılan sermayenin büyüklüğü yani her bir üretim alanı tarafından massedilen toplam toplumsal sermayenin nispî payı' (*Capital, III*, s. 163). Farklı üretim alanlarındaki farklı kâr oranları Marx tarafından sadece sayısal ifadeler yani *sermayenin organik bileşiminin* yani veri üretim alanında her 100 birimlik sermayenin harekete geçirdiği canlı emek ve dolayısıyla da, artı emek kütlelerinin göstergeleri olarak kullanıldığı açıktır. Bu unsur diğer unsurlarla birleştiril-

miştir; her üretim alanındaki her bir 100 birimlik sermayeye ait olan artı emek miktarı, veri üretim alanına yatırılan sermayenin büyüklüğüyle çarpılmaktadır. Sonuç olarak, ilk önce her bir üretim alanındaki ve daha sonra da, tüm toplum ekonomideki artı emek ve artı değeri elde ederiz. Bu nedenle, ortalama kâr oranı son analizde farklı üretim alanlarındaki farklı kâr oranları tarafından değil de, daha ziyade toplam artı değer kütlesi ve toplam artı değer kütlesinin toplam toplumsal sermayeyle olan ilişkisi[10] yani emek değer teorisinin bakış açısı çerçevesinde teorik olarak şüpheli olmayan büyüklükler tarafından belirlenmektedir. Bu büyüklükler aynı zamanda toplumsal ekonominin gerçek olgularını yani canlı toplumsal emek kütlelerini ve toplumsal sermayeyi yansıtmaktadır. Marx'ın üretim fiyatları teorisinin kendine özgü niteliği kesinlikle artı değer ve kâr arasındaki karşılıklı ilişkiler sorununun tekil sermayelerden, toplam toplumsal sermayeye aktarılması gerçeğinden oluşmaktadır. Marx'ın teorisini sunuşumuzda, farklı üretim alanlarındaki farklı kâr oranlarının, ortalama kâr oranları için gerekli bir ara bağ olarak işlev görmemesinin nedeni işte budur; bu kısaca şöyle özetlenebilir. Kapitalist ekonomide, *sermaye dağılımı canlı emeğin dağılımıyla* orantılı değildir. *Farklı* canlı emek miktarı ve dolayısıyla da, *artı emek*, farklı üretim alanlarındaki her bir 100 birimlik sermaye aittir. (Farklı kâr oranları, artı emek ve her üretim alanındaki sermaye arasındaki karşılıklı ilişkinin sayısal ifadelerini temsil etmektedir). Farklı üretim alanlarındaki sermayenin bu *organik bileşimi* ve her bir üretim alanındaki *sermayenin büyüklüğü*, her bir üretim alanındaki ve tüm ekonomideki *toplam artı emek kütlesi*ni ve *artı değeri* belirler. Sermayelerin rekabeti nedeniyle, farklı üretim alanlarındaki eşit sermayeler *eşit kâr* elde eder ve dolayısıyla da, her bir sermayenin elde ettiği kâr, söz konusu sermayelerin harekete geçirdiği canlı emek miktarlarıyla orantılı değildir. Sonuç olarak da, kâr, *artı değer*le orantılı olmamakla birlikte ortalama kâr oranı yani *toplam artı değer ve toplam toplumsal sermaye* tarafından belirlenir.

10) Tüm toplumsal sermaye 1000 birim ve toplam artı değer kütlesi 100 ise genel ortalama kâr oranı, toplumun canlı emeğinin tekil üretim dalları arasında nasıl dağılıma tabi tutulduğuna ve tekil üretim alanında kaç tür kâr oranı oluşturulduğuna bakılmaksızın %10 olacaktır. Tersine, toplam artı değer kütlesi 150 birime yükselirse ve toplam sermaye değişmeden kalırsa (1000 birim), kâr oranları tekil üretim alanlarında değişmeden kalsa bile genel ortalama kâr oranı %10'dan %15'e yükselir (bu, sermaye farklı üretim dalları arasında farklı bir biçimde dağıtılırsa mümkündür).

Capital'in üçüncü cildinin 8. kısmının okunması, emtianın değerlerine göre satılması nedeniyle ortaya çıkan kâr oranındaki farklılıkların Marx'ın oluşturduklarında vazgeçilmez bir bağ rolü oynadığı izlenimini yaratırsa, bu durum, Marx'ın sunumuna ilişkin şu özelliklerden dolayı olduğu belirtilir. Marx, sisteminin kesin alanlarına yaklaştığında yani genel tanımlardan daha belli tanımlara, genel kavramlardan bu kavramların değişmesine, bir 'şeklin belirlenmesinden' bir diğer şeklin belirlenmesine doğru geçtiğinde şu açıklama yöntemine başvurur. Marx, muazzam bir düşünce gücüyle, tüm mantıkî sonuçları, geliştirmiş olduğu ilk tanımdan hareket ederek yani kavramdan ve bu kavramın mantıkî sonunu takiben tüm sonuçları cesur bir biçimde geliştirerek ortaya koymaktadır. Okuyucuya, bu sonuçların tüm çelişkilerini yani gerçekten sapmalarını göstermektedir. Okurun dikkatinin sınırları zorlandığında, okur, başlangıç tanımının çelişkisi nedeniyle tanımın tümüyle reddedilmesi gerekir gibi görünmeye başladığında, Marx yardıma koşmakta ve sorundan uzaklaşmak için, ilk tanımı işin içinden atmaktan ziyade söz konusu tanımı 'değiştiren, 'geliştiren' ve tamamlayan' bir çıkış yolu teklif etmektedir. Böylelikle, çelişkiler ortadan kaldırılmaktadır. Marx bunu, *Capital*'in birinci cildinin 4. kısmında emtia değerinden emek gücünün değerine geçişi incelerken yapmaktadır. Emtianın emek değerlerine göre mübadelesi temelinde artı değerin oluşumunun imkânsızlığına ilişkin bir sonuç ortaya koymakta yani açıkça gerçekle çelişen bir sonuca ulaşmaktadır. Daha ileri analizde, bu sonuç, emek gücünün değeri teorisi tarafından reddedilmektedir. *Capital*'in üçüncü cildinin 8. kısmı bu şekilde oluşturulmuştur. Malların değerlerine göre satılması temelinde, Marx, farklı üretim alanlarında, farklı kâr oranlarının olduğu sonucuna varmıştır. Her yönüyle bu sonucu geliştirerek, 8. kısmın sonunda, bu sonucun gerçekle çeliştiği ve bu çelişkinin çözülmesi gerektiği sonucunu ortaya koymuştur. *Capital*'in birinci cildinde Marx hiçbir zaman artı değerin varolmasının imkânsız olduğu iddiasında bulunmamıştır; burada, farklı kâr oranlarının mümkün olduğunu söylememiştir. *Capital*'in birinci cildinin 4. kısmında artı değerin mümkün olmaması ve *Capital*'in üçüncü cildinin 8. kısmında farklı kâr oranlarının mümkün olması, oluşturduğu çatı için mantıkî olarak gerekli bağlar olarak değil de, bunun zıddının ispatlanması temelinde yardımcı olmuştur. Bu sonuçların mantıkî bir saçmalığa neden olduğu gerçeği, analizin hâlihazırda henüz bitmediği ve daha da öteye taşınma-

sı gerektiğini göstermektedir. Marx, farklı kâr oranlarının varlığını değil de, tam da tersine, böylesi bir varsayıma dayanan herhangi bir teorinin yetersizliğini belirlemiştir.

Ortalama kâr oranının, toplam artı değerin, toplam toplumsal sermayeyle olan ilişkisi tarafından belirlendiği sonucuna ulaştık. Buradan, *ortalama kâr oranında* meydana gelen değişmelerin, *artı değer oranı* ve aynı zamanda da, toplam artı değerin, toplam *toplumsal sermaye*yle olan ilişkisinde meydana gelen değişmelerden kaynaklanabileceği söylenebilir. Birinci durumda, değişme, 'sadece emek gücünün değerindeki bir yükselmeden ya da düşmeden meydana gelebilir; oysa geçimlik araçları üreten emeğin üretkenliğinde yani işçi tarafından tüketilen emtianın değerinde bir değişme olmadan, bunun her ikisinin de olması aynı derecede imkânsızdır' (*Capital, III*, s. 205). Şimdi de, değişmelerin sermayeden yani sermayenin değişmeyen kısmında meydana gelen bir artış ya da azalıştan başladığı ikinci durumu ele alalım. Değişmeyen sermayenin emekle olan ilişkisindeki değişme, emek üretkenliğinde meydana gelen değişmeyi yansıtır. 'Böylelikle, emek üretkenliğinde bir değişme meydana geldiğinden, belli emtianın değerinde bir değişmenin ortaya çıkması gerekir' (*Ibid.*). Ortalama kâr oranında, artı değer oranından ya da sermayeden kaynaklanan değişmeler, son analizde, *emek üretkenliğ*inde ve sonuç olarak da, kimi malların *değer*inde meydana gelen değişmeler nedeniyle ortaya çıkar.

Buradan çıkacak sonuç, emek üretkenliğinde meydana gelen değişmelerin, üretim maliyetlerini ve ortalama kâr oranını değiştireceğidir. Üretim fiyatı, üretim maliyetleri artı ortalama kârdan oluştuğundan, *üretim fiyatında meydana gelen değişmeler, son analizde, emek üretkenliğinde ve kimi malların emek değerinde meydana gelen değişmelerden etkilenir*. Üretim maliyetlerinde meydana gelen bir değişme, üretim maliyetlerini etkilerse, bu, veri üretim alanındaki emek üretkenliğinin ve veri olan üretim alanındaki emek değerinin değiştiği anlamına gelir. 'Genel kâr oranında meydana gelen bir değişme sonucunda, bir metanın üretim fiyatı değişirse, söz konusu metanın kendi değeri değişmeden kalabilir. Bununla birlikte, diğer emtianın değerinde bir değişme meydana gelmiş olması gerekir' (*Ibid.*, s. 205-206) yani diğer üretim alanlarındaki emek üretkenliğinde meydana gelen değişmeler. Her durumda, üretim fiyatları, emek üretkenliğinde meydana gelen değişmelerle ilintili olarak değişir ve emek değerinde meydana gelen değişme-

lere tekabül eder. Emek üretkenliği-soyut değer-değer-üretim maliyetleri artı ortalama kâr-üretim fiyatı: bu, bir taraftan, üretim fiyatı arasındaki ilişkilerin, diğer taraftan da, emek üretkenliği ve emek değerinin nedensel şemasıdır.

4. Emek Değeri ve Üretim Fiyatı

Son olarak, Marx'ın üretim fiyatları teorisinin tamamlayan mantıkî bağlantılar zincirini ele alabiliriz. Zincir şu temel bağlantılardan oluşmaktadır: *emek üretkenliği-soyut emek-değer-üretim fiyatı-sermayenin dağılımı-emeğin dağılımı*. Bu altı unsurdan oluşan şemayı dört elemanlık basit meta üretimi şemasıyla karşılaştırırsak: *emek üretkenliği-soyut emek-değer-emeğin dağılımı*, basit meta üretimi şemasının kapitalist ekonomi şemasının bileşenleri haline geldiğini görürüz. Sonuç olarak, emek değer teorisi, üretim fiyatları teorisinin gerekli temeli ve üretim fiyatları teorisi de, emek değer teorisinin kaçınılmaz gelişimidir.

Capital'in üçüncü cildinin yayınlanması, birinci cilt ve üçüncü cilt arasında sözüm ona 'çelişkiler' olarak adlandırılan devasa bir literatürün doğmasına neden olmuştur. Üçüncü cilde yönelik eleştiriler, Marx'ın esasında kendisine ait emek değer teorisini reddettiği biçimindedir ve hatta bu eleştirilerin bazıları da, Marx'ın birinci cildi oluşturduğunda, kurduğu emek değer teorisinin, kâr oranını açıkladığında kendisini zora ve çelişkilere sokacağını aklından bile geçirmediğini ileri sürmektedir. Karl Kautsky'nin *Capital*'in üçüncü cildine yazmış olduğu önsöz, *Capital*'in birinci cildi yayınlandığında, üçüncü ciltte yer alan üretim fiyatları teorisinin hâlihazırda Marx tarafından tüm ayrıntılarıyla açıklanmış olduğunun belgesini ortaya koymaktadır. *Capital*'in birinci cildinde, Marx sıklıkla, kapitalist ekonomide, ortalama piyasa fiyatının emek değerlerinden saptığını belirtmiştir. Marx'ın *Theorien über den Mehrwert* adlı kitabının üçüncü cildinin içeriği de, bir başka önemli duruma ilişkin bizi bilgilendirmektedir. PostRikardyen politik iktisat, üretim fiyatları ve emek değeri arasındaki ilişki sorusu etrafında dönüp durmaktadır. Bu sorunun cevabı, iktisadî düşünce açısından tarihî bir görev olmuştur. Marx'a göre, kendisine ait emek değer teorisinin temel yararı, bu soruya getirmiş olduğu çözümdür.

Capital'in birinci cildi ve üçüncü cildi arasında çelişki gören eleştiriler, değer teorisini münhasıran emtia mübadelesindeki niceliksel oranların bir formülü olarak gören dar bakış açısını başlangıç noktası olarak

seçmişlerdir. Bu bakış açısından, emek değer teorisi ve üretim fiyatları teorisi aynı iktisadî olgudan yapılan soyutlamaya ilişkin iki mantıkî aşamayı ya da dereceyi değil de, daha ziyade birbiriyle çelişen iki farklı teoriyi ya da ifadeyi temsil etmiştir. Emek değer teorisi, emtianın, üretimleri için gerekli emek harcamalarıyla orantılı bir biçimde mübadele edildiği temelindedir. Üretim fiyatları teorisi ise emtianın, üretimleri için gerekli emek harcamalarıyla orantılı bir biçimde mübadele edilmediğini ileri sürmektedir. Marx'a yönelik eleştiriler bu durumu, ne de acayip bir soyutlama biçiminde ifade etmişlerdir; emek değer teorisi bir şeyi ifade ederken, üretim fiyatları teorisi, emek değer teorisinin ortaya koyduğuyla çelişmektedir. Ancak, söz konusu eleştiriler, emtia mübadelesinin niceliksel formülünün, değerle ilgili olgunun toplumsal *şekliyle* yani kişiler arasındaki belli bir toplumsal üretim ilişkileri türüyle olduğu kadar toplumsal emeğin dağılımında düzenleyici bir role sahip bu olguların *içeriğiyle* ilgilenen çok karmaşık bir teorinin sadece bir sonucu olduğunu hesaba katmamışlardır.

Toplumsal üretim anarşisi; üreticiler arasında doğrudan toplumsal ilişkilerin olmaması; üreticilerin emek ürünleri olan şey aracılığıyla çalışma faaliyetlerinin karşılıklı etkisi; kişiler arasındaki üretim ilişkileri hareketi ve maddî üretim sürecinde şeyin hareketi arasındaki bağlantı; üretim ilişkilerinin 'maddîleşmesi', bu ilişkilerin 'şeyin' özellikleri haline gelmesi-*meta fetişizmin tüm bu olguları, basit meta ekonomisi ve kapitalist meta ekonomisi de dâhil olmak üzere her meta ekonomisinde mevcuttur.* Bunlar emek değerinin ve üretim fiyatını aynı şekilde nitelerler. Ancak, her meta ekonomisi işbölümüne dayanır yani tahsis edilmiş bir sistemi temsil eder. Değişik üretim alanları arasındaki toplumsal işbölümü nasıl sağlanır? Bu, emeği, üretim alanına girmesi ve çıkmasını yönünde tahrik eden piyasa fiyatları mekanizmasıyla yönlendirilir. Piyasa fiyatlarında meydana gelen dalgalanmalar, Oppenheimer'ın da doğru bir biçimde ifade ettiği gibi, ortalama bir düzeyin yani bir fiyat 'düzenleyicisinin' etrafında salınan belli bir düzenlilik sergiler.

Bu fiyat 'düzenleyicisi' de, emek dağılımında meydana gelen değişmelerle ilintili olarak değişir ve emek dağılımının düzenleyicisi olma işlevini görür. *Emek üretkenliğinde meydana gelen değişme, hareketi değer kanununa konu olan piyasa fiyatı mekanizması aracılığıyla toplumsal*

11) Franz Oppenheimer, *Wert und Kapitalprofit*, Jena, 1922, s. 23.

emek dağılımını etkiler. Meta ekonomisinde emek dağılımını sağlayan en basit soyut mekanizma budur. Bu mekanizma, kapitalist ekonomi de dâhil olmak üzere her meta ekonomisinde mevcuttur. Kapitalist ekonomide piyasa fiyatlarındaki dalgalanmalardan başka emek dağılımını sağlayan başkaca bir mekanizma bulunmamaktadır. Ancak, kapitalist ekonomi, kişilerin meta üreticileri olmalarının yanı sıra kapitalistler ve ücretli işçiler olarak birbirleriyle ilintilendirildiği karmaşık bir toplumsal üretim ilişkileri sistemi olduğundan, emek dağılımını sağlayan mekanizma daha karmaşık bir biçimde işler. Basit meta üreticileri emeklerini üretimde harcadıklarından, emek üretkenliklerinde ürünlerin emek değerleri aracılığıyla ifade edilen artış emeğin üretim alanına akmasına ve söz konusu üretim alanının dışına çıkmasına neden olur yani toplumsal emek dağılımını etkiler. Bir başka deyişle, basit meta ekonomisi, ürünlerin emek değeri olarak ifade edilen emek üretkenliği ve emek dağılımı arasındaki doğrudan bir nedensel ilişki olarak nitelendirilir.[12] Kapitalist toplumda, bu nedensel ilişki, emek dağılımı sermayenin dağılımıyla sağlandığından doğrudan bir ilişki niteliğinde değildir. Ürünlerin emek değerlerinde ifade dilen emek üretkenliğindeki artış emek dağılımını, sermayenin dağılımı üzerinde yarattığı etki dışında başka hiçbir yolla etkileyemez. Sermaye dağılımı üzerinde meydana gelecek böylesi bir etki ise sadece emek üretkenliğinde ve emek değerinde meydana gelen bir değişme üretim maliyetlerinde ya da ortalama kâr oranında yani üretim fiyatlarında bir değişme meydana getirirse mümkündür.

Böylelikle şema: emek üretkenliği-soyut emek-değer-emek dağılımı, doğrusunu söylemek gerekirse, *emek değeri olarak ifade edilen emek üretkenliğinde meydana gelen artış ve toplumsal emek dağılımı arasındaki teorik bir doğrudan nedensel ilişkiler modelini* temsil eder. Şema: emek üretkenliği-soyut emek-değer-üretim fiyatı-sermaye dağılımı-emek dağılımı, emek üretkenliğinin emek dağılımını doğrudan değil de, daha ziyade 'ara' bir bağlantıyla yani üretim fiyatı ve sermaye dağılımıyla (bu bağlamda Marx'ın sık sık kullandığı bir ifade) etkilediği *teorik bir aynı nedensel zincir modelini* temsil eder. Her iki şemada, birinci ve sonuncu ifadeler aynıdır. Aralarındaki nedensel ilişkiler mekanizması da aynıdır.

12) Emek üretkenliği, emek değerini değiştirerek emek dağılımını etkilediğinden, bu nedensel ilişki doğrudan bir ilişki değildir. Bu nedenle, burada, 'ürünlerin emek değerinde ifade edilen emek üretkenliğinden' söz ediyoruz.

Ancak, birinci şemada, nedensel bağlantının daha acil ve doğrudan olduğunu varsayıyoruz. İkinci şemada, durumu karmaşık hale getiren durumu yani ara bağlantıları işin içine sokuyoruz. Bu, Marx'ın oluşturduğu tüm yapılar için başvurduğu her zamanki soyut analiz yoludur. Birinci şema, olayların daha soyut, daha basitleştirilmiş olmakla birlikte kapitalist ekonomide gerçekleşen daha karmaşık olaylara ilişkin şekilleri anlamada vazgeçilmez bir modeli temsil etmektedir. Analizin alanını kapitalist ekonomide yüzeysel olarak görünen ara bağlantılarla yani üretim fiyatı ve sermaye dağılımıyla sınırlandırırsak, bu durumda analizimiz, baştan sona her iki yönde de tamamlanmamış olacaktır. Üretim fiyatını (yani üretim maliyetleri artı ortalama kâr) başlangıç noktası olarak almamız gerekecektir. Ancak, üretim fiyatı üretim maliyetleri cinsinden açıklanırsa, basitçe ürünün bileşenlerinin değeri olarak ürünün değerine başvururuz. Ortalama kârın hacmi ve söz konusu kârda meydana gelen değişmeler gibi ortalama kâr da açıklanmamıştır. Bu nedenle, üretim fiyatı sadece emek üretkenliğinde ya da ürünlerin emek değerinde meydana gelen değişmelerle açıklanabilir. Bir taraftan, sermaye dağılımını analizimizin son noktası olarak alırsak hata yapmış oluruz ve toplumsal emek dağılımına yönelmemiz gerekir. Bu nedenle, üretim fiyatı teorisi, başarısızlıkla karşı karşıya kalmadan emek değer teorisine dayanmalıdır. Diğer taraftan, emek değer teorisi, üretim fiyatı teorisinde daha da geliştirilmeli ve tamamlanmış hale getirilmelidir. Marx kapitalist ekonomi teorisini doğrudan doğruya emek değer teorisinden kurma ve ara bağlantılardan, ortalama kârdan ve üretim fiyatından sakınma yolunda yapılan her girişimi reddetmiştir. Böylesi girişimleri, 'somut ilişkileri değerin başlangıç ilişkisine zorlama ve doğrudan uydurma girişimleri' (*Theorien über den Mehrwert, III*, s. 145) yani 'mevcut olmayanı, mevcutmuş gibi gösteren girişimler' (*Ibid.*, s. 97) olarak nitelendirmiştir.

Bu nedenle, emek değer teorisi ve üretim fiyatları teorisi, iki farklı ekonomi türüne ilişkin teoriler olmayıp, iki farklı bilimsel soyutlama düzeyinde ele alınan tek ve aynı kapitalist ekonomiye ilişkin teorilerdir. Emek değer teorisi, kapitalist ekonomiden önce varolan ekonomi türünü açıklama anlamında değil de, kapitalist ekonominin sadece bir yönünü yani her tür meta ekonomisinin niteliği olan meta üreticileri arasındaki üretim ilişkilerini tanımlaması anlamında basit bir meta ekonomisi teorisidir.

Capital'in üçüncü cildinin yayınlanmasından sonra Marx'ın emek değer teorisine karşı olanlar ve bir ölçüde de savunanlar, söz konusu cildin emek değer teorisinin kapitalist ekonomiye uygulanabilir olmadığı izlenimini yarattığı sonucuna varmışlardır. Belli Marksistlerin, Marx'ın değer teorisinin 'tarihî' temeli olarak adlandırılan bir yapı oluşturma eğilimi içine girmiş olmaları bu nedenledir. Emek değer teorisinin, Marx'ın *Capital*'in birinci cildinde geliştirmiş şekliyle, kapitalist ekonomiye uygulanabilme imkânı olmasa da, kapitalizmin ortaya çıkışından önce ve küçük zanaatkârların ve köy ekonomisinin hâkim olduğu tarihî dönem için tam anlamıyla geçerlidir. Bu şekilde yorumlanabilecek belli pasajlar, *Capital*'in üçüncü cildinde yer almaktadır. Bu pasajlarda Marx şunları söylemektedir: 'emtia değerlerinin sadece teorik olarak değil, tarihî olarak da üretim fiyatlarından önce varolduğu temelinde görmek oldukça uygun olacaktır' (*Capital, III*, s. 177). Marx'ın gelişigüzel ortaya koyduğu bu ifadeler Engels tarafından 1895 yılında *Neue Zeit*'de yayınlanan makalesinde ayrıntılı bir biçimde geliştirilmiştir.[13] Engels bu makalesinde, Marx'ın değer kanunun, mübadelenin başladığı ve kapitalizm ortaya çıktığı 15 yüzyılın sonuna kadar beş ilâ yedi bin yıl süren bir tarihî dönem boyunca geçerli olduğu düşüncesinin temelini ortaya koymuştur. Engels'in makalesi ateşli bir taraftarlar grubu tarafından desteklenmesinin yanı sıra ateşli bir muhalif grubun tepkisiyle de karşılaşmıştır. Bunların bir kısmı Marksisttir. Karşı olanlar, mübadelenin, kapitalizmin ortaya çıkışından önce tüm toplumsal ekonomiyi kapsamadığına; mübadelenin, kendine yeten yani doğal iktisadî birimin gereksinimlerinin tatmin edilmesinden sonra varolan fazlalıklara yöneldiğine; piyasada birbirinden ayrı farklı tekil emek harcamalarının genel eşitlenme mekanizmasının varolmadığına ve sonuç olarak da, değer teorisinin temeli olan soyut ve toplumsal olarak gerekli emekten söz etmenin uygun olmayacağına işaret etmiştir. Burada, emtianın, kapitalizmin ortaya çıkmasından önce, üretimlerinde harcanan emekle orantılı bir biçimde mübadele edilip edilmediğine ilişkin tarihî tartışma üzerinde duracak değiliz. Yöntemsel nedenlerle, bu sorunu, kapitalist ekonominin açıklanmasına ilişkin emek değeri kanunun teorik önemi sorunuyla ilişkilendirmeye karşıyız.

13) Rusça çevirisi Novoe Slovo, September, 1897'dedir.

İlk olarak, Marx'ın çalışmasına geri dönüyoruz. *Capital*'in üçüncü cildindeki kimi pasajlar, taraftarlar tarafından emek değerinin tarihî açıklamasında kullanılabilir. Bununla birlikte, Marx'ın diğer çalışmaları bizim için uygundur. Marx'ın bizzat kendisinin değer kanununun kapitalizmin gelişmesinden önceki dönemde geçerli olduğu görüşüne şiddetli bir biçimde karşı durduğunu çok açık bir olarak biliyoruz. Marx, Adam Smith'in çalışmasında da bulunabilecek bir savunulan görüşün sahibi olan İngiliz iktisatçı Torrens'in görüşüne itiraz etmiştir. Torrens, meta ekonomisinin ve sonuç olarak da, söz konusu ekonomide mevcut kanunların tam anlamıyla gelişiminin sadece kapitalizmin öncesinde değil ama kapitalizmde varolduğu görüşüne sahiptir. 'Bu, emek değeri kanununun, meta üretimi olmayan (ya da sadece kısmen meta üretimi olan) üretimde mevcut olmakla birlikte meta şeklindeki ürünlerin varlığına dayanan üretimde olmadığı anlamına gelmektedir. Bu kanunun bizzat kendisi ve ürünlerin genel şekli olarak meta kapitalist üretimden soyutlanmıştır ve şimdi de sözüm ona kapitalist üretime uygulanamaz' (*Theorien über den Mehrwert, III*, s. 80). 'İş şimdi, kapitalist üretimden soyutlanan değer kanununun kendi olgusuyla çelişme noktasına gelmiştir' (*Ibid.*, s. 78). Marx'ın ortaya koymuş olduğu bu alaycı notlar, kendisinin, kapitalist ekonomide değil ama kapitalizm öncesi ekonomide işlev gören bir kanun olarak değer teorisi görüşüyle olan ilgisini açıkça ortaya koymaktadır. Ancak, bu ifadeleri, *Capital*'in üçüncü cildinde yer alan kimi gözlemlerle nasıl uzlaştırabiliriz? Marx'ın soyut analiz yönteminin değerli bir açıklamasını sağlayan 'Introduction to the Critique of Political Economy' başlık giriş bölümüne geri dönersek, aralarında görülen sapma ortadan kalkar. Marx, soyut kavramlardan somut kavramlara gitme yönteminin, somut olgunun gerçekten gerçekleşme yolu değil de, sadece düşüncenin somutu kavrama yöntemi olduğunu vurgulamaktadır.[14] Bu, emek değerinden ya da basit meta ekonomisinden üretim fiyatına ya da kapitalist ekonomiye geçişin somutu yani kapitalist ekonomiyi kavrama yöntemi olduğu anlamına gelmektedir. Bu, basit meta ekonomisinden, kapitalist ekonomiye tarihî geçişin bir resmi değil de, teorik bir soyutlamadır. Bu ise daha önce, farklı kâr oranlarından genel ortalama kâr oranlarının elde edilmesini gösteren *Capital*'in üçüncü cildinin 9. kısmındaki tabloların, olgunun tarihî ge-

14) Karl Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Chicago: Kerr, 1904 içinde 'Introduction to the Critique of Political Economy', s. 293-294.

lişimini değil de, olgunun teorik bir şemasını tarif ettiği biçimindeki görüşü teyit etmektedir. 'En basit iktisadî kategori, diyelim ki mübadele...hâlihazırda veri olan somut ve canlı büyüklüklerin' yani kapitalist ekonominin 'soyut tek yanlı bir ilişkisi olması dışında başkaca bir şekilde varolamaz' (*Ibid.*).

Soyut kategorilerin teorik niteliğini açıkladıktan sonra, Marx şu soruyu sormaktadır: 'bu basit kategoriler, geçmişteki daha somut kategorileri tarif eden bağımsız tarihî ya da doğal mevcudiyetlere sahip midir?' (*Ibid.*, s. 295). Marx bu soruyu, böylesi durumların mümkün olduğunu biçiminde cevaplandırmıştır. Basit bir kategori (örneğin, değer), tarihî olarak somut kategoriden (örneğin, üretim fiyatı) önce mevcut olabilir. Ancak, bu durumda, basit kategori, 'gelişmemiş somutluk' ilişkilerini yansıtan gelişmemiş yani embriyo düzeyinde bir niteliğe sahiptir. 'Böylelikle, basit kategori tarihî olarak somut kategoriden önce mevcut olsa da, söz konusu basit kategori tam anlamıyla kendi iç ve dış gelişimini sadece karmaşık toplum şekilleri biçiminde elde edebilir' (*Ibid.*, s. 297). Bu sonucu bizi ilgilendiren soruya uygulayarak şunu söyleyebiliriz: emek değeri (ya da meta), üretim fiyatlarıyla (ya da sermayeyle) ilintili olarak tarihî çerçevede daha önce mevcuttur. Kapitalizmden önce gelişmemiş bir halde mevcuttur ve *kapitalist ekonominin gelişiminin temelini* sadece *meta ekonomisinin gelişimi hazırlamıştır*. Ancak, gelişmiş şekliyle emek değeri sadece kapitalizmde mevcuttur. Değer, soyut emek, toplumsal olarak gerekli emek v.s. gibi kategorilerin mantıkî yani mükemmel bir sistemini geliştiren emek değer teorisi, hâlihazırda veri olan somut ve canlı büyüklüklerin tek yanlı ilişkisini soyutladığını' yani kapitalist ekonominin soyutlanmasını ifade eder.

Kapitalizmin ortaya çıkışından önce emtianın emek harcamalarıyla orantılı bir biçimde mübadele edilip edilmediğine ilişkin tarihî soru, emek değer teorisinin teorik önemine ilişkin sorudan ayrı tutulmalıdır. Birinci soruya olumlu cevap verilseydi ve kapitalist ekonominin analizi emek değer teorisine gereksinim duymasaydı, teoriyi, Marx'ın politik iktisadı inşa ettiği aslî bir teorik temel olarak değil de, politik iktisada tarihî bir giriş olarak değerlendirebilirdik. Tersine, tarihî soruya olumsuz cevap verilmesine rağmen kapitalist ekonominin karmaşık olgusunu teorik olarak anlama hususunda emek değer teorisinin zorunlu olduğu ispatlansaydı, söz konusu teori, şimdi olduğu gibi, iktisat teorisinin hâlâ da başlama noktası olma özelliğini sürdürürdü. Kısaca, emek

değer teorisinin kapitalizm öncesi dönemdeki etkisine ilişkin tarihî soru nasıl çözülmüş olursa olsun, bu çözüm en azından Marksistlerin, kapitalist ekonomiyi teorik olarak anlama hususunda emek değer teorisinin teorik önemi konusunda muhaliflerinin meydan okumalarına göğüs germe sorumluluklarını ortadan kaldırmaması gerekirdi. Değer teorisinin teorik ve tarihî temellerini karıştırmak, daha önceden de göstermiş olduğumuz gibi, anlamsız ve zararlıdır. Böylesi bir ele alış mübadele oranlarını ön plâna çıkarır ve emek dağılımının düzenleyicisi olarak, değerin büyük ölçüde gelişmiş meta ekonomisinde yani kapitalist bir ekonomide gerçekleştirdiği bir işlev olan değerin toplumsal şekil ve toplumsal işlevini ihmâl eder. Analist, doğal ekonomi koşullarında yaşayan ve mübadeleye nadiren başvuran ilkel kabilelerin mübadele oranlarını oluşturmalarında emek harcamalarının kendine yön vermiş olduğunu görürse, bu noktada değer kategorisini görme eğilimi içine girer. Değer, tarih ötesi bir kategoriye yani emek örgütlenmesinin toplumsal şeklinden bağımsız emek harcamalarına dönüşür.[15] Sorunun 'tarihî' temelleri böylelikle bizi, değer kategorisinin tarihi niteliğini yok saymaya doğru götürür. Diğer teorisyenler en nihayetinde, 'mübadele değerinin ortaya çıkmasının, bir para ekonomisi biçiminde gelişen bir doğal ekonomide aranması gerektiğini' ileri sürerek, değeri, *üreticinin üretiminde harcadığı* emek cinsinden değil de, *üreticinin*, mübadele olmadığında ve ürünü kendi emeğiyle üretme zorunluluğu olduğunda *harcaması gereken* emek cinsinden belirler.[16]

Emek değer teorisi ve üretim fiyatları teorisi, farklı tarihî dönemlerde işlevini yerine getiren teoriler olmalarının yanı sıra kapitalist ekonominin aynı teorisinin iki dereceli soyutlaması olarak soyut bir teori ve somut bir gerçek olarak birbirinden farklıdır. Emek değer teorisi sadece meta üreticileri arasında üretim ilişkileri olduğunu varsayımında bulunur. Üretim fiyatları teorisi ise buna ilâveten, bir taraftan, kapitalistler ve işçiler arasında ve diğer taraftan da, çeşitli sanayi kapitalistlerinden oluşan gruplar arasında üretim ilişkileri olduğunu varsayar.

---

15) Bakınız A. Bogdanov and I. Stepanov, *Kurs politicheskoi ekonomii* (Course in Political Economy), *Vol. II, Book 4*, s. 21-22.

16) P. Maslov, *Teoriya razvitiya narodnogo khozyaistva* (Theory of Development of the National Economy), 1910, s. 180-183.

On Dokuzuncu Kısım

ÜRETKEN EMEK

Üretken emek sorununu doğru bir biçimde formüle etmek için, öncelikle bir başlangıç taslağı gerçekleştirip, Marx'ın üretken emek teorisinin anlamını tam olarak belirlemeliyiz. Ne yazık ki, Marx üzerine yazılmış devasa eleştirel literatürün içinde yer alan konuların hiçbiri, Marksistler arasında olduğu kadar Marksistler ve muhalifleri arasında bu sorun kadar anlaşmazlık ve kavramsal karmaşa içinde değildir. Bu karmaşanın nedenlerinden bir tanesi, Marx'ın üretken emekle ilgili açık olmayan düşüncesinden kaynaklanmaktadır.

Marx'ın görüşlerini yorumlamak için, *Theories of Surplus Value* adlı çalışmasının birinci cildinin 4. kısmıyla işe başlamak gerekir. Bu kısım 'Üretken Olan ve Üretken Olmayan Emek Teorileri' başlığını taşımaktadır. Marx bu kısımda geliştirmiş olduğu düşüncelerin formülünü, *Capital*'in birinci cildinin. 16. kısmında vermektedir: 'Kapitalist üretim yalnızca meta üretimi değil, esas itibariyle artı değer üretimidir. Emekçi, kendisi için değil de, sermaye için üretir, Bu nedenle, artık sadece üretmesi yetmez. Artı değer üretmek de zorundadır. Kapitalist için artı değer üreten ve dolayısıyla da, sermayenin yayılması için çalışan emekçi üretkendir. Maddî nesneler üretiminin dışında kalan bir alandan örnek verecek olursak, öğrencilerinin eğitimi için çalışmasına ilâveten

okul sahibini zenginleştirmek için de varıyla yoğuyla çalışan bir öğretmen üretken bir emekçi sayılır. Okul sahibinin sermayesini, sosis fabrikası yerine okula yatırmış olması yaşanan ilişkiyi değiştirmez. Bu nedenle, üretken emekçi kavramı iş ve yararlı etki, emekçi ve emek ürünü arasındaki bir ilişkinin yanı sıra aynı zamanda da, tarihî gelişmeden doğan ve emekçiye doğrudan artı değer yaratma aracı damgası vuran kendine özgü yani toplumsal üretim ilişkisini anlatmaktadır. (*Capital*, *I*, s. 509). Marx bunları söyledikten sonra, sorunu, *Capital*'in dördüncü cildi olarak sayılan *Theories of Surplus Value*'da ayrıntılı bir biçimde ele alacağı vaadinde bulunmaktadır. Gerçekten, *Theories of Surplus Value* adlı dördüncü cildin sonunda, özü itibariyle *Capital*'in birinci cildinde formüle edilmiş olan düşüncelerin ayrıntılı bir gelişimini temsil eden bir arasözle karşılaşmaktayız.

İlk olarak, Marx, 'sermayenin bakış açısından *üretken emek* nedir sorusunu, genelde hangi emek üretkendir ya da genelde üretken emek nedir sorusuyla karıştıran, sadece, kapitalist üretim şekillerini mutlak şekiller -dolayısıyla da, ebedî yani doğal üretim şekilleri- olarak gören burjuva bağnazlığıdır'.[1] Marx, veri toplumsal ilişkilerden bağımsız olarak, tüm tarihî çağlarda, genelde hangi tür emek üretkendir biçimindeki sorunun yaralı olmadığını ortaya atmıştır. Her üretim ilişkileri sistemi yani her iktisadî düzen kendi üretken emek kavramına sahiptir. Marx analizini sermayenin bakış açısından ya da kapitalist ekonomi sisteminde hangi emek üretkendir sorusuyla sınırlandırmıştır. Bu soruya ise şu şekilde cevap vermiştir: '*Üretken emek*, böylelikle, -kapitalist üretim sisteminde- işvereni için *artı değer* üreten ya da emeğin nesnel koşullarını sermayeye ve bu koşulların sahibini kapitalist haline getiren emektir: yani kendi ürününü sermaye olarak üreten emektir' (*Ibid.*, s. 384). 'Sadece doğrudan doğruya sermayeye dönüştürülen emek üretkendir; yani değişken sermayeyi değişken bir büyüklük haline getiren sadece emektir' (*Ibid.*, s. 381). Bir başka deyişle, 'sermayeyle *doğrudan doğruya mübadele* edilen *emek*' (*Ibid.*, s. 153) yani mübadele değerleri ve artı değer yaratmada kullanma amacıyla kapitalistin değişken sermayesiyle satın aldığı emek üretken emektir. Üretken olmayan emek ise 'sermayeyle değil de, doğrudan doğruya gelirle yani ücret ve kârla (tabii ki,

1) Karl Marx, *Theories of Surplus Value, Part I*, Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1956, s. 380. İtalikler orijinalindedir.

faiz ve rant gibi, kapitalistin kârını paylaşan değişik kategoriler de dâhil olmak üzere) mübadele edilen' emektir (Ibid., s. 153).

Marx'ın yapmış olduğu tanımlardan ister istemez iki sonuç ortaya çıkmaktadır: 1) bir kapitalistin, satın aldığı emeğin maddî nesnelerde nesnelleşmiş ya da nesnelleşmemiş olmasından ya da toplumsal üretim sürecinde yararlı olup olmamasından (örneğin, sirk yöneticisi tarafından istihdam edilen bir palyaço) bağımsız olarak, kendi değişken sermayesiyle, bu sermayeden artı değer çekmek üzere satın aldığı emek, üretken emektir. 2) Kapitalist ekonominin bakış açısından, her kapitalistin değişken sermayesiyle satın almadığı emek, bu emek maddî olarak yararlı olabilecek ve insanın geçimlik ihtiyaçlarını tatmin eden maddî tüketim mallarında nesnelleşebilecek olsa da üretken değildir. İlk bakışta, bu iki sonuç, üretken emeğe ilişkin geleneksel anlayış açısından paradoksal ve çelişkilidir. Bununla birlikte, elde edilen bu sonuçlar mantıklı bir biçimde Marx'ın tanımı çerçevesinde ortaya çıkmıştır. Marx tanımını cesur bir biçimde kullanmıştır. 'Bu tanıma göre, kapitalistin evine gelip pantolonlarını yamayarak ona yalnızca daha fazla kullanım değeri sağlayan bir terzi üretken olmayan emekçi olduğu halde, bir aktör ya da hatta bir palyaço bile, ücret biçiminde elde ettiği gelirden daha fazlasını geri verdiği bir kapitalistin (bir girişimcinin) hizmetinde çalışırsa üretken bir emekçidir' (*Ibid.*, s. 153). İlk bakışta, bu örnek çarpıcı bir biçimde paradoksaldır. Palyaçonun yararsız emeği üretken emek olarak ve terzinin oldukça yararlı emeği üretken olmayan emek olarak düşünülmektedir. Marx'ın vermiş olduğu bu tanımların anlamı nedir?

Politik iktisat kitaplarının çoğunda, üretken emek, genelde toplumsal üretime ilişkin nesnel gerekliliği ya da maddî mal üretimi açısından ele alınmaktadır. Bu ele alışlarda, kesin olan unsur, emeğin yönlendirildiği ya da emek tarafından yaratılan genellikle maddî bir nesne olan emeğin içeriği yani söz konusu emeğin ortaya koyduğu sonuçtur. Marx'ın sorununun, taşıdığı başlık dışında bu sorunla hiçbir ortak yanı bulunmamaktadır. Marx için üretken emeğin anlamı, veri toplumsal üretim sisteminde faaliyette bulunan emektir. Marx, toplumsal üretim nedir, toplumsal üretim sisteminde faaliyette bulunan kişinin çalışma faaliyeti, toplumsal üretimde faaliyette bulunmayan (örneğin, kişisel ihtiyaçların tatmin edilmesine ya da bir hanehalkının hizmetine yönlendirilen emek) kişinin çalışma faaliyetinden nasıl bir farklılık gösterir sorusuyla

ilgilenmiştir. Kişinin çalışma faaliyetinin hangi kriteri toplumsal üretime dâhil edilmiştir yani onu 'üretken' emek haline getiren kriter nedir?

Marx bu soruya şu cevabı vermektedir. Her üretim sistemi, emeğin toplumsal örgütlenme şekliyle belirlenen üretim ilişkileri bütünüyle ayırt edilir. Kapitalist toplumda, emek, ücretli emek yani ekonomi, ücretli emekçilerin kapitalistin emrinde çalıştığı kapitalist girişimciler şeklinde örgütlenir. Söz konusu emekçiler kapitalist için emtia ve artı değer yaratırlar. Kapitalist üretim sistemine, sadece, sermaye tarafından, kendisinden artı değer elde edilmek amacıyla kiralanan kapitalist işletmeler şeklinde örgütlenen ücretli emek şekline sahip emek dâhil edilir. Böylesi bir emek 'üretken' emektir. Veri toplumsal üretim sistemine dâhil edilen her tür emeğin üretken olduğu düşünülür yani veri üretim sistemine özgü belli bir toplumsal şekilde örgütlenmiş her tür emek. Bir başka deyişle, emeğin üretken emek ya da üretken olmayan emek biçiminde ele alınması, içeriği açısından yani somut çalışma faaliyetinin niteliği cinsinden değil de, toplumsal örgütlenme şekli açısından yani toplumun veri iktisadî düzenini niteleyen üretim ilişkileriyle olan tutarlılığı açısındandır. Marx bu niteliği sıklıkla belirtmiştir. Bu, Marx'ın teorisini, çalışma faaliyetinin içeriğine kesin bir rol veren geleneksel teorilerden ayırt eden husustur. 'Bu [üretken emek-I. I. Rubin] tanımlar, bu nedenle, emeğin maddî niteliklerinden (ne emeğin maddî ürününün doğasından ne de somut emek olarak emeğin belli bir niteliğinden) değil de, emeğin gerçekleştiği belli toplumsal şekil yani toplumsal üretim ilişkilerinden elde edilir' (Ibid., s. 153). 'İçeriğinden ya da sonucundan değil de, belli bir toplumsal şeklinden elde edilen bir emek tanımıdır' (*Ibid.*, s. 154). 'Emeğin belli bir maddî şeklinin ve dolayısıyla da, ürününün, üretken olan emek ve üretken olmayan emek arasındaki bu ayırımla bir ilgisi yoktur' (*Ibid.*). '...içerik yani somut nitelik yani emeğin belli bir faydası ilk bakışta bir şeyi değiştirmez' (*Ibid.*, s. 392). '...üretken olan emek ve üretken olmayan emek arasındaki bu ayırımın, emeğin belli uzmanlığı ya da bu uzman emeğin içerdiği kullanım değeriyle bir ilgisi bulunmamaktadır' (Ibid., s. 156).

Tüm bunlardan yani maddî bir bakış açısından, kapitalistik bir girişim şeklinde örgütlenip örgütlenmediğine bağlı olarak aynı emek üretkendir ya üretken değildir (yani kapitalist üretim sistemine dâhil edilir ya da edilmez). 'Örneğin, piyano yapımcısı tarafından istihdam edilen işçi üretken emekçidir. İşçinin emeği, aldığı ücretin yanı sıra piyano ya-

pımcısının sattığı metanın yani piyanonun yani ürünün de karşılığını ödemekte, ücretin üstünde artı değer ortaya çıkmaktadır. Ancak, aksine, bir piyano için gerekli tüm malzemeleri satın aldığımı (ya da işçinin söz konusu malzemelere sahip olduğunu) ve piyanoyu bir dükkândan satın almak yerine evimde kendim için ürettiğimi varsayın. Piyanoyu üreten işçi, emeğini doğrudan gelirimle mübadele ettiğinden şimdi üretken olmayan emektir' (Ibid., s. 156). Birinci durumda, piyanoyu üreten işçi kapitalist bir işletmeye ve dolayısıyla da, kapitalist bir üretim sistemine dâhil edilmiştir. İkinci durumda, dâhil edilmemiştir. 'Örneğin, Paradise Lost'u beş pound karşılığında yazan Milton üretken olmayan bir emekçiydi. Diğer taraftan, çalışmasını yayıncısı için gerçekleştiren biri üretken bir emekçidir. Bir ipek böceği ipeği hangi nedenle üretmişse, Milton'un da Paradise Lost'u üretmesinin nedeni aynıdır. Paradise Lost'u yazması, Milton'un doğasının kaçınılmaz bir faaliyetiydi. Daha sonra da ürününü beş pound'a sattı. Ancak, Leipzig'deki bir matbaada yayıncısının yönetiminde kitap basımında çalışan bir proleter (örneğin, Compendia of Economics) üretken bir emekçidir; ürünü baştan itibaren sermayenin tahakkümü altındadır ve sadece söz konusu sermayeyi artırma amacıyla varolur. Şarkısını kendisi için satan bir şarkıcı üretken olmayan bir emekçidir. Ancak, bir girişimcinin kendisine para kazandırması için çalıştırdığı aynı şarkıcı üretken emekçidir; zira sermaye üretmektedir' (Ibid., s. 389). Kapitalist emek örgütlenmesi şekli emeği kapitalist üretim sistemine dâhil eder ve onu 'üretken' emek haline getirir. Kapitalist ilkeler temelinde örgütlenmiş bir işletme şeklinde yer almayan tüm çalışma faaliyetleri kapitalist üretim sistemine dâhil edilmez ve 'üretken' emek olarak düşünülmez. Bu, kişisel ihtiyaçların tatminine yönlendirilen çalışma faaliyetlerinin niteliğidir (doğal ev ekonomisinin kalıntıları). Artı değer ortaya çıkarmak amacıyla istihdam edilmeyen (ev hizmetçilerinin emeği) emek bile yukarıda tanımlanan anlamıyla üretken değildir. Ancak, evdeki hizmetçilerin emeği, 'yararsız' ya da maddî mallar üretmemesi nedeniyle üretken olmayan emek değildir. Marx'ın da dediği gibi, bir aşçının emeği 'maddî kullanım değeri' üretir (Ibid., s. 155) ancak, aşçı kişisel bir hizmetçi olarak kiralanmışsa üretken olmayan emekçidir. Diğer taraftan, maddî mallar üretmese de ve genellikle de 'yararsız' olarak görülse de, kapitalist bir işletme şeklinde örgütlenmişse, bir uşağın emeği üretken emek olabilir. '...otel sahibinin sermayesine aktarılması söz konusu ise bir oteldeki aş-

çılar ve garsonlar üretken emekçilerdir. Aynı kişiler, kendilerine gelir aktardığım halde verdikleri hizmet nedeniyle sermaye oluşturmadığımda gereksiz hizmetçiler olarak üretken olmayan emekçilerdir'. 'Gerçekte, bununla birlikte, aynı kişiler benim için, tüketiciler yani oteldeki üretken olmayan emekçilerdir' (*Ibid.*, s. 154-155). 'Üretken işçiler benimle bağlantılı olmaları çerçevesinde üretken olmayan emekçiler olabilir. Örneğin, evim yeniden kâğıtla kaplanacaksa ve kâğıt kaplayanlar işi bana satan bir patronun ücretli işçileriyse, bu benim açımdan evi hâlihazırda kâğıt kaplı bir şekilde satın aldığımda karşılaştığım durumla aynı şeydir; sanki kendi tüketimim için bir metaya yönelik olarak para harcamış olmam gibi. Ancak, kâğıt kaplamaları için bir patron tarafından çalıştırılan emekçiler, patron için artı değer ürettiklerinden üretken emekçilerdir' (*Ibid.*, s. 393). Marx'ın emek üretkenliği kriteri olarak bir toplumsal ve nesnel değil de, öznel ve nispi kriter mi kabul ettiğini anlamamız gerekmektedir? Böyle olduğunu düşünmüyoruz. Marx tüketici biçimindeki müşterinin evinin bir parçası olması koşuluyla döşemecinin emeğinin kapitalist üretim sistemine henüz daha dâhil edilmemiş olduğunu ifade etmektedir. Döşemecinin emeği sadece kapitalist bir girişimci ekonomisine dâhil edildiğinde üretken hale gelir.

Sonuç olarak, sadece kapitalist ilkeler temelinde örgütlenen ve dolayısıyla da, kapitalist üretim sistemine dâhil edilen emek üretken emektir. Kapitalist üretim, münhasıran kapitalist bir niteliğe sahip işletmelerden oluşmayan mevcut yani somut toplumsal-iktisadî sistem olarak anlaşılmamalıdır. Söz konusu üretim aynı zamanda kapitalizm öncesi üretim şekillerinin kalıntılarını da (örneğin, köy ve zanaatkâr üretimi) içerir. Kapitalist üretim sistemi sadece kapitalist ilkelerle şekillenmiş iktisadî birimleri kapsar. Bu husus, somut iktisadî gerçeklikten elde edilen bilimsel bir soyutlamadır ve bu soyut şekil çerçevesinde, kapitalist ekonominin bilimi olarak politik iktisadın konusunu temsil eder. Kapitalist ekonomide, teorik bir soyutlama olarak, köylü ve zanaatkârın emeği bulunmamaktadır. Söz konusu kesimin emeklerinin üretkenlerileri şu şekilde ele alınmaz: 'onlar [zanaatkârlar ve köylüler-I. İ. Rubin] benimle, emeği satanlar olarak değil de, emtia satanlar olarak karşı karşıya gelir ve bu nedenle de, bu ilişkinin, sermaye karşılığında emeğin mübadele edilmesi hususuyla hiçbir ilişkisi yoktur; dolayısıyla da, bu ilişki, tümüyle emeğin, para olduğu için parayla ya da sermaye olduğu için parayla mübadele edilmesine dayanan üretken emek ve üretken

olmayan emek arasındaki ayırıma konu teşkil etmez. Söz konusu kesim, bu nedenle, emtia üreticileri olmalarına rağmen ne *üretken emekçiler* ve ne de *üretken olmayan emekçiler* kategorisine aittir. Ancak, gerçekleştirdikleri üretim, kapitalist üretim tarzına dayanmamaktadır' (*Ibid.*, s. 394-395).

Marx'ın üretken emek tanımının bakış açısından, devlet memurunun, polisin, askerlerin ve papazların emeği, üretken emekle ilişkilendirilemez. Sırf bu emeğin 'yararsız' olması ya da 'şeyde' maddîleşmemiş olmaması değil, fakat özel kapitalist işletmeler olarak değil de, kamu hukuku ilkelerine göre örgütlenmiş olmaları bunun nedenidir. Bir posta personeli üretken olmayan bir işçi olmasına rağmen postane mektupların ve paketlerin gönderilmesinde para alan bir özel kapitalist işletme olarak örgütlenmiş olsaydı, bu işletmelerdeki ücretli emekçiler üretken emekçiler olacaktı. Karayollarında navlunun ve yolcuların korunması işi polis tarafından değil de, kiraladığı işçilerle silâhlı koruma görevini üstlenen özel ulaşım büroları tarafından yapılmış olsaydı, söz konusu büroda çalışanlar üretken emekçiler olacaktı. Bunların emeği kapitalist üretim sistemine dâhil edilecek ve söz konusu özel bürolar kapitalist üretim kanunlarına (örneğin, tüm üretim dallarında geçerli olan eşit kâr oranı kanunu) tabi olacaktı. Kamu hukuku ilkelerine göre düzenlenen postane ya da polis için bunlar söylenemez. Postane ya da polis görevini yerine getiren devlet memurunun emeği kapitalist üretim sistemine dâhil edilmez; söz konusu emek, üretken emek değildir.

Görüleceği gibi, Marx üretken emeği tanımladığında, söz konusu emeği, *öz*ünden yani somut yani yararlı niteliğinden ve ürettiği üründen tamamıyla soyutlamıştır. Emeği, sadece *toplumsal şekli* açısından ele almıştır. Kapitalist bir işletmede örgütlenen emek, üretken emektir. Marx'ın politik iktisadında yer alan diğer kavramlar gibi 'üretken' kavramı da, *tarihî ve toplumsal niteliğe* sahiptir. Marx'ın üretken emek teorisine 'materyalistik' bir nitelik atfetmenin aşırı hata olması bu nedenledir. Marx'ın bakış açısından, emek sadece *maddî* ihtiyaçların (ve sözüm ona *ruhsal* ihtiyaçların değil) tatminini sağlaması açısından üretken emek olarak düşünülemez. *Capital*'in tam da birinci sayfasında Marx şunları yazmıştır: 'Bu ihtiyaçların doğası, söz konusu ihtiyaçlar örneğin ister yemek yeme, isterse de hayâl etme sonucunda ortaya çıkmış olsun, hep aynıdır' (*Capital, I*, s. 35). İsteklerin doğasının bir rolü yoktur. Benzer biçimde, Marx, *fizikî* ve *zihnî* emek arasındaki farka ke-

sin bir önem atfetmemiştir. Marx bu hususta, *Capital*'in birinci cildinin 14. kısmında yer alan meşhur pasajda ve birçok yerde söz etmiştir. 'Overlokçu, mühendis, yönetici, kâtip, v.s. -tek kelimeyle, maddî üretim alanının belli bir alanında gerekli olan tüm personelin emeği' konusunda şunları ifade etmiştir: 'Gerçekte, derneşik emeklerini değişmeyen sermayeye ilâve ederler ve ilâve ettikleri derneşik emek miktarı kadar ürünün değerinin yükseltirler. (Bu husus, bankerler, v.s. için ne ölçüde geçerlidir)' (*Theories of Surplus Value, Part I*, s. 160)[2] Zihnî emekçiler üretim sürecinin vazgeçilmezleri olarak düşünülür ve bu nedenle de, fizikî işçiler tarafından yaratılan ürünlerle ödüllendirilirler. Bununla birlikte, Marx'a göre, zihnî emek yeni değer yaratır. Bu değer nedeniyle, kapitalistin ellerine bu değerin bir kısmını ödenmemiş değer yani artı değer olarak bırakarak bir ödül elde ederler.

Maddî üretim süreci için gerekli olan entellektüel emeğin fizikî emekten hiçbir farkı yoktur. Kapitalist ilkelere göre örgütlenirse 'üretkendir'. Bu durumda, entellektüel emek fizikî emekle ister tek bir işletmede (bir fabrikada mühendislik bürosu, kimya laboratuarı ya da bir muhasebe bürosu) birlikte örgütlensin ya da bağımsız bir işletmede (ürünleri. v.s.'yi geliştirme görevi olan bağımsız bir deneysel kimya sanayi) faaliyet göstersin durum aynıdır.

Emek türleri arasında aşağıda belirtilecek olan farklılık, üretken emek sorunu açısından büyük önem taşımaktadır: bu ise 'maddî kullanım değerlerinde cisimleşen' (*Ibid.*, s. 162) emek ve 'nesnel şekli olmayan -hizmetlerin gerçekleşmesinden ayrı olarak şey biçiminde varolmayan- (*Ibid.*)' emek isterse de, hizmet arasındaki farktır yani 'artistlerin, hatiplerin, aktörlerin, öğretmenlerin, doktorların, papazların, v.s.'nin gibi, üretimin, üretim faaliyetinden ayrılamadığı' durumda olduğu gibi (*Ibid.*, s. 398).[3] 'Tüm emtia dünyasının, tüm maddî üretim alanlarının -maddî servet üretimi- (biçimsel ya da gerçekten) kapitalist üretim tarzına hâkim olduğunu varsayarak' (*Ibid.*, s. 397), bir bütün olarak mad-

2) Bankerlere ilişkin rezervimiz aşağıda daha açık bir hale gelecektir.

3) İktisatçılar, maddî bir niteliği olan yani maddî ihtiyaçları tatmin ettiği belirtilen emek ve maddî şeyde cisimleşmiş emek arasındaki açık bir fark ortaya koymamıştır. Örneğin, 'O nekotorykh osnovnykh ponyatyakh politicheskoi ekonomii' (On Some Basic Concepts of Political Economy), *Nauchnoe Obozrenie* (Scientific Survey), 1898, No. 2, s. 335 ve 336'de S. Bulgakov'un, üretken emekten söz ederken aklından geçen husus, 'insana yararlı nesneler yapmaya yönlendirilen emek' ya da 'maddî ihtiyaçları tatminine yönlendirilen emek' olmuştur.

dî üretim alanı, üretken yani kapitalistik bir biçimde örgütlenmiş emek alanına dâhil edilir. Diğer taraftan, maddî olmayan üretimle ilgili olgu, 'üretimin bütünüyle karşılaştırıldığında çok önemsiz olduğundan göz önüne alınmaz' (*Ibid.*, s. 398). Bu nedenle, iki varsayım yani 1) maddî üretim kapitalist biçimindeki iki temel üzerinde örgütlenir ve 2) maddî olmayan üretim analizimizin dışında tutulur temelinde, üretken emek, maddî servet üreten emek olarak tanımlanır. 'Ve belirleyici niteliğiyle birlikte, -emeğin içeriği ne olursa olsun hesaba katmayan ve bu içerikten tümüyle bağımsız olan- üretken emeğin bir ikinci yani farklı ve ikincil bir tanımı yapılmalıdır' (*Ibid.*, s. 397). Bunun, sadece yukarıda listelenen varsayımlar veri olduğunda yani peşinen kapitalistik olarak örgütlenen emek varsayımı yapıldığında, geçerli olan 'ikincil' tanım olduğunu hatırlamak gerekir. Gerçekten, Marx'ın da sıklıkla işaret ettiği gibi, yukarıda tanımlanan anlamıyla üretken emek ve maddî servet üreten emek birbiriyle örtüşmemekte, iki şekilde birbirlerinden sapmaktadır. Üretken emek, kapitalist ilkeler temelinde örgütlenmesine rağmen maddî şeyde cisimleşmemiş emeği kapsar. Diğer taraftan, maddî servet üretmekle birlikte kapitalist üretim şeklinde örgütlenmeyen emek, kapitalist üretim açısından üretken emek değildir (bakınız, *Theories of Surplus Value*; s. 162).[4] 'İkincil' tanımı değil de, Marx'ın artı değer yaratan emek olarak tanımladığı üretken emeğin 'kesin niteliği' tanımını ele alırsak, 'materyalistik' olarak tanımlanan emeğin tüm izlerinin Marx'ın tanımından tümüyle çıkarıldığını görürüz. Bu tanım, emeğin toplumsal (yani kapitalistik) olarak örgütlenme şeklini başlangıç noktası olarak alır. Bu tanım sosyolojik bir niteliğe sahiptir.

İlk bakışta, Marx'ın *Theories of Surplus Value* adlı kitabında geliştirdiği üretken emek kavramı, onun ticarette ve kredide istihdam edilen işçilerin ve kâtiplerin emeğine ilişkin görüşünden sapar. (*Capital*, *Vol. II*, 6, kısım ve *Vol. III*, 16.-19. kısımlar). Marx böylesi bir üretken emek düşünmemiştir. Marksistler de dâhil olmak üzere, birçok sosyal bilimciye göre, Marx, maddî şeyde değişiklik meydana getirmeyen böylesi bir emeği üretken emek olarak düşünmeyi reddetmiştir. Onlara göre, bu, 'materyalistik' üretken emek teorilerinin eseridir. V. Bazarov, 'klâsik okulun, değer yaratan üretken emek ya da emek (burjuva bakış açısın-

4) Bakınız B. I. Gorev, *Na ideologicheskom fronte* (On the Ideological Front), 1923, s. 24-26.

dan bu basit bir totolojidir) maddî şeyde kesinlikle cisimleşmiş olmalıdır' ifadesini belirterek, şaşkınlık içinde şu soruyu sormuştur: 'Böylesi bir hünerle meta üreticisinin fetiş psikolojisini keşfettikten sonra, Marx nasıl böylesi bir hata yapmış olabilir?'.[5] A. Bogdanov, emeğin 'entellektüel' ve 'maddî' yönlerini birbirinden ayıran teorileri eleştirmiş ve şunu ilâve etmiştir: 'Klâsik politik iktisadın bu anlayışları, Marx'tan hak ettiği eleştiriyi almamıştır; genelde, Marx bu anlayışları desteklemiştir'.[6]

İkinci ve üçüncü ciltlerin, Marx'ın *Theories of Surplus Value* adlı çalışmasında ayrıntılı ve yıkıcı eleştirilerle karşı karşıya geldiği 'materyalistik' üretken emek anlayışıyla dolu olduğu gerçekten doğru mudur? Gerçekten, Marx'ın görüşlerinde böylesi göze çarpan bir çelişki bulunmamaktadır. Marx, somut yararlı niteliği ve ürünlerinden bağımsız bir biçimde kapitalist ilkeler temelinde örgütlenen emek olması nedeniyle üretken emek kavramından vazgeçmemiştir. Ancak, bu böyleyse, kapitalist ticarî bir işletmede örgütlenmiş satıcının ve mağaza kâtibinin emeğini neden üretken emek olarak ele almamıştır? Bu soruyu cevaplamak için, Marx'ın *Theories of Surplus Value* adlı çalışmasında sermaye tarafından kiralanan emekten üretken emek olarak söz ettiğinde, aklından geçenin sadece *üretken sermaye* olduğunu hatırlamamız gerekmektedir. *Theories of Surplus Value*[7] adlı çalışmanın birinci cildinde 'Üretken Emek Kavramı' başlığını taşıyan ek, üretken sermaye sorunuyla başlamaktadır. Söz konusu ek şu sözlerle sonlanmaktadır: 'Burada sadece *üretken sermaye*yle yani *doğrudan üretim sürec*inde kullanılan sermayeyle ilgileniyoruz. Daha sonra da, *sermaye sürecindeki sermaye*ye geliyoruz. Ve sadece bu noktadan sonra, sermayenin *tüccar sermayesi* olarak varsayılan özel şekli ele alarak, söz konusu sermaye tarafından kullanılan emekçilerin ne ölçüde üretken ya da üretken olmayan emekçiler olduğu sorusu cevaplandırılabilir'.[8] Bu nedenle, *üretken emek* sorunu, *üretken sermaye*ye yani *Capital*'in ikinci cildinde, 'Sermayenin Başkalaşımı' başlığı altına çok iyi bilinen teoriye dayanmaktadır. Bu teori-

5) V. Bazarov, *Trud proizvoditelnyi i trud, obrazuyushchii tsennost* (Productive Labor and Labor which Creates Value), Petersburg: 1899, s. 23.

6) A. Bogdanov and I. Stepanov, *Kurs politicheskoi ekonomii* (Course of Political Economy), *Vol. II*, 4th Edition, s. 12.

7) [Marx'ın *Theories of Surplus Value*, New York: International Publishers, 1952 çalışmasının K. Kautsky' baskısıyla karşılaştırınız].

8) Karl Marx, *Theories of Surplus Value, Part I*, Moscow: FLPH, 1956, s. 400.

ye göre, sermaye üretim sürecinde üç aşamadan geçmektedir: para sermaye, üretken sermaye ve meta sermaye. Birinci ve üçüncü aşama, 'sermayenin dolaşım sürecini' ve ikinci aşamada, 'sermaye üretim sürecini' temsil etmektedir. Bu şemada, 'üretken sermaye' üretken olmayan sermayenin zıddı olmamakla birlikte 'dolaşım sürecindeki' sermayenin zıddıdır. Üretken sermaye geniş anlamda doğrudan doğruya tüketim mallarının yaratılma sürecini örgütlemektedir. Bu sürece, tüketim amacıyla malların uyarlanması, örneğin, koruma, ulaşım, paketleme, v.s. için, gerekli olan tüm çalışmalar dâhildir. Dolaşım sürecindeki sermaye, örneğin, ürünlerin fiilî olarak aktarılmasından soyutlanan mülkiyet hakkının aktarılması gibi 'gerçek dolaşımı' yani alım-satımı örgütler. Söz konusu sermaye, meta kapitalist sistemin uyuşmazlığının yani doğrusunu söylemek gerekirse, sistemin tekil iktisadî birimler biçiminde küçük parçalara ayrılmış olması gerçeğinden dolayı ortaya çıkan uyuşmazlığın üstesinden gelir. Tüketim mallarının yaratılması sürecinin bu sürece dolaylı olarak bağlanmasıyla tüketim malları yaratma sürecinden önce gelir ve bu süreci izler. 'Sermaye üretimi' ve 'sermaye dolaşımı', Marx'ın sisteminde bağımsız hale gelir ve Marx aynı zamanda tüm sermaye yenidenüretim sürecinin birliğine ilişkin görüşünden vazgeçmemesine rağmen bu kavramlar ayrı ayrı ele alınır. Bu, üretimde istihdam edilen emek ve dolaşımda istihdam edilen emek arasındaki ayırımın temelidir. Bununla birlikte, bu ayırımın, emeğin maddî mallarda değişme üreten emeğe ve bu özelliğe sahip olmayan emeğe ayrılmasıyla hiçbir ilintisi bulunmamaktadır. Marx 'üretken' sermaye ya da daha kesin bir dille söylersek, *üretim aşamasındaki* sermaye tarafından kiralanan emeği, meta ya da para sermaye ya da daha kesin bir dille söylersek, *dolaşım sürecindeki* sermaye tarafından kiralanan emekten ayırt etmiştir. Sadece birinci tür emek, maddî mallar üretmesinin yanı sıra 'üretken sermaye' yani üretim aşamasındaki sermaye tarafından da kiralanması nedeniyle 'üretkendir'. Marx için, tüketim malları (kaçınılmaz olarak maddî mallar olması gerekmemektedir) üretimine katılan emek, emeğin üretken niteliğinin ilâve bir kriterini temsil etmesine rağmen emeğin niteliğini temsil etmemektedir. Kriter, kapitalist emek örgütlenmesi şekli olmaya devam eder. Emeğin üretken niteliği, sermayenin üretken niteliğinin bir ifadesidir. Sermayenin safhalarının hareket etmesi, sermayenin kiraladığı emeğin niteliklerini belirler. Marx, burada, kapitalist toplumda, gelişmenin itici gücünün sermaye olduğu biçi-

mindeki görüşü konusunda haklıdır: sermayenin hareketi, sermayenin boyunduruğu altındaki emeğin hareketini belirler.

Böylelikle, Marx'a göre, *kapitalist üretim süreci şekilleri* olarak örgütlenmiş her tür emek ya da daha kesin bir biçimde ifade edersek, 'üretken' sermaye yani üretim aşamasındaki sermaye tarafından kiralanan emek *üretken emek*tir. Satıcının emeği, maddî mallarda değişiklik üretmemesinin yanı sıra sermaye tarafından dolaşım aşamasında kiralanması nedeniyle üretken değildir. Girişimci olan sirk sahibinin hizmetinde çalışan palyaçonun emeği, maddî mallarda değişik üretmemesine ve toplumsal ekonominin gereksinimleri açısından satıcının emeğinden daha az yararlı olmasına rağmen üretkendir. Palyaçonun emeği, sermaye tarafından üretim aşamasında kiralandığından üretkendir. (Bu durumda üretimin sonucu maddî olmayan mallardan yani yapılan şakalardan oluşmakla birlikte bu husus sorunu değiştirmemektedir. Palyaçonun yaptığı şakalar, kullanım değeri ve mübadele değerine sahiptir. Yapılan şakaların mübadele değeri, palyaçonun emek gücünün yenidenüretilmesine ilişkin değerden yani ücreti ve değişmeyen sermaye için yapılan harcamaların değerinden daha büyüktür. Sonuç olarak, girişimci artı değer elde eder). Diğer taraftan, palyaçonun gösterisinin biletlerinin satan bir sirkte çalışan kasiyerin emeği, sermaye tarafından dolaşım sürecinde kiralandığından üretken olmayan emektir; sadece 'gösteriyi izleme hakkının' yani palyaçonun yaptığı şakaların tadını çıkarma hakkının bir kişiden (girişimci) diğerine (halka) aktarılmasına yardımcı olmaktadır.[9]

Marx'ın düşüncesinin doğru kavranması için, sermayenin dolaşım aşamasının ürünlerin 'fiilî' yani 'gerçek' dolaşım ve dağılımı yani üreticiden tüketiciye, kaçınılmaz bir biçimde ulaşım, koruma, paketleme, v.s. süreçleriyle birlikte gelişen gerçek bir aktarım süreci anlamına gelmediğinin açıkça kavranması gerekmektedir. Sermayenin dolaşım işlevi sadece bir ürünün mülkiyet hakkının bir kişiden, bir başka kişiye aktarım yani sadece değerin bir meta şeklinden para şekline dönüşüm ya

9) Söylenen şey, Marx'ın maddî olan ve maddî olmayan üretim arasında hiçbir fark görmediği anlamına gelmemektedir. Üretken sermaye tarafından istihdam edilen her emeğin üretken olarak tanınmasıyla, Marx açıkça bu üretken emekte, 'dar anlamda üretken emeğin' yani maddî üretimde istihdam edilen ve maddî şeyde cisimleşmiş emeğin ayırt edilmesi gerektiğini düşünmektedir. (*Theorien über den Mehrwert*, III, s. 496).

da tersine üretilmiş değerin gerçekleşme sürecidir. Bu bir ideal ya da biçimsel bir geçiş olmakla birlikte gerçek bir geçiş değildir. Bunlar, 'ideal olarak düşünüldüğünde, dolaşımda değer şeklinin yalnızca değişmesinden kaynaklanan dolaşım maliyetleridir' (*Capital, II*, s. 139). 'Burada, sadece, biçimlerin başkalaşımı nedeniyle ortaya çıkan dolaşım maliyetlerinin genel niteliğiyle ilgileniyoruz ' (*Ibid.*, s. 138). Marx şu ifadeyi ortaya koymuştur: 'Genel kanun, *emtia şekillerinde meydana gelen değişmeler nedeniyle ortaya çıkan tüm dolaşım maliyetlerinin değerlerine katkısı yoktur*' (*Ibid.*, p. 152).

Marx, dolaşım aşamasının özü olan bu 'biçimsel başkalaşımı', meta sermayenin 'gerçek işlevinden' (*Capital, III*, s. 268) kesin bir biçimde ayırt etmiştir. Marx bu gerçek işlevlere 'ulaşım, dağıtım, perakende satışı ifade eden' (*Ibid.*, s. 282 ve s. 288) ulaşımı, depolamayı, 'emtianın dağıtılabilir bir şekilde dağıtımını' (*Ibid.*, s. 267) dâhil etmektedir. Bu husus, değerin biçimsel olarak gerçekleşmesinin yani ürünlerin mülkiyet hakkının aktarılmasının, 'söz konusu değerin gerçekleşmesinde ve eşanlı olarak da fiilî meta mübadelesinde yani toplumsal mekanizmada elden ele geçmesinde aracı olarak' (*Ibid.*, s. 282) hareket etmesi olarak anlaşılmalıdır. Ancak, teorik olarak, biçimsel gerçekleşme yani sermayenin dolaşımdaki gerçek işlevi, özü itibariyle bu sermayeye yabancı olan ve 'heterojen' bir niteliğe sahip yukarıda belirtilen gerçek işlevlerden tamamıyla farklıdır (*Ibid.*, s. 282). Alışılagelmiş ticarî işletmelerde biçimsel ve gerçek işlevler genellikle karşılıklı olarak birbirine karışmış ve birbirine geçmiş durumdadır. Bir mağazadaki bir satıcının emeği, koruma, paketi açma, paketleme, ulaşım, v.s. ve alım ve satım gibi gerçek işlevleri yerine getirir. Ancak, bu işlevler, alansal çerçevede olduğu kadar kişiler temelinde de birbirinden ayrılabilir: 'satın alınabilir ve satılabilir emtia limanlarda ya da diğer kamu müştemilâtlarında depolanabilir' (*Ibid.*, s. 289), örneğin, ticarî ve ulaşım ambarlarında. Gerçekleşmenin yani alım ve satımın biçimsel anı, bir başka yerde yani belli bir 'satış bürosunda' gerçekleşebilir. Dolaşımın biçimsel ve gerçek yönleri birbirinden ayrıdır.

Marx tüm gerçek işlevleri 'dolaşım sürecinde devam eden üretim süreçleri' (*Ibid.*, s. 267-268) yani 'dolaşım sürecinde devam edebilecek üretim süreçleri' olarak görmektedir (*Ibid.*, s. 288). Bu süreçler, 'yalnızca dolaşımda sürdürülen üretim süreçleri olup, üretken niteliği, böylece, yalnızca dolaşım şekli tarafından gizlenmiştir' (*Capital, II*, s. 139). Böy-

lelikle, bu 'üretim süreçlerinde' kullanılan emek, değer ve artı değer yaratan üretken emektir. Satıcının emeği, koruma, ulaşım, paketleme, v.s. gibi gerçek işlevleri yerine getirmekten oluşursa, söz konusu emeği maddî mallarda cisimleşmiş olmasının (koruma böylesi değişikler üretmez) yanı sıra 'dolaşım sürecinde' iştigâl ettiğinden ve dolayısıyla da, üretken sermaye tarafından kiralandığından üretken emektir. Ticarî işletmede çalıştırılan kâtibin emeği sadece münhasıran değerin 'biçimsel başkalaşımı' olarak yani değerin gerçekleşmesi yani ürün üzerindeki mülkiyet hakkının bir kişiden, bir başka kişiye ideal aktarımı işlevini görürse üretken olmayan emektir. 'Satış bürosunda' gerçekleşen ve diğer tüm gerçek işlevlerden ayrı olan 'biçimsel başkalaşım' da muhasebe, kayıt tutma, mektuplaşma, v.s. gibi belli dolaşım maliyetlerini ve emek harcamalarını gerektirir (*Capital, III*, s. 289). Bu emek üretken emek değildir. Bir kez daha, söz konusu emeğin üretken emek olmaması, maddî mallar üretmemesi değil de, tam anlamıyla sermayenin 'dolaşım' safhası olan değerin 'biçimsel başkalaşımına' hizmet etmesi nedeniyledir.

Marx'ın 'biçimsel' ve 'maddî' işlev arasında yapmış olduğu ayırımı kabul ederek (Marx'ın çalışmasında yer alan 'gerçek' kelimesini tercih ediyoruz; 'maddî' kelimesi yanlış anlamaya neden olabilir), V. Bazarov, biçimsel işlevlerin 'canlı insan emeğinin tek bir atomunun uygulamasını' gerektirebileceği hususunu reddetmektedir.[10] 'Gerçekte, canlı insan emeğini sadece meta sermayenin işlevlerinin maddî yönü masseder. Bununla birlikte, biçimsel başkalım, tüccarın herhangi bir harcama yapmasını gerektirmez'. Bazarov'la aynı fikirde değiliz. Tüm 'maddî' işlevlerin biçimsel işlevlerden ayrı tutulduğunu ve malların özel ambarlarda, limanlarda, v.s. tutulduğunu varsayalım. Sadece 'satış bürolarının' alım ve satımın yapıldığı yani meta üzerindeki mülkiyet hakkının aktarıldığı yer olduğunu varsayalım. Mülkiyet hakkının bir kişiden, bir başka kişiye aktarılmasının neden olması çerçevesinde, bürodaki araç ve gereç, kâtiplerin istihdam edilmesi, satış acenteleri, muhasebe kayıtlarının tutulması için yapılan harcamalar, değerin biçimsel başkalaşımıyla ilgili tüm 'gerçek dolaşım maliyetleridir'. Gördüğümüz gibi, değerin biçimsel başkalaşımı bile, tüccar tarafından yapılan 'harcamaları' ve Marx'a göre üretken olmayan emek niteliğindeki beşerî emeğin kullanılmasını gerekli kılmaktadır.

10) Bazarov, *op. cit.*, s. 35.

Okuyucunun dikkatini yeniden, kimi yazarların iddia ettiği gibi, Marx'ın her durumda kayıt tutanların üretken emek niteliğinde olduğu hususunu reddettiği konuya yönlendiriyoruz. [11] Böylesi bir düşünüşün hatalı olacağı inancındayız. Gerçekten, Marx'ın 'kayıt tutma' konusundaki görüşü (*Capital*, *II*, 6. Kısım) aşırı belirsiz olması çerçevesinde ayırt edilebilir ve yukarıda belirtilen anlamıyla yorumlanabilir. Ancak, Marx'ın üretken emek anlayışı açısından, kayıt tutanların emeği hiçbir şüpheye mahâl bırakmamaktadır. Üretimin gerçek işlevlerinin gerçekleştirilmesi işi dolaşım sürecinde yerine getirilse bile (kayıt tutanların emeği, üretim, koruma, malların taşınması), kayıt tutma, bu işlevlerin gerçekleştirilmesi için gerekliyse, bu iş üretim süreciyle ilgilidir. Kayıt tutan kişinin emeği sadece değerin biçimsel başkalaşımını gerçekleştirdiğinde -ürünün mülkiyet hakkını aktardığında yani ideal şekliyle alım ve satımı faaliyeti- üretken olmayan emek haline gelir. Bu durumda, kayıt tutan kişinin emeğinin, maddî mallarda bir değişme üretmemesi nedeniyle değil de (bu bağlamda, fabrikada kayıt tutan bir kişinin emeğinden farklı değildir), dolaşım safhasında kapitalist tarafından kiralanması (tüm gerçek işlemlerden ayrılmış olması) nedeniyle üretken olmayan emek olmadığını bir kez daha tekrar ediyoruz.

Meta sermayenin biçimsel ve gerçek işlevleri arasındaki ya da pür haliyle dolaşım ve 'dolaşım sürecinde gerçekleştirilen üretim süreçleri' arasındaki bu ayırımlar, *Capital*'in ikinci ve üçüncü ciltlerinde ele alınmıştır. Marx', *Capital*'in ikinci cildinde üretken olmaması çerçevesinde dolaşımın gerçek işlevleri için yapılan harcamalar da dâhil olmak üzere mübadelede yapılan tüm harcamalar üzerinde keyfî olarak dururken, bu ayrımları sadece *Capital*'in üçüncü cildinde ele aldığı görüşüyle hemfikir olabilmemiz mümkün değildir. V. Bazarov[12] ve A. Bogdanov[13], *Capital*'in ikinci ve üçüncü ciltleri arasında böylesi büyük farklar olduğuna ilişkin görüş ortaya koymuşlardır. Gerçekten, *Capital*'in ikinci cil-

11) Böylesi bir görüş V. Bazarov (*op. cit.*, s. 49)'de ve I. Davydov'in 'K voprosu o proizvoditel'nom i ne-proizvoditel'nom trade' (Contribution to the Problem of Productive and Unproductive Labor), Nauchnoe Obozrenie (Scientific Survey), 1900, No. 1, s. 154 makalesinde yer almaktadır; C. Prokopovich, *K kritike Marksa* (Contribution to the Critique of Marx), 1901, s. 35; Julian Borchardt, *Die volkswirtschaftlichen Grundbegriffe nach der Lehre von Karl Marx*, Berlin: Buchverlag Ratebund, 1920, s. 72.

12) *op. cit.*, s. 39-40.

13) *Kurs politicheskoi ekonomii* (Course of Political Economy), *Vol. II, Part 4*, s. 12-13.

dinde bile, Marx kayıtsız şartsız üretken olmayan maliyet niteliğindeki tüm dolaşım maliyetleri üzerinde değil de, sadece 'gerçek dolaşım maliyetleri' üzerinde durmuştur (*Capital, II*, s. 132). İkinci ciltte, 'mübadele sürecinde gerçekleştirilen ve üretken niteliğe sahi olan 'üretim süreçlerinden' söz etmektedir (*Ibid.*, s. 139). Düşünce ve formülâsyon çerçevesinde hatırlanabilecek küçük farklılıkları göz önüne almadan, *Capital*'in ikinci ve üçüncü ciltleri arasında temel bir çelişki bulamayız. Bu, *Capital*'in üçüncü cildinde yer alan 17. kısımın ve özellikle de, uygun olmayan pasajların, terminolojik belirsizliklerin ve bireysel çelişkilerin yer aldığı ikinci cildin 6. kısmının inkâr edilmesi demek değildir. Zira temel üretken emek anlayışının sermaye tarafından kiralanan emek (dolaşımda gerçekleştirilen ilâve üretim süreçlerinde bile) ve pür dolaşım safhasında ya da değerin 'biçimsel başkalaşımında' sermayeye hizmet eden üretken olmayan emek olarak ele alındığı çok açıktır.

A. Bogdanov, gerçek ve biçimsel işlevler veri üretim sisteminin gerçek ihtiyaçlarını tatmin etme amacını taşıdığından, kapitalizmde biçimsel işlevlerin gerçek işlevler kadar 'nesnel olarak gerekli' olması temelinde Marx'ın meta sermayenin işlevlerini, gerçek (üretken sürecin devamı) ve biçimsel (tam anlamıyla dolaşım) olarak ayırmasına karşı çıkmaktadır.[14] Bununla birlikte, Marx, sermayenin yenidenüretim sürecinde dolaşım aşamasının gerekliliğini inkâr etme niyetini taşımamıştır. '[Alım-satım acentesi], yenidenüretim sürecinin yani tam anlamıyla dolaşımın bizzat kendisinin üretken olmayan işlevleri içermesi nedeniyle gerekli bir işlevi yerine getirir' (*Capital, II*, s. 134). '[Tam anlamıyla dolaşımın] bu işlevlerinde gerekli olan emek zamanı, sermayenin yenidenüretim sürecinin belli gerekli işlemlerine ayrılmakta, ancak, hiçbir ilâve değer elde edememektedir' (*Capital, III*, s. 290). Marx'a göre, üretim ve dolaşım aşamaları, sermayenin yenidenüretimi sürecinde eşit derecede gereklidir. Ancak, bu, sermaye hareketinin söz konusu iki safhasının ayırt edici özelliklerini ortadan kaldırmaz. Sermayenin üretim ve dolaşım aşamalarında kiraladığı emek gerekli olmakla birlikte Marx sadece sermayenin üretim aşamasında kiraladığı emeği üretken emek olarak değerlendirmiştir. A. Bogdanov veri iktisadî sistemdeki emeğin nesnel gerekliliğini üretkenliğin kriteri olarak ele almaktadır. Bu yolla, üretimde iştigâl eden emek ve dolaşımda iştigâl eden emek arasındaki farkı sil-

14) *op. cit.*, s. 13.

menin yanı sıra 'askerî faaliyetlerle ilgili işlevleri', bu işlevler özel kapitalist üretim temelinde değil de, kamu hukuku temelinde düzenlenmiş olsa da, üretken işlevlere şartlı olarak ilâve etmiştir.[15] Marx'a karşı olacak biçimde, A. Bogdanov emeğin toplumsal örgütlenme şeklini emeğin üretkenliğinin kriteri olarak değil de, daha ziyade somut ve yararlı şekli çerçevesinde veri iktisadî sistemde emeğin 'zorunluluğu' olarak ele almaktadır.

Böylelikle, Marx'ın üretken emek teorisini, maddî şeyde cisimleşmiş emek ve bu özelliği sahip olmayan emek arasındaki farka indirgeyen yazarların anlayışları, kayıtsız şartsız hatalı olarak değerlendirilmelidir. Hilferding Marx üzerine yapmış olduğu çalışmada bu sorunu aşamamıştır. Her emeğin 'toplumsal üretim amacı için gerekli ve bu nedenle de, veri olan belli bir toplumsal şekilde üretimin belli bir tarihî şeklinden bağımsız', dolayısıyla da üretken olduğunu düşünmektedir. 'Diğer taraftan, sadece kapitalist dolaşım amacıyla harcanan yani üretimin belli tarihî örgütlenmesinden kaynaklanan emek değer yaratmaz'.[16] Marx'ın çalışmasında yer alan kimi pasajlar (*Capital, II*, s. 138 ve s. 142), Hilferding'in üretken olmayan emek tanımına benzemektedir. Bununla birlikte, Hilferding'in üretken emeği 'belli toplumsal üretim şekli' olarak tanımlaması, Marx'ın tanımından farklıdır. Hilferding'in, 'üretkenlik kriteri...tüm toplumsal oluşumlar için aynıdır' biçimindeki anlayışı (*Ibid.*), Marx'ın tüm sistemiyle tam anlamıyla çelişmektedir. Marx'ın üretim aşamasında sermaye tarafından kiralanan emek ve dolaşım aşamasında sermaye tarafından kiralanan emek arasındaki ayırımı, Hilferding'in anlayışında yansımasını bulmuş ve kısmen değişmiştir.

Marx'ın emeğin toplumsal şeklinin analizine dayanan üretken emek tanımının ya da emeğin 'zorunluluk', 'yararlılık', 'maddî' niteliğine ya da kişisel ve üretken tüketimdeki rolüne dayayan politik iktisat üzerine yapmış olduğu denemelerdeki geleneksel tanımların doğru olup olmadığı sorusunu sormuyoruz. Emek harcamalarının içeriğinden soyutlanan Marx'ın ayırımının, daha geleneksel görüşlerden daha uygun olduğunu söylemiyoruz. Sadece Marx'ın görüşünün geleneksel görüşlerden farklı olduğunu ve söz konusu görüşlerle donanmamış olduğu inancın-

15) *op. cit.*, s. 17.

16) R. Hilferding, 'Postanovka problemy teoreticheskoi ekonomii u Marksa' (Marx's Formulation of the Problems of Theoretical Economics), *Osnovnye problemy politicheskoi ekonomii* (Basic Problems of Political Economy), 1922, s. 107-108.

dayız. Marx'ın dikkati, olgunun bir başka yönüne çevrilmiştir. Gerçekte, Marx'ın, üretim aşamasında sermaye tarafından kiralanan emek ve dolaşım aşamasında sermaye tarafından kiralanan emek arasındaki farklılıkları ele alırken 'üretken' kelimesini seçmiş olmasından dolayı üzüntü duyuyoruz. İktisat biliminde 'üretken' kelimesi farklı bir anlama sahiptir. (Belki de, 'üretim emeği' demek daha uygun bir kelime olabilirdi).

DİZİN

A

anormal aşırı arz 192

artı değer 35, 38, 47, 50, 99, 100, 140, 184, 231, 234, 235, 236, 240, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 253, 254, 255, 256, 257, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 273, 277, 279

Artı değer 41, 238, 244, 245, 247, 249, 250, 251, 266, 270

artı emek 239, 245, 246, 247, 248, 254, 255

artı kâr 184, 188, 230

artı ortalama kâr 242, 257, 258, 261

artı ürün 49, 112

arz 14, 15, 22, 31, 41, 58, 72, 110, 185, 186, 187, 189, 191, 192, 194, 195, 198, 199, 200, 201, 202, 206, 211, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229

aşırı arz 181, 187, 189, 191, 192

aşırı talep 187, 188, 191, 217

aşırıüretim 75, 204, 218, 219

B

basit emek 137, 162, 170, 172, 178, 240

basit meta ekonomisi 72, 73, 102, 110, 111, 114, 173, 234, 241, 249, 250, 251, 252, 253, 259, 260, 263

basit meta üreticisi 111, 233, 250

basit meta üretimi 114, 176, 236, 240, 252, 254, 258

beşerî emek 79

biçimsel varlık 45

C

canlı emek 173, 233, 238, 239, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255

cisimleşmiş emek 174, 273, 282

D

değer şekli teorisi 81, 130

değerin büyüklüğü 76, 82, 83, 90, 116, 121, 122, 123, 129, 131, 167, 191, 202, 217, 218, 219, 221, 226, 228, 245, 249

değişken sermaye 39, 42, 47, 231, 234, 238, 239, 240, 242, 244, 245, 249, 267, 268

değişmeyen sermaye 39, 42, 48, 234, 237, 242, 244, 245, 247, 257, 273, 277

denge fiyatı 198, 199

denge miktarı 199

dolaşan sermaye 42, 43, 47, 48

dolaylı emek

dolaylı üretim ilişkisi 17, 23, 41, 49

dolaysız toplumsal emek 151, 161

donmuş emek 122

E

efektif talep 187, 198, 226

ekonomi tipleri 6

eksiküretim 73, 199, 213

emeğin geçimlik fonu 245
emeğin üretken gücü 190, 192, 193, 232
emek değer teorisi 6, 61, 69, 70, 81, 90, 91, 101, 109, 112, 116, 133, 144, 178, 179, 218, 220, 222, 231, 239, 255, 258, 259, 261, 262, 264, 265
emek değeri 70, 72, 98, 101, 113, 114, 167, 173, 197, 217, 226, 230, 231, 232, 233, 236, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 250, 252, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264
emek gücünün yenidenüretimi 245
emek sistemi 72, 129, 138, 230
emek üretkenliği 35, 47, 49, 50, 73, 74, 75, 81, 82, 128, 129, 130, 135, 186, 187, 188, 190, 194, 197, 215, 219, 220, 229, 230, 231, 232, 239, 240, 243, 244, 250, 257, 258, 259, 260, 261, 271
emek ürünleri 14, 17, 18, 20, 29, 30, 31, 34, 36, 39, 51, 52, 53, 66, 75, 76, 77, 79, 81, 89, 90, 98, 103, 106, 107, 108, 109, 110, 122, 123, 129, 130, 133, 134, 136, 139, 153, 154, 157, 158, 159, 164, 165, 178, 180, 183, 259
emek yoğunluğu 166, 167, 170, 172, 245
emek zamanı 64, 90, 121, 122, 129, 138, 161, 166, 167, 168, 172, 173, 174, 182, 187, 190, 191, 198, 246, 281
emtia değeri 16, 110, 130, 185, 232, 234, 243, 256
eşyanın kişileştirilmesi 28, 30, 32, 33
evrensel emek 106, 125, 138, 139, 148, 149
evrensel emek zamanı 138
evrensel soyut emek zamanı 161

F
fizyolojik emek 143, 146, 163, 167, 168
fizyolojik olarak eşit emek 146, 148, 149, 156, 165
fizyolojik soyut emek 145, 162

G
geçmiş emek 233, 238, 250, 252, 253
genel üretim ilişkileri teorisi 9, 12
genelde emek 151, 155, 173
gerçek talep hacmi 197
gerekli emek 72, 74, 95, 107, 111, 120, 124, 128, 129, 135, 137, 175, 179, 180, 182, 183, 185, 187, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 207, 212, 216, 220, 232, 243, 245, 259
gerekli emek miktarı 72, 74, 107, 111, 124, 129, 192, 194, 207, 212, 216, 232
gizli emek 160

H
homojen emek 146, 152

İ
ideal varlık 45
iktisadî kategori 8, 12, 38, 41, 42, 45, 47, 48, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 65, 82, 102, 264
iktisadî oluşum 6, 56, 81

işgününün uzunluğu 245
işlevsel varlık 45

K
kapitalist meta ekonomisi 102, 259
kapitalist meta üreticisi
kapitalist meta üretimi
kâr teorisi 244
karmaşık emek 136, 172, 173
kristalize emek 33, 80, 83, 122, 195, 251
kullanım değeri 28, 34, 35, 38, 46, 47, 48, 77, 80, 88, 95, 115, 116, 124, 139, 140, 150, 154, 156, 161, 268, 269, 270, 277

M
maddî üretim güçleri 7, 129
marjinal fayda teorisi 8
meta ekonomisi 11, 12, 13, 15, 18, 19, 22, 23, 28, 35, 54, 59, 60, 64, 73, 183, 231, 234, 252, 259, 260, 261, 263, 264, 265
meta fetişizmi 9, 10, 11, 12, 33, 35, 36, 62, 64, 65, 66, 69, 70, 80, 81, 129, 163, 259
meta fetişizmi teorisi 9, 10, 12, 64, 69, 81, 129, 163
meta sermaye 40, 43, 45, 47, 276, 278, 279, 280, 281
meta üreten kapitalist ekonomi 6, 27, 31, 34, 35, 36, 47, 54, 57, 70, 81, 110, 133, 137, 179, 180, 222
meta üreticilerinin eşitliği 96, 97
mübadele değeri 34, 47, 52, 58, 65, 69, 78, 80, 82, 85, 94, 108, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 130, 131, 132, 139, 140, 152, 187, 265, 277

N
nitelikli emek
nitelikli emek 141, 162, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 179, 181
niteliksiz emek 167, 182
normal arz 187, 199, 200, 224
normal fiyat 198, 200, 209, 224
normal talep 199, 200, 201, 202, 224

O
ortalama değer 176, 177, 189, 190, 191
ortalama emek 75, 167, 170, 172, 182, 186, 190, 214, 221
ortalama fiyat 72, 86, 194, 177, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 236
ortalama kâr 40, 47, 72, 230, 235, 237, 238, 243, 244, 247, 249, 251, 253, 254, 255, 257, 260, 261, 263
ortalama kâr oranı 40, 47, 230, 235, 237, 238, 243, 244, 247, 249, 251, 253, 254, 255, 257, 260

Ö
ödenmiş emek 245
özel emek 90, 136, 137, 138, 139, 143, 151, 152

P
para sermaye 23, 39, 42, 43, 45, 99, 276
piyasa değeri 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 197,

198, 199, 200, 202, 217, 219, 220, 232, 233
piyasa fiyatı 187, 188, 191, 192, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 208, 209, 211, 213, 220, 236, 258, 259
Piyasa fiyatı 211, 213
politik iktisat 7, 8, 10, 37, 46, 47, 63, 64, 90, 116, 123, 133, 134, 218, 258, 268, 282
psikolojik olarak eşit emek 103

S
sabit sermaye 45, 48, 237, 238
sermaye teorisi 56, 59, 230
sermayelerin dengesi 240, 241
sermayenin dağılımı 231, 239, 258, 260
sermayenin organik bileşimi 47, 231, 239, 240, 241, 242, 246, 248, 249, 254
somut emek 47, 74, 75, 76, 79, 80, 129, 135, 136, 138, 139, 141, 147, 150, 151, 153, 156, 160, 161, 269
soyut değer 258
soyut servet 154
süper kâr 184, 202

T
talep 41, 58, 110, 185, 186, 187, 189, 191, 192, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 228, 229
talep hacmi 195, 196, 197, 198, 199, 203, 204, 205, 220, 221, 223, 225
talep ve arz denklemi 222
tarihî materyalizm 6, 36
tekil emek 81, 85, 110, 136, 161, 182, 183, 189, 262
teknik işbölümü 20
teorik politik iktisat 6, 7
ticarî sermaye 40, 43, 45
toplam emek 207, 214, 240, 245, 248
toplum mühendisliği 7
toplumsal emeğin dağılımı 75, 76, 81, 88, 178, 231, 232, 233, 241, 242, 259
toplumsal emek miktarı 73, 165, 193, 229
toplumsal emek 72, 74, 75, 76, 78, 80, 81, 83, 84, 85, 88, 89, 92, 106, 108, 110, 112, 113, 116, 125, 126, 127, 132, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 150, 151, 152, 154, 155, 156, 160, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 183, 198, 210, 234, 237, 260, 265, 266
toplumsal işbölümü 13, 15, 20, 125, 126, 147, 148, 259
toplumsal olarak eşitlenmiş emek 103, 105, 125, 126, 147, 148, 149, 150, 152, 156, 162
toplumsal olarak gerekli emek 47, 70, 74, 76, 82, 83, 109, 129, 136, 137, 168, 171, 172, 182, 183, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 199, 206, 211, 212, 213, 214, 215, 217, 222, 226, 262, 264
toplumsal olarak gerekli emek miktarı 70, 74, 129, 192, 211, 212, 214, 222
toplumsal olarak gerekli emek

teorisi 171, 191
toplumsal olarak gerekli emek zamanı 109, 168, 182, 183, 186, 193, 194, 206
toplumsal üretim ilişkileri 7, 12, 16, 18, 23, 34, 36, 41, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 65, 67, 70, 71, 76, 81, 114, 163, 259, 260, 269
toplumsal varlık 45

Ü

üretim araçları 6, 15, 24, 25, 30, 35, 39, 42, 43, 48, 49, 53, 74, 87, 96, 102, 107, 151, 168, 232, 233, 234, 243, 244, 250
üretim fiyatı 110, 114, 185, 197, 198, 199, 217, 221, 225, 226, 227, 230, 231, 236, 237, 238, 239, 242, 243, 244, 257, 258, 259, 260, 261, 263, 264
üretim fiyatları 40, 72, 102, 113, 164, 185, 230, 231, 236, 237, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 248, 252, 253, 255, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 264, 265
üretim fiyatları teorisi 230, 231, 255, 258, 259, 261, 265
üretim ilişkisi 15, 21, 22, 23, 24, 27, 28, 31, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 66, 81, 96, 99, 101, 231, 267
üretim tekniği 36, 192, 194, 199, 201, 202, 206, 207, 219, 224, 227, 228
üretimin teknik koşulları 202, 205, 218, 219, 220, 221, 226, 228, 229
üretken emek teorisi 266, 272, 282
üretken güç 6, 7, 8, 14, 19, 29, 35, 37, 47, 49, 50, 75, 86, 131, 181, 183, 184, 188, 190, 192, 194, 199, 202, 203, 204, 205, 206, 211, 212, 215, 219, 222, 225, 232, 233, 250
üretken mekanizma 91
üretken sermaye 23, 39, 43, 45, 47, 275, 276, 277, 279

V

vulgar iktisatçılar 8, 32, 33, 34, 35, 48

Y

yararlı emek 144, 150
yararsız emek 273

ISAAK ILLICH RUBIN

MARX'IN EMEK DEĞER TEORİSİ

'Eşyanın kişileştirilmesi' sürecinin sadece 'insanlar arasındaki üretimin maddîleşmesi' sürecinin sonucunda anlaşılabileceğini kavrayamayan vulgar iktisatçılar, eşyanın toplumsal niteliklerini (değer, para, sermaye, v.s.) bizzat sermayenin kendisine ait doğal nitelikler olarak düşünmüşlerdir. Eşyanın toplumsal nitelikleri, değer, para, v.s. eşyaya 'bağlanmış' beşerî ilişkilerin bir ifadesi olarak değil de, bizzat eşyanın kendisinin sahip olduğu ve doğal-teknik nitelikleriyle 'doğrudan birbirine geçen' niteliklerinin bir ifadesi olarak düşünülmektedir. Bu husus, vulgar iktisada ve üretim konusunda kapitalist ekonominin ufkuyla sınırlandırılan basmakalıp düşüncelere sahip katılımcılara özgü meta fetişizminin nedenidir. Bunun nedeni, 'toplumsal ilişkilerin eşyaya dönüşmesi, maddî üretim ilişkilerinin, bunların tarihî ve toplumsal belirlenişleriyle doğrudan birleştirilmesidir. Üretimin bir unsuru, belli bir toplumsal şekille harmanlanmış ve temsil edilmiştir.

***

Marx'ın değer teorisi iki temel üzerine kurulmuştur: 1) daha sonraları otonom meta üreticileri arasındaki toplumsal üretim ilişkilerinin varlığını varsayan soyut emeğin maddî bir ifadesi olarak değer şekli teorisi ve 2) toplumsal emek dağılımı teorisi ve daha sonraları emek üretkenliği düzeyine bağlı olan değer büyüklüğünün soyut emek miktarına bağımlılığı. Bu ikisi aynı sürecin iki yönüdür: değer teorisi, toplumsal değer şeklini yani meta üreten kapitalist ekonomide gerçekleştirilen emek dağılımı süreci şeklini inceler... Marx, değeri, belirli bir toplumsal emek şekline bağlı emek ürününün toplumsal şekli biçiminde ele alarak, değerin niteliksel yani toplumsal yönü üzerinde durmuştur.

ISBN 978-605-5679-44-6

20.00